

**VILNIAUS DAILĖS AKADEMIJA ir
LIETUVOS KULTŪROS TYRIMŲ INSTITUTAS**
VILNIUS ACADEMY OF ARTS and
LITHUANIAN CULTURE RESEARCH INSTITUTE

RASA ANTANAVIČIŪTĖ

**POLITINĖS GALIOS SIMBOLIAI VILNIAUS VIEŠOJOJE ERDVĖJE
1895–1953 METAIS**

**SYMBOLS OF POLITICAL POWER IN VILNIUS PUBLIC SPACES
IN 1895-1953**

**Daktaro disertacija
Doctoral Thesis**

Humanitariniai mokslai, Menotyra (03 H)
Meno istorija (H 310)

Humanities, Art Criticism (03H)
Art History (H310)

Vilnius, 2015

Disertacija rengta 2009–2015 metais Vilniaus dailės akademijoje

Mokslinė vadovė:

Prof. dr. (hp) Giedrė Jankevičiūtė

(Lietuvos kultūros tyrimų institutas, humanitariniai mokslai, menotyra 03H)

Disertacija ginama Vilniaus dailės akademijoje Menotyros mokslo krypties taryboje:

PIRMININKĖ:

Dr. (hp) Rūta Janonienė (Vilniaus dailės akademija, humanitariniai mokslai, menotyra 03H)

NARIAI:

Prof. dr. Adomas Butrimas (Vilniaus dailės akademija, humanitariniai mokslai, istorija 05H)

Doc. dr. Vaidas Petrulis (Kauno technologijos universitetas, humanitariniai mokslai, menotyra 03H)

Dr. Vasilijus Safronovas (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija 05H)

Dr. (hp) Laima Sургailienė (Lietuvos kultūros tyrimų institutas, humanitariniai mokslai, menotyra 03H)

OPONENTAI:

Doc. dr. Marija Drėmaitė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, menotyra 03H)

Dr. Dangiras Mačiulis (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija 05H)

Disertacija ginama viešame Vilniaus dailės akademijos Menotyros mokslo krypties tarybos posėdyje 2015 m. gruodžio 18 d. 14 val. Vilniaus dailės akademijos Dizaino inovacijų centre, 112 auditorijoje, Maironio g. 3, LT-01124 Vilnius.

Disertacija ir jos santrauka išsiųsta 2015 m. lapkričio 18 d.

Su disertacija galima susipažinti Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo, Lietuvos kultūros tyrimų instituto ir Vilniaus dailės akademijos bibliotekose.

The doctoral thesis was written at Vilnius Academy of Arts in 2009-2015

Scientific supervisor:

Prof. Dr. (hp) Giedrė Jankevičiūtė

(Lithuanian Culture Research Institute, Humanities, Art Criticism 03H)

The doctoral thesis will be defended at the Academic Board of Art Criticism at Vilnius Academy of Arts:

CHAIR:

Dr. (hp) Rūta Janonienė (Vilnius Academy of Arts, Humanities, Art Criticism, 03H)

MEMBERS:

Prof. Dr. Adomas Butrimas (Vilnius Academy of Arts, Humanities, History 05H)

Assoc. Prof. Dr. Vaidas Petrulis (Kaunas University of Technology, Humanities, Art Criticism, 03H)

Dr. Vasilijus Safronovas (Klaipėda University, Humanities, History 05H)

Dr. (hp) Laima Sургailienė (Lithuanian Culture Research Institute, Humanities, Art Criticism, 03H)

OPPONENTS:

Assoc. Prof. Dr. Marija Drėmaitė (Vilnius University, Humanities, Art Criticism, 03H)

Dr. Dangiras Mačiulis (Lithuanian Institute of History, Humanities, History 05H)

The public defense of the doctoral thesis will be held on December 18, 2015, 2 p.m., at the Design Innovations Centre of Vilnius Academy of Arts, Room 112, Maironio Str. 3, 01124 Vilnius.

The doctoral thesis and its summary were sent out on November 18, 2015.

The doctoral thesis is available at Martynas Mažvydas National Library of Lithuania, and the libraries of Vilnius Academy of Arts and Lithuanian Culture Research Institute.

TURINYS

IVADAS	9
1. RUSIJOS IMPERIJA: MODERNIZUOTAS DIDYSIS PASAKOJIMAS (1895–1915)	37
UŽSAKOVAI IR VYKDYTOJAI	43
URBANISTIKA IR ARCHITEKTŪRA.....	47
PAMINKLAI	55
<i>Michailo Muravjovo paminklas.....</i>	<i>56</i>
<i>Aleksandro Puškino paminklas.....</i>	<i>63</i>
<i>Jekaterinos II paminklas.....</i>	<i>65</i>
<i>Šv. Jono bažnyčios panteonas.....</i>	<i>68</i>
SIMBOLINIAI ŽENKLAI IR RITUALAI	70
2. PIRMASIS PASAULINIS KARAS: TARPVALDIS (1915–1920).....	74
KAIZERINĖ OKUPACIJA	75
<i>Paminklai</i>	<i>84</i>
TARP RUSIJOS, LIETUVOS IR LENKIJOS.....	86
3. TARPUKARIS: ANTROSIOJOS ŽEČPOSPOLITOS MIESTO KONSTRAVIMAS (1919–1939).....	91
UŽSAKOVAI IR VYKDYTOJAI	95
URBANISTIKA IR ARCHITEKTŪRA.....	96
<i>Aukštutinės pilies vakarų bokšto atstatymas ir Vilniaus katedros radiniai</i>	<i>97</i>
<i>Józefo Piłsudskio širdies memorialas Rasų kapinėse.....</i>	<i>98</i>
<i>Katedros aikštės rekonstrukcija ir Vilniaus generalinis planas.....</i>	<i>100</i>
<i>Varšuvos architektūros mokykla Vilniuje</i>	<i>103</i>
PAMINKLAI	105
<i>Adomo Mickevičiaus paminklo projektas.....</i>	<i>108</i>
SIMBOLINIAI ŽENKLAI IR RITUALAI	112
4. ANTRASIS PASAULINIS KARAS: TARP KAUNO, MASKVOS IR BERLYNO (1939–1944)	115
UŽSAKOVAI IR VYKDYTOJAI	116
URBANISTIKA IR ARCHITEKTŪRA.....	119
<i>Vilniaus generalinis planas.....</i>	<i>119</i>
<i>Katedros aikštė.....</i>	<i>124</i>
SIMBOLINIAI ŽENKLAI IR RITUALAI	127
5. POKARIS: SOVIETINĖS SOSTINĖS STATYBOS (1947–1953)	132
UŽSAKOVAI IR VYKDYTOJAI	136
URBANISTIKA IR ARCHITEKTŪRA.....	140
<i>Vilniaus generalinis planas ir naujasis miesto centras.....</i>	<i>140</i>
PAMINKLAI	145
<i>Pergalės paminklo projektas.....</i>	<i>145</i>
<i>Dešimtosios sovietinės Lietuvos metinės ir Stalino paminklas.....</i>	<i>147</i>
<i>Ivano Černiachovskio jamžininimo ženklai.....</i>	<i>149</i>
<i>Lenino paminklas</i>	<i>152</i>
SIMBOLINIAI ŽENKLAI IR RITUALAI	153

IŠVADOS	157
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	161
SUTRUMPINIMAI	175
PRIEDAI.....	176
1) ILIUSTACIJOS.....	176
2) ILIUSTACIJŲ SĄRAŠAS.....	267
3) DISERTACIJOJE NAUDOJAMŲ TOPONIMŲ SĄRAŠAS.....	278
SANTRAUKA.....	285
TRUMPAI APIE DOKTORANTĘ	301
SUMMARY.....	303
ON THE AUTHOR.....	321

PADĖKA

Dėkoju mokslinei vadovei prof. dr. (hp) Giedrei Jankevičiūtei už dalijimasi intelektualiniais turtais ir už labai svarbią moralinę pagalbą.

Dėkoju VDU projekto *Lietuva karuose: kultūra, tapatybės, egzilis* kolegėms prof. dr. Rasutei Žukienei, dr. (hp) Laimai Laučkaitei ir dr. Larai Lempertienei už padrasinimą ir draugystę.

Dėkoju dr. Dangirui Mačiuliui už patarimus, bibliografines nuorodas bei paskolintas knygas, ir dr. (hp) Rūtai Janonienei už vertingas konsultacijas.

Dėkoju Ūlai Tornau už tai, kad buvo mano disertacijos bičiule.

Dėkoju VDA Nidos meno kolonijos kolektyvui už kantrybę.

Dėkoju močiutei Reginai už tai, kad išvažiuodama žinodavau, kad namie viskas bus gerai.

Dėkoju Evaldui, Ignei ir Tadiui, savo vyriškai šeimai, už tai, kad manimi tiki ir pralinksmina, kai užpuola neviltis.

Dėkoju visiems, kurie šešerius doktorantūros metus padėjo man mokytis.

IVADAS

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę ir atsiradus galimybei revizuoti šalies istoriją, formuoti naują jos įvaizdį, šalies institucijos ir piliečiai natūraliai ėmė orientuotis į tai, kas buvo prarasta / atimta – į nepriklausomą tarpukario Lietuvos Respubliką, sukurtą pagal tautinės valstybės modelį. Iki tol marginalizuojama ir slepiama istorinė atmintis buvo reabilituota ir ėmė radikaliai ir greitai keisti sovietinį istorinį pasakojimą. Siekiant kolektyvinę bendruomenės atmintį bei idealus išreikšti visiems tos bendruomenės nariams perskaitomais vaizdais ir įtvirtinti tautinį istorinį naratyvą kilo poreikis pašalinti sovietinio didžiojo pasakojimo ženklus, pagerbti ir įvaizdinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK), XX a. pradžios Nepriklausomybės kovų ir pokario partizaninio judėjimo įvykius bei herojus.

Per pirmąjį Antrosios Lietuvos Respublikos dešimtmetį buvo demontuojami sovietiniai paminklai, atstatomi pokaryje sunaikinti Pirmosios Lietuvos Respublikos įamžinimo ženklai. Pirmieji bandymai naujai įamžinti atkurtos valstybės istorinį pasakojimą kėlė gyvą visuomenės susidomėjimą ir rimtas diskusijas. 1988–1992 m. vyko pirmojo naujosios Lietuvos monumento – Vilniaus įkūrimui skirto Gedimino paminklo Vilniaus Katedros aikštėje – konkursas. Šis konkursas tapo išmėginimu, kuriame pirmą kartą susikirto šiuolaikinio meno gerbėjų mažumos požiūris, paremtas siekiu šiuolaikiškais formomis įvaizdinti valstybei svarbias temas bei idėjas, ir didžiosios visuomenės daugumos, kuriai artimesni buvo tarpukario Lietuvoje bei sovietmečiu eksploatuoti realistinės ideologinės propagandos estetikos idealai.

Įamžinimo projektai dar kurį laiką traukė šiuolaikinių menininkų pajėgas, bet vėliau ėmė strigti, atsivėrė neperžengiamas plyšys tarp profesionalų kuriamų vizijų ir užsakovų lūkesčių. Diskusijas ir arba vienos, arba kitos pusės pasipiktinimą kėlė visi svarbesnieji po 1990-ųjų pastatyti paminklai – „Aukos laukas“ Romui Kalantai Kaune (2002), Karaliui Mindaugui (2003) ir Vincui Kudirkai Vilniuje (2009), daugelis kitų. Buvo skelbiami šių paminklų įgyvendinimo konkursai, projektus atrinko ekspertų komisijos, tačiau naujųjų ir atstatytųjų paminklų estetinė ir simbolinė vertė kėlė ir tebekelia tiek profesionalų, tiek visuomenės debatus. Nuo 1995 m. besitęsianti Lukiškių aikštės pertvarkymo istorija akivaizdžiai demonstruoja įamžinimo projektuose slypintį verčių konfliktą.

Panašios simbolinio ženklinimo problemos kyla ne tik Lietuvoje. Didžioji dauguma pototalitarinių valstybių susiduria su viešosios erdvės pertvarkymo iššūkiais (pvz., naujieji

paminklai Frankfurte prie Oderio / Słubice¹). Kiek anksčiau tos pačios estetiškos vertės ir perskaitomumo problemos buvo keliamos JAV (pvz., Vietnamo veteranų memorialas Vašingtone, archit. Maya Lin, 1982), Vokietijoje (pvz., antifašistinis monumentas Hamburg-Harburge, skulpt. Jochenas Gerzas ir E. Shalev-Gerz, 1986) ir kitose Vakarų šalyse. Paminklo formos ir prasmės suderinamumo klausimai buvo karštai aptarinėjami statant XX a. pradžios memorialus, pvz., Viktoro Emanuelio II paminklą Romoje (archit. Giuseppe Sacconi, 1925) ar Adomo Mickevičiaus paminklą Vilniuje (nerealizuotas)².

Pastebima ir įpaminklinimo iniciatyvų slinktis. Pirmuosius Atgimimo paminklus Lietuvoje sumanė ir įgyvendino visuomenės grupės – pvz., kryžių kalnelis prie Vilniaus televizijos bokšto (1991) buvo suformuotas aktyvių piliečių, piramidės pavidalo memorialas Aukų gatvėje Vilniuje (1994) iš lauko riedulių buvo sudėtas tremtinių, pasipriešinimo dalyvių ir jų šeimų, o vėliau šias iniciatyvas perėmė valstybinės institucijos. Jos ėmėsi įgyvendinti visuomenės kritikos sulaukusius, didžiulių investicijų pareikalavusius įamžinimo projektus, tokius kaip Valdovų rūmai Vilniuje (atstatymo darbai pradėti 2002 m., pirmoji rūmų dalis atidaryta 2013 m.). Simbolinio ženklavimo iniciatyvų monopolizavimas ir valstybinių institucijų uzurpuotas piliečių daugumos atstovavimo vaidmuo dar labiau išryškino trūkius tarp skirtingų visuomenės grupių ir įamžinimo objektams suteikiamų verčių konfliktus.

Problemos, kylančios dėl šiuolaikinių simbolių ženklų, paskatino gilintis į jų užsakovų bei vykdytojų intencijas, aiškintis, kas sudaro įamžinimo objektų tikslinę auditoriją, kokiais motyvais ir kriterijais remiantis formuojamos simbolinės atminties vietos, kokiais būdais idėjos yra įvaizdinamos viešojoje erdvėje. Disertacijoje atsakymų į šiuos klausimus ieškoma atsigręžiant į praeitį – aiškinantis kodėl XIX a. pradžioje Vakarų pasaulyje ir XIX a. pabaigoje Vilniuje kyla poreikis statyti paminkus, kaip tai siejasi su modernios visuomenės valdymo mechanizmų raida, analizuojant modernaus Vilniaus viešosios erdvės transformacijas 1895–1953 m. ir tiriant jų priežastis. Šias transformacijas įkūnijo urbanistiniai miesto pertvarkymai, centro slinktyės, paminklų, memorialų ir ideologiškai reikšmingų pastatų statyba. Jas įtvirtinti bandyta rengiant politinius ritualus, keičiant miesto gatvių pavadinimus ir dekoruojant jas politine simbolika.

Tyrimo objektu Vilnius pasirinktas kaip istorinė Lietuvos sostinė, kurioje nuolat kirtosi skirtingų valstybių, tautų, politinių bendruomenių interesai. Intensyvi politinių valdžių kaita – 1895–1953 m. pasikeitė devyni politiniai režimai – sąlygojo dažnus miesto istorijos perrašymus, viešosios erdvės simbolių perprasminimus ir, atitinkamai, Vilniaus simbolių erdvių konfliktiškumą. Pastarasis fenomenas ne kartą buvo nagrinėjamas įvairių Vilniaus istorijos tarpinių tyrimuose, tačiau vientiso šio ilgo ir dinamiško proceso tyrimų nebuvo daryta.

¹ A. D. Asher, J. Jańcak, Transnational Mythmaking in Post-Soviet Europe: Cold War and EU Monuments in a Polish-German „Divided City“, *Meno istorija ir kritika*, 2007, Nr. 3, p. 200–208.

² Plačiau apie tai p. 105.

TEORINĖS TYRIMO PRIELAIDOS IR SVARBIAUSIOS SĄVOKOS

Šiuolaikinių jamžinimo praktikų principai pradėjo formuotis XIX a. pradžioje. Pasak istoriko Erico Hobsbawmo, po JAV nepriklausomybės karo ir Didžiosios Prancūzijos revoliucijos iš autoritetų panteono išstūmus bažnyčią ir monarchiją, visuomenei sekuliarėjant ir modernėjant, valstybės piliečiams tampant politinio gyvenimo subjektais, iškilo būtinybė sukurti alternatyvią „pilietinę religiją“, kuri įrodytų esamos valdžios teisėtumą ir, anot Eugeno Weberio, „valstiečius paverstų prancūzais“³. Šiam tikslui labiausiai tiko istorija – pagal aktualius poreikius konstruojamas pasakojimas, demonstruojantis, kad esama santvarka ir valdžia yra „istoriškai nulemtos“. Būtent istorija padėjo kurti nacionalinių valstybių pagrindus ir nacionalines tapatybes, o šios, savo ruožtu, telkė piliečius į vieną, esamai valdžiai lojalią, masę, t. y. padėjo vykdyti masinę politiką⁴. Efektyvesniam demokratėjančios visuomenės narių valdymui imta kurti naujas tradicijas – istorines šventes ir ritualus (pvz., Bastilijos dienos šventė, pradėta švęsti praėjus 100 metų po Bastilijos užėmimo), kurie veikė kaip bendruomenės vienijantis socialinės psichologijos instrumentas⁵.

Konsoliduojant visuomenę, t. y. įtvirtinant naująjį istorinį pasakojimą ir kuriant nacionalinę tapatybę, nuo XIX a. pradžios svarbiausi buvo trys veiklos barai: švietimas, masiniai valstybės istorijai reikšmingų datų ir veikėjų minėjimai, arba politiniai ritualai, bei paminklų viešosiose erdvėse statyba. Radikalčiai supaprastinus šį mechanizmą išryškėja modernioms visuomenėms būdinga uždaro manipuliacijų rato schema: lojalių asmenų grupė sukuria vieningą nacionalinės valstybės kultūros ir istorijos mitą, kuris demonstruoja esamos valdžios „istorinį teisėtumą“, valdžia skleidžia šį mitą vadovėliuose, per politinius ritualus bei jamžinimo ženklus ir tikisi, kad valstybės gyventojai, paversti vieno ar kito politinio darinio piliečiais, balsuos už tą pačią valdžią, taip užtikrindami esamos tvarkos stabilumą⁶.

Disertacijos teoriniai instrumentai yra perimti iš nacionalizmo ir atminties studijų. Istorijos filosofai Ernestas Gellneris, Benedictas Andersonas, Paulas Ricoeuras tyrė masinę politiką praktikuojančių modernių valstybių veikimo atminties baruose logiką. Pasak šių tyrėjų, šiuolaikinės simbolinio viešosios erdvės ženklinimo praktikos sietinos su modernių nacionalinių valstybių raida. Nacionalizmas, kaip politinis principas, remiasi prielaida, kad bendra kultūra (pasak Andersono, ir bendra istorija bei kalba⁷) yra pagrindinė socialinė (simbolinė) jungtis tarp

³ E. Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914*, Stanford, 1976.

⁴ Masinė politika – politinė tvarka, sąlygota masinių politinių partijų atsiradimo; masių įtraukimas į politinius procesus, globaliai reiškęsis 1880–1914 m., kai Europoje balsavimo teisė buvo suteikta visiems vyrams, o kai kuriose šalyse net daliai moterų.

⁵ E. Hobsbawm, *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914*, *The Invention of Tradition*, sud. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, 1983, p. 263–307.

⁶ Pvz.: J. R. Gillis, *Memory and Identity: the history of a relationship*, *Commemorations: the politics of national identity*, sud. J. R. Gillis, Princeton University Press, 1994.

⁷ B. Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius, 1999.

vienos nacionalinės valstybės piliečių. Dėl to nacionalinė valstybė imasi savikūros – tautinės kultūros ir istorijos formuotojos arba įsivaizduojamos nacionalinės bendruomenės konsolidatorės vaidmens⁸.

Vakarų nacionalinių valstybių politinės raidos tyrėjų suformuluota atminties politikos tyrimo metodika tinka visoms modernių laikų imperijoms – ar tai būtų Austrijos ir Vengrijos, ar Rusijos imperija, ar SSRS. Pastarosios nesukūrė unikalių, išorinei įtakai ir globaliai raidai nepavaldžių visuomenės valdymo mechanizmų. Žinoma, kiekvienu atveju būtina atsižvelgti į specifines ypatybes. Pvz., Rusijos imperija ir Sovietų Sąjunga neprilygo Prancūzijai ar Britanijai pilietinės savimonės požiūriu, o nacionalinis diskursas šiose daugiakultūrese valstybėse buvo traktuojamas kitaip nei Austrijoje ir Vengrijoje (ugdoma ne nacionalinei, o imperinei ar sovietinei ideologijai lojali visuomenė). Svarbu, be abejo, ir tai, kad skyrėsi šių metodų taikymo etika – daugelis jų taikyti prievarta. Tačiau Rusijos imperijos ir Sovietų sąjungos įpaminklinimo ir simbolinių erdvių kūrimo praktikos buvo dalis tokio paties mechanizmo, koks buvo taikomas nacionalinėse valstybėse: sukurtas istorinis pasakojimas legitimavo esamą valdžią ir ideologiją, o naujos tradicijos, įamžinimo ženklai, politiniai ritualai ir švietimas formavo unifikuotą daugiatautės valstybės piliečių tapatybę.

Tyrime *istorija* suprantama kaip indas, kurį tam tikru metu tam tikru turiniu užpildo įgaliojimus turintys arba galia disponuojantys asmenys – politinės valdžios atstovų globojami visuomeniniai sambūriai ir / arba politikai, pasitelkę profesionalius ekspertus (istorikus, muziejininkus, menininkus)⁹. Kiekvienas politinis režimas istorijos indą siekia užpildyti turiniu, kuris turėtų „istorinę prasmę“, t. y. sukurti savo *didįjį pasakojimą*. Jeanas-François Lyotard’as didįjį pasakojimą apibrėžė kaip pasakojimą, demonstruojantį visuomenei jos egzistavimą legitimuojantį didį sumanymą¹⁰. Tyrime istorija siejama su atminties politika, t. y. ji suvokiama kaip pagrindinė atminties politikos įgyvendinimo priemonė, padedanti prisiminti arba užmiršti tam tikrus praeities įvykius. Taigi, istorija traktuojama ne kaip statiška objektyvi duotybė, o kaip dinamiškas, dominuojančios galios poreikius atliepiantis ir jos konstruojamas bei rekonstruojamas pasakojimas.

Greta *didžiojo* tyrime vartojamas *mažojo pasakojimo* terminas, kuris suprantamas kaip galios atžvilgiu nedominuojančiai nacionalinei grupei svarbus istorinis naratyvas.

Galios terminas disertacijoje naudojamas ne kaip diskursyvus, horizontalus žinojimas (Michell Foucault), bet kaip hierarchiškai aukštesnė (politinė) valdžia ir kontrolė, kaip modernybės epochai ir ypač okupaciniams režimams būdingas primetamos tiesos diskursas arba brutalus dominavimas. Dėl didelės tiriamojo laikotarpio apimties apžvelgiamos tik dominuojančios

⁸ E. Gellner, *Culture, Identity and Politics*, Cambridge, 1987.

⁹ H. White, *Metaistorija. Istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*, Vilnius, 2003.

¹⁰ J.-F. Lyotard, *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*, Vilnius, 2010.

politinės valdžios strategijos ir nesigilinama į atskiruose socialiniuose sluoksniuose (pvz., politinio elito) vykusias varžybas dėl kultūrinio, socialinio ar simbolinio kapitalo (Pierre Bourdieu).

Remdamasi nacionalizmo ir masinės politikos teorijomis, disertantė laikosi nuomonės, kad simbolinis centrinių miesto erdvių įprasminimas yra dominuojančios politinės galios prerogatyva, o jų turinys tiesiogiai priklauso nuo užsakovo politinių siekių. Todėl valstybės institucijų inicijuojamas, jų finansuojamas ir / arba su jų žinia vykdomas miesto erdvių įprasminimas tyrime vadinamas miesto viešosios erdvės *politiniu ženkliniu*, o vietos, kuriose vykdomos arba planuojamos vykdyti politinio ženklinimo praktikos – *simbolinėmis vietomis*. Ženklinimo terminas yra perimtas iš Claudio Lévi-Strausso, kuris jį naudojo kalbėdamas apie aplinkos subendruomeninimą ir bendruomenės tapatybę¹¹. *Ženklo* (angl. *marker*) terminas taip pat naudojamas tapatybės teorijoje. Čia jis yra tapatybės indikatorius, t. y. specifinis požymis, apibūdinantis individo tapatybę „kitiems“. Disertacijoje tapatybės teorijos terminai taikomi miestovaizdžio tyrimui. Ženklas čia suprantamas kaip viešosios erdvės priklausomybę demonstruojantis indikatorius. *Viešosios erdvės priklausomybė*, arba *viešosios erdvės kolonizavimas*, – tai miesto vietos pasisavinimas per politinės galios simbolius arba ideologizuotą ženklinimą.

Eksplatuojant kitą tapatybės teorijos terminą, viešosios erdvės priklausomybę demonstruojantys ženklai apibūdinami kaip *inkliuzyviniai* arba *ekskliuzyviniai*. Inkliuzyviniai ženklai yra atpažįstami ir nesukelia „kitiems“ tapatinimosi problemų, tuo tarpu ekskliuzyviniai ženklai apriboja „kitų individų“ tapatinimosi galimybes, yra jiems nesuprantami, neprieinami arba atmestini.

Atminties vietų (pranc. *les lieux de mémoire*) sąvoka, kurią į mokslinį žodyną įtraukė Pierre'as Nora, disertacijoje naudojama su išlygomis. Nora manymu, XX a. aštuntajame dešimtmetyje įsibėgėjęs istorijos mokslo demokratizavimo procesas (mikroistorijos, mažųjų pasakojimų atsiradimas) sąlygojo istorijos kaip visuotinės „tiesos“ devalvaciją, o tai iššaukė didžiojo pasakojimo krizę. Dekonstravus šį pasakojimą teko ieškoti naujų praeities pažinimo instrumentų. Tuomet atmintis iškilo kaip autentiška ir dėl to „teisingesnė“ praeities pažinimo ir tapatybės konstravimo forma¹². Šiame kontekste Nora aptariamos Prancūzijos atminties vietos yra vietos ir objektai, tokie kaip Verdano mūšio laukas arba Eifelio bokštas, kuriuose yra „įsikūnijusi prancūzų kolektyvinė arba nacionalinė atmintis“. Taigi, pasak jo, atminties vieta yra laikytina vieta, su kuria tapatinasi dauguma valstybės (regiono ar miesto) gyventojų.

¹¹ C. Lévi-Strauss, *Laukinis mąstymas*, Vilnius, 1997.

¹² P. Nora, Reasons for the Current Upsurge in Memory, 2002 04 19, www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-en.html, žiūrėta 2010 11 12.

Tiriamąjį laikotarpį Vilniuje tokių vietų, be abejojimo, būta, tačiau kolektyvinė miestiečių atmintis ir vyraujantis didysis pasakojimas dažniausiai nesutapdavo. Didįjį pasakojimą formuodavo politinės valdžios atstovai, kurie paisydavo ne Vilniaus gyventojų, bet šiam miestui istoriškai svetimų galios požiūriu dominuojančių bendruomenių – Vilnių inkorporavusių valstybių – ideologijos ir politinių interesų. 1895–1953 m. Vilniuje praktikuota atminties politika ir jos įgyvendinimo instrumentai dažniausiai taikėsi ne į senuosius miesto gyventojus, bet į politinius imigrantus arba kolonistus, reprezentuojančius mieste naują politinę galią.

Tiriamuoju laikotarpiu taikytos atminties vietų kolonizavimo praktikos skatina atsigręžti į atminties politikos fenomeną. *Atminties politika* disertacijoje suprantama kaip galios instrumentas, formuojantis didžiojo pasakojimo turinį ir kolektyvinę miesto gyventojų atmintį bei tapatybę. Politinis miesto viešosios erdvės ženklavimas ir jį lydintys ritualai yra atminties politikos įgyvendinimo instrumentai. Atminties vietos, pagal Nora apibrėžimą, yra organiškai susiformavusios kolektyvinės atminties talpyklos, o atminties politika yra manipuliavimo atmintimi instrumentas, kuriuo naudojasi turintieji politinę galią.

Tiek nacionalinių judėjimų raidą tyrinėjęs Hobsbawmas, tiek bendruomenių tapatybes analizavęs Lévi-Straussas pabrėžė ritualo reikšmę įtvirtinant perrašytą istorinį pasakojimą. Disertacijoje *ritualu* vadinami ne tik masiniai valstybės istorijai reikšmingų datų ir veikėjų minėjimai arba valstybinės šventės, bet ir kiti šių datų, veikėjų ir ideologijų aktualizavimo ir įamžinimo veiksmai: politinių lyderių atvaizdų ir politinės simbolikos, nacionalinių ir / ar valstybinių simbolių demonstravimas. Tokią pat funkciją viešojoje miesto ir žiniasklaidos erdvėje atliko kiti lengvai įgyvendinami trumpalaikiai simboliniai ženklai: paminklų ar politiškai reikšmingų statinių konkursai, miesto ateities vizijų įkūniję urbanistinio perplanavimo procesai, pastatų funkcijų ir gatvių pavadinimų keitimai, proginiai tekstai apie įamžinimo iniciatyvas¹³. Visi šie veiksmai padėjo įtvirtinti didžiojo pasakojimo elementus ir veikė kaip atmintį bei tapatybę formuojanti socialinės inžinerijos priemonė.

TYRIMO OBJEKTAS

Tyrimo objektas yra Vilniaus viešosios erdvės modernaus politinio ženklavimo istorija 1895–1953 m. Laikotarpis apima tris ilgesnius periodus, kurių metu dominavę politiniai režimai paliko giliai į miesto audinį įsispaudusių ženklų – tai vėlyvoji Rusijos imperija (1895–1915), tarpukario Lenkijos Respublika (1919–1939) ir pokario Sovietų Sąjunga (1944–1953), – bei šešis trumpus tranzitinius periodus, kurių metu planuotų stambesnių pertvarkymų nebuvo spėta įgyvendinti – tai kaizerinė Vokietija (1915–1919), Lietuvos Sovietų Respublika ir Litbelas (1920), Lietuvos

¹³ Šios tradicinės nacionalinio diskurso reprezentavimo priemonės dar vadinamos „banalioju nacionalizmu“. Terminas perimtas iš lenkų dailės istorikės ir kultūros sociologės Agnieszkos Chmielewskos.

Respublika (1920 ir 1939–1940), Sovietų Sąjunga Antrojo pasaulinio karo (toliau – II PK) metais (1940–1941) ir nacistinė Vokietija (1941–1944).

Tyrimas apima įgyvendintus ir neįgyvendintus viešosios erdvės ženklavimo projektus, legitimavusius politinę valdžią atskirais aptaramojo laikotarpio etapais. Disertacijoje siekiama išryškinti politinės galios simbolių kaitos dinamiką, tad joje taip pat aptariami skirtingų ideologijų susidūrimai, sąlygoję priešiško didžiųjų pasakojimų ženklų naikinimą, kuris buvo realizuojamas griauant paminklus ir perkeliant simbolinius centrus. Atskirais atvejais pristatomi mažųjų istorinių pasakojimų ženklavimo projektai, papildantys ideologijų susidūrimo naratyvą.

Disertacijoje analizuojamos šios politinio ženklavimo praktikos:

- **Materialiniai ženklai:** urbanistiniai miesto pertvarkymai (pvz., naujo miesto centro formavimas) ir jų projektai, paminklų, memorialų ir ideologiškai reikšmingų pastatų statyba ir projektai;
- **Simboliniai ženklai:** materialinių ženklų projektų konkursai, nacionalinių ir / ar valstybinių simbolių (vėliavos, herbo) demonstravimas, toponimų ir pastatų funkcijų keitimas, proginiai tekstai ir tekstai apie miestą, padedantys teisingai perskaityti politinius ženklus;
- **Ritualai:** masiniai renginiai (eisenos, mitingai, paminklų atidengimo ceremonijos) bei jų apipavidalinimas (politinių lyderių atvaizdai ir politinė simbolika).

TOPOGRAFINĖS TYRIMO RIBOS

Tyrimas sutelktas į dabartinio Vilniaus miesto centro ribose esančią teritoriją. Daugiausiai dėmesio disertacijoje skiriama šioms vietoms: Katedros aikštei ir jos apylinkėms, Aukštutinei piliai ir kalnui, Simono Daukanto aikštei, Rotušės aikštei, Aušros vartams, Gedimino prospektui, Vinco Kudirkos aikštei ir Lukiškių aikštei. Šiose vietose nagrinėjamu laikotarpiu politinio ženklavimo praktikos vyko intensyviausiai: visi 1895–1953 m. Vilniaus politiniai režimai jas rinkosi savo ideologijai reprezentuoti ir galiai įtvirtinti. Tokiu būdu šios vietos tapo simbolinėmis (tos pačios vietos ir šiandien funkcionuoja kaip valdžios ženklų demonstravimo centrai).

Miesto centro ribos tyrime peržengiamos tais atvejais, kai reikšminga politinio ženklavimo praktika būdavo perkeliama į priemiestį, pvz., aktualizuojant istorines Rasų kapines arba įsteigiant Vingio karių kapines, statant paminklą didžiojo pasakojimo herojams centro periferijoje, kaip kad Adomui Mickevičiui dešiniajame Neries krante arba Stalinui Stoties aikštėje.

Tyrimas aprėpia devynis skirtingų politinių valdžių periodus. Ilgiau trukę Rusijos imperijos, Lenkijos ir Sovietų sąjungos režimai savo didiesiems istoriniams pasakojimams pritaikė Vilniaus toponimus. Ta patį spėta arba bent jau planuota daryti ir tranzitinių periodų metu (pvz., 1939–1941 m.). Disertacijoje kaip pagrindiniai vartojami dabartiniai toponimai, tačiau analizuojant atskirus laikotarpius jie pakeičiami sulietuvintais istoriniais, pvz., disertacijos dalyje apie imperinį Vilnių dab. Gedimino prospektas vadinamas Šv. Jurgio vardu. Disertacijoje vartojamų vietovardžių ir jų istorinių pavadinimų skirtingais laikotarpiais sąrašas pateikiamas prieduose.

CHRONOLOGINĖS TYRIMO RIBOS

Tyrimo objektas yra visuomenės modernėjimo procesų sąlygotas politinio viešosios erdvės ženklavimo fenomenas, jo susiformavimas ir raida Vilniuje. Modernėjimo ženklai Rusijos imperiją (ir Šiaurės Vakarų kraštą, toliau – ŠVK) pasiekė gerokai vėliau nei Vakarų Europą. Vis dėlto baudžiavos panaikinimas 1861 m. sąlygojo radikalius visos imperijos ir kartu Lietuvos ekonomikos ir socialinės struktūros pokyčius: pokyčiai žemės ūkyje lėmė socialinės ir demografinės struktūros permainas, pradėjo augti miestai, plečiantis mechanizuotai gamybai vis didesnės įtakos įgijo pramoninkai, prekybininkai, finansistai, laisvųjų profesijų atstovai. Profesinės kompetencijos, verslumas, finansinė padėtis, visuomeninis aktyvumas labiau už kilmę lėmė asmens socialinį statusą. Šie procesai ypač suintensyvėjo paskutiniajame XIX a. dešimtmetyje. Modernių pokyčių mastas Rusijos imperijoje neprilygo analogiškiems fenomenams Vakarų valstybėse, tačiau jų neįmanoma užginčyti ir jie turėjo apčiuopiamą išraišką. Modernėjanti imperija ėmė eksploatuoti kai kurias vakarietiškas masių valdymo ir konsolidavimo priemones – tarp jų ir politinį viešųjų erdvių ženklavimą statant paminklus bei organizuojant masinius ritualus (paminklų atidengimo ceremonijas). Nors ŠVK XIX a. istorijos periodizacijoje įprasta esminį imperijos politikos lūžį sieti su posukiliminiu laikotarpiu, Vilniaus viešosios erdvės istorijoje politinis ženklavimas moderniomis formomis ėmė reikštis ir sparčiai plisti tik XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje: 1895–1898 m. dab. Daukanto aikštėje buvo pastatytas paminklas generalgubernatoriui Michailui Muravjovui, 1899–1900 m. dab. Sereikiškių parke – rusų nacionaliniam dainiui poetui Aleksandrui Puškinui, 1899–1904 m. Katedros aikštėje – imperatorei Jekaterinai II. Viešosios erdvės kolonizavimo strategijos pasikeitimas kaip tik ir siejamas su Vilniaus modernėjimu – miesto augimu, gyventojų skaičiaus didėjimu, to sąlygotomis socialinėmis transformacijomis, ekonominiu XIX a. pabaigos pakilimu ir vakarietškų madų vėjais, pagaliau pasiekusiais ir Rusijos imperijos provinciją.

Ideologizuotas simbolinis viešosios erdvės savinimasis Vilniuje buvo praktikuojamas nuo pat Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) padalijimo. Iki XIX a. pabaigos vadovautasi Sergejaus Uvarovo (*Сергей Уваров*) 1833 m. suformuluota doktrina, pagal kurią stačiatikybė, monarchija ir rusiškumas (rus. *православие, самодержавие, народность*) buvo neatsiejami ir kuria

vadovaujantis buvo vykdoma sakralinių pastatų (cerkvių ir koplyčių) statyba (pvz., dab. Vinco Kudirkos aikštėje 1863–1865 m. iškilusi Aleksandro Neviškio koplyčia 1863 m. sukilimo malšintojams atminti ir daugelis posukiliminiais metais Vilniaus senamiestyje atnaujintų cerkvių). Tuo tarpu paskutiniajame XIX a. dešimtmetyje Vilniuje pradėti kurti modernūs, sekuliarūs-skulptūriniai įamžinimo ženklai – figūriniai paminklai, kurie Uvarovo doktrinos nebepaisė ir bylojo apie pasikeitusias užsakovų ir tikslinės auditorijos nuostatas¹⁴. 1895 m. riba nereiškia, kad vėliau senosios tradicijos sakraliniai-architektūriniai įamžinimo ženklai nebuvo aktualūs. Iki pat imperinio laikotarpio pabaigos Vilniuje buvo statomos politinę bei memorialinę reikšmę turėjusios cerkvės (1899–1909 m. Dievo Motinos ikonos „Ženklas iš dangaus“ (Žvėryno) cerkvė; 1911–1913 m. Šv. Konstantino ir Michailo (Romanovų) cerkvė). Tačiau šiam tyrimui svarbi naujųjų politinio ženklinimo praktikų pradžia, pirmieji modernūs viešosios erdvės simbolinio savinimosi pavyzdžiai. 1895 m. pradėtas statyti Michailo Muravjovo paminklas chronologiniu atskaitos tašku pasirinktas kaip tik todėl, kad figūrinio paminklo asmeniui atsiradimas buvo naujovė, liudijusi apie modernias ženklinimo praktikas, pasiekusias periferinį imperijos miestą Vilnių.

Tiriamąjį laikotarpį pabaiga sutampa su istoriografijoje įprasta 1953 m. riba, kuri skiria stalinizmo ir destalinizacijos eras. Kaip ne kartą aptarta istorikų tekstuose, Stalino mirtis tik sąlyginai laikytina lūžio tašku Sovietų Sąjungos istorijoje – miesto viešosios erdvės ženklinimo praktikoje dar beveik dešimtmetį išsilaikė Stalino epochoje įtvirtinti principai, pvz., stalininio neoklasicizmo stiliaus pastatai Vilniuje buvo statomi iki pat septintojo dešimtmečio vidurio¹⁵, tik 1961 m. buvo demontuotas Stalino paminklas Stoties aikštėje ir pakeistas Stalino (dab. Gedimino) prospekto pavadinimas. Postalininiame Vilniuje galima stebėti persipinančius ir inertiškus, retrogradinius reiškinius (pvz., Stalino paminklo atidengimą dab. Bernardinų sode po 1956 m.) ir radikaliai naujos stilištos bei turinio projektų realizacijas (pvz., 1960 m. baigtas kurti Neringos restorano interjeras). Renkantis tiriamojo laikotarpio baigiamąją ribą orientuotasi į 1953 m. kaip į žyminčius politinių orientyrų pokyčius ir dalinės totalitarinio režimo liberalizacijos pradžią, lėmusią naujų simbolinio ženklinimo praktikų atsiradimą. Iki 1953 m. Vilniaus viešosios erdvės savinimasis buvo vykdomas radikaliai ir vadovaujantis iš SSRS importuotais sprendimais, o po 1953 m. šis savinimasis pasidarė nuosaikesnis ir labiau įvietintas (darbavosi vietiniai architektai ir skulptoriai, pradėta daugiau dėmesio skirti vietiniam kontekstui).

Pasakojimas konstruojamas chronologiniu principu ir yra grindžiamas politinių valdžių kaita. Disertacijos chronologija atspindi darbo struktūroje.

¹⁴ Plačiau apie konservatyviąją sakralinę-architektūrinę ir moderniąją sekuliariąją-skulptūrinę įamžinimo praktiką Rusijos imperijoje: A. Святославский, *История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013, p. 193–194, 198–199, 207–208.

¹⁵ Pvz., 1957 m. baigtas Ministrų tarybos pastatas (dab. Užsienio reikalų ministerija), 1963 m. – Respublikinės bibliotekos pastatas (dab. Nacionalinė biblioteka), 1962 m. atidengtas paminklas Vincui Mickevičiui-Kapsukui.

TYRIMO TIKSLAS IR UŽDAVINIAI

Tyrimo tikslas yra išanalizuoti modernias, politinė ideologija pagrįstas simbolinio ženklavimo praktikas, kurios buvo taikomos 1895–1953 m. Vilniaus miesto centro viešojoje erdvėje, ir atskleisti jų priežastis, pobūdį bei kaitą.

Tyrimo uždaviniai:

1. Rekonstruoti centrinių Vilniaus viešųjų erdvių 1895–1953 m. kaitos istoriją.
2. Nustatyti politines, ekonomines ir kultūrines simbolinių ženklų atsiradimo ir naikinimo priežastis bei aplinkybes.
3. Aptarti užsakovų (politinio elito) ir vykdytojų (kultūrinio elito, t. y. skulptorių ir architektų) vaidmenis simbolinių ženklų atsiradimo ir naikinimo procese.
4. Įvertinti skirtingų politinių režimų taikytą miesto viešosios erdvės ženklavimo strategijų efektyvumą, t. y. išanalizuoti, kokį poveikį šis ženklavimas padarė fiziniam miesto paveldui ir jo įvaizdžiui.
5. Palyginti skirtingų politinių režimų taikytas miesto viešosios erdvės ženklavimo strategijas ir nustatyti pastovius ir kintančius šių strategijų elementus (vietas, istorinius naratyvus, formas).

GINAMIEJI TEIGINIAI

1. Įgyvendintų ir neįgyvendintų politinių Vilniaus simbolinio ženklavimo projektų turinį ir pobūdį lėmė dominuojančios politinės valdžios diktuojamas didysis pasakojimas ir Vilniaus reikšmė jame. Įgyvendintų projektų mastą sąlygojo konkretaus laikotarpio lokalinė politinė bei ekonominė padėtis ir bendra miestą inkorporavusių šalių politinė bei ekonominė padėtis.
2. Vilniaus viešosios erdvės simbolinio ženklavimo projektai buvo ne miesto gyventojų daugumos, o politinės galios požiūriu dominuojančios mažumos savastis. Jų paskirtis buvo simboliškai demonstruoti politinės galios hegemoniją pasisavintame mieste.
3. Pagrindinės 1895–1953 m. Vilniaus viešosios erdvės ženklavimo strategijos buvo: 1) kolonizavimas, t. y. ekskliuzyvinių dominuojančios politinės galios ženklų įkurdinimas istorinėse miesto atminties vietose; 2) konsolidavimas, t. y. inkliuzyvinis istorinių miesto atminties vietų ir objektų puoselėjimas ir aktualizavimas. Vilniuje buvo įgyvendinamos tipiškos kiekvieno politinio režimo visuotinai taikytos strategijos (pvz., sovietinio Vilniaus

politinio ženklavimo pobūdis nesiskyrė nuo kitų sovietinių respublikų sostinių politinio ženklavimo pobūdžio).

4. Vilniaus viešojoje erdvėje simboliškai buvo įprasminėti dviejų tipų naratyvai. Didieji nacionaliniai pasakojimai rėmėsi kultūros, šlovingos praeities ir naujosios galios (pažangos ir progreso) diskursais. Sovietinis pasakojimas buvo vystomas pergalės II PK, Vilniaus gražinimo Lietuvai, socialistinės revoliucijos ir sovietinės valdžios diskursų pagrindu.
5. Minimaliai keitėsi politinio ženklavimo vietų dislokacija – naujam ideologiniam diskursui dažniausiai buvo pritaikomos anksčiau simbolinę krūvį įgijusios ir miestiečiams žinomos vietos. Tokiu būdu buvo sustiprinamas dominuojantis didysis pasakojimas ir nukonkuruojamas anksčiau toje vietoje įamžintas pasakojimas.
6. Tik Vilniaus lenkų bendruomenė sugebėjo išlaikyti savojo mažojo nacionalinio pasakojimo įamžinimo praktikų tęstinumą. Jis buvo plėtojamas net varžančiomis aplinkybėmis, paraleliai oficialiam rusų stačiatikių, Vilnių okupavusių vokiečių ar sovietų pasakojimui. Tarpukariu šis pasakojimas sutapo su politinės valdžios didžiuoju pasakojimu. Jo įamžinimo darbai buvo nutraukti po II PK.
7. 1895–1953 m. Vilniuje įgyvendinti politiniai viešosios erdvės ženklavimo projektai nepajėgė radikaliai pakeisti miestovaizdžio, nenustelbė istorinės jo struktūros, didžioji politinio ženklavimo objektų dalis buvo netrukus sunaikinta. Kai kurie simboliniai ženklai prigijo ir buvo arba integruoti į miesto urbanistinį audinį, arba tebefunkcionuoja kaip konkuruojančių atminčių vietos. Lengviausiai integravosi politiškai neutraliausi (istoristiniai, funkcionalistiniai) architektūrinių-urbanistinių formų ženklai (pvz., Aukštutinės pilies vakarų bokšto rekonstrukcija, Katedros aikštė). Tuo tarpu kitų išlikusių simbolių ženklų istorinės reikšmės ir prasmės buvo marginalizuotos, tačiau yra tebeplėtojamos tautinių ir / ar politinių bendruomenių (pvz., Rusų ir Antakalnio kapinės, Lukiškių aikštė).

TYRIMO AKTUALUMAS IR NAUJUMAS

Šis tyrimas – tai pirma sistemiška XIX a. pab.–XX a. vid. Vilniaus viešosios erdvės politinio ženklavimo istorijos analizė, išsamiai pristatanti pusės šimtmečio trukmės intensyvios politinės kaitos materialinius ir simbolinius miesto erdvės savinimosi projektus. Atskiri disertacijoje aptariami miesto laikotarpiai ir įamžinimo objektai jau yra tyrinėti, dalis jų netgi nuosekliai, tačiau sistemingas, visą pasirinktą laikotarpį ir visas politinio ženklavimo priemones apimantis tyrimas iki šiol nebuvo atliktas. Darbas aktualus ir naujas keliais aspektais:

- Skirtingų politinių režimų taikytų miesto viešosios erdvės ženklavimo strategijų palyginimas yra nauja prieiga, leidžianti atskleisti strategijų veikimo mechanizmus,

išryškinti jų lokalinius ypatumus ir analogijas su kitose šalyse ir kituose tos pačios šalies miestuose vykusiais procesais;

- Įvairių simbolinio ženklavimo faktorių – ideologinių, ekonominių, demografinių ir kultūrinių aplinkybių, užsakovų ir vykdytojų santykių – kompleksinis tyrimas išplečia matymo lauką ir leidžia apjungti žinias iš įvairių istorijos sričių, suteikdamas disertacijai tarpdalykinio tyrimo vertę;
- Disertacija yra reikšmingas indėlis į atminties politikos tyrimus, kurie iki šiol daugiausiai rėmėsi istorijos, visuomeninių ritualų ir kitų meninės kultūros sričių (muzikos, teatro, literatūros), o ne urbanistikos ir skulptūros paveldu;
- Tyrimo rezultatai atskleidžia nepakankamą pereinamųjų Vilniaus istorijos laikotarpių (vokiškosios okupacijos, Litbello, tarpukario) ištirtumą, siūlo naujas įžvalgas ir skatina revizuoti iki šiol atliktus tyrimus;
- Tyrimo metu sukaupta ir į naratyvą integruota gausi ir didele dalimi nauja faktografinė ir ikonografinė medžiaga (130 iliustracijų) žadina istorinę vaizduotę ir galėtų inspiruoti ne tik nuodugnesnius Vilniaus miesto istorijos tyrimus, bet ir Vilniaus paveldą aktualizuojančių parodų atsiradimą.

METODAI

Teorinis tyrimo pagrindas yra nacionalizmo ir atminties konceptai. Aiškinantis politinio ženklavimo fenomeno atsiradimo priežastis ir praktikavimo mechanizmus remtasi klasikinėmis Ernesto Gellnerio ir Benedicto Andersono suformuluotomis nacionalizmo kilmės ir veikimo logikos įžvalgomis. Simbolinio viešosios erdvės užvaldymo mechanizmai analizuojami taikant Paulo Ricoeuro, Johno R. Gilliso, Jay Winterio¹⁶ atminties bei Anthony D. Smitho, Rogerso Brubakerio ir Frederico Cooperio¹⁷ tapatybės tyrimo metodus.

Okupacinių režimų praktikuotą simbolinį miesto erdvių užvaldymą leido interpretuoti pokolonijinių studijų tyrimo metodas. Tiesa, pokolonijinių studijų prieiga taikoma su išlygomis. Lietuvos teritorijos prijungimas prie Rusijos imperijos, Lenkijos Respublikos ar Sovietų Sąjungos negali būti traktuojamas kaip kolonizavimas. Tai veikiau ginčytina teritorija, kuri pagal vyravusius aneksuotojų didžiuosius pasakojimus teisėtai jiems priklausė. Tad šioje teritorijoje taikyta kolonijinė politika daugeliu atvejų skyrėsi nuo taikytosios Vakarų valstybių kolonijose (pvz., aneksuotosios teritorijos nelaikytos barbariškomis, atsilikusiomis ar antrarūšėmis).

¹⁶ P. Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, Chicago, 2004; J. R. Gillis, *Memory and Identity: the History of a Relationship*, *Commemorations: the Politics of National identity*, sud. J. R. Gillis, New Jersey, 1996, p. 3–24; J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge, 1995; J. Winter, *Setting the Framework, War and Remembrance in the Twentieth Century*, sud. J. Winter, E. Sivan, Cambridge University Press, 1999, p. 6–29.

¹⁷ A. D. Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, 1991; R. Brubaker, F. Cooper, *Beyond 'Identity', Theory and Society*, 2000, Nr. 29, p. 1–47.

Nepaisant to, tyrimui buvo aktualus galios ir dominavimo bei vietinės ir atvežtinės kultūros santykio klausimas, o aptariant Vilniaus miesto istorinio vaidmens kaitą, naudinga buvo pokolonijinių studijų centro ir periferijos skirties analizė.

Konkrečių artefaktų metodologiniu tyrimo pagrindu pasirinkta socialinė dailėtyra. Vilniaus viešosios erdvės politinio ženklavimo atvejai aptariami pasitelkiant politinį, socialinį, kultūrinį bei ekonominį jų atsiradimo kontekstą, analizuojamas užsakovo ir vykdytojo santykis, bandoma apibūdinti paminklo funkcionavimą visuomenėje, jo „vartojimą“. Disertacijoje laikomasi socialinės dailėtyros nuostatos, kad ir menas, ir menininkas yra tam tikro istorinio momento produktai ir kad abu jie priklauso nuo konkretaus politinio ir socialinio konteksto. Todėl meno kūriniai yra tam tikros ideologijos „nešėjai“, o jų atsiradimą lemia „mecenatai“ arba užsakovai¹⁸.

Rekonstruojant centrinių Vilniaus viešųjų erdvių 1895–1953 m. kaitos istoriją disertacijoje socialinės dailėtyros nuostatos derinamos su tradicine faktografinė praeities įvykių analize ir ikonografinė analize. Pastaroji pasitelkiama ten, kur siekiama išsiaiškinti tam tikro politinio ženklo kultūrinę kilmę, prasmę ir vartojimo tradiciją. Meninės formos analizė disertacijoje taikoma fragmentiškai – daugiau dėmesio skiriama simbolinėms prasmėms, o ne estetinėms vertėms. Tyrimui forma svarbi tiek, kiek ji padeda perteikti simbolinę prasmę, tad estetinės jam žinimo ženklų vertės klausimas atskirai nekeliamas.

Vilniaus ir kitų panašaus „likimo“ miestų viešųjų erdvių politinio ženklavimo strategijų palyginimas, be abejo, būtų įdomus ir padidintų šio tyrimo reikšmę. Tačiau net devynių politinių režimų miesto savinimosi veiksmus aptariančiame tyrime to padaryti nebuvo įmanoma. Disertacijoje lyginamosios analizės metodas nuosekliai taikomas gretinant skirtingų politinių režimų toje pačioje erdvėje – Vilniaus mieste – naudotas viešosios erdvės ženklavimo strategijas. Jis taip pat pasitelkiamas siekiant nustatyti kintančius ir pastovius šių strategijų elementus, jų panašumus ir skirtumus. Kitų miestų (Varšuvos, Rygos, Minsko) pavyzdžiai aptariami tik atskirais atvejais.

IŠTIRTUMAS

Dailės ir architektūros kūriniai kaip istorinės informacijos šaltinis, jų politinis, istorinis, religinis ir kitoks kontekstas domino (dailės ir architektūros) istorikus nuo XX a. pradžios: Aby Warburgo kultūros teorijos vystytojas Fritz Saxlis rašė apie ketvirtajame dešimtmetyje Romos viešojoje erdvėje totalitarinio režimo derintus istorinius ir naujuosius politinius simbolius¹⁹; posūkį iš karinės ir politinės istorijos į ekonomikos ir kultūros istoriją ženklino pirmosios kartos prancūzų Analų mokyklos ir su ja artimai susijusios mikroistorijos atsiradimas. Nepaisant to, meno

¹⁸ *Dailėtyra: teorijos, metodai, praktikos*, sud. G. Mickūnaitė, Vilnius, 2012, p. 113–121.

¹⁹ F. Saxl, *Lectures*, London, 1957.

instrumentalizavimas, taip pat ir viešosios erdvės politinis ženklavimas dailės priemonėmis ilgą laiką buvo dailėtyros ir meno teorijos paraštėse. Šio fenomeno tyrimai iš periferinio į centrinį dailėtyros, istorijos, filosofijos ir sociologijos studijų lauką perkopė aštuntajame praeito amžiaus dešimtmetyje, įsivertinus Naujosios dailės istorijos (angl. *New Art History*) nuostatoms.

Šaltojo karo metu dėl politinių priežasčių politizuoto meno kritika ir analizė negalėjo vystytis. Dominavo Jungtinių Amerikos Valstijų abstrakčiojo ekspresionizmo ir SSRS socialistinio realizmo antagonizmas, marginalizavęs mokslinius atminties politikos tyrimus. Aštuntojo dešimtmečio socialiniai pokyčiai atvėrė galimybes, paskatino pažvelgti į kultūrą kaip į politinės kovos instrumentą ir aktualizavo socialinę dailėtyrą.

Šios disertacijos požiūriu svarbu tai, kad dailės istorikų Lindos Nochlin (JAV) ir T. J. Clarko (Didžioji Britanija) XIX a. dailės ir politikos sąsajų tyrimai (1971, 1973)²⁰ paskatino atsigręžti į dailės funkcionavimo visuomenėje mechanizmus, sieti kultūrą su socialiniu, politiniu ir ekonominiu kontekstu, peržiūrėti paveldo funkcionavimo principus. Susiformavo poreikis šias tyrimo prieigas pritaikyti kituose mokslo baruose – pradėjo plėtotis socialinė dailėtyra, kultūros politika, taip pat atminties, tapatybės ir pokolonijinės studijos.

Pirmiausiai atsigręžta į totalitarinių valstybių – fašistinės Italijos ir Trečiojo Reicho – meną ir architektūrą: 1975 m. išleista Bertholdo Hinzso monografija „Trečiojo Reicho menas“ (angl. *Art in the Third Reich*), 1980–1981 m. Pompidou centre surengta etapinė paroda „Realizmai. Tarp revoliucijos ir reakcijos 1919–1939“ (pranc. *Les Realismes. Entre revolution et reaction 1919–1939*, kuratoriai Jeanas Clairas ir Bertholdas Hinzas). Kiek vėliau į totalitarinio meno tyrimų lauką įtrauktas Rusijos menas (Boris Groys, „Totalinis stalinizmo menas“, vok. *Gesamtkunstwerk Stalin*, 1988). XX a. pirmosios pusės diktatūrų propagandinį meną ir architektūrą apibendrino globali Igorio Golomstocko Vokietijos, Italijos, Rusijos ir Kinijos meno lyginamoji studija „Totalitarinis menas“ (angl. *Totalitarian Art*, 1990) bei „Hayward“ galerijos Londone surengta tarptautinė paroda ir ją lydėjęs katalogas „Menas ir galia: Europa diktatorių valioje 1930–1945“ (angl. *Art and Power: Europe Under the Dictators 1930-45*, 1995)²¹.

Socialinės dailėtyros plėtra paskatino domėtis meno funkcionavimu viešojoje erdvėje ir konkrečiai paminklų istorija. Prancūzijos dailės istoriko Maurice'o Rheimso ir JAV dailės istoriko Horsto Woldemaro Jansono tekstuose apie XIX a. skulptūrą (jų monografijos atitinkamai buvo

²⁰ T. J. Clark, *The Absolute Bourgeois: Artists and Politics in France, 1848-1851*, London, 1973; L. Nochlin, *The Politics of Vision: Essays on Nineteenth-century Art and Society*, New York, 1971.

²¹ *Art and Power: Europe Under the Dictators 1930-45*, sud. E. J. Hobsbawm, D. Elliott, D. Ades, T. Benton, I. B. Whyte, London, 1995.

išleistos 1972 ir 1985 m.)²² autoriai apibūdino modernių paminklų bruožus, nusakė jų atsiradimo sąlygas, išskyrė paminklų tyrimą kaip atskirą dailėtyros sritį.

Vakarų paminklai ir memorialai yra gerai ištirta politinio ženklinimo priemonė. XX a. devintame ir dešimtame dešimtmečiais pasirodė ypač daug atvejo studijų²³. 1998 m. Sergiuszo Michalskio parengta monografija „Paminklai viešojoje erdvėje. Politikos sukaustytas menas 1870–1997“ (angl. *Public Monuments. Art in Political Bondage 1870-1997*) aprėpė visą paminklų raidos istoriją²⁴. Michalskio ir kituose Vakarų tyrimuose naudotasi kai kuriais socialinės dailėtyros instrumentais – į monumentaliją skulptūrą ir įamžinimo objektus žiūrėta per politikos ir ideologijos prizmę. Daug dėmesio Vakaruose susilaukė XX a. karų, ypač I PK, pakeitusio įamžinimo tradicijas ir mastą, memorialai ir kapinės²⁵. Šiuose tyrimuose dažnai derinamos socialinės dailėtyros ir kolektyvinės atminties prieigos, naudojami Hobsbawmo, Gellnerio, Andersono ir Ricoeuro pasiūlyti politinio ženklinimo „skaitymo“ metodai.

Ištirtumu pasižymi totalitarinių valstybių reprezentacinės architektūros ir urbanistikos istorija. Sovietų Sąjungos emigrantai Aleksejus Tarchanovas ir Sergejus Kavtaradzė²⁶ bei Vladimiras Papernis²⁷ nustatė šios srities tyrimų standartus. Dėl to, kad ilgo realizacijos laiko ir didelių kaštų reikalavę architektūros ir urbanistikos sumanymai dažnai likdavo popieriuje (pvz., plačiai išstudijuoti Romos (1922–1941), Maskvos (1935) ir Berlyno (1937–1943) rekonstrukcijų planai) ši miesto istorijos sritis išsiskiria nerealizuotų projektų ištirtumu²⁸.

Žlugus komunistiniam blokui prasidėjo nacionalinių valstybių tapatumo ir jo raiškos per dailę bei architektūrą tyrimai, atkreiptas dėmesys į „trečiųjų šalių“, arba periferinius, dailės istorijos pasakojimus ir jų funkcionavimo visuomenėje atvejus. Iki tol fragmentiškai pasirodydavusios užuominos apie paminklus ir jų vartojimą Rytų ir Vidurio Europos šalyse po 1990-ųjų virto tyrimų, leidinių ir parodų apie tai banga, kuri iki šiol generuoja diskusijas ir siūlo naujus

²² M. Rheims, *La sculpture au XIXe siècle*, Paris, 1972 (į anglų kalbą išversta 1977 m.); H. W. Janson, *19th-century sculpture*, London, 1985.

²³ Pz.: J. Hargrove, *Shaping the National Image: The Cult of Statues to Great Men in the Third Republic, Nationalism in the Visual Arts*, sud. R. Etlin, Washington, 1991, p. 49–63; F. Reusse, *Das Denkmal an der Grenze seiner Sprachfaehigkeit*, Stutgart, 1995; M. H. Bogart, *Public Sculpture and the Civic Ideal in New York City, 1890-1930*, Smithsonian Institution Press, 1997; F. Choay, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge University Press, 2001.

²⁴ S. Michalski, *Public Monuments. Art in Political Bondage 1870–1997*, London, 1998.

²⁵ Th. W. Laqueur, *Memory and Naming in the Great War, Commemorations: the politics of national identity*, sud. J. R. Gillis, 1994, p. 151–167; J. Winter, *War Memorials and the Mourning Process, Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge, 1995, p. 78–116; *War and Remembrance in the Twentieth Century*, sud. J. Winter, E. Sivan, Cambridge University Press, 1999.

²⁶ A. Tarkhanov, S. Kavtaradze, *Architecture of the Stalin Era*, New York, 1992.

²⁷ V. Paperny, *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two*, New York, 2002. Pirmą kartą publikuota originalo kalba: В. Паперный, *Культура Два*, Ardis Publishers (JAV), 1985.

²⁸ Pz., neįgyvendintus Varšuvos perstatymo planus nagrinėjo Lenkijos architektūros tyrinėtojas Jarosławas Trybušas monografijoje *Warszawa niezaistniała. Niezrealizowane projekty urbanistyczne i architektonyczne Warszawy dwudziestolecia międzywojennego*, Warszawa, 2012.

požiūrius. Pasitelkę vakarietiškus metodus, politinio dailės ir architektūros instrumentalizavimo fenomenus Lietuvai artimesnėse Rytų ir Vidurio Europos šalyse tyrinėjo Didžiosios Britanijos mokslininkai: dailėtyrininkas Davidas Crowley susiejo Lenkijos dizaino nacionalinio stiliaus formavimąsi su valstybės tapatumo paieškomis (1992)²⁹; dailės istorikas Matthew Rampley analizavo paveldo vaidmenį formuojant modernias XX a. Centrinės ir Rytų Europos nacionalines tapatybes ir įvardijo Vakarų kultūrinės atminties teorijų pritaikymo vietiniams kontekstams sunkumus – nuolat ardomas teritorinis vientisumas, dėl okupacijų trūkinėjantys istoriniai pasakojimai, jo manymu, reikalauja analizuoti Čekijos, Kroatijos ar Lenkijos paveldo tradicijas taikant kitokias teorines prielaidas nei Prancūzijos ar Britanijos (2012)³⁰. Nors Rampley nepasiūlė alternatyvių tyrimo instrumentų, jis pateikė daug atvejo studijų, kurios išplėtė vakarietiškas simbolinio erdvių užvaldymo ir politinio jų ženklavimo tyrimų ribas. Rusijos imperijos viešųjų erdvių politinio ženklavimo klausimus nagrinėjo daugelis imperijos etninės politikos problemas analizuojančių Vakarų mokslininkų, dažniausiai tyrinėjančių vakarinių imperijos gubernijų rusinimo politiką³¹. Vokietijos istoriko Thomaso M. Bohno publikuota studija apie sovietinio Minsko statybas 1930–1950-aisiais yra svarbus informacijos šaltinis bandant kontekstualizuoti pokario Vilniuje planuotas ir įgyvendintas pertvarkas³².

Konkrečių šalių ar miestų modernaus viešosios erdvės ženklavimo tyrimai atliekami įvairiais būdais – tai gali būti nacionalinio stiliaus (pvz., Crowley studija), kultūrinės atminties (pvz., Rampley paveldo tyrimai), oficialiojo stiliaus, simbolinio erdvių užvaldymo (pvz., sovietizacijos) studijos. Posovietinės erdvės mokslininkams jos tapo aktualios paskutiniajame XX a. dešimtmetyje, kada iškilo būtinybė perrašyti nacionalines istorijas ir įvertinti naujas politinio ženklavimo praktikas – (at)statomus paminklus didžiojo nacionalinio pasakojimo herojams ir įvykiams. Demokratinėje visuomenėje atsirado galimybė kalbėti apie paralelines monumentų vertes – estetinę ir simbolinę, bei sieti pastarąją su politiniais ir socialiniais motyvais.

Tolimesnėje apžvalgoje koncentruojamasi į tuos tekstus, kurių tyrimo objektas arba taikoma teorinė prieiga yra aktuali disertacijai.

²⁹ D. Crowley, *National Style and Nation-State: Design in Poland from the Vernacular Revival to the International Style*, Manchester University Press, 1992.

³⁰ M. Rampley, *Contested Histories: Heritage and / as the Construction of the Past: An Introduction*, *Heritage, ideology, and identity in Central and Eastern Europe: contested pasts, contested presents*, sud. M. Rampley, Woodbridge, 2012, p. 1–20.

³¹ Pz.: Th. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914*, Northern Illinois University Press, 2008; A. Kappeler, *The Russian Empire. A Multiethnic History*, Pearson Education, 2001; D. Staliūnas, *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*, Vilnius, 2009; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996.

³² Т. Бон, „Минский феномен“. *Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны*, Москва, 2013. Pirmą kartą publikuota originalo kalba: T. M. Bohn, *Minsk – Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945*, Köln, 2008.

Po 1990-ųjų Rusijos mokslininkai skyrė daug dėmesio didžiųjų šalies miestų simbolinių erdvių kūrimo ir įamžinimo (paminklais, atminimo lentomis, gatvių ir įstaigų pavadinimais ir kt.) politikos bei praktikos tyrimams. Publikuota monografijų ir straipsnių apie atskirus monumentus bei jų vartojimą³³, sudaryti paminklų ir memorialinių lentų sąvadais³⁴, atlikta statistinė jų analizė³⁵, parengti pergalės II PK mito įamžinimo istorijai skirti straipsnių rinkiniai³⁶ ir kt. Šioje disertacijoje, siekiant suvokti Vilniuje darytų pertvarkymų kontekstą, remtasi Aleksejaus Sviatoslavskio monografija „Rusijos istorija atminties veidrodyje: istorinių vaizdinių formavimo mechanizmai“ (Алексей Святославский, *История России в зеркале памяти. Механизмы формирования исторических образов*, 2013), kurioje aptariami Rusijos didžiojo pasakojimo įamžinimo ženklai Peterburge, Maskvoje ir stambiausiuose memorialiniuose kompleksuose kitur Rusijoje; taip pat Kirilo Sokolo dviejų šimtų „įdomiausių“ imperinių Rusijos paminklų žinynu (Кирилл Сокол, *Монументы империи*, 2001), kuriame trumpai aprašytas ir Jekaterinos II paminklas Vilniuje.

Lenkijos dailėtyrininkai yra tyrinėję nacionalinio stiliaus bei oficialiosios dailės problemas, ir šie tyrimai yra aktualūs analizuojant tarpukario Vilniaus viešųjų erdvių savinimosi strategijas ir praktikas.

Małgorzata Omilanowska taikė Vakarų tyrėjų instrumentus aiškindama Lenkijos nacionalinės architektūros kūrimo mechanizmus XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje. Jos nuomone, Lenkijoje, taip pat kaip Vokietijoje ar Britanijoje, pagrindiniais nacionalinio stiliaus įkvėpimo šaltiniais tapo šalies istorinės praeities klestėjimo laikotarpiai (renesansas, barokas, karaliaus Stanislovo Augusto laikų klasicizmas, dvarų kultūra), leidę naujos valstybės piliečiams didžiulius bendra garbinga šalies praeitimi, ir liaudies menas (Zakopanės stilius, „savas“ stilius), turėjęs išskirti Lenkiją iš kitų tautinių valstybių (1995)³⁷.

³³ Pvz.: А. Шенкер, *Медный всадник. Памятник и его творцы*, Санкт Петербург, 2010; К. Сокол, Памятники Александру II, географические особенности различных периодов мемориализации, *Вестник Московского университета*, Сер. 5, География, Москва, 2007, No. 5, с. 73–78; Н. Звягинцев, Л. Карпачевский, *Памятники ученым в культуре Москвы*, Москва, 2004; А. Гдалин, *Памятники А. С. Пушкину: История; Описание; Библиография*, Санкт-Петербург, 2001.

³⁴ Pvz.: С. Петров, *О монументальном искусстве. Перечень мемориальных плит (произведений монументально-декоративного искусства), посвященных историческим личностям и установленным на зданиях и сооружениях города Москвы с начала XX века до 2008 года (в том числе утраченных)*, Москва, 2008; Е. Кириченко, *Запечатленная история России: монументы XVIII – начала XX века*, Москва, 2001; В. Исаченко, *Памятники Санкт-Петербурга. Справочник*, Санкт Петербург, 2004; *Мемориальные доски Санкт-Петербурга: справочник*, сост. В. Тимофеев, Э. Порецкина, Н. Ефремова, Санкт Петербург, 1999.

³⁵ Pvz.: А. Святославский, *История России в зеркале памяти. Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013.

³⁶ Pvz.: 60-летие окончания Второй мировой и Великой Отечественной: победители и побежденные в проекте политики, мифологии и памяти, сост. Ф. Бомсдорф и Г. Бордюгов, Москва, 2005.

³⁷ М. Omilanowska, Searching for a national style in Polish architecture at the end of the 19th and beginning of the 20th century, *Art and the National Dream. The search for vernacular expression in turn-of-the-century design*, sud. N. G. Bowe, Dublin, 1995.

Dailės istorikė ir kultūros sociologė Agnieszka Chmielewska monografijoje „Tarnaujant valstybei, visuomenei ir tautai. Antrosios Žečpospolitos dailininkai-valstybės kūrėjai“ (lenk. *W służbie państwa, społeczeństwa i narodu. „Państwowotwórczy” artyści plastycy w II Rzeczypospolitej*, 2006) sociologės žvilgsniu tyrė Lenkijos nacionalinio stiliaus kūrėjų socialinį statusą bei politines pažiūras. Nuosekli dailės gyvenimo analizė leido Chmielewskai pademonstruoti Lenkijos meno instrumentalizavimo atvejus ir išgryninti jam keliamus tautos telkimo ir masių valdymo uždavinius.

Dailės istorikas Andrzejus Szczerskis parašė visą Vidurio ir Rytų Europos regioną apėmiančią 1918–1939 m. laikotarpio architektūros ir su ja susijusio meno apžvalgą „Modernizacija. Dailė ir architektūra naujosiose Vidurio ir Rytų Europos valstybėse 1918–1939“ (lenk. *Modernizacja. Sztuka i architektura w nowych państwach Europy Środkowo-Wschodniej 1918-1939*, 2010), kurį interpretavo per nacionalizmo įsitvirtinimo prizmę (apžvalgoje aptariamas Kauno atvejis). Szczerskis taip pat atliko modernios Lenkijos valstybės vizijos kūrimo studiją, kurioje analizuojamas Gdynios atvejis³⁸.

Dailėtyrininkė Iwona Luba monografijoje apie Antrosios Žečpospolitos oficialiąją dailę (2012)³⁹ apibrėžė ją kaip „su daile susijusių meno reiškinių visumą, kuri reprezentavo valdžios ideologiją modernaus Lenkijos valstybingumo kūrimo laikotarpiu – nuo monumentalių kūrinių realizacijų iki lankstinukų“, t. y. į savo tyrimų lauką ji įtraukė urbanistinius projektus, architektūrinį dekorą, iškilmingą valstybinių švenčių apipavidalinimą, knygų grafiką, pašto ženklus ir pinigų dizainą, tokiu būdu išplėsdama analizuojamo politinio ženklinimo raiškos ribas. 1918–1939 m. oficialioji dailė Lubos monografijoje tyrinėjama pasitelkiant valdžios ir propagandos diskursus. Į dailėtyrininkės akiratį pateko Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje statybos istorija, kurioje poeto figūrą Luba priskiria romantiškojo didvyrio modeliui, kurtam ankstyvajame Lenkijos oficialiosios dailės etape.

Lietuvoje, kaip ir kitose Rytų bloko šalyse, politiniu dailės veikimu susidomėta XX a. paskutiniajame dešimtmetyje. Viešas diskusijas apie naujųjų paminklų estetines ir simbolines vertes paskatino Gedimino paminklo Vilniuje konkursai 1988–1992 m. bei tarpukario paminklų atstatymo vėjus⁴⁰.

Neartikuluojant tyrimo prieigos socialinės dailėtyros metodas buvo taikomas daugelyje paskutinįjį praeito amžiaus ir pirmąjį šio amžiaus dešimtmetį publikuotų tyrimų: leidinio

³⁸ A. Szczerski, *The City is Born, The City is Born. Modernism in Gdynia Between the Wars*, Gdynia, 2014.

³⁹ I. Luba, *Duch romantizmu i modernizacja. Sztuka oficjalna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2012, p. 9.

⁴⁰ Pvz.: J. Mušinskienė, Kokį paminklą statysime Gediminui?, *Gimtas kraštas*, 1988 12 28; G. Jankevičiūtė, Roberto Antinio ankstyvųjų paminklų savitumas, *Menotyra*, 1988, Nr. 16, p. 77–83; E. Lubytė, Įprasinti tautos santykį su istorija, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 7–8, p. 48–53; Skirtingi valdovo įvaizdžiai ir šlubos metaforos (Gedimino paminklo projektų vertinimo komisijos protokolai), *Kultūros barai*, 1992, Nr. 9–10, p. 19–27.

„Žmogus ir aplinka“ straipsniuose⁴¹, Giedrės Jankevičiūtės tekstuose apie dailę viešojoje erdvėje⁴², Laimos Laučkaitės Vilniaus vizualinio reprezentavimo ir imperinių paminklų Lietuvos periferijoje studijose⁴³. Visą oficialiosios dailės spektrą nuo paminklų iki pašto ženklų apėmė Jankevičiūtės monografija „Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje, 1918–1940“ (2003)⁴⁴. Šis tyrimas ir Jolitos Mulevičiūtės paraleliai parengta monografija „Modernizmo link: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940“ (2001)⁴⁵ bei Laimos Laučkaitės „Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje“ (2002)⁴⁶ buvo pirmieji moksliniai darbai, kuriuose dailės reiškiniai nuosekliai tirti pasitelkiant socialinį ir politinį kontekstą, t. y. pirmieji reikšmingi socialinės dailės istorijos tyrimų pavyzdžiai Lietuvoje, pasitarnavę ir šiam tyrimui kaip metodo taikymo prototipai.

Simbolinio erdvių užvaldymo klausimai, suprantami kaip paminklų, valdžios ženklų ir propagandinių simbolių įkurdinimas urbanistinėse erdvėse, domino daugelį Lietuvos istorikų. Dangiras Mačiulis tyrė Vilniaus viešųjų erdvių „lietuvinimo“ priemonės 1939–1940 m.⁴⁷, Rasa Čepaitienė – kultūros paveldo, atminties ir tapatybės sąsajas Antrojoje Lietuvos Respublikoje⁴⁸; Vasilijus Safronovas – Rytų Prūsijos ir Klaipėdos germanizaciją XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje bei „lietuviškosios“ praeities aktualizavimą pokario Klaipėdoje⁴⁹. Simbolinis erdvių užvaldymas šiuose tyrimuose yra traktuojamas kaip platesnio reiškinio – kultūrinės atminties formavimo

⁴¹ *Žmogus ir aplinka XX a. Lietuvos dailėje*, sud. nenurodytas, Vilnius, 1992.

⁴² G. Jankevičiūtė, Visuomenės vedlys ar amato meistras? Apie Lietuvos XX a. dailininko profesinę savimone, *Naujasis židinys-Aidai*, 1999, Nr. 7–8, p. 393–397; G. Jankevičiūtė, Stilių takoskyra ir dailės viešumoje, *Tradicija ir ateitis* (parodos katalogas), Vilnius, 2000, p. 10–12; G. Jankevičiūtė, Takoskyra: menas ir paminklai, *Dailė*, 2003/2, p. 60–62.

⁴³ L. Laučkaitė, Apie paminklus Lietuvos provincijoje XIX a. Viduryje–XX a. pradžioje. Ar statė lietuviai paminklus carams?, *Dailės istorijos studijos*, sud. L. Balaišytė, A. Kaladžinskaitė, 2008, T. 3, p. 92–109; L. Laučkaitė, Vilniaus miesto ikonos gimimas, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, sud. R. Janonienė, Vilnius, 2009, T. 54, p. 155–174.

⁴⁴ G. Jankevičiūtė, *Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*, Kaunas, 2003.

⁴⁵ J. Mulevičiūtė, *Modernizmo link: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*, Kaunas, 2001.

⁴⁶ L. Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius, 2002.

⁴⁷ D. Mačiulis, Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje, *Acta litteraria comparativa*, T. 4, 2009, p. 80–97; D. Mačiulis, 1939-iejie: lietuviai „atranda“ Vilnių, arba kolektyvinės atminties erdvės kūrimas atgautoje sostinėje, *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 163–180. D. Mačiulis taip pat yra analizavęs šiaulių kolektyvinės atminties formavimą: D. Mačiulis, Kolektyvinė atmintis ir miesto įvaizdis: šiaulių atvejais, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, T. 9, 2009, p. 218–234.

⁴⁸ R. Čepaitienė, Nuo monumento prie smūtkelio. Atmintis ir kasdienybė paminkluose, *Lietuvos etnologija*, 2005, Nr. 5, p. 171–188; R. Čepaitienė, Kultūros paveldas ir lietuviškasis tapatumas, *Kultūros paveldas ir visuomenė XXI a., nacionaliniai ir tarptautiniai aspektai*, Vilnius, 2006, p. 111–118; R. Čepaitienė, Kolektyvinė atmintis miestovaizdyje (Vilniaus atvejais), *Besiformuojantis ir formuojamas kraštovaizdis*, Kaunas, 2007, p. 86–101.

⁴⁹ V. Safronovas, „Lietuviškosios“ praeities aktualizavimas kaip tapatumo orientacijos raiška pokario Klaipėdoje, *Lietuvos istorijos metraštis*, T. 2, 2007, p. 59–84; D. Mačiulis, A. Nikžentaitis, V. Safronovas, Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas: Kauno, Klaipėdos ir Vilniaus atvejais, *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko, Vilnius, 2009; V. Safronovas, Borusianistinio didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Rytų Prūsijos provincijoje XIX–XX amžių sandūroje: atvejo analizė provincijos kontekste, *Daugiareikšmės tapatybės tarpudvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais*, Klaipėda, 2011, p. 31–68; V. Safronovas, Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje XX amžiuje, *Acta historica universitatis Klaipedensis*, sud. V. Safronovas, Klaipėda, 2012.

arba istorijos politikos realizavimo – dalis. 2010–2013 m. Lietuvos istorijos instituto bendradarbiai vykdė projektą „Atminties kultūrų formavimo strategijos Lietuvos urbanistinėse erdvėse“ (vadovas Alvydas Nikžentaitis)⁵⁰. Tai projektas, kuriuo bandyta istorijos tyrimus priartinti prie kolektyvinės, istorinės, komunikacinės, kultūrinės atminties tyrimų, tačiau gilinimasis į atminties kultūrų teorijas projekto leidiniuose nustelbė dėmesį konkrečioms praktikoms, o tai neleido išsamiau aptarti Vakarų atminties kultūros tyrimų pritaikomumo analizuojant Lietuvos kultūrinę atmintį ir simbolinį Lietuvos erdvių užvaldymą, ir tai nėra padaryta iki šiol.

Atskirą Lietuvos viešosios erdvės politinio įprasminimo tyrimų dalį sudaro miesto sovietizavimo studijos. Minėto Istorijos instituto projekto leidiniuose yra dvi šiai problematikai skirtos publikacijos: Rasos Čepaitienės Minsko ir Vilniaus kultūrinės atminties sovietizavimo palyginimas⁵¹ bei Živilės Mikailienės Vilniaus miesto tapatumo tyrimas, kuriame, šios disertacijos autorės nuomone, ne visai pagrįstai aiškinamasi, koks – sovietinis ar lietuviškas – Vilnius buvo kuriamas po 1945-ųjų⁵². Lietuvos sovietmečio visuomeninių pastatų architektūros stilistinei raidai skirtoje disertacijoje Vaidas Petrulis gilinosi į sociokultūrinius jos kontekstus⁵³. Jis taip pat yra nagrinėjęs etninio stiliaus pritaikymo atvejus stalininėje retrospektyvinėje architektūroje, tiesa, labiau akcentuodamas Kauno pavyzdžius⁵⁴. Ankstyvajai Lietuvos dailės sovietizacijai skirtą parodą „Po raudonąja žvaigžde: Lietuvos dailė 1940–1941 m.“ ir ją lydintį leidinį tuo pačiu pavadinimu parengė Jankevičiūtė⁵⁵. Tyrimo laukas čia, kaip ir jos parengtoje tarpukario Lietuvos oficialiosios dailės studijoje, aprėpia socialinei dailėtyrai rūpinčias vizualinės kultūros sritis, t. y. ne vien tradicinius dailės istorijos tyrimų objektus – tapybą, skulptūrą, estampą, bet ir politinių manifestacijų bei švenčių apipavidalinimą, pašto ženklus, plakatus, knygų grafiką. Jankevičiūtės tyrimas koncentruojasi į laikinojoje sostinėje vykusius pasikeitimus, tačiau jame pateikta informacijos ir apie Vilniaus viešosios erdvės pertvarkymus ir jų planus.

⁵⁰ Projekto leidiniai: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2011; *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2013.

⁵¹ R. Čepaitienė, Kultūrinės atminties sovietizacija: Vilniaus ir Minsko atvejai, *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2013. Tai anksčiau publikuoto straipsnio tęsinys: R. Čepaitienė, „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje: Minsko ir Vilniaus atvejai, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2011, p. 171–223.

⁵² Ž. Mikailienė, Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiško, *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2013, p. 199–215.

⁵³ V. Petrulis, *Sovietmečio visuomeninių pastatų architektūra Lietuvoje: stilistinė raida ir sociokultūriniai kontekstai*, humanitarinių mokslų srities menotyros krypties daktaro disertacija [rankraštis], VDU, 2005.

⁵⁴ V. Petrulis, Nacionalinio savitumo strategijos sovietmečio Lietuvos architektūroje, *Urbanistika ir architektūra*, Vilnius, 2005, T. 29, Nr. 1, p. 3–12; V. Petrulis, Politika architektūroje: reiškinių prielaidos sovietmečio Lietuvoje, *Darbai ir dienos*, 2007, p. 102–118.

⁵⁵ G. Jankevičiūtė, *Po raudonąja žvaigžde. Lietuvos dailė 1940–1941*, Vilnius, 2011. Jankevičiūtė yra publikavusi straipsnį „Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai“ (*Menotyra*, T. 16, 2009, Nr. 3–4, p. 130–149), kuriame apžvelgiamas simbolinių artefaktų naudojimas politinei reprezentacijai, išreiškęs valdžių kaitą Antrojo pasaulinio karo metu.

Konkretizuojant, politinio ženklavimo tyrimų laukas smulkėja iki atskirų objektų arba jų grupių analizės: tyrinėjami paminklai, pastatai, urbanistika, gatvėvardžiai, valdžios simboliai (heraldika). Tik dalis tokių tyrimų siejasi su politiniais ar socialiniais dailės veikimo aspektais, tačiau visi jie buvo naudingi šiai disertacijai istoriografiniu ar ikonografiniu požiūriu.

Vilniaus paminklų istorija tyrinėta fragmentiškai ir dažniausiai siekiant praplėsti ir pagilinti turimą faktografinę informaciją. Vertingos medžiagos apie Rusijos imperijos laikais Vilniuje atidengtus paminklus yra paskelbė kultūrologė Henryka Ilgiewicz ir architektūrologas Audrius Novickas⁵⁶. XIX a. antrosios pusės–XX a. pradžios Rusijos imperijos vakarinėje dalyje statytų triumfinių memorialinių statinių kontekste Vilniaus paminklus aptarė dailėtyrininkai Jelena Karpova (Елена Карпова, Rusija), Piotras Paszkiewiczus (Lenkija) ir Theodoras R. Weeksas (JAV)⁵⁷.

Józefas Poklewskis ir Ilona Mažeikienė atkūrė Adomo Mickevičiaus paminklo statybos istoriją⁵⁸; Aldona Prašmantaitė rekonstravo 1863 m. sukilėlių palaidojimų Gedimino kalne mitologiją⁵⁹. Šiuose tekstuose atsigręžiama į svarbų, bet totalitariniuose režimuose neužčiuopiamą miesto erdvių įprasminimo istorijos dėmenį – gyventojų (simbolinių vietų vartotojų) reakcijas, kurios atsispindėjo to meto spaudoje. Poklewskio monografija „Lenkiškasis meninis gyvenimas tarpukario Vilniuje“ (lenk. *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*), kurioje pasakojama ir apie Mickevičiaus paminklą, yra vienintelė nuoseklesnė, bet vis dar fragmentiška tarpukario Vilniaus dailės ir dailės gyvenimo, architektūros bei urbanistikos apžvalga⁶⁰.

Žinių apie Vilniaus paminklus suteikia jų kūrėjams skirtos publikacijos. Studijoje apie Antaną Vivulskį Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė rašo apie „Trijų Kryžių“ statybą I PK metais⁶¹. Studijoje, skirtoje Sovietų Sąjungos skulptoriui Nikolajui Tomskiui, pasakojama apie jo skulptūrų

⁵⁶ H. Ilgiewicz, Aspekt polityczny budowy pomników w Wilnie na przełomie XIX i XX wieku, *Na obrzeżach polityki*, cz. 6, Poznań, 2008, p. 99–108; A. Novickas, Skulptūriniai monumentai Vilniaus miesto aikštėse XIX a. ir XX a. sandūroje, *Urbanistika ir architektūra*, 2000, T. XIV, Nr. 1, p. 11–23. Apie kitose Lietuvos teritorijos vietose tuo metu statytus paminklus rašė Laima Laučkaitė: L. Laučkaitė, Apie paminklus Lietuvos provincijoje XIX a. viduryje–XX a. pradžioje. Ar statė lietuviai paminklus carams?, *Dailės istorijos studijos*, 2008, Nr. 3, p. 92–109.

⁵⁷ J. Karpowa, Triumfalne budowle rosyjskie w „Kraju Zachodnim”, *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789–1950*, sud. D. Konstantynow, R. Pasieczny, P. Paszkiewicz, Warszawa, 1998, p. 177–185; P. Paszkiewicz, Russian Monuments in the Western Borderlands of the Romanov Empire and their Political Contents, *Art and Politics*, Warszawa, 1999, p. 61–70; Th. R. Weeks, Monuments and Memory: Immortalizing Count M. N. Muraviev in Vilna, 1889, *Nationalities Papers*, 27.4, Oxford, 1999, p. 551–564.

⁵⁸ J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń, 1994; I. Mažeikienė, Trys Adomo Mickevičiaus paminklų projektai tarpukario Lietuvoje, *Vilniaus dailės akademijos darbai*, Vilnius, 2003, Nr. 29, p. 109–120.

⁵⁹ A. Prašmantaitė, Dėl 1863 m. sukilėlių palaidojimų Gedimino kalne. Tarp istorinio fakto ir literatūrinės fikcijos, *Naujas židinys-Aidai*, 2014, Nr. 7, p. 30–40.

⁶⁰ J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń, 1994.

⁶¹ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Antanas Vivulskis (1877–1919): tradicijų ir modernumo dermė*, Vilnius, 2002, p. 63–72.

tiražavimą ir pastatymo vietas⁶². Vilniaus pastatų ir urbanistinių projektų istorijos fragmentų randama publikacijose apie atskirų architektų kūrybą: urbanisto Romualdo Gutto veiklą Vilniuje aprašė Lenkijos dailėtyrininkė Anna Dybczyńska-Bułyszko⁶³; pokalbiuose apie architektūrą architektas Jerzys Soltanas pasakoja apie Vilniuje realizuotus ir nerealizuotus savo projektus⁶⁴; Jolitos Kančienės ir Jono Minkevičiaus parengtoje architekto Vytauto Landsbergio-Žemkalnio kūrybos apžvalgoje pristatomas architekto darbas Vilniuje 1939–1943 metais⁶⁵.

Informacijos apie įvairiu metu, daugiausiai sovietmečiu, sunaikintus Vilniaus paminklus pateikiama sąvade „Nukentėję paminklai“⁶⁶.

Tiriamąjį laikotarpį Lietuvos architektūra ir urbanistika socialiniu ir simbolinio erdvės užvaldymo aspektais yra beveik netyrinėta. Lietuvos mokslininkai daugiausiai dėmesio skyrė sovietmečiui: Petrulis disertacijoje ir jos pagrindu paskelbtose publikacijose nagrinėjo 1945–1990 m. architektūrą⁶⁷; stalininius Vilniaus pertvarkymus analizavo Čepaitienė⁶⁸; į juos dėmesį sutelkė kai kurie jaunosios kartos tyrėjai – Ūla Tornau ir Živilė Mikailienė⁶⁹.

Šiuo metu vyrauja istorinės-apžvalginės Vilniaus architektūrai ir urbanistikai skirtos publikacijos. Lukšionytės-Tolvaišienės monografijoje „Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje“ siekiama išsiaiškinti ir susisteminti empirinę medžiagą⁷⁰. Kai kurie disertacijoje aptariami statiniai (statyti išilgai dab. Gedimino prospekto, greta centrinių aikščių) pristatomi 1900–2012 m. naujosios Vilniaus architektūros gide⁷¹. Lukiškių priemiesčio istorija nuo XV a. iki 1918 m. atkurama Vytauto Jogėlos, Elmanto Meilaus ir Virgilijaus Pugačiausko tyrime⁷². Felikso Sliesoriūno parengtame leidinyje apie Katedros aikštę aptariama aikštės ir Aukštutinės pilies istorija nuo XVII a. iki 1910 m.⁷³ Lenkijos architektas ir architektūros paminklų restauratorius Edmundas Małachowiczius aprašė svarbiausius tarpukario Vilniaus statinius ir urbanistinius

⁶² A. B. Парамонов, *Николай Васильевич Томский*, Москва, 1953; В. Минина, *Николай Васильевич Томский*, Москва, 1972.

⁶³ A. Dybczyńska-Bułyszko, *Kształt dla chaosu. Twórczość Romualda Gutta a problemy polskiego modernizmu*, Warszawa, 2008.

⁶⁴ Jerzy Soltan. *Rozmowy o architekturze*, sud. A. Bulanda, Warszawa, 1996.

⁶⁵ J. Kančienė, J. Minkevičius, *Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis*, Vilnius, 1993.

⁶⁶ M. Skirmantienė, J. Varnauskas, *Nukentėję paminklai*, Vilnius, 1994.

⁶⁷ V. Petrulis, *Sovietmečio visuomeninių pastatų architektūra Lietuvoje: stilistinė raida ir sociokultūriniai kontekstai*, humanitarinių mokslų srities menotyros krypties daktaro disertacija [rankraštis], VDU, 2005; V. Petrulis, *Politika architektūroje: reiškinio prielaidos sovietmečio Lietuvoje, Darbai ir dienos*, Kaunas, 2007, p. 102–118.

⁶⁸ R. Čepaitienė, „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje: Minsko ir Vilniaus atvejai, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2011, p. 171–223.

⁶⁹ Ū. Tornau, *Socialistinio miesto vizijos taikymas Lietuvoje: pokarinis Vilnius, Europos erdvė: naujausios žinios apie genius loci*, Vilnius, 2004, p. 13–16; Ž. Mikailienė, *Vilnius sovietmečiu: ideologija ir miesto tapatumo formavimas (1940–1988)*, humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro disertacija [rankraštis], VDU, 2015.

⁷⁰ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000.

⁷¹ *Vilnius, 1900–2012: naujosios architektūros gidas*, sud. J. Tutlytė, Vilnius, 2011.

⁷² V. Jogėla, E. Meilus, V. Pugačiauskas, *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 2008.

⁷³ F. Sliesoriūnas, *Gedimino aikštė Vilniuje*, Vilnius, 1980.

projektus⁷⁴. Vilniaus Vingio ir Antakalnio karių kapinių istoriją tyrinėjo istorikė Vida Girininkienė⁷⁵.

Vos keliuose moksliniuose tekstuose aptariami neįgyvendinti miesto erdvių pertvarkymo projektai: Lukšionytė-Tolvaišienė pateikia informacijos apie Antano Vivulskio paminklų ir architektūrinius projektus⁷⁶; Lenkijos dailės istorikas Dariuszas Konstantynówas rašė apie neįgyvendinto paminklo Józefui Piłsudskui Vilniuje konkursą⁷⁷; architektas Kazys Šešelgis – apie planuotą sovietinio Vilniaus centro rekonstrukciją⁷⁸; Anna Dybczyńska-Butyszko ir Jolita Kančienė kartu su Jonu Minkevičiumi aptarė neįgyvendintą, 1939–1944 m. rengtą Vilniaus generalinį planą⁷⁹; kai kuriuos stalininio Vilniaus planus yra analizavusi Tornau⁸⁰.

Ideologizuotų valstybinių ritualų tyrimus į Lietuvos dailėtyrininkų akiratį įtraukė Helmutas Šabasevičius, tyrinėjęs XIX a. parateatrinį renginių apipavidalinimą⁸¹. Algė Andriulytė rašė apie Ferdynando Ruszczyco suprojektuotą Šv. Kazimiero relikvijų pagerbimo apeigų 1922 m. ir Aušros Vartų Dievo Motinos paveikslo vainikavimo iškilmių 1927 m. apipavidalinimą⁸².

Atskira knygele publikuoti Vilniaus gatvių pavadinimai nuo 1840 iki 2012 m.⁸³ leido patikslinti žemėlapiuose stebimą miesto centro gatvėvardžių kaitą. Edmundo Rimšos knygoje apie Lietuvos heraldiką išdėstyta Lietuvos valstybingumo ir sovietinių simbolių – herbų bei vėliavų – sukūrimo bei vartojimo istorija⁸⁴.

⁷⁴ E. Małachowicz, Architektura dwudziestolecia międzywojennego w Wilnie, *Architektura i urbanistyka w Polsce w latach 1918–1978, Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki*, 17:1989, p. 121–141.

⁷⁵ V. Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, Vilnius, 2004.

⁷⁶ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Antanas Vivulskis (1877–1919): tradicijų ir modernumo dermė*, Vilnius, 2002, p. 48–51, 97–117.

⁷⁷ D. Konstantynów, Pomnik Józefa Piłsudskiego w Wilnie, *Biuletyn Historii Sztuki*, R. LV, 1993, Nr. 2–3, p. 223–232. Vokietijos istorikė Heidi Hein atliko Piłsudskio kulto vystymosi ir jo praktikavimo 1926–1939 m. tyrimą, kuriame rašoma ir apie jo širdies palaidojimą Vilniaus Rasų kapinėse (H. Hein, *Der Piłsudski-Kult und seine bedeutung fur den polnischen Staat 1926-1939*, Marburg, 2002, p. 206–210).

⁷⁸ K. Šešelgis, Vilniaus miesto Lukiškių aikštės formavimo projektai, *Urbanistika ir architektūra*, 1997, Nr. 2(24), p. 32–52.

⁷⁹ A. Dybczyńska-Butyszko, *Kształt dla chaosu. Twórczość Romualda Gutta a problemy polskiego modernizmu*, Warszawa, 2008; J. Kančienė, J. Minkevičius, *Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis*, Vilnius, 1993.

⁸⁰ Ū. Tornau, Socialistinio miesto vizijos taikymas Lietuvoje: pokarinis Vilnius, *Europos erdvė: naujausios žinios apie genius loci*, Vilnius, 2004, p. 13–16.

⁸¹ H. Šabasevičius, *XIX a. Lietuvos teatro dailė ir jos funkcionavimas to meto Lietuvos kultūroje*, humanitarinių mokslų srities menotyros krypties daktaro disertacija [rankraštis], Kultūros ir meno institutas ir VDA, 1993; H. Šabasevičius, Parateatrinis renginių apipavidalinimas Vilniuje XVIII a. pabaigoje–XIX a., *Menotyra*, 1994, Nr. 2, p. 44–51.

⁸² A. Andriulytė, Aušros Vartų Dievo Motinos paveikslo vainikavimo iškilmės 1927 m.: tradicinės apeigos ir moderni meninė raiška, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2013, T. 37, p. 187–204; A. Andriulytė, Šv. Kazimiero relikvijų pagerbimas Vilniuje 1922 metais, *Šventasis Kazimieras istorijos vyksme*, sud. P. Subačius, Vilnius, 2006, p. 66–74.

⁸³ V. Gocentas, T. Radjusz, *Senosios ir naujosios Vilniaus gatvės 1840–2012*, Vilnius, 2009.

⁸⁴ E. Rimša, *Heraldika. Iš praeities į dabartį*, Vilnius, 2004.

Apibendrinant su Vilniaus simbolinių vietų politiniu ženkliniu susijusios istoriografijos apžvalgą, tenka konstatuoti, kad sostinės viešųjų erdvių istorija yra menkai ištirta, daugelis jų raidos etapų yra nežinomi (I ir II PK), fragmentiški (Rusijos imperijos ir tarpukario), stereotipizuoti ir mistifikuoti (tarpukario ir pokario). Nepaisant to, gausūs tiriamajam objektui giminiškų reiškinių bei pavyzdžių tyrimai leido geriau suvokti tiek viešosios erdvės savinimosi fenomeną apskritai, tiek konkrečias jo apraiškas, tiksliau apsibrėžti šio tyrimo metodus, o pavienių pavyzdžių studijos suteikė vertingos faktografinės informacijos.

TYRIMO IŠTEKLIAI

Rengiant disertaciją naudotasi publikuotais ir nepublikuotais amžininkų rašytais tektais, istoriniais dokumentais ir vaizdais, kurie saugomi įvairaus pavaldumo archyvuose, muziejuose ir bibliotekose. Dauguma aptikta tiesioginių tyrimų metu, dalis – internetinėje erdvėje. Svarbiu publikuotu ištekliumi tapo prisiminimai bei vadovai po miestą.

Vilniaus politinio ženklavimo tekstinius ir vizualinius liudijimus kaupė skirtingos institucijos, jų archyvai keliavo iš vienos organizacijos į kitą, dėl politinių priežasčių dokumentai buvo naikinami, daugelis jų dingę. Dėl to labai svarbiu tyrimo šaltiniu tapo Vilniaus periodika rusų, lietuvių, lenkų ir vokiečių kalbomis.

Vienas tiriamojo laikotarpio ypatumų – cenzūros veikimas. Jis aktualus beveik visą aptariamą periodą. Knygos ir periodiniai leidiniai buvo griežtai kontroliuojami ir cenzūruojami, juose pateikiama informacija pasižymėjo propagandiniu turiniu. Imperiniai, II PK ir pokario laikraščiai ir žurnalai padėjo rekonstruoti politinio režimo puoselėtas Vilniaus pertvarkymo vizijas. Tarpukario periodika buvo daugiau ar mažiau nepriklausoma, tad jos puslapiuose atspindėjo skirtingų politinių pažiūrų Vilniaus gyventojų nuomonės, buvo polemizuojama dėl paminklų ir viešųjų erdvių tvarkymo. Didelė dalis naudotos periodikos saugoma Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Senosios periodikos ir Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuose. Taip pat naudotasi Varšuvos nacionalinės bibliotekos, Varšuvos Technikos universiteto skaitmeninės bibliotekos ištekliais. Ypač plačiai naudotasi šiais Vilniuje leistas (jei nenurodyta kitaip) periodiniais leidiniais:

- Rusijos imperijos laikotarpis: dienraščiai „Виленский вестник“, „Kurjer Litewski“ ir jo savaitinis priedas „Życie ilustrowane“, „Kurjer Wileński“, „Kraj“;
- I PK: dienraščiai „Zeitung der Zehnte Armee“ ir jo priedas „Scheinwerfer“, „Wilnaer Zeitung“ ir jo priedas „Bilderschau der Wilnaer Zeitung“, „Komunistas“, „Nepriklausomoji Lietuva“;

- Tarpukaris: mėnraščiai „Architektura i budownictwo“ (Varšuva, 1925–1939) ir „Sztuki piękne“ (Krokuva-Varšuva, 1924–1934), savaitraštis „Tygodnik Wileński“ ir dienraščiai „Głos Wileński“, „Nasz Kraj“, „Kurier Wileński“ ir „Słowo“;
- II PK: dienraščiai „Vilniaus balsas“ ir „Wilnaer Zeitung“;
- Pokaris: dienraščiai „Tiesa“ ir „Prawda Wilenska“.

Vilniaus simbolinio ženklavimo faktinę istoriją nušviečia archyvuose išlikę dokumentai. Kai kurie nutarimai griauti ar statyti paminklus, rekonstruoti aikštes ar pastatus, organizuoti valstybines šventes ar keisti valstybingumo simbolius yra saugomi Lietuvos valstybės istorijos archyve (toliau – LVIA) (imperinio laikotarpio ir I PK metų), Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA), Vilniaus apskrities archyve (toliau – VAA) ir Lietuvos literatūros ir meno archyve (toliau – LLMA) (II PK metų ir pokario). Sunkiai sekėsi ieškoti išblaškytų tarpukario dokumentų – pvz., Naujųjų dokumentų archyve Varšuvoje (lenk. *Archiwum Akt Nowych*) pavyko aptikti vos keletą bylų apie Józefo Piłsudskio laidotuvių ceremoniją bei jo atminimo įamžinimo tvarką, LVIA saugomas 1907–1939 metus apimantis Vilniaus mokslo bičiulių draugijos dokumentų rinkinys suteikia fragmentiškų žinių apie vėlyvojo imperinio laikotarpio ir tarpukario Vilniaus pertvarkymus⁸⁵.

Vilniaus viešųjų erdvių kaitos ir neįgyvendintų projektų istoriją padėjo rekonstruoti vaizdo šaltiniai (fotografijos, atvirukai, piešiniai, brėžiniai, planai, eskizai, maketai, žemėlapiai). Ši ikonografinė medžiaga yra išblaškyta po įvairias saugyklas, pvz., pirmojo Adomo Mickevičiaus paminklo konkurso eskizai yra LLMA, o antrojo – Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Pastarajame taip pat yra keletas pokario Pergalės paminklo konkurso projektų ir gausūs XIX a. antrosios pusės–XX a. pradžios (iki 1915 m.) Vilniaus fotografijų ir atvirukų rinkiniai (dalis jų publikuota albumuose „Vilniaus fotografija. 1858–1915“ ir „Vilniaus vaizdų atvirukai 1897–1915“⁸⁶). Panašią atvirukų kolekciją taip pat saugo LLMA. Lietuvos dailės muziejuje yra imperinių Vilniaus paminklų statymo ir demontavimo fotografijų, kitų tiriamojo laikotarpio atvaizdų ir skulptūrų modelių. Valstybinio skaitmeninio archyvo Varšuvoje (lenk. *Narodowe Archiwum Cyfrowe*) fotografijų kolekcijoje yra keli šimtai tarpukario ir II PK Vilniaus centro vaizdų. VAA saugomi stalininį Vilniaus generalinį planą lydėję miesto centro projektai ir vizualizacijos. Pavienių miesto simbolinių vietų atvaizdų pavyko aptikti Vilniaus universiteto bibliotekoje, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto archyve, Kultūros paveldo centro archyve.

Atskirą publikuotų šaltinių dalį sudaro publikuoti amžininkų prisiminimai. Disertacijoje atsiminimai traktuojami kaip šaltinis, nes manoma, kad nepaisant tam tikros autoriaus ir / arba leidėjų cenzūros, į kurią reikia atsižvelgti, tai yra tiesioginiu dalyvavimu ar stebėjimu paremtas

⁸⁵ LVIA, f. 1135.

⁸⁶ *Vilniaus fotografija. 1858–1915*, Vilnius, 2001; *Vilniaus vaizdų atvirukai 1897–1915*, sud. D. Keršytė, Vilnius, 2005.

autentiškas praeities dokumentas. Kunigo Prano Bieliausko⁸⁷ ir vyskupo Jurgio Matulaičio⁸⁸ dienoraščiuose, Ferdynando Ruszczyco⁸⁹, Jano Bułhako⁹⁰, Stanisławo Lorentzo⁹¹ ir Tadeuszo Lopalewskiego⁹² tarpukario prisiminimuose bei Vytauto Landsbergio-Žemkalnio 1939–1943 m. memuaruose⁹³ randama Vilniaus viešosios erdvės politinio ženklavimo istorijos fragmentų. Vladislavo Mikučiano⁹⁴ – pokario Vilniaus vyriausiojo architekto – prisiminimuose jo profesinei veiklai ir Vilniaus pertvarkymams tenka daugiausiai dėmesio.

Prie publikuotų šaltinių šiame tyrime taip pat priskirti vadovai po miestą. Vedžiodami atvykėlius didžiuosius istorinius ir nacionalinius pasakojimus atliepiančiais maršrutais, vadovų autoriai kūrė tuos pasakojimus atitinkantį Vilniaus paveikslą. Kadangi didysis pasakojimas tiriamuoju laikotarpiu intensyviai keitėsi, vadovų visuma taip pat perteikia kuriamo miesto įvaizdžio dinamiką. Greta vadovų „pagal“ didžiuosius pasakojimus yra ir alternatyvių vadovų „pagal“ mažuosius pasakojimus (pvz., lenkų kalba publikuoti vadovai Rusijos imperijos laikotarpiu). Dėl šių priežasčių imperiniai Flaviano Dobrianskio (1904)⁹⁵, Aleksandro Vinogradovo (Александр Виноградов, 1908)⁹⁶, Wacławo Gizbert-Studnickio (1910)⁹⁷ ir Władysława Zahorskiego (1910)⁹⁸ vadovai, vokiškieji Paulo Fechterio (pasirašinėjo Paul Monty, 1917)⁹⁹, Paulo Weberio¹⁰⁰ ir anoniminių autorių (1916)¹⁰¹ vadovai, lenkiškieji to paties Studnickio (1921)¹⁰² ir Juliuszo Kłoso (1923, 1929 ir 1937)¹⁰³ vadovai bei lietuviškasis Jono Vytauto Narbuto (1939)¹⁰⁴ vadovas po Vilnių tapo svarbiu informacijos šaltiniu ir tyrimo objektu.

⁸⁷ Kun. P. Bieliauskas (1883–1957, Vilniuje gyveno 1907?–1949), *Vilniaus dienoraštis 1915–1919*, Trakai, 2009.

⁸⁸ J. Matulaitis (1871–1927, Vilniuje gyveno 1918–1925), *Užrašai*, parengė P. Subačius, Vilnius, 1998.

⁸⁹ F. Ruszczyk (1870–1936, Vilniuje gyveno 1908–1936), *Dziennik. Ku Wilnu 1894-1919*, T. 1, Warszawa, 1994; *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, T. 2, Warszawa, 1996.

⁹⁰ J. Bułhak (1876–1950, Vilniuje gyveno 1912–1945), *Dvidešimt šešeri metai su Ruščicu*, Vilnius, 2014.

⁹¹ St. Lorentz (1899–1991, Vilniuje gyveno 1929–1935), *Album wileńskie*, Warszawa, 1986.

⁹² T. Lopalewski (1900–1979, Vilniuje gyveno 1923–1945), *Czasy dobre i złe*, Warszawa, 1966.

⁹³ V. Landsbergis-Žemkalnis (1893–1993, Vilniuje gyveno 1939–1943), *Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009.

⁹⁴ V. Mikučianis (1913–2000, Vilniuje gyveno 1945–2000), *Norėjau dirbti Lietuvoje*, Vilnius, 2001.

⁹⁵ Ф. Добрянский, *Старая и новая Вильна*, Вильна, 1904.

⁹⁶ А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, Вильна, 1910.

⁹⁷ W. Gizbert-Studnicki, *Wilno: przewodnik ilustrowany po mieście i okolicach z planem miasta i dodatkami*, Wilno, 1910.

⁹⁸ W. Zahorsky, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno, 1910.

⁹⁹ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918.

¹⁰⁰ P. Weber, *Wilno, eine vergessene Kunststätte*, Wilna, 1917.

¹⁰¹ *Führer durch Wilna mit Illustrationen*, Wilna, 1916; *Ich weiss Bescheid: Kleiner Soldatenführer durch Wilna*, Wilna, 1916.

¹⁰² W. Studnicki, *Wilno: przewodnik*, Wilno, 1921.

¹⁰³ J. Kłos, *Wilno: przewodnik krajoznawczy*, Wilno, 1923, 1929, 1937.

¹⁰⁴ J. V. Narbutas, *Vadovas po Vilnių*, Kaunas, 1939.

STRUKTŪRA

Disertacijos struktūrą lėmė tyrimo tikslas ir uždaviniai. Dėstymo dalių tvarka ir turinys remiasi politinės galios simbolių Vilniaus viešojoje erdvėje kaitos analize pagal politinių režimų chronologiją ir miesto simbolinių erdvių topografiją.

Pirmojoje dalyje aptariamos modernėjančios Rusijos imperijos visuomenės poreikius atliepančios naujos viešosios erdvės politinio ženklinimo praktikos 1895–1915 m. Pabrėžiamas simbolinio erdvės užvaldymo ir modernizacijos ryšys. Nagrinėjamos Rusijos imperijos valdžią reprezentuojančių Michailo Muravjovo, Aleksandro Puškino ir Jekaterinos II paminklų sumanymo ir realizavimo aplinkybės, paminklų atidengimus lydėję ritualai ir paminklų funkcionavimo bei vartojimo būdai. Atsižvelgiant į pastaruosius, aptariami greta didžiojo rusų / stačiatikių pasakojimo įgyvendinti senųjų vilniečių mažojo pasakojimo ženklai.

Antrojoje dalyje atskleidžiami miesto viešosios erdvės vartojimo ypatumai I PK kaizerinės okupacijos metais – Oberosto periodu (1915–1918) ir iškart po jo, kada buvo įkurta Lietuvos Socialistinė Respublika, kiek vėliau Lietuvos-Baltarusijos Socialistinė Respublika (1919 m. sausio–balandžio mėn.) ir trumpai Vilniuje šeimininkavo Lietuvos Respublika (1920 m. rugpjūčio–spalio mėn.). Aptariama Vingio ir Antakalnio vokiečių karių kapų istorija ir vokiečių karinės administracijos požiūris į Vilnių kaip į atsilikusį Rytų miestą, kaizerinės armijos karių poilsio zoną bei turistinio susidomėjimo objektą. Apžvelgiama negausiai dokumentuota pirmoji sovietinė miesto erdvių simbolinio užvaldymo kampanija ir Lietuvos Respublikos pastangos taikiai pasisavinti Vilnių.

Trečioji dalis apima du tarpukario dešimtmečius. Šio laikotarpio miesto viešosios erdvės pertvarkymai suprantami kaip Antrosios Žečpospolitos nacionalinio pasakojimo įamžinimo pastangos. Išskiriami du miesto savinimosi etapai: derusifikacija (1919–1927) ir istorinio didmiesčio konstravimas (1928–1939). Apžvelgiamos materialinės ir simbolinės lenkiškosios miesto tapatybės kūrimo priemonės. Pabrėžiamas istorinį ryšį su miestu turinčio politinio režimo požiūris į atminties vietas, paveldo aktualizavimo projektai, aptariamas Józefo Piłsudskio vaidmuo įrašant Vilnių į Lenkijos atminties diskursą, nagrinėjami lenkų urbanistų numatyti Vilniaus pertvarkymo planai. Pažymimas politinio ženklinimo strategijos pasikeitimas: pirmojoje laikotarpio pusėje buvo orientuojamasi į istorinę Vilniaus praeitį, o antrojoje – į bendrą Lenkijos Respublikos modernizaciją ir pažangos diskursą.

Ketvirtoji disertacijos dalis skirta II PK metų Vilniaus viešųjų erdvių istorijai. Laikotarpis prasideda aštuonis mėnesius trukusia miesto „lietuvinimo“ kampanija 1939–1940 m. ir dideliais Vilniaus sovietizacijos planais 1940–1941 m. Treji nacistinės Vokietijos okupacijos metai pasižymėjo nuostata pritaikyti miestą okupantų kasdieniams poreikiams. Ketvirtojoje dalyje aptariama sostinės statuso problema, atkreipiamas dėmesys į karo metu realizuotų didelių

Vilniaus viešųjų erdvių pertvarkymo projektų apolitiškumą, t. y. politinio ženklavimo sutrikimus. Aptariama svarbios skirtingų politinių režimų jungiamosios grandies – Vilniaus miesto urbanistikos biuro, jo darbuotojų ir vyriausiojo architekto Vytauto Landsbergio-Žemkalnio veikla, sąlygojusi miesto viešųjų erdvių ženklavimo projektų perimamumą bei tęstinumą.

Penktoji dalis apima aktyvų stalininės sostinės konstravimo laikotarpį – sovietinį pokarį nuo 1944 iki 1953 m. Šioje dalyje tęsiamas sostinės statuso klausimas, aptariami laikotarpiu įgyvendinti ir neįgyvendinti Vilniaus kaip sovietinės sostinės kūrimo planai (Pergalės, Stalino, generolo Ivano Černiachovskio, Lenino paminklų, sovietinio miesto centro), aiškinamasi, kodėl tik nedaugelis sumanymų buvo įgyvendinti. Lyginant realizuotų ir nerealizuotų projektų apimtį atskleidžiamos „santūraus“ sovietizacijos masto priežastys.

Kiekvienoje dalyje referuojami tyrimui aktualūs istorinio konteksto ypatumai, pagrindžiamos jo chronologinės ribos, analizuojami įgyvendinti ir neįgyvendinti politinio ženklavimo projektai, rekonstruojamos pertvarkymų inicijavimo ir įgyvendinimo sąlygos, kiek leido dėstyti logika, pristatomi tie patys skirtingų laikotarpių simbolinio ženklavimo aspektai: užsakovai ir vykdytojai, urbanistika ir architektūra, paminklai ir simboliniai ženklai bei ritualai.

Disertacijos pabaigoje pateikiami šaltinių ir literatūros sąrašas bei priedai: disertacijoje vartojamų toponimų sąrašas, sutrumpinimų sąrašas, iliustracijų sąrašas ir pačios iliustracijos (fotografijų, atvirukų, žemėlapių, brėžinių ir archyvinių dokumentų kopijos).

1. Rusijos imperija: modernizuotas didysis pasakojimas (1895–1915)

Modernios visuomenės formavimosi pradžia Rusijos imperijoje siejama su baudžiavos panaikinimu 1861 m., suteikusių valstiečiams asmens laisvę, teisę disponuoti savo turtu, kreiptis į teismą, laisvai kurti šeimą. Kad ir kokiomis išlygomis ši laisvė buvo apribota (žemė liko dvarininkams, buvo nustatyta aukštesnė nei rinkos žemės išpirkimo kaina ir pan.), baudžiavos panaikinimas atvėrė galimybes keisti gyvenamąją vietą ir pragyvenimo šaltinį, o tai buvo būtina sąlyga industrializacijai. Pastaroji savo ruožtu lėmė miestų augimą ir visuomenės modernėjimą.

Nuo XIX a. pabaigos, ypač imperatoriaus Aleksandro III valdymo metu (1881–1894), Rusijos ekonomika augo. 1891–1900 m. siejami su intensyviu Rusijos imperijos industrializacijos etapu, kuris sąlygojo miestų plėtrą, laisvųjų profesijų atstovų (inžinierių, teisininkų, bankininkų, gydytojų) paklausą, gausėjimą ir jų įtakos didėjimą, darbininkų skaičiaus augimą. Vėliau nei kitose Vakarų šalyse ir pamažu, bet formavosi nauja, individualizuota ir dinamiška visuomenė, kurią tik iš dalies varžė luominiai ir religiniai saitai. Jai konsoliduoti ir valdyti reikėjo naujų instrumentų.

1905–1906 m. revoliucijos metu atlikti imperijos valdymo bei vidaus politikos pakeitimai buvo dar vienas svarbus žingsnis modernizacijos link. 1905 m. rugpjūčio mėnesį buvo nutarta steigti Valstybės dūmą – visaluumį patariamąjį įstatymų leidybos organą, suteikusių imperijos piliečiams galimybę dalyvauti valdant imperiją per atstovaujamosios valdžios instituciją, o spalio mėnesį Rusijoje įsigaliojo konstitucinė santvarka. Vadinamuoju Spalio manifestu (1905 10 17¹⁰⁵) imperatorius Nikolajus II (1868–1918, valdė 1894–1917) suteikė šalies gyventojams pilietines teises – asmens neliečiamybės, tikėjimo išpažinimo, žodžio, susirinkimų ir draugijų laisves.

Nepaisant akivaizdžių šalies modernėjimo ženklų, reformos vyko pamažu, keldamos nemažą pasipriešinimą. XIX a. antrojoje pusėje–XX a. pradžioje Rusijos vidaus politika buvo labiau konservatyvi nei liberali, o šalies visuomenė gerokai skyrėsi nuo tuometinių Vakarų visuomenių: autoritetų panteone vis dar tvirtai laikėsi bažnyčia ir monarchija, raštingų žmonių imperijoje, pagal 1897 m. surašymą, tebuvo 21,2 proc.¹⁰⁶; labai vėlai inicijuotas demokratinis valstybės valdymo organas – dūma – netapo visaverte atstovaujamosios valdžios institucija¹⁰⁷; iki pat

¹⁰⁵ Datos nurodomos pagal Julijaus kalendorių.

¹⁰⁶ O. Mastianica, Lietuvos visuomenės profesionalėjimo kryptys (pagal 1897 m. Rusijos imperijos visuotinį gyventojų surašymą), *Lituanistica*, 2014, T. 60, Nr. 4(98), p. 231.

¹⁰⁷ Rinkimai į valstybės dūmą buvo netiesioginiai ir nevisuotiniai: buvo sudarytos keturios rinkėjų kurijos – žemvaldžių (vienas atstovas nuo 2 000 rinkėjų), miestiečių (vienas nuo 4 000 rinkėjų), valstiečių (vienas nuo 30 000 rinkėjų) ir darbininkų (vienas nuo 90 000 rinkėjų). Rinkimų teisės neturėjo moterys, jaunimas iki 25 m. amžiaus, kareiviai ir karininkai, kai kurios nacionalinės mažumos. Išrinktoji dūma neturėjo teisės sudaryti vyriausybę, galiojo kiti sprendimų apribojimai. 1906 m. išrinktoji valstybės dūma, įvertinus per daug liberalų daugumos nusiteikimą, po trijų mėnesių buvo paleista. Antrąją dūmą toks pat likimas ištiko po keturių mėnesių (1907). Dar kartą pakoregavus rinkimų įstatymą ir užtikrinus, kad į dūmą patektų daugiau imperijai lojalių asmenų, trečioji dūma dirbo penkerius

1905 m. buvo varžomos kolonizuotųjų teritorijų gyventojų nuosavybės teisės ir tikėjimo laisvės. Pvz., ŠVK lenkų ir žydų kilmės asmenims buvo draudžiama pirkti ir nuomoti žemę, apribotos dvarų paveldėjimo galimybės netiesioginės linijos palikuonims, uždarinėjamos katalikų bažnyčios ir vienuolijos, draudžiama, vėliau ribojama ne stačiatikių šventovių statyba, siekta vietinius valdininkus pakeisti rusais¹⁰⁸. Tuo tarpu rusų kilmės žemvaldžiams, valdininkams ir valstiečiams buvo sudarytos išskirtinės sąlygos keltis į ŠVK (pigiau parduodami konfiskuoti sukilimuose dalyvavusių žemvaldžių dvarai, siūlomi didesni atlyginimai, valstiečiams dalijama konfiskuota žemė)¹⁰⁹.

Imperija buvo daugiatautis politinis darinys. 1897 m. surašymo duomenys rodo, kad rusinimo politikos tikslas unifikuoti imperijos gyventojus pagal tikėjimą ir kalbą buvo sunkiai pasiekiamas: rusai visoje imperijoje tesudarė 44,4 proc. gyventojų¹¹⁰, tuo tarpu Vilniaus apskrityje jų buvo tik 10,21 proc.¹¹¹. Konfesinės priklausomybės atžvilgiu stačiatikiai taip pat sudarė mažumą: Vilniaus gubernijoje stačiatikių buvo 26,12 proc., katalikų – 58,83 proc., judėjų – 12,9 proc.¹¹². Nepaisant paskatų, rusų / stačiatikių migracija į ŠVK vyko vangiai ir 1905 m. 73 proc. žemės, taigi, ir kapitalo Vilniaus gubernijoje priklausė lenkų kilmės asmenims¹¹³.

metus (1907–1912). 1907–1910 m. Rusijos Europinės dalies elektoratą, turintį tiesioginių rinkimų teisę, sudarė tik 3,3 proc. visų gyventojų.

¹⁰⁸ T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, T. 8, d. 1. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 268.

¹⁰⁹ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 83.

¹¹⁰ A. Kappeler, *The Russian Empire. A Multiethnic History*, Pearson Education, 2001, p. 285.

¹¹¹ XIX a. vidurio (1857, 1867 m.) ir XX a. pradžios (1909 m.) gyventojų surašymo duomenų palyginimas rodo, kad ŠVK rusinimo (arba unifikacijos) politika davė ne tokių rezultatų, kokių tikėtasi. Per penkis dešimtmečius, taikant švelnesnes ar griežtesnes rusinimo politikos priemones, gyventojų tautybės ir konfesinės priklausomybės proporcijos pasikeitė vos keliais procentiniais punktais – miestuose rusų / stačiatikių naudai, o kaimo vietovėse – atvirkščiai. Bendras lenkų – didžiausios ir įtakingiausios tautinės grupės – skaičius ŠVK pamažu augo nutautėjant lietuviams ir baltarusiams. Tad tiek vietinių gyventojų rusinimo, tiek depolonizacijos priemonės neveikė (arba veikė tik iš dalies, t. y. apsaugojo rusus / stačiatikius nuo nutautėjimo). T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, T. 8, d. 1. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 129–130.

¹¹² XIX a. pabaigoje Vilniaus apskrityje gyveno 26,06 proc. baltarusių, 21,44 proc. žydų, 20,84 proc. lietuvių, 20,26 proc. lenkų ir 10,21 proc. rusų (laikomasi nuomonės, kad gyventojų nurodyta gimtoji kalba atitinka jų tautybę). Kitose Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų apskrityse rusų buvo dar mažiau – apie 3,6 proc. (išskyrus Kauno apskritį (12,7 proc.), tačiau tiek Vilniaus, tiek Kauno apskričių rusų kalba kalbančių žmonių skaičių ženkliai padidino čia dislokuotų Rusijos imperijos karinių įgulų nariai). T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, T. 8, d. 1. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 96–121.

¹¹³ Th. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, Northern Illinois University Press, 2008, p. 87. 1896 m. duomenimis, Vilniaus generalgubernatorijoje lenkų žemvaldžiams priklausė triskart daugiau žemės nei rusų kilmės žemvaldžiams (T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, T. 8, d. 1. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 220).

XIX a. antrojoje pusėje, į politinę retoriką įtraukus nacionalines kategorijas, imperija buvo tapatinama su rusų tauta, stačiatikių bažnyčia ir rusų kalba¹¹⁴. Svarbiausiais tautiškumo kriterijais laikyta kalba ir religija, tad imperijos nacionalizmas arba rusinimo politika taikėsi būtent į šias sritis¹¹⁵. Oficialiajame rusiškame diskurse ŠVK buvo suvokiamas ne tik kaip sudėtinė imperijos dalis, bet ir kaip rusų istorinės bei etninės žemės (rus. *исконно русские земли*). Pagal vyravusią istorinę koncepciją, ankstyvoji LDK, net ir valdant lietuvių kunigaikščiams, buvo iš esmės rusiška valstybė ir vystėsi natūraliai. Krėvos (1385) ir ypač Liublino (1569) sutartys suartino ją su Lenkija, LDK pasidavė lenkų įtakai ir nutautėjo. Veikiama lenkų sustiprėjo katalikų dvasininkija – kitas imperijos priešas, – pasak oficialiojo imperinio pasakojimo, religiją pavertusi politiniu įrankiu. Tad ŠVK įvairiomis priemonėmis siekta atkurti ir puoselėti „rusiškuosius pradus“ – rusų kalbą ir stačiatikybę.

Igyvendinant etninę imperijos politiką nuo 1864 iki 1904 m. buvo draudžiama lietuviška spauda lotyniškais rašmenimis¹¹⁶, 1866 m. nutrauktas Rusijos imperijos ir Vatikano konkordatas, ir kartu legalūs ŠVK Katalikų Bažnyčios ryšiai su Apaštalų Sostu, iki 1897 m. galiojo draudimas statyti katalikiškas bažnyčias ir įsakymas katalikų mokyklų mokiniams valstybinių švenčių dienomis eiti į cerkves¹¹⁷. Nuo 1864 m. buvo uždaromos lenkiškos mokyklos, kuriamas valdiškas rusiškų, vadinamųjų liaudies, mokyklų tinklas, o 1863–1905 m. katalikų tikybos lietuviškai buvo mokoma tik pirmaisiais mokslo metais ir tik žodžiu (be vadovėlių), vėliau jos buvo mokoma rusiškai¹¹⁸. Anksčiau išvardyti ir kiti, čia nepaminėti ŠVK vykdyti rusifikacijos politikos veiksmai traktuotini kaip bandymas unifikuoti įvairiatautę imperijos visuomenę taip tikintis palengvinti šalies valdymą ir išlaikyti stabilią politinę padėtį.

Rusijos imperijos tautinę politiką ŠVK tyrinėjęs istorikas Darius Staliūnas išskyrė tris čia vykdyto vadinto rusinimo modelius: 1) radikalią tautinių grupių asimiliaciją (procesą, kuris užsibaigia tam tikros grupės, kaip visuomenėje atpažįstamo atskiro elemento, išnykimu) arba segregaciją (fizinį atskyrimą viešajame gyvenime); 2) akultūraciją (prisitaikymą prie supančios visuomenės, kuris pakeičia, bet nepanaikina skiriamųjų požymių); 3) institucinę (pvz., švietimo sistemoje), geografinę (pagal gyvenamąją vietą), ekonominę (profesinėje veikloje) ar politinę (lojalumo imperijai prasme) integraciją¹¹⁹. Pasak Staliūno, skirtingų tautinių grupių atžvilgiu laikytasi

¹¹⁴ Konfesija tapatinama su tautybe (pvz., katalikai laikyti lenkais, judėjai – žydais, stačiatikiai – rusais), o tautybė su kalba ir rašmenimis (pvz., lenkų kalba sieta su lotyniškais rašmenimis, rusų kalba su kirilica, ir t. t.). D. Staliūnas, *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*, Vilnius, 2009, p. 472.

¹¹⁵ D. Staliūnas, *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*, Vilnius, 2009, p. 469.

¹¹⁶ Panašiu metu uždrausta ukrainietiška (1863), baltarusiška (1864) bei moldaviška (1866) spauda.

¹¹⁷ T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, T. 8, d. 1. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 265–269.

¹¹⁸ Lietuvos švietimas nuo švietimo užuomazgų iki nepriklausomybės paskelbimo 1990-ais metais, www.mruni.eu/mru_lt_dokumentai/katedros/viesojo_administravimo_katedra/paskaitu_konspektai/Svi_b_ltsvietimo_istorine_raida.pdf, žiūrėta 2015 05 14.

¹¹⁹ D. Staliūnas, Termino „rusinimas“ prasmės istorija (XIX a. 7-asis dešimtmetis), *Lituanistica*, 2006, T. 67, Nr. 3, p. 24.

skirtingo tautinės politikos modelio. 1863 m. ginkluotas sukilimas paskatino į lenkus žiūrėti kaip į potencialius priešus, o žydai laikyti per daug „kitokiais“, tad nei lenkų, nei žydų nesitikėta asimiliuoti. Jų atžvilgiu XIX a. buvo vykdoma segregacinė (pvz., draudimu įsigyti žemės ŠVK) arba, po 1905 m. revoliucijos, integracinė politika (leista užimti valdininkų pozicijas, įsigyti ir parduoti žemę). Lietuviai buvo laikomi „potencialiais lenkais“, tad daugiausiai pastangų buvo dedama į jų depolonizaciją (ypač kalbos ir religijos atžvilgiu, pvz., kirilicos įvedimas lietuvių raštijoje traktuotinas kaip vienas iš depolonizacijos įrankių). Baltarusiai laikyti rusais, todėl jų tautinei kultūrai visai nepalikta vietos¹²⁰.

Nepaisant išvardytų agresyvių rusinimo priemonių, kolonizuotųjų teritorijų gyventojų tapatybės keitimo politika ŠVK buvo nenuosekli. Theodoras R. Weeksas konstatavo, kad imperija daugiau reagavo į kitataučių veiksmus, nei juos reguliavo¹²¹. Sankcijų nesilaikymas, ne rusų tautybės ir ne stačiatikių tikėjimo asmenų administracinės ir politinės karjeros atvejai ir kiti reiškiniai leido Weeksui teigti, kad „daugeliu atvejų Rusijos imperijai ‚tautybė‘ rūpėjo gerokai mažiau nei mums“¹²².

Netolygią imperijos tautinę politiką lėmė ir tai, kad ji priklausė nuo asmenybių, užėmusių strategines pozicijas šalies valdžioje. Imperatorius Nikolajus II neturėjo aiškos politikos krypties ir nesėkmingai bandė derinti liberalias ir konservatyvias iniciatyvas¹²³. ŠVK taikytą politiką reguliavo Rusijos imperijos vidaus reikalų ministras, finansų ministras ir generalgubernatorius¹²⁴. Pasikeitus ministrams, keisdavosi vidaus politikos kryptis, o pasikeitus generalgubernatoriui – imperinės politikos įgyvendinimo ŠVK mastas bei priemonės. Ivanas Kachanovas (Иван Каханов, 1884–1893), Piotras Orževskis (Пётр Оржевский, 1893–1897), Vitalijus Trockis (Виталий Троцкий, 1897–1901) ir Aleksandras Frezė (Александр Фрезе, 1904–1905) buvo asimiliacinės politikos šalininkai ir „grįžo prie Muravjovo valdymo metodų“¹²⁵. Tuo tarpu Piotras Sviatopolkas-Mirskis (Пётр Святополк-Мирский, 1902–1904) buvo žinomas imperijos liberalas, laikęsis integracijos modelio. Tačiau nacionalinės idėjos augo kartu su modernizacija, tad imperijos valdininkų modernumas ir liberalumas reiškė radikalesnį, o konservatyvumas – nuosaikesnį nacionalizmą, t. y. rusinimą.

¹²⁰ D. Staliūnas, *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*, Vilnius, 2009, p. 469–471.

¹²¹ Th. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, Northern Illinois University Press, 2008, p. 5.

¹²² Th. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, Northern Illinois University Press, 2008, p. 12.

¹²³ D. Lieven, *Nicholas II. Twilight of the Empire*, New York, 1996.

¹²⁴ 1912 m. Šiaurės Vakarų krašto administracinis vienetas buvo panaikintas. Kartu su juo panaikinta ir generalgubernatoriaus pareigybė.

¹²⁵ T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, T. 8, d. 1. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 219. Apie paskutiniojo generalgubernatoriaus Konstantino Kršivickio (Константин Фадеевич Кршвицкий, 1905–1909) politinę orientaciją duomenų nėra.

Tiriamąjį laikotarpį pradžia siejama su pirmosiomis modernaus politinio viešosios erdvės ženklinimo fenomeno apraiškomis Vilniuje. Šis fenomenas čia pasireiškė XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje, 1895–1898 m. įgyvendintu ŠVK generalgubernatoriaus grafo Michailo Muravjovo (*Михаил Муравьев*, 1796–1866) paminklo projektu. Imperinio viešosios Vilniaus erdvės pertvarkymo etapą užbaigia I PK ir kaizerinės Vokietijos okupacija 1915 m.

XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Rusijos imperijos, o šiuo atveju – ŠVK bei Vilniaus istoriją į du etapus skiria 1905–1906 m. revoliucija. Pirmąjį etapą (1895–1904) ženkliną intensyvi modernizacija, industrializacija, ekonomikos augimas, miestų plėtra ir rusų bei kitų imperijos tautų nacionalizmo stiprėjimas. Antrąjį (1907–1915) – nusivylimas dėl realiai nevykstančių permainų, rezignacija ir biurokratizuota tautinių judėjimų drausminimo politika. Antrajame etape tautiniai klausimai, ŠVK ir kitos vakarų gubernijos sulaukė mažiau imperijos dėmesio – centrinės valdžios žvilgsnis nukrypo į Tolimuosius Rytus, regint ten naujas strategiškai svarbias kolonijas, o vėliau į ekonomines šalies reformas. 1914 m. rugpjūčio 1 d. prasidėjo I PK, tad imperinio laikotarpio Vilniaus viešosios erdvės pertvarkymai baigėsi 1915 m. rudenį, kai Rusijos armijai atsitraukiant nuo pjeestalų buvo nukeltos ir iš Vilniaus į Rusijos gilumą išvežtos Muravjovo, Puškino ir Jekaterinos II skulptūros¹²⁶ (il. 1.1).

Tiriamasis laikotarpis sutampa su Nikolajaus II valdymo metais. Pirmąjį dešimtmetį soste imperatorius nekeitė Rusijos politikos kolonizuotųjų teritorijų atžvilgiu, tad po 1863 m. sukilimo įvestos sankcijos ir apribojimai galiojo iki pat XX a. pradžios. 1901–1904 m. Vilniuje ir Vilniaus gubernijoje buvo įvesta sustiprintos apsaugos padėtis, o generalgubernatorius turėjo teisę vienvaldiškai bausti tvarkos pažeidėjus, uždaryti institucijas ir pan. Tačiau, kaip minėta, rusinimo politika ŠVK nebuvo nuosekli, be to, teko taikytis prie esamos padėties ir daryti tam tikrų nuolaidų. Pvz., XIX a. 10-ojo dešimtmečio pradžioje, nepaisant oficialių draudimų bei generalgubernatorių Kachanovo ir Orževskio simpatijų asimiliacinei rusinimo politikai, beveik trečdalis Vilniaus gubernijos valdininkų buvo vietinės kilmės. 1897 m. imperatoriaus įsaku buvo panaikintas „procentinis mokestis“ (kontribucija), kurį buvo priversti mokėti žemvaldžiai po sukilimo, o 1899–1901 m. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose pagaliau leista steigti ūkinę, socialinę ir politinę prasme svarbias žemės ūkio draugijas.

1905–1906 m. revoliucija apėmė tiek didžiuosius Rusijos miestus, tiek nerusiškas šalies teritorijas (dab. Latviją ir Estiją, Lenkijos Karalystę, Ukrainą ir Užkaukazę). Nacionaliniai

¹²⁶ Muravjovo skulptūros nukėlimą savo dienoraštyje aprašė fotografas Janas Bułhakas: „Maskoliai skubėdami gėdingai nukelia ir išsiveža iš Vilniaus vienintelius savo šimtametės kultūrinės veiklos Lietuvoje liudytojus – Jekaterinos, Muravjovo ir Puškino paminklus, o aš, užsislėpęs už užuolaidos advokato Vrublevskio bute šalia aikštės, fotografuoju Muravjovo nuvertimo momentus. Vienas kareivis sėdi ant paminklo galvos ir, regis, apvainikuoja ją savo sėdmenimis, o kitas meiliai vynioja jo kaklą jau septynis kartus užnertu virvagaliu, kurio mazgą, tarsi pauostymui, pakiša Muravjovui panosėn. [...] *Deus Mirabilis* nulėmė, kad Vilniaus korikas, praslinkus vos keletui metų po negarbingos mirties, pabaigtų savo čionykštę karjerą su kilpa ant kaklo.“ J. Bułhak, *Dividešimt šešeri metai su Ruščiku*, Vilnius, 2014, p. 97.

judėjimai, valstiečių streikai ir boikotai buvo numalšinti, tačiau imperijos stabilumas susvyravo. Padėtį apsunkino Rusijos pralaimėjimas Japonijos kare (1905). Spalio manifesto pagrindu imperijoje ir Vilniaus gubernijoje ėmė steigti nacionalinės partijos, draugijos ir mokymo įstaigos, imta leisti periodinę spaudą tautinėmis kalbomis, organizuoti tautinės kultūros renginius, buvo nutraukti ne stačiatikių persekiojimai, o stačiatikiams leista pereiti (grįžti) į kitas konfesijas. 1904–1906 m. laikotarpis kartais vadinamas „politiniu pavasariu“.

1906 m. režimas sugriežtėjo. Iki 1910 m. Vilniuje ir Kauno gubernijoje vėl įsigaliojo sustiprintos apsaugos padėtis, uždarytos liberalinės demokratinės pakraipos kultūros ir švietimo organizacijos, varžyta socialdemokratų veikla, uždaryti jų laikraščiai¹²⁷. Rusų tautos nacionalizmo sustiprėjimas XX a. pradžioje turėjo tiesioginės įtakos imperijos etnokultūrinei politikai kitų tautinių grupių gausiai gyvenamuose kraštuose. Trečiosios (1907 11 14–1912 06 22) ir ketvirtosios (1912 11 24–1915 09 03) dūmos sprendimus dažnai lėmė kraštutinių rusų nacionalistų organizacijų atstovai, Rusijos imperiją linkę matyti kaip vientisą ir nedalomą rusų valstybę, siūlę grįžti prie ankstesnės rusifikacijos politikos, abejoję vienodų politinių teisių suteikimu ne rusų kilmės piliečiams, išlaikę gilų nepasitikėjimą lenkais ir žydais¹²⁸. Kai kurie autoriai porevoliucinę imperijos vidaus politiką traktuoja net kaip labiau represinę tautinių mažumų atžvilgiu nei ikirevoliucinę¹²⁹. Nepaisant to, svarbūs revoliucijos laimėjimai – spaudos ir susirinkimų laisvė – nebuvo atšaukti, tad aneksuotosios tautos galėjo puoselėti savo kultūrą, kalbą ir mažuosius nacionalinius pasakojimus, tautinės politinės partijos formulavo autonomijų reikalavimus, svarstė radikalių permainų galimybes. Imperijos integralumo nacionaliniu pagrindu idėja vis labiau tolo ir praktiniam rusinimo politikos įgyvendinimui buvo skiriama vis mažiau dėmesio. Oficialiojoje spaudoje pasirodė straipsnių, kuriuose buvo priekaištaujama imperijos biurokratams, kad šie nepakankamai rūpinasi rusų kultūros, kalbos ir religijos išsaugojimu ŠVK, arba apgailestaujama, kad šimtmečius vykstanti kova už rusų kultūrą šiame krašte beviltiškai pralaimima¹³⁰.

1895–1915 m. Vilnius buvo administracinis ŠVK centras. Kraštas apėmė Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo gubernijas, t. y. po trečiojo ATR padalijimo Rusijos imperijai atitekusias LDK žemes¹³¹. Vilnius buvo didžiausias ŠVK miestas, neturėjęs konkurentų – XIX a. pabaigoje jame gyveno dvigubai daugiau žmonių (154 500) nei antrame pagal dydį Kaune (70 900), tačiau beveik dukart mažiau nei Rygoje (282 200) ir keturis su puse karto mažiau nei Varšuvoje (683 700)¹³². Mieste rezidavo Vilniaus generalgubernatoriai ir gubernatoriai, veikė

¹²⁷ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 100–102.

¹²⁸ A. Kappeler, *The Russian Empire. A Multiethnic History*, Pearson Education, 2001, p. 343–346.

¹²⁹ Th. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, Northern Illinois University Press, 2008, p. 109.

¹³⁰ Pvz.: Вильна, 1 января, *Виленский вестник*, 1908 01 01.

¹³¹ 1912 m. Vilnius liko Vilniaus gubernijos administraciniu centru.

¹³² 1897 m. surašymo duomenimis.

svarbiausios ŠVK administracinės įstaigos. Nepaisant Vilniuje dislokuotų Rusijos imperijos karinių įgulų narių skaičiaus ir imperijos administracinėse įstaigose dirbusio rusų tautybės valdininkų būrio, 1897 m. surašymo duomenimis, Vilniuje gyveno 40 proc. žydų, 30,9 proc. lenkų, 19,98 proc. rusų (tarp jų ir baltarusių) ir 2,1 proc. lietuvių¹³³. Tad 1895–1915 m. Vilniuje aktualiausi buvo rusų ir žydų ir ypač rusų ir lenkų tautiniai santykiai.

Užsakovai ir vykdytojai

Svarbiausius politinio Vilniaus viešosios erdvės ženklinimo projektus – Muravjovo ir Jekaterinos II paminklų statybą – inicijavo ir prižiūrėjo ŠVK generalgubernatoriai Kachanovas, Orževskis ir Trockis, laikęsi asimiliacinės politikos. Sviatopolkas-Mirskis, ieškojęs būdų integruoti kitataučius / kitatikius ŠVK gyventojus į imperijos gyvenimą, vadovavo tik Jekaterinos II paminklo atidengimo ceremonijai.

Einamuosius Vilniaus tvarkymo klausimus sprendė renkama Miesto dūma. Jos narius galėjo rinkti ir jais tapti tik ne mažesnio kaip 300 rublių vertės nekilnojamojo turto savininkai ir verslininkai, juridiniai asmenys. Žydai rinkimuose nedalyvavo, bet siūsdavo į dūmą savo atstovus. Nors miesto savivaldoje galėjo dalyvauti tik nedidelė miesto gyventojų dalis, didžiąją daugumą dūmoje sudarė vietiniai, t. y. ne rusų kilmės vilniečiai, tad ji daugiau paisė miesto interesų ir poreikių nei imperinės politikos¹³⁴.

Miesto dūmai vadovavo iš dūmos narių renkamas (dažnai gubernatoriaus skiriamas) prezidentas arba burmistras, arba „miesto galva“, paprastai stačiatikis, kurio kandidatūrą, kaip ir svarbesnius dūmos sprendimus, tvirtino Vilniaus gubernatorius¹³⁵. „Miesto galva“ vadovavo vykdomajam organui – Miesto valdybai¹³⁶.

Miesto valdyba vykdė valstybės užsakymus. Be kitų darbų, ji statė arba perstatinėjo namus imperinės administracijos įstaigoms ir kareivinėms. Valdyba inicijavo ir Puškino paminklo statybą. Valdyba taip pat buvo atsakinga už miesto infrastruktūros plėtrą ir priežiūrą – gatves (tik važiuojamąją dalį), jų apšvietimą, turgus, tiltus, kai kurias žaliąsias zonas, viešojo susisiekimo priemonę – arklinį tramvajų – ir priešgaisrinę apsaugą. Daugelis infrastruktūros objektų buvo išnuomojama privatiems asmenims, tad miestas iš dalies prarasdavo jų kontrolę. Dėl nuolatinio lėšų trūkumo Vilniaus infrastruktūra buvo plečiama kartu su privačiais investuotojais koncesijos

¹³³ T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, T. 8, d. 1. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 96–121. 1897 m. surašymo ataskaitoje nėra duomenų apie atskirų miestų gyventojų konfesijas. Pateikiami apibendrinti duomenys apie Vilniaus gubernijos miestų gyventojų konfesijas: stačiatikių – 18,47 proc., judėjų – 44,1 proc., katalikų – 33,99 proc.

¹³⁴ T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, T. 8, d. 1. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 374.

¹³⁵ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 88.

¹³⁶ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000, p. 17.

pagrindais. Tokiu būdu Miesto valdyba kompensuodavo investicijų stygių ir papildydavo savo išdą koncesininko mokamais mokesčiais.

Dūmos ir gubernatoriaus kompetencija apėmė ne visus su miesto plėtra susijusius klausimus. Jei sprendimas anksčiau buvo priimtas aukštesniu lygiu, jį pakeisti galėjo tik to paties rango valdininkai. Pvz., generalinio Vilniaus plano, imperatoriaus patvirtinto 1875 m., pakeitimams pirmiausiai turėjo pritarti ŠVK generalgubernatorius, tuomet Rusijos imperijos vidaus reikalų ministras ir galiausiai pats imperatorius (tokia praktika galiojo visoje imperijoje). Daugiapakopę biurokratinę sistemą turėjo pereiti visos Vilniaus viešosios erdvės pokyčių iniciatyvos – naujų gatvių tiesimas, pastatų ir įamžinimo ženklų statyba. Viena vertus, sudėtinga sprendimų priėmimo tvarka užėmė daug laiko ir paprasčiausias gatvės tiesimo ne pagal planą reikalus trukdavo metų metus. Kita vertus, dažnai ši tvarka buvo ignoruojama – žemės savininkai savo sklypuose gatves savavališkai nutiesdavo ne pagal priimtąjį planą, o miestui tekdavo su tuo susitaikyti¹³⁷.

Su pramonės ir verslo plėtra sietinas vietinių verslininkų (pirklių, pramonininkų) ir inteligentų (gydytojų, inžinierių, teisininkų, bankininkų, architektų – daugiausiai lenkų ir žydų) sluoksnio formavimasis Vilniuje. Pelninga profesinė veikla leido šiems žmonėms imtis statybų iniciatyvos¹³⁸. Nuo seno mieste statė ir vietiniai stambieji žemvaldžiai, kalbėję lenkiškai ir orientavęsi į LDK tradiciją. Šios užsakovų grupės investavo į rezidencinio tipo ir nuomojamus namus, pramonės objektus ir visuomeninę infrastruktūrą (viešbučius, bankus, prekybos centrus, koncertų sales). Jos priešinosi imperijos vykdomai asimiliacijos ir integracijos politikai, tad prie oficialiųjų simbolinių vietų kūrimo niekaip nepersidėjo.

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje daugumą architektūrinių projektų ruošė valstybinėse įstaigose tarnavę specialistai. Svarbiausių valstybinių objektų – Teismų rūmų (archit. Vasilijus Prusakovas (*Василий Прусаков*), 1897, dab. Gedimino pr. 40), Lukiškių kalėjimo (archit. akademikas A. G. Trambickis (*А. Г. Трамбицкий*), Konstantinas Kelčevskis (*Константин Кельчевский*), 1904), Žaliojo ir Nikolajaus (dab. Žvėryno) tiltų¹³⁹ – projektai buvo rengiami Peterburge¹⁴⁰. XX a. pradžioje atsirado pirmosios privačios architektų dirbtuvės, tačiau jos daugiausiai dirbo privatiems užsakovams (pvz., Władysława Stipułkowskio ir Augusto Kleino „Vilniaus statybos biuras“)¹⁴¹. Iš ŠVK kilusiems ne rusų kilmės asmenims, įgijusiems aukštąjį išsilavinimą, iki

¹³⁷ V. Jogėla, E. Meilus, V. Pugačiauskas, *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 2008, p. 108–114.

¹³⁸ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000, p. 12.

¹³⁹ Žaliasis tiltas minimas nuo XVI a. Metalinis tiltas pastatytas pagal Peterburgo architekto profesoriaus Nikolajaus Beleliubskio projektą. Žvėryno tiltą suprojektavo inžinierius V. Malinovskis, projektą tvirtino N. Beleliubskis.

¹⁴⁰ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000, p. 24.

¹⁴¹ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000, p. 25.

1905 m. buvo ribojama galimybė įsidarbinti valstybinėse įstaigose gimtajame krašte¹⁴², tad daugelis vietinių architektų ir inžinierių siekė profesinės karjeros kitose Rusijos imperijos gubernijose, o į Vilnių buvo siunčiami architektai iš Rusijos gubernijų. Tačiau, Nijolės Lukšionytės-Tolvaišienės tyrimų duomenimis, 1895–1915 m. iš kitų imperijos gubernijų atvykusių architektų Vilniuje buvo maždaug tiek pat, kiek ir vietinių¹⁴³, o tai liudija, jog minėtą draudimą buvo galima „apeiti“. Tiesa, rusų kilmės architektai gaudavo svarbesnių ir stambesnių užsakymų, tad jų indėlis kuriant imperinį miesto centrą yra labiau pastebimas. Pvz., 1894–1904 m. Vilniaus architektu dirbęs Konstantinas Korojedovas (*Константин Короедов*) realizavo daugiau kaip keturiasdešimt projektų, tarp jų istoristinę Miesto salę (1899–1902, dab. Nacionalinė filharmonija, Aušros Vartų g. 5), pirklio Izaoko Smażenewicziaus namą (1899–1903, dab. Gedimino pr. 22–24) ir modernio stiliaus medinį parodų paviljoną Bernardinų sode (1902–1903, neišlikęs).

Vietinių ir iš rusiškųjų gubernijų atkeliavusių architektų braižas mažai skyrėsi. Visi amžių sandūroje Vilniuje dirbę architektai buvo stilių žinovai – galėjo kurti bet kurio istorinio ar naujojo stiliaus pastatus (tiesa, vyravo neoklasicistinis stilius). Pvz., architektas Michailas Prozorovas (*Михаил Проzorов*) profesionaliai suprojektavo tiek ištaigingus modernio krypties Valstybinio banko rūmus (1905–1909, dab. Gedimino pr. 3), tiek rusiškų bizantinių formų Dievo Motinos ikonos „Ženklas iš dangaus“ (Žvėryno) cerkvę (1899–1909). Tai lėmė tose pačiose mokyklose įgytas išsilavinimas. Tiek vietiniai, tiek atvykėliai architektūros studijas buvo baigę Rusijoje – dauguma jų mokėsi įvairiose Peterburgo mokyklose¹⁴⁴.

¹⁴² Pvz., architektas Vincentas Gorskis (*Викентий Горский*) iškart po studijų prašėsi paliekamas Vilniaus gubernijos statybos komisijoje nors neetatinis techniku, bet vadovaujantis 1864 m. nuostatais, tarnybos negavo. LVIA, f. 382, ap. 1, b. 2306.

¹⁴³ Pvz., tas pats Gorskis įsidarbino privačiame Vilniaus žemės banke ir 1880–1901 m. realizavo Vilniuje daugiau nei 70 projektų, o tarp Vilniaus miesto architekto pareigas užėmusiųjų tebuvo vienas atvykėlis – inžinierius Konstantinas Korojedovas (*Константин Короедов*). N. Lukšionytė-Tolvaišienė, Vilniaus architektai (1850–1914), *Europos dailė. Lietuviškieji variantai*, Vilnius, 1994, p. 238.

¹⁴⁴ Rusų kilmės architektai: akademikas Nikolajus Čiginas (1823–1909) baigė Peterburgo Technologijos institutą ir Dailės akademiją; Aleksejus Polozovas (*Алексей Полозов*, 1820–1903) baigė Maskvos matininkų institutą; Ivanas Levickis (*Иван Левицкий*, g. 1830) baigė Peterburgo statybos mokyklą; vietinės kilmės stačiatikis Michailas Prozorovas (*Михаил Михайлович Проzorов*, g. 1860) ir Konstantinas Korojedovas (1862–po 1912) baigė Peterburgo Civilinių inžinierių institutą, buv. Peterburgo statybos mokyklą.

Iš Lenkijos atvykę architektai: Felixas Jasinskis (1856–1899) baigė Peterburgo kelių inžinierių institutą; Tadeusz Rostworowski (1860–1928) baigė Peterburgo Dailės akademiją. Vokiečių kilmės architektas Augustas Kleinas (g. 1870) baigė Peterburgo Civilinių inžinierių institutą.

Vietinės kilmės architektai: Cyprianas Maculewiczius (g. 1830) baigė Peterburgo dailės akademiją; Wacławas Michniewiczčius (1866–1947), Julianas Januszewskis (g. 1857) ir Bolesławas Stankiewiczčius (g. 1860) baigė Peterburgo Civilinių inžinierių institutą; Vladislovas Stipulkovskis (1866–1927) baigė Rygos politechnikos institutą; Eduardas Rouba (1857–apie 1938) baigė Rygos politechnikos institutą; Antanas Vivulskis (1877–1919) studijavo Vienos aukštojoje technikos mokykloje ir Paryžiaus meno akademijoje; Juozapas Kamarauskas (1874–1946) mokėsi Peterburgo dailės akademijoje. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, Vilniaus architektai (1850–1914), *Europos dailė. Lietuviškieji variantai*, Vilnius, 1994, p. 227–269.

Reprezentaciniai memorialiniai ženklai taip pat buvo patikėti imperijos centre dirbusiems, pripažintiems skulptoriams: Muravjovo paminklo skulptūrą kūrė Peterburgo dailės akademijos tarybos narys akademikas Matvejus Čyžovas (*Матвей Чижов*, 1838–1916), o Jekaterinos II – vienas garsiausių XIX a. II pusės Rusijos imperijos skulptorių – Markas Antokolskis (*Марк Антокольский*, 1843–1902). Antokolskis gimė ir užaugo Vilniuje, žydų šeimoje, tačiau baigė Peterburgo dailės akademiją, o nuo 1879 m. gyveno Paryžiuje¹⁴⁵. Puškino biustą pagal nežinomo autoriaus sukurtas formas išliejo Berto meninės bronzos gamykla Peterburge¹⁴⁶. Prie didžiojo imperinio pasakojimo simbolinių ženklų statymo prisidėjo Maskvoje mokslus baigęs, iš Baltarusijos atvykęs ir nuo 1864 m. Vilniuje gyvenęs dailininkas, Pirmosios Vilniaus berniukų gimnazijos, vėliau mergaičių gimnazijos piešimo mokytojas Vasilijus Griaznovas (*Василий Грязнов*, apie 1840–1909). Jis sukūrė Muravjovo paminklo pjedestalą ir pastarojo bei Puškino paminklų aplinkos sutvarkymo projektus.

Vietiniai skulptoriai – Petras Rimša (1881–1961) ir Bolesławas Bażukiewiczzius (1879–1935, Vilniuje gyveno 1904–1908 ir 1919–1935) rinkosi studijas Krokuvos dailės akademijoje ir daugiausiai kūrė kamerines skulptūras. Rimšos patriotinės simbolikos skulptūros (pvz., „Artojas“, 1907, „Lietuvos mokykla 1864–1904“, 1906) tarnavo lietuvių tautiniam naratyvui. Bażukiewiczzius, studijavęs dar ir Paryžiaus aukštojoje dailės mokykloje, daugiausiai dirbo vietinei lenkakalbei bendruomenei (Mickevičiaus biustas, 1905, Montvilos paminklo projektas, 1911, kt.), tačiau viešojoje erdvėje terealizuos vienintelis jo kūrinys – alegorinė figūra „Elektra“ (1905) – pirmoji dekoratyvinė Vilniaus skulptūra, iškilusi virš naujosios miesto elektrinės¹⁴⁷. Kitus lenkakalbės bendruomenės užsakymus vykdė skulptoriai iš Varšuvos ir Krokuvos: Pius Welońskis (1849–1931, studijavo Peterburgo dailės akademijoje, gyveno Varšuvoje), Marcelius Guyskis (1830–1893, studijavo Varšuvos dailės akademijoje, gyveno Krokuvoje) ir Hipolitas Kasjanas Marczewskis (1853–1905, studijavo Romoje, gyveno Krokuvoje).

Taigi, 1895–1915 m. Vilniaus architektūrinį paveikslą kūrė tiek iš rusiškųjų gubernijų atvykę, tiek vietiniai architektai, kurių dauguma buvo baigę Peterburgo aukštąsias mokyklas. Vietinės kilmės užsakovai, kurie ir buvo svarbiausi statytojai, architektūros formomis siekė pabrėžti statinio modernumą, kosmopolitiškumą ir savininko komercinę sėkmę, o ne politines orientacijas. Imperijos administracija tuo metu statė, palyginti, nedaug. Tad iš esmės atvykėlių architektų produkcija žymesnės įtakos politiniam miesto savinimuisi neturėjo.

¹⁴⁵ Plačiau: L. Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius, 2002, p. 84–89.

¹⁴⁶ *Protokoly*, 1900 02 26, Nr. 4, p. 39–41.

¹⁴⁷ Skulptūra sunaikinta 1958 m. (kitais duomenimis 1970 m.) ir atkurta 1993 m. (skulpt. Petras Mazūras). Plačiau apie Bażukiewiczzių: V. Jankauskas, Bolesłavas Bażukevičius – Vilniaus dailininkas, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, T. 29, Vilnius kaip dailės mokymo ir sklaidos centras, sud. V. Jankauskas, Vilnius, 2003, p. 95–108.

Skulptūrinių monumentų kūryba tuo tarpu buvo patikėta tik Peterburgo aplinkos reprezentaciniams, patikrintos reputacijos menininkams. Vietiniai, kurių buvo vos keletas ir kurie orientavosi į savo tautinių grupių poreikius, miesto viešojoje erdvėje terealizavo vos vieną dekoratyvinę skulptūrą¹⁴⁸.

Urbanistika ir architektūra

1895–1915 m. Vilniaus urbanistinė struktūra ir architektūra vystėsi pagal kosmopolitiškas, verslo interesais grįstas madas, o ne pagal imperijos administracijos primestas miesto tapatybės kolonizavimo gaires. Per paskutinįjį imperinį dvidešimtmetį mieste atsirado vos keletas ideologizuotų urbanistinių / architektūrinių viešosios erdvės savinimosi ženklų. Didžiausi miesto tapatybės keitimo darbai, tiesa, eksploatuojant tik tradicinį sakralinių pastatų statybos metodą, buvo atlikti dar septintajame dešimtmetyje. Tuo tarpu tiriamuoju laikotarpiu svarbiausioji, intensyviausiai apstatoma imperinio Vilniaus urbanistinė ašis – Šv. Jurgio (dab. Gedimino) prospektas – vystėsi pagal privačių turto savininkų iniciatyvą bei skonį.

1894–1900 m. Vilniuje laikomi pramonės pakilimo metais. XIX ir XX a. sandūroje miestas pastebimai augo: 1897 m. jame gyveno 154 532 žmonės, o 1914 m. – jau 203 800¹⁴⁹. Gyventojų augimą atspindėjo statybų mastai: palyginti su 1818–1860 m. (42 metų) laikotarpiu, kada Vilniuje buvo pastatyta 113 mūrinių namų, 1890–1897 m. (per 7 metus) buvo pastatyta 400. Intensyvi urbanistinė plėtra iki pat I PK buvo reguliuojama vadovaujantis 1875 m. Vilniaus perspektyviniu planu. Planas nenumatė radikalių miesto pertvarkymų ir į senamiesčio gatvių tinklą nesikišo. Pagal jį buvo statomi naujieji miesto rajonai: Lukiškės, Pohulianka (dab. rajonas aplink Jono Basanavičiaus g.), Naujamiestis (dab. rajonas aplink Naugarduko ir Algirdo g.). Čia buvo laikomasi taisyklingo gatvių tinklo, perimetrinio kvartalų apstatymo, atskirta mūrinė ir medinė statyba¹⁵⁰. Planas kartojo 1817 ir 1837 m. perspektyviniuose Vilniaus planuose numatytą Šv. Jurgio prospekto tiesę, jame figūravo Lukiškių aikštė ir Šv. Jurgio skveras (dab. Vinco Kudirkos aikštė)¹⁵¹. XIX a. Vilniaus perspektyviniai planai vargiai priskirtini politiniam ženklinimui – juose įkūnytos urbanistinės tendencijos buvo būdingos daugumai Vakarų ir Vidurio Europos miestų.

XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje aplink Šv. Jurgio prospekto ašį formavosi naujasis Vilniaus centras – Naujamiestis (il. 1.2)¹⁵². Privatūs investuotojai čia statė prabangiausius miesto

¹⁴⁸ Situacija labai panaši į susiklosčiusią po II PK. Žr. p. 138-139, 151.

¹⁴⁹ T. Bairišauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, T. 8, d. 1. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 142.

¹⁵⁰ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000, p. 18.

¹⁵¹ I. Tamošiūnienė, *Šv. Jurgio prospektas: nuo vizijos iki tikrovės*, Vilnius, 2012 (studija apima 1817–1875 m.).

¹⁵² Kitas naujas miesto rajonas formavosi prie traukinių stoties, 1862 m. pastatytos greta Varšuvos–Peterburgo geležinkelio linijos (išilgai Gostinnaja (dab. Stoties g.) bei Šopeno skersgatvių (dab. Šopeno g.)).

viešbučius – „Bristol“ (archit. Korojedovas, 1900, dab. Gedimino pr. 22–24) ir „Šv. Jurgio“ (*Георгиевская*, archit. Tadeusz Rostworowski, 1895, dab. Gedimino pr. 20), Žemės banką (archit. Vincentas Gorskis (*Викентий Горский*), 1891, dab. Gedimino pr. 6), pirklių klubo rūmus (archit. Prozorovas, 1913, dab. Gedimino pr. 35/1), nuo 1901 iki 1904 m. Smaženewicziaus name veikė Didysis Vilniaus teatras (archit. Korojedovas, 1900, dab. Gedimino pr. 22–24). Išilgai prospekto buvo statomi rezidenciniai ir nuomojami gyvenamieji namai, restoranai, kavinės, parduotuvės. Tačiau naujieji istorizmo stiliaus pastatai politinės potekstės neturėjo, tokių galėjo atsirasti bet kuriame kitame Europos mieste.

Imperijos administracija palaikė modernėjančio miesto plėtros sąlygotą Šv. Jurgio prospekto vystymąsi. Pastebimos kryptingos pastangos į prospektą perkelti modernų ideologinį miesto centrą: prospekte įkurdintos ypač svarbios valstybinės institucijos – Teismų rūmai ir Valstybinio banko rūmai, modernus Lukiškių kalėjimas su neobizantine Šv. Mikalojaus cerkve; naujoji tiesi gatvė įrėminta simboliniais ideologiniais akcentais – Jekaterinos II paminklu Katedros aikštėje ir Žvėryno cerkve priešingame jo gale (prospekto viduryje, Šv. Jurgio skvere imperijos didįjį pasakojimą reprezentavo Muravjovo pastatytoji Aleksandro Neviškio koplyčia). Prospekto pabaigą ties Žvėrynu žymėjo ir 1907 m. atidarytas, vietoj senojo medinio pastatytas ir imperatoriaus garbei Nikolajaus vardu pavadintas tiltas (il. 1.3). Prospekto pradžioje – Katedros aikštėje – buvo įsikūrusi pagrindinė civilinės valdžios įstaiga – Gubernijos valdyba (dab. Vidaus reikalų ministerijos pastatas, Šventaragio g. 2). Nors kai kurios imperinės įstaigos kūrėsi naujajame miesto centre, lemiamos įtakos jo ideologiniam įvaizdžiui jos neturėjo. Šv. Jurgio prospektas ir Katedros aikštė tiriamuoju laikotarpiu vystėsi kaip reprezentacinis miesto centras jungtinėmis vietinių investuotojų ir imperijos administracijos pastangomis.

Reprezentacinio centro įvaizdį sustiprinti turėjo naujasis miesto teatras. Teatras XIX a. ir pirmojoje XX a. pusėje turėjo ypatingos reikšmės miestiečių gyvenime – jame vyko ne tik spektakliai, bet ir svarbiausi kultūriniai bei visuomeniniai renginiai. Teatras buvo (ir yra) reprezentacinė institucija, kurianti miesto įvaizdį ir prestižą. Vilniaus miesto teatras beveik aštuoniasdešimt metų (nuo 1845 iki 1922 m.) veikė buvusios rotušės pastate Teatro skvere (dab. Rotušės aikštė)¹⁵³. Šiltuoju metų laiku Bernardinų, Botanikos (dab. Sereikiškių parko dalis) ir kituose Vilniaus soduose buvo atidaromi vasaros teatrai, tačiau žiemą tai buvo pagrindinis ir ilgą laiką vienintelis teatras mieste¹⁵⁴. Rotušės interjeras buvo kelis kartus rekonstruotas bandant pritaikyti jį teatro reikmėms, 1882 m. įrengti evakuaciniai laiptai po rotušės portiku,

¹⁵³ Nuo 1811 m. (panaikinus savivaldą) iki 1845 m. rotušės pastate veikė Mažasis teatras.

¹⁵⁴ Nuo 1895 m. veikė Žydų teatro salė (archit. Korojedovas, dab. Naugarduko g. 10/2); nuo 1898 m. – salė architekto Prozorovo name (dab. Jakšto g. 9); 1900–1904 m. Izaoko Smaženevičiaus name veikė Didysis teatras (1904 m. pastatas sudegė, archit. Korojedovas, dab. Gedimino pr. 22–24), vėliau – kita, mažesnė salė; 1902 m. atidaryta Miesto salė (archit. Korojedovas, dab. Nacionalinė filharmonija, Aušros Vartų g. 5). Vieši renginiai vykdavo ir kitur, pvz., Karininkų klube (archit. Kiprijonas Maculevičius, lenk. Cyprian Maculewicz, rus. Киприян Мацулевич, dab. Krašto apsaugos ministerijos pastatas, Totorių g. 25), Karo apygardos štabe (dab. Didžioji g. 7), bet profesionalaus teatro pasirodymams šios erdvės netiko.

tačiau pastatas neatitiko pasirodančių trupių ir žiūrovų poreikių bei saugumo reikalavimų, o vietinė valdžia norėjo pakelti miesto bei ŠVK prestižą, tad XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje pradėtas svarstyti naujo teatro statybos klausimas. 1898 m. generalgubernatoriaus įsakymu sudaryta komisija, turėjusi parengti naujo miesto teatro projektą¹⁵⁵. 1899 m. buvo siūloma teatrą statyti centrinėje Lukiškių aikštės dalyje prie Šv. Jurgio prospekto¹⁵⁶. Miesto dūma viešo, visoms tautinėms grupėms atviro, naujojo miesto teatro statybai numatė sklypą ties Kareivių ir Tverės gatvių (apytiksliai dab. Pakalnės ir Geležinio vilko g.) kampu (Wacławo Studnickio (1874–1962)¹⁵⁷ vadove po Vilnių rašoma, kad miestiečiai Tverės gatvę 1910 m. jau vadino Teatro gatve¹⁵⁸), netoli Šv. Jurgio prospekto. 1911–1912 m. Miesto valdyba suorganizavo architektūrinį tūkstančio vietų teatro projekto konkursą, kurį laimėjo Varšuvos architektas Czesławas Przybilskis¹⁵⁹ (il. 1.4). Prestižinio miesto teatro projektas Lukiškių aikštės rajone nebuvo įgyvendintas, nes dūmai nepavyko gauti negrąžinamos valstybės paskolos (imperijos administracija sutiko suteikti paskolą tik rusų teatro statybai, o tokios sąlygos neatitiko dūmos lūkesčių), tačiau faktas, kad teatrą planuota statyti Lukiškių aikštės prieigose, patvirtina, jog XX a. pradžioje reprezentacinis modernaus miesto centras vystėsi kaip tik ten.

Nepaisant visų anksčiau išdėstytų veiksnių, miestiečių sąmonėje „tikrasis“ Vilniaus centras, kaip buvo, taip ir liko senamiestyje – Teatro skvere ir Vokiečių gatvėje. (Pvz., 1908 m., svarstant elektrinio tramvajaus perspektyvas ir maršrutus, miesto dūmoje vis dar buvo teigiama, kad „miesto tramvajus turi sujungti visus miesto pakraščius su jo centrine dalimi – Didžiąja ir Vokiečių gatvėmis“¹⁶⁰.) Aplink Teatro skverą buvo išsidėstę svarbiausi įvairių konfesijų maldos namai: buv. Šv. Kazimiero bažnyčioje veikė Vilniaus gubernijos stačiatikybės centras – Šv. Mikalojaus soboras, Šv. Dvasios vienuolynas ir cerkvė su Vilniaus šventųjų kankinių relikvijomis¹⁶¹, 1821 m. Šv. Trejybės (Unitų) bažnyčioje buvo įkurdinta Apreiškimo cerkvė su Vilniaus (Lietuvos) stačiatikių seminarija (1845–1929), taip pat veikė Vilniaus Didžioji sinagoga, evangelikų liuteronų bažnyčia, katalikiškieji Aušros Vartai, lietuviška Šv. Mikalojaus bažnyčia ir parapinė Šv. Jono bažnyčia.

¹⁵⁵ *Виленский вестник*, 1898 04 14.

¹⁵⁶ *Виленский вестник*, 1899 02 05.

¹⁵⁷ Istorikas ir archyvaras, pasirašinėjo W. Gizberto arba W. Gizbert-Studnickio vardu. 1906 m. apsigyveno Vilniuje, dirbo „Dziennik Wileński“ redakcijoje, 1908–1916 m. dirbo Vilniaus miesto archyvo direktoriumi, nuo 1910 m. kartu su Ferdynandu Ruszczycu redagavo mokslo ir literatūros žurnalą „Tygodnik Wileński“.

¹⁵⁸ W. Gizbert-Studnicki, *Wilno: przewodnik ilustrowany po mieście i okolicach z planem miasta i dodatkami*, Wilno, 1910, p. 213.

¹⁵⁹ Plačiau: N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000, p. 59–60.

¹⁶⁰ *Виленский вестник*, 1908 12 21. 1899 m. pagrindinį Žemės ūkio parodos paviljoną nutarta statyti Katedros aikštėje, „nes ji arčiau miesto centro“. *Виленский вестник*, 1899 02 05.

¹⁶¹ 1873 m. cerkvė perstatyta „atsikratant lotyniškos dvasios liekanų“ (Muravjovas): ant aukšto būgno iškeltas naujas kupolas, fasade nugriautos voliotos ir banguotas frontonas tarp bokštų, klasicizmo stiliumi perstatyta vėlyvojo baroko varpinė. Šv. trijų Vilniaus kankinių Antano, Jono ir Eustatijaus (Антоний, Иоанн, Евстафий) palaikai yra švenčiausia Lietuvos stačiatikių relikvija. 1852 m. palaikai perkelti į Šv. Dvasios cerkvę iš Unitų bažnyčios. Plačiau: D. Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai. Gyvenimas ir istorija*, Vilnius, 2000.

Ši miesto dalis tiriamuoju laikotarpiu neigijo ryškių politinės priklausomybės ženklų. Svarbiausios katalikų šventovės – Aušros Vartų Dievo Motinos koplyčia¹⁶², Šv. Jono bažnyčia ir Šv. Stanislovo ir Šv. Vladislovo katedra su Šv. Elenos (imperatoriaus Konstantino Didžiojo motinos, krikščionybės sergėtojos ir Rusijos imperijos globėjos) statula (apie 1800) – liko nepalietos. Vienintelis naujas imperinės architektūros statinys buvo 1899–1902 m. statyta istorinė Miesto salė, kuri pasižymėjo amžių sandūros Peterburgo statiniams būdingu gausiu, tirštu dekoru. Tačiau ir ji labiau reprezentavo pretenzijas į imperijos didmiestį nei imperinę ideologiją. Didieji senamiesčio savinimosi / rusinimo darbai buvo atlikti anksčiau, iki 1895 m.

XVI–XVII a. susiformavęs senamiesčio siluetas ir charakteris buvo ženkliai modifikuoti 1863–1865 m., kada buvo atnaujintos ir išryškintos cerkvės centrinėse senamiesčio gatvėse. ŠVK generalgubernatoriaus (1863–1865) Muravjovo rūpesčiu buvo pakeistas Šv. Mikalojaus katedros, arba soboro, fasadas ir šalmai¹⁶³ (1868, buv. ir dab. Šv. Kazimiero bažnyčios) (il. 1.5), rekonstruota Šv. Mikalojaus cerkvė Didžiojoje gatvėje (1866, dab. Didžioji g. 34) ir Skaisčiausios Dievo Motinos cerkvė Aleksandro prospekte (1868, dab. Maironio g. 14), kapitaliai suremontuota Šv. Kankinės Paraskevės cerkvė Didžiojoje g. (1865, dab. Didžioji g. 2). Atsidėkojant Muravjovui „už [Vilniaus gubernijoje] įvestą tvarką ir ramybę“¹⁶⁴, rusų kilmės gubernijos gyventojų pastangomis prie rekonstruotos Šv. Mikalojaus cerkvės Didžiojoje gatvėje pastatyta Šv. Arkangelo Mykolo vardo koplyčia (1869). Galiausiai, naujoje, dinamiškiausiai besivystančioje miesto dalyje – Šv. Jurgio skvere, tuometinėje Šv. Jurgio prospekto pabaigoje, – Muravjovo iniciatyva iškilo pirmasis Vilniuje memorialinis paminklas – Aleksandro Neviškio¹⁶⁵ koplyčia¹⁶⁶. Iki 1895 m. buvo sukurta ir kitų ryškesnių simbolinių imperijos ženklų – vadinamojo rusiškojo bizantinio stiliaus¹⁶⁷ rezidenciniai pastatai senamiestyje (pvz., Šv. Dvasios vienuolyno

¹⁶² 1864 m. lenkiškas tekstas Aušros Vartų koplyčios timpane „Matko miłosierdzia pod Twoją obronę uciekamy się“ buvo pakeistas lotynišku „Mater misericordiae sub tuum praesidium confugimus“ (M. Kalamajska-Saeed, *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa, 1990, p. 41). Dar prieš 1895 m. pastarąją bandyta nustelbti ar bent „prigesinti“ greta įkuriant religinius stačiatikių centrus – Šv. Mikalojaus soborą (buv. ir dab. Šv. Kazimiero bažnyčia, Didžioji g. 34), Vilniaus (Lietuvos) stačiatikių seminariją prie Apreiškimo cerkvės (dab. Aušros Vartų g. 7), taip pat perkeltiant Vilniaus šventųjų kankinių palaikus į Šv. Dvasios cerkvę (dab. Aušros Vartų g. 10) ir statant neobizantinių formų pastatus (pvz., Šv. Dvasios vienuolyno namą, dab. Aušros Vartų g. 6).

¹⁶³ Nugriauti du šoniniai bokštai, kupolų žibintai uždengti svogūno formos šalmais, pakeistas fasado dekoras ir interjeras. Stačiatikių soboras Šv. Kazimiero bažnyčioje buvo įkurtas 1832 m.

¹⁶⁴ Ф. Добрянский, *Старая и новая Вильна*, Вильна, 1904, p. 171.

¹⁶⁵ XVIII a. susiformavęs viduramžių Rusijos karvedžio, Novgorodo ir Vladimiro didžiojo kunigaikščio Šventojo Aleksandro Neviškio (Александр Невский) kultas buvo puoselėjamas visoje imperijoje. Neviškis garbinamas kaip bekompromis Rusijos nepriklausomybės ir valstybės sienų gynėjas. Plačiau: pvz., И. Данилевский, Александр Невский: Парадоксы исторической памяти, „Цепь времен“: Проблемы исторического сознания, Москва, 2005, p. 119–132.

¹⁶⁶ Visus šiuos statinius ir rekonstrukcijas, kuriuos jungia vieningas rusiškasis bizantinis stilius, projektavo Peterburgo dailės akademijos profesorius architektas Aleksandras Rezanovas (Александр Резанов, 1817–1887) ir gubernijos architektas Nikolajus Čaginas (Николай Чагин, 1823–1909).

¹⁶⁷ Kitaip dar vadinamo pseudorusiškoju, rusiškoju, neorusiškoju stiliumi. XIX a. viduryje–XX a. pradžioje šio stiliaus statiniuose buvo derinamos naujos technologijos ir senovės Rusijos bei Bizantijos architektūros formos.

namas, archit. Gorskis, 1880, dab. Aušros Vartų g. 6) ar to paties stiliaus mediniai Botanikos sodo vartai ir tvora (il. 1.6).

Tiriamuoju laikotarpiu „tikrojo“, arba senojo, centro išvaizda keitėsi – buvo pertvarkytas Teatro skveras, „perrengti“ senojo centro pastatų fasadai, pastatyti 1–2 papildomi aukštai, padidintos parduotuvių vitrinų¹⁶⁸, – tačiau politinio ženklavimo praktikos čia nebuvo taikomos.

Intensyvia miesto plėtra pasižymėjusiais 1895–1915 m., tiek naujajame reprezentaciniame, tiek senajame Vilniaus centre atsirado vos keli ideologizuoti urbanistiniai / architektūriniai akcentai – neoklasicistiniu Peterburgo stiliumi išsiskyrė Miesto salė ir Teismų rūmai, o rusiškuoju bizantiniu stiliumi – iš centro matoma, tačiau už centro ribų esanti Žvėryno cerkvė ir Lukiškių kalėjimo Šv. Mikalojaus cerkvė. Nikolajaus tiltas tik savo pavadinimu referavo į imperinę simboliką.

Tokį vangų imperinio miesto įvaizdžio kūrimą sąlygojo keletas veiksnių. Pirmia, mieste ir ŠVK trūko aktyvių tokios tapatybės kūrimo darbininkų: svarbiausias asmuo čia buvo generalgubernatorius, tačiau jo vieno galimybės buvo ribotos; miesto dūmos dauguma, kaip minėta, nesitapatino su imperija ir labiau rūpinosi praktiniais miestiečių gyvenimo klausimais. Antra, miesto administracijos galimybės keisti Vilniaus viešosios erdvės tapatybę buvo mažos: miesto žinioje buvo tik nedidelė miesto žemė, nekilnojamojo turto ir infrastruktūros dalis, finansinės galios ir teisiniai įgaliojimai buvo riboti, tad didesnio užmojo urbanistinės reformos nebuvo įmanomos. Menkas miesto finansinės galios liudija, pvz., elektrinės statybos finansavimo modelių paieškos¹⁶⁹. Miesto administracija nedaug tepresidėjo prie 1894 m. atidaryto metalinio Žaliojo tilto¹⁷⁰ ir prie 1907 m. atidaryto Nikolajaus tilto statybos¹⁷¹. Arklinis tramvajus – vienintelė viešojo susisiekimo priemonė Vilniuje be vežikų – taip pat buvo perleista privačiai kompanijai koncesijos pagrindais. Net reguliuoti miesto plėtrą pagal minėtą 1875 m. Vilniaus planą buvo sudėtinga, nes norint nutiesti ar paplatinti gatvę tekdavo išpirkti žemę bei namus iš privačių savininkų, o tam stigo pinigų. Taigi, atsižvelgdamas į realias galimybes miestas daugiau drausmino ir ribojo, nei skatino ir formavo. Privatiems investuotojams aktyviai plėtojant kosmopolitiškas, praktiniais poreikiais pagrįstas ir apolitiškas miesto statybas, Vilniaus administracija neturėjo reikiamų instrumentų bent kiek reikšmingesnėms urbanistinėms pertvarkoms. Ir trečia, tokio pertvarkymo poreikis buvo nedidelis – nors ir didžiausias ŠVK

¹⁶⁸ V. Jurkštas, Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos senamiesčių pastatų architektūros tyrimai, *Architektūra ir miestų statyba*, T. 5, 1977, p. 71–90.

¹⁶⁹ Iš pradžių gatvių apšvietimo komisija siūlė Miesto valdybai imti kreditą, užstatyti miestui priklausiusius namus Žemės banke arba išleisti obligacijas, surinkti reikalingą sumą, pastatyti elektrinę, o vėliau nuomoti ją privačiam asmeniui ir tokiu būdu susigrąžinti lėšas (*Виленский вестник*, 1898 11 18); vėliau ketinta sudaryti sutartį su privačiu investuotoju, kuris pastatytų elektrinę, 36 metus būtų jos operatoriumi ir mokėtų miestui mokesčius, o galiausiai elektrinę atitektų miestui (*Виленский вестник*, 1899 06 04).

¹⁷⁰ *Виленский вестник*, 1898 07 31.

¹⁷¹ Tiltas kainavo 192 000 rublių, iš kurių 180 000 rublių sumokėjo Žvėryno priemiesčio savininkas Vasilijus Martinsonas, siekęs, kad priemiestis būtų įtrauktas į miesto sudėtį. *Виленский вестник*, 1907 06 03.

miestas, Vilnius savo reikšme ir dydžiu neprilygo netoli esantiems imperijos didmiesčiams – Rygai ir Varšuvai.

Didelės įtakos XIX a. pabaigos–XX a. pradžios centrinio Vilniaus vaizdo formavimui turėjo pasikeitęs požiūris į viešąją erdvę. Urbanizacija keitė miestiečių gyvenimo stilių: vis daugiau laisvalaikio buvo praleidžiama viešosiose miesto erdvėse – soduose, parkuose, skveruose, – miestiečiai mėgo eiti pasivaikščioti Šv. Jurgio prospektu ir Vilijos upės pakrantėmis¹⁷². Atsirado poreikis pritaikyti viešąsias erdves miestiečių laisvalaikiui ir bendravimui. 1879 m. įsteigta Miesto dūmos sodų komisija ėmėsi tvarkyti senuosius Vilniaus skverus ir parkus¹⁷³. 1900 m. buvo iš esmės pertvarkytas Teatro skveras, kurį pagrįstai galima vadinti senųjų vilniečių atminties vieta. Rekonstrukcijos metu panaikintas centrinę skvero dalį užėmęs sodas (nuimta tvora, iškirsti medžiai ir krūmai), pats skveras perplanuotas pabrėžiant išilginę aikštės ašį ir atidengiant bei išryškinant buvusios miesto savivaldos simbolio – rotušės – fasadą (il. 1.7, 1.8).

Pačioje XIX a. pabaigoje imtasi parko steigimo ant Pilies kalno. 1878 m. imperijos administracija panaikino Vilniaus pilių teritoriją užėmusią karinę tvirtovę ir grąžino šią teritoriją miestui. Po septyniolikos metų, 1895-aisiais, miesto dūmos Sodų komisija pasiūlė Miesto valdybai steigti Pilies kalne pirmąjį visuomeninį parką ir skyrė lėšų kalno tvarkymui (il. 1.9). Iki 1896 m. vasaros buvo nutiestas naujas spiralinis (dabartinis) kelias į kalną, sutvirtinti ir medžiais apsodinti jo šlaitai, kalno papėdė apjuosta medine tvora (il. 1.10). Viršuje pastatyti pieno ir mineralinio vandens paviljonai parko lankytojams¹⁷⁴, nutiesti takeliai pasivaikščiavimams (il. 1.11). Taip pat sutvirtinti Aukštutinės pilies rūmų pamatai ir sienos, suremontuotas pietvakarių bokštas, kuriame gyveno Pilies kalno sargai ir artileristai, budėjo ugniagesiai¹⁷⁵. Už pasivaikščiavimą ant kalno imtas nedidelis mokestis, o vakare kalnas buvo visai uždaromas. Pasak Flaviano Dobrianskio (*Флавиан Добрянский*), 1904 m. išleisto vadovo po Vilnių autoriaus, tai buvo viena puikiausių vietų pasivaikščiavimams¹⁷⁶.

Iki Sodų komisijos įsikišimo Pilies kalnas ir Aukštutinės pilies statiniai buvo restauruojami ir tvirtinami vien tenkinant valstybės ir miesto poreikius (ugniagesiams, optiniam telegrafui, artileristams). Pilies kalno konversiją į visuomeninį parką lėmė ne tik pakitęs požiūris į miesto viešąją erdvę, bet ir XIX a. II pusės paminklosaugos idėjos¹⁷⁷, akcentavusios paveldo unikalumą

¹⁷² Pvz.: Ф. Добрянский, *Старая и новая Вильна*, Вильна, 1904.

¹⁷³ F. Sliesoriūnas, *Gedimino aikštė Vilniuje*, Vilnius, 1980, p. 55.

¹⁷⁴ *Kraj*, 1895 08 03–15, 09 21–10 03, 11 02–14.

¹⁷⁵ Daugiau kaip 40 metų (nuo 1870 iki 1911 m.) lygiai vidurdienį minėtieji artileristai iššaudavo iš patrankos tokiu būdu pranešdami miestiečiams tikslų laiką. F. Sliesoriūnas *Gedimino aikštė Vilniuje*, Vilnius, 1980, p. 68, 72–74.

¹⁷⁶ Ф. Добрянский, *Старая и новая Вильна*, Вильна, 1904, p. 240. 1896 m. sutvarkyta Pilies kalno aplinka: lauko akmenimis išgrįsti Vileikos krantai, sutvarkytos Pilies (vėliau Puškino) skvero alėjos, įveisti gėlynai, suremontuota oranžerija ir suoleliai, pastatyti kefyro, vaisių, pieno ir mineralinio vandens paviljonai, įrengtas apskritas fontanas su akmenimis grįstu baseinu. F. Sliesoriūnas *Gedimino aikštė Vilniuje*, Vilnius, 1980, p. 70–71, 80–81.

¹⁷⁷ 1893 m. Vilniuje vyko Devintasis rusų archeologų suvažiavimas. P. Kulikauskas, G. Zabiela, Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.), Vilnius, 1999, p. 125.

ir istorinę reikšmę, pavertusios viduramžių griuvėsius traukos centru miestiečiams ir atvykėliams, paspartinusios turizmo plėtrą ir išpopuliarinusios vadovus po miestą.

XIX a. pabaigoje priimtas sprendimas paversti Pilies kalną parku ir netgi imti mokestį už jo lankymą bylojo, kad griuvėsiuose ir Vilniaus panoramose atrastos naujos – istorinės, kultūrinės ir turistinės vertės¹⁷⁸. XX a. pradžioje šios vertės nukonkuravo buitines. Pvz., 1911 m. balandžio mėn., Imperatoriškosios archeologijos komisijos Peterburge paakinta, miesto dūma nutarė, kad šaudymas iš patrankos kiekvieną vidurdienį nuo Aukštutinės pilies kalno naikina istorinį paminklą, ir šaudyti nustota, o 1912 m. nuspręsta konservuoti pilies griuvėsius, pašalinti medinį antstatą ir vietoj kavinės įrengti archeologinių radinių sandėlį (planai nebuvo įgyvendinti). 1911 m. miesto dūmos priimtą nutarimą spręsti Vilniaus vandentiekio problemas įrengiant Aukštutinės pilies pietvakarių bokšte vandens rezervuarą, įsikišus Vilniaus visuomeninėms organizacijoms, ta pati miesto dūma po metų atmetė¹⁷⁹. 1912 m., svarstant buvusioje rotušėje įsikūrusio Miesto teatro rekonstrukcijos projektą, kuris numatė griauti dalį vidaus sienų ir skliautų, dūmos nariai pasisakė už „istorinio paminklo“ autentiško interjero išsaugojimą¹⁸⁰. Kovoje dėl Vilniaus istorinio paveldo išsaugojimo atsiskleidė nacionalizmo idėjų sąlygota konkurencija tarp mažųjų Vilniaus pasakojimų – dėl Aukštutinės pilies ir Pilies kalno istorinio paveldo ėmė kovoti lenkų ir lietuvių bendruomenės¹⁸¹.

Paveldosaugos judėjimo iškilimas leido miesto dūmai įgyvendinti imperiniam didžiajam pasakojimui nepavaldžius simbolinio ženklinimo projektus¹⁸². Remiantis paveldo idėjomis buvo atnaujintos ar apsaugotos Vilniaus gyventojų mažųjų pasakojimų atminties vietos – Aukštutinės pilies kalnas ir pilies griuvėsiai, Teatro skveras ir buvusi rotušė. Tuo pat metu atnaujintos svarbios katalikų šventovės, pvz., 1902–1909 m. atlikti dideli Šv. Onos bažnyčios restauracijos ir konstrukcijų tvirtinimo darbai – ankstyviausias stambus paminklosauginis projektas Vilniuje¹⁸³,

¹⁷⁸ „Sodų komisija, suprasdama, kad Aukštutinės pilies griuvėsiai yra istorinis paminklas, ir baimindamasi, jog čia vaikštantys žmonės gali daug ką sunaikinti, siūlė [...] imti iš lankytojų nedidelį mokestį.“ F. Sliesoriūnas, *Gedimino aikštė Vilniuje*, 1980, p. 71.

¹⁷⁹ D. Staliūnas, Mokslo draugijos ir istorinių paminklų apsauga XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Lietuvoje, *Dr. Jonas Basanavičius 1851–1927*, Vilnius, 2003, p. 138–140.

¹⁸⁰ LVIA, f. 938, ap. 4, b. 5339, l. 26.

¹⁸¹ D. Staliūnas, Mokslo draugijos ir istorinių paminklų apsauga XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Lietuvoje, *Dr. Jonas Basanavičius 1851–1927*, Vilnius, 2003, p. 136–142.

¹⁸² Šie projektai nekvestionavo imperinio pasakojimo, veikiau buvo neutralūs jo atžvilgiu. Pvz., Pilies kalno griuvėsiai Rusijos imperijos didžiajame pasakojime buvo paversti pasakine geležinio vilko legendos vietoje ir imperijos vientisumui pavojaus nekėlė. Be to, tai buvo ankstyvosios, t. y. „rusiškosios“ LDK istorijos dalis.

¹⁸³ Rekonstrukcijos projektą parengė žymus Varšuvos architektas Józefas Dziekonskis, konsultavo Krokuvos restauratorius Sławomiras Odrzywolskis, darbus finansavo ŠVK ir Lenkijos Karalystės katalikų bendruomenės, verslininkai, miestiečiai. Plačiau: N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000, p. 27; V. Drėma, *Vilniaus Šv. Onos bažnyčia. Vilniaus Katedros rekonstrukcija 1782–1801 metais*, Vilnius, 1991, p. 140–164; R. Janonienė, Visuomenės indėlis restauruojant Šv. Onos bažnyčią XX a. pradžioje, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2011, T. 60, Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai, p. 203–219.

restauruota Šv. Mykolo bažnyčia (1906–1912), nuvalytos freskos Šv. Kazimiero koplyčioje Vilniaus katedroje (1900), sienos ir stiuko lipdiniai Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje (1902)¹⁸⁴.

Naujas posūkis imperijos nacionalinėje politikoje suteikė šiek tiek daugiau laisvių ne stačiatikių religinėms bendruomenėms. 1897 m., oficialiai atšaukus draudimą statyti katalikų bažnyčias, Vilniuje pradėtos statyti ar pastatytos keturios naujos bažnyčios: 1911 m. pabaigta Šv. Kazimiero bažnyčia Naujojoje Vilnioje (archit. Sewerynas Houweltas, dab. Palydovo g. 15); pradėta statyti Švenčiausios Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčia Žvėryne (archit. Wacławas Michniewiczus, pabaigta 1922 m., dab. Sėlių g. 17); 1913 m. pabaigta nedidelė Dievo Apvaizdos bažnyčia dab. Gerosios Vilties gatvėje (archit. Augustas Kleinas); tų pačių metų pavasarį Tambovo ir Archangelsko (dab. Antano Vivulskio ir Vytenio) gatvių kampe pradėta statyti moderni, Vivulskio suprojektuota Švenčiausiosios Jėzaus Širdies bažnyčia¹⁸⁵. 1903 m. buvo pastatyta Taharot Hakodeš (Choralinė) sinagoga (archit. Dovydas Rozenhauzas, dab. Pylimo g. 4).

Nors paskutiniaisiais imperijos dešimtmečiais naujų katalikų ir judėjų maldos namų Vilniuje buvo pastatyta, jie buvo statomi mažiau matomose vietose, miesto periferijoje ir masteliu neprilygo strateginėse vietose pastatytioms prabangioms stačiatikių cerkvėms. Nepaisant senųjų vilniečių pastangų ir paminklosauginių iniciatyvų, rungtyniauti su didžiuoju imperijos pasakojimu nebuvo įmanoma.

Paskutinioji imperinė Šv. Konstantino ir Michailo (Romanovų) cerkvė Vilniuje buvo pastatyta 1913 m. Zakreto aikštėje (dab. J. Basanavičiaus g. 27), pažymint kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio (*Константин Острожский*) 300-ąsias mirties metines ir Romanovų dinastijos viešpatavimo 300 metų jubiliejų¹⁸⁶ (il. 1.12). Pastarasis jubiliejus buvo viena iš visų Rusijos imperiją apėmusių memorialinių kampanijų¹⁸⁷. Romanovų cerkvė iš kitų XX a. pradžioje Vilniuje statytų stačiatikių šventovių išsiskiria savo memorialine funkcija ir tradicine rusinimo strategija – Romanovų dinastija ir Rusijos imperija čia tapatinamos su stačiatikybe, o religinės paskirties statinys įamžina triumfinius monarchijos momentus. Svarbu, kad simboliškai reikšminga cerkvė

¹⁸⁴ Plačiau: H. Ilgiewicz, Sakralinių objektų statyba ir restauravimas Vilniuje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, *Mokslo ir technikos raida / Evolution of Science and Technology*, VGTU leidykla, 2009, 1(1), p. 93–97.

¹⁸⁵ Plačiau: H. Ilgiewicz, Sakralinių objektų statyba ir restauravimas Vilniuje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, *Mokslo ir technikos raida / Evolution of Science and Technology*, VGTU leidykla, 2009, 1(1), p. 93–97.

¹⁸⁶ 1908 m. 79 valstybės dūmos nariai atsiuntė Vilniaus ir Lietuvos arkivyskui Nikandriui telegramą, kurioje prašė inicijuoti šioms datoms skirtos cerkvės statybas. Jas finansuoti pasiūlė garsus Maskvos mecenatas, valstybės tarėjas Ivanas Kolesnikovas (*Иван Колесников*), o suprojektavo Maskvos architektai Vladimiras Adamovičius ir Aleksandras Špakovskis (*Владимир Адамович, Александр Шпаковский*). Plačiau: www.kimp.lt/index.php/history/23-istoriya-khrama-svyatykh-konstantina-i-mikhaila-goroda-vilnyusa, žiūrėta 2015 05 15.

¹⁸⁷ Kitos tokio masto kampanijos buvo skirtos baudžios panaikinimo penkiasdešimtmečiui (1911) ir 1812 m. karo šimtmečiui (1912) pažymėti. А. Святославский, *История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013, p. 230.

pastatyta augančiame Naujamiestyje, ant kalno, gerai matomoje vietoje, modernaus žydų kvartalo širdyje¹⁸⁸.

Vizualiniam miesto centro įvaizdžiui didelės reikšmės taip pat turėjo nuo Lukiškių aikštės matoma, 1909 m. pabaigta Žvėryno cerkvė ir uždara Lukiškių kalėjimo cerkvė (1904), tačiau kitų naujų stačiatikių maldos namų XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje senajame miesto centre neatsirado¹⁸⁹. Jų statyba persikėlė į naujus miesto rajonus¹⁹⁰. XX a. pradžioje statytos cerkvės – Romanovų, Žvėryno, Šnipiškių – sudarė stačiatikių maldos namų naujuosiuose Vilniaus priemiesčiuose tinklą.

Paminklai

Viešosios erdvės politinio ženklinimo pokyčius ryškiausiai atspindėjo imperinių paminklų statyba, prasidėjusi paskutiniajame XIX a. dešimtmetyje. Iki tol stačiatikių maldos namų (cerkvių ir koplyčių) statybos ir naujinimo kampanija buvo pagrindinė viešosios erdvės tapatybės kolonizavimo priemonė ŠVK ir kitose Rusijos imperijos aneksuotose teritorijose. Šv. Jurgio skvero centre 1863–1865 m. pastatyta Aleksandro Neviškio koplyčia, skirta 1863 m. sukilimo malšintojams atminti¹⁹¹, buvo pereinamojo cerkvės-paminklo modelio pavyzdys. Mažutė aštuoniakampė koplyčia smailiu stogu buvo pirmasis memorialinis paminklas Vilniuje¹⁹² (il. 1.13). Ji atliko dvejopą – liturginę mirusiųjų pagerbimo (kapinių koplyčioms būdingą) ir memorialinę istorinio įvykio – pergalės prieš ginkluotus, į imperijos integralumą pasikėsinusius maištininkus – įamžinimo funkciją. Tuo tarpu paminklai asmenybėms orientavosi tik į imperinio naratyvo įvykių ir herojų įamžinimą, demonstravo naujus šalies santvarkos ir valdžios

¹⁸⁸ Iš pradžių ketinta Romanovų cerkvę statyti Šv. Jurgio skvere, bet vėliau nutarta išsaugoti ten stovinčią Aleksandro Neviškio koplyčią. Г. Шлевис, Романовская церковь (Константино-Михайловская), www.vilnius.skynet.lt (žiūrėta 2015 10 06).

¹⁸⁹ 1898 m., svarstant Lukiškių aikštės užstatymo galimybes, spaudoje siūlyta aikštėje statyti cerkvę, tačiau siūlymas liko be atgarsio. *Виленский вестник*, 1898 12 01.

¹⁹⁰ 1898 m. pabaigta Aleksandro Neviškio cerkvė Naujajame pasaulyje (dab. Naujininkai), 1909 m. – Arkangelo Mykolo cerkvė Šnipiškėse. 1908 m. Vilniuje buvo 31 veikianti cerkvė, skaičiuojant ir gimnazijose, ligoninėse, kapinėse, kalėjime, generalgubernatoriaus rūmuose įsteigtas koplyčias. Veikiančių katalikų bažnyčių teliko 19. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000, p. 85.

¹⁹¹ Šv. Aleksandro Neviškio koplyčios išorinės sienos buvo išklotos marmuro plokštėmis, kuriose buvo išraižytos 417 sukilimo metu žuvusių kareivių pavardės. Koplyčia stovėjo čia iki 1918 m. Savo formomis ji kartojo koplyčias-obeliskus, kurie Nikolajaus I valdymo metais buvo statomi istorinių mūšių su Napoleono armija vietose (1837 m. – Borodino, 1841 m. – Smolensko, 1843 m. – Kauno, 1844 m. – Malojaroslaveco, 1850 m. – Polocko mūšių vietose buvo pastatytos į obeliskus panašios rusiškojo bizantinio stiliaus koplyčios. Tokios pat formos paminklai statyti ir Lenkijos Kongreso Karalystėje, tik jau 1831 m. sukilimo malšintojų atminimui. Lenkijoje koplyčios-obeliskai pastatyti sukilimo susirėmimų vietose: prie Grochovo kaimo (1846), Wolėje prie Varšuvos (1847) ir kitur. Išorinių sienų memorialinėse plokštėse įrašyti mūšyje dalyvavusių lenkų ir rusų karių skaičiai, žuvusiųjų ir sužeistųjų skaičiai, išvardytos rusų karo vadų pavardės. P. Paszkiewicz, *Pod Berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa, 1991, p. 167–169.

¹⁹² 1904 m., teroro akto metu koplyčią bandyta susprogdinti, tačiau padaryta tik nedidelė žala. Vilniaus gubernijos žandarmerijos skyriaus viršininko raštas Nr. 1642, 1904 03 04. LVIA, f. 446, ap. 462, b. 76.

legitimavimo metodus ir modernų požiūrį į miestiečius. Šiame poskyryje jie bus aptariami chronologine tvarka.

Paminklų statymas Rusijos imperijoje nebuvo naujiena. Sekant Vakarų valstybių, ypač Prancūzijos, pavyzdžiu imperijos sostinėje Sankt Peterburge pirmasis skulptūrinis paminklas – Jekaterinos II užsakytas Petro I paminklas, arba „Varinis raitelis“, (skulpt. Étienne Maurice Falconet) – pastatytas dar 1782 m. XIX a. buvo statomi paminklai karvedžiams ir valdovams: 1801 m. – Aleksandrui Suvorovui, 1837 m. – Barclay de Tolly’ui ir Michailui Kutuzovui, 1859 m. – imperatoriui Nikolajui I, 1873 m. – Jekaterinai II. XIX a. viduryje atidengtas pirmasis Peterburgo paminklas kultūros veikėjui – rašytojui Ivanui Krylovui (1855). Vėliau atidengti paminklai keliautojui Ivanui Kruzenšternui (1873), poetui Aleksandrui Puškinui (1884), mokslininkui Michailui Lomonosovui (1892) ir geografui Nikolajui Prževalskiui (1892), liudiję imperijos augimą ir pasiekimus įvairiose intelektualinės veiklos srityse. Aštuntajame dešimtmetyje prasidėjo naujas, iki 1917 m. trukęs, modernus „masinės“¹⁹³ jamžinimo kultūros etapas, pasižymėjęs tiek kokybiniu, tiek kiekybiniu šuoliu. Aneksuotose teritorijose greta imperijos valdovų buvo jamžinti svarbūs asmenys, prisidėję kraštą prijungiant ar jį valdant: 1870 m. Varšuvoje buvo atidengtas paminklas 1831 m. sukilimą numalšinusiam Lenkijos Karalystės valdytojui Ivanui Paskievičiui (*Иван Паскевич*), 1888 m. Kijeve – kovotojui prieš ATR Bohdanui Chmelnickiui, 1910 m. Rygoje ir Revelyje (dab. Talinas) – Petru I. Paminklai valdovams ir kultūros veikėjams apėmė visą imperijos teritoriją: paminklai Aleksandrui II buvo pastatyti Kišiniove (1883), Čenstakavoje (1889) ir Helsinkyje (1894), Aleksandrui Puškinui – Kišiniove (1885) ir t. t.¹⁹⁴ Paminklų atidengimo išskilmės pritraukdavo daug svečių. Jose dalyvaudavo ir ŠVK generalgubernatoriai (gyvenę ir dažnai lankydavęsi didžiuosiuose imperijos miestuose), Vilniaus gubernatoriai ir „miesto galvos“¹⁹⁵, kurie ir atsivežė paminklų statymo ir iškilmingo jų atidengimo praktikas į Vilnių.

Michailo Muravjovo paminklas

Pirmasis Vilniaus viešojoje erdvėje jamžinto moderniojo Rusijos imperijos didžiojo pasakojimo herojus buvo grafas Muravjovas. Šią naują jamžinimo praktiką inicijavo generalgubernatorius Kachanovas. 1891 m. jis kreipėsi į vidaus reikalų ministrą, kad šis tarpininkautų prašant

¹⁹³ Masine jamžinimo kultūra Sviatoslavskis vadina miestiečių arba miesto savivaldos organų iniciuotų ir įgyvendintų paminklų bumą Rusijos imperijoje XIX a. pabaigoje. A. Святославский, *История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013, p. 207–209, 213.

¹⁹⁴ Plačiau apie tai žr. P. Paszkiewicz, W cieniu tronu i ołtarza. Polityka imperialna Rosji i jej aspekty rusyfikacyjne (fazy i przejawy), *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium Rosyjskiego (1772–1915)*, red. D. Konstantynów, P. Paszkiewicz, Warszawa, 1994, p. 7–27; P. Paszkiewicz, Russian Monuments in the Western Borderlands of the Romanov Empire and their Political Contents, Art and Politics, red. F. Ames-Lewis, P. Paszkiewicz, Warsaw, 1999, p. 61–70.

¹⁹⁵ Pvz., 1898 m. rugpjūčio mėn. vyko imperatoriaus Aleksandro II paminklo atidengimo išskilmės Maskvoje, kuriose Vilnių atstovavo miesto galva P. Bertgoltas. *Виленский вестник*, 1898 07 16.

imperatoriaus leidimo pradėti rinkti aukas Michailo Muravjovo paminklui Vilniuje¹⁹⁶. Paminklo atidengimu norėta 1896 m. iškilmingai pažymėti šimtąsias Muravjovo gimimo metines. Imperatoriaus leidimas buvo gautas per mėnesį kartu su reikalavimu pateikti derinimui paminklo projektą.

Daugumai imperinių paminklų lėšos buvo renkamos iš šalies gyventojų (dažniausiai valdininkų ir verslininkų) bei stačiatikių bažnyčios aukų, tokiu būdu simboliškai įtraukiant visuomenę į paminklo statybas (jei lėšų trūkdavo, skirtumas paprastai būdavo dengiamas iš valstybės išdo). 1891–1898 m. aukos Muravjovo paminklui buvo renkamos visoje Rusijoje į specialiai atidarytas sąskaitas kiekviename imperijos išdo skyriuje, nes generalgubernatorius būgštavo, kad ŠVK aukotojų nebus daug. Suaukotos lėšos buvo dedamos į banką ir augo iš palūkanų. 1898 m. rugsėjį paminklo sąskaitoje buvo beveik 60 tūkst. rublių, kurių užteko paminklo statybai, aikštės sutvarkymui ir priežiūrai (palyginimui – už 192 tūkst. rublių Vilniuje buvo pastatytas Nikolajaus tiltas).

1891 m. Vilniuje buvo sudarytas paminklo statymo komitetas, kurį sudarė dvidešimt asmenų, tarp jų aukščiausi krašto ir miesto valdininkai, stačiatikių bažnyčios, kariuomenės, švietimo ir kitų institucijų atstovai. 1892 m. komitetas pradėjo svarstyti įvairias generalgubernatoriaus Kachanovo pasiūlytas paminklo statymo vietas: priešais Šv. Mikalojaus soborą Didžiojoje gatvėje; Teatro skvere, netoli Karo apygardos štabo (rus. *Штаб военного округа*), kuris buvo įsikūręs buv. Pacų rūmuose (dab. Didžioji g. 7); Šv. Jurgio skvere, šalia Aleksandro Neviškio koplyčios; Rūmų (dab. Simono Daukanto) aikštėje priešais generalgubernatoriaus rūmus. Įvertinę visų pasiūlytų vietų grunto tyrimus, komiteto nariai 1895 m. vasarą apsisprendė statyti paminklą Rūmų aikštėje (il. 1.14).

Komitetas buvo atsakingas ir už paminklo projektą. Pasirinktas Sankt Peterburge gyvenusio skulptoriaus akademiko Čyžovo sukurtas Muravjovo skulptūros modelis. Galutinį paminklo projektą pavesta parengti Vilniuje gyvenusiems rusų dailininkams – tapytojui akademikui, Vilniaus piešimo mokyklos įkūrėjui ir vadovui Ivanui Trutnevui (*Иван Трутнев*, 1827–1912) ir Pirmosios Vilniaus berniukų gimnazijos bei mergaičių gimnazijos piešimo mokytojui Vasilijui Griaznovui. 1893–1894 m. vyko atviras konkursas, turėjęs išspręsti Čyžovo skulptūros ir postamento klausimus. Buvo gauti devyni pasiūlymai (septyni iš Peterburgo, tarp kurių ir garsaus vokiečių kilmės rusų architekto Viktoro Šreterio (*Виктор Шрётер*) projektas), tačiau pasirinktas Griaznovo projektas. Baigtą projektą pirmiausiai įvertino vidaus reikalų ministerijos statybos ir technikos komitetas, vėliau jis beveik metus laukė imperatoriaus patvirtinimo. Galiausiai, 1896 m. gruodį patvirtinimas buvo gautas ir kitų metų pavasarį buvo sudaryta

¹⁹⁶ Muravjovo paminklo statybos istoriją detaliai aprašė Aleksandras Vinogradovas (*Александр Виноградов*): *Виленский вестник*, 1898 11 06, 1898 11 07, 1898 11 09, 1898 11 10. Pasak Vinogradovo, idėja statyti paminklą kilo dar 1889 m. vietinei rusų bendruomenei.

techninė paminklo statybos komisija, kuriai vadovavo karo inžinierius, generolas-leitenantas, Vilniaus burmistras Bertgoltas.

1893 m. Kachanovą pakeitė naujas ŠVK generalgubernatorius generolas Piotras Orževskis (1893–1897). Jis tęsė savo pirmtako darbus, tačiau 1897 m. pavasarį generalgubernatoriui Orževskiui mirus, metų gale jį pakeitė Vitalijus Trockis. Tad paminklo statymo reikalais rūpinosi net trys ŠVK valdytojai.

Trockis greičiausiai buvo entuziastingesnis arba labiau patyręs panašaus pobūdžio darbų organizatorius, nes 1897 m. spalio mėn., vos jam perėmus paminklo statybos komiteto pirmininko pareigas, buvo pradėti kloti paminklo pamatai. Į iškilmes atvažiavo Muravjovo giminės, tarp kurių buvo reikšmingas pareigas užimančių veikėjų, pvz., Rusijos imperijos užsienio reikalų ministras grafas Michailas Muravjovas (ŠVK generalgubernatoriaus anūkas), ir žurnalistai iš didžiųjų imperijos miestų¹⁹⁷. Miestas ir ypač pamatų klojimo aikštelė buvo papuošti žalumynais, rozetėmis ir nacionalinėmis vėliavomis. Lygiai vidudienį – dvyliktą valandą ceremoniją pradėjo iškilminga orkestrų lydimą eisena, kuri patraukė nuo Šv. Mikalojaus soboro centrinėmis miesto gatvėmis. Po svarbiausiosios ceremonijos dalies Muravjovo koplyčioje prie Šv. Mikalojaus cerkvės Didžiojoje gatvėje buvo laikomos mišios, vakare vyko proginis literatūrinis-muzikinis vakaras.

Ruošiantis statyti Muravjovo paminklą buvo išardytas aikštės centre įrengtas fontanas. Čyžovui vadovaujant, bronzinė figūra ir postamento dekoru elementai buvo nulieti Peterburge ir atvežti į Vilnių 1898 m. rugpjūčio mėn. Birželio mėn. iš Vilniaus geležinkelio stoties buvo atgabentos Suomijoje pagamintos granitinės paminklo dalys. Monolitinį pjedestalą, kuris svėrė apie 1 200 pūdų (20 tonų), Vilniaus gatvėmis dvi dienas (anksti ryte, kad mažiau trukdytų eismui) stūmė 352 karių batalionas (il. 1.15). Granito tiekėjai iš Suomijos delegavo inžinierių, kuris aikštėje pastatė sudėtingą akmeninių detalių kėlimo mechanizmą (il. 1.16)¹⁹⁸.

Paminklas prie pat postamento buvo aptvertas aukšta metaline tvora, kuri pagal Griaznovo projektą buvo pagaminta Vilniuje. Ties tvoros kampais pastatyti keturi iš Peterburgo atvežti puošnūs dujiniai žibintai. Netrukus paminklas buvo aptvertas antra žemesne metalo tvorele, taip aplink jį suformuojant apskritą skverą, jame buvo įveisti gėlynai, pasodinti krūmai, pastatyti suoleliai. Skvere nuolat budėjo policininkas (il. 1.17).

Paminklo statyba kainavo 42 tūkst. rublių. Likusios lėšos buvo padėtos į banką kaip neliečiamas indėlis, o procentai skirti paminklo priežiūros išlaidoms.

¹⁹⁷ А. Виноградов, *Как создавался в г. Вильные памятник графу М. Н. Муравьеву, Виленский вестник*, 1898 11 09.

¹⁹⁸ А. Виноградов, *Как создавался в г. Вильные памятник графу М. Н. Муравьеву, Виленский вестник*, 1898 11 09.

Paminklas iškilmingai atidengtas 1898 m. lapkričio 8 d.¹⁹⁹ (il. 1.18). Atidengimo iškilmės prasidėjo išvakarėse, pamaldomis visose Vilniaus cerkvėse. Miestas buvo išpuoštas vėliavomis ir žalumynais. Ceremonijos pradžią 10 val. ryto žymėjo trys patrankos šūviai nuo Pilies kalno. 11 val. nuo Šv. Mikalojaus soboro, Didžiąja gatve, per Katedros iki Rūmų aikštes ėjo iškilminga procesija, kurioje turėjo dalyvauti įvairių visuomenės sluoksnių atstovai – kariškiai, tarnautojai, žemvaldžiai ir valstiečiai. Procesiją lydėjo kariniai orkestrai. Rūmų aikštėje procesijos laukė Muravjovo artimieji, bendražygiai, garbingi kviestiniai svečiai, stačiatikių arkivyskupas Juvenalijus (Ювеналий) ir kiti dvasininkai. Ceremonijos kulminaciją ženklino trys salvės ir skambantys visų cerkvių varpai. Po atidengimo žygiavo karinis paradas, o vakare Karininkų klube (rus. *Военное собрание*, dab. LR Krašto apsaugos ministerija, Totorių g. 25) vyko proginis literatūrinis-muzikinis vakaras, paminklas ir miestas buvo iliuminuoti²⁰⁰.

Muravjovo paminklo pastatymą lydėjo įvairūs gretutiniai jo atminimo įamžinimo renginiai. 1898 m. liepos mėnesį imperatorius leido steigti Muravjovo muziejų prie Vilniaus viešosios bibliotekos. Muziejų inicijavo generalgubernatorius Trockis, o jo įrengimu rūpinosi steigiamoji komisija, kuriai vadovavo Vilniaus švietimo apygardos globėjo padėjėjas Aleksejus Beletskis (Алексей Белецкий)²⁰¹. 1898 m. rugsėjo 17 d. komisija kreipėsi į imperijos gyventojus kviesdama dovanoti muziejui eksponatus²⁰². Pasak rusiškų Vilniaus laikraščių, eksponatai į muziejų plaukte plaukė²⁰³. Muziejus buvo atidarytas 1901 m. balandžio 17 d., o 1906 m. perkeltas į specialiai jam pritaikytas patalpas generalgubernatoriaus rūmų kordegardijoje (dab. LR Prezidentūros Kolonų salė)²⁰⁴. Muziejuje buvo septyni skyriai: Muravjovo archyvas ir biblioteka, grafo iniciatyva atgaivintų cerkvių ir koplyčių fotoarchyvas, amžininkų prisiminimai, Muravjovo ir jo bendražygių portretai bei 1863–1865 metų įvykių vaizdai, daiktai, susiję su Muravjovo gyvenimu Vilniuje ir kt.²⁰⁵

Be to, Botanikos sodo gatvėje duris atvėrė Muravjovo vardo skaitykla ir arbatinė, 1898 m. liepos–spalio mėnesiais Trockio iniciatyva buvo suremontuota Aleksandro Neviškio koplyčia Šv. Jurgio skvere, sutvarkyti ją supę želdynai²⁰⁶. Prieš paminklo atidarymo iškilmes suremontuoti

¹⁹⁹ Pažymėti šimtąsias Muravjovo gimimo metines pavėluota dvejais metais.

²⁰⁰ *Виленский вестник*, 1898 10 15.

²⁰¹ *Виленский вестник*, 1898 09 16.

²⁰² *Виленский вестник*, 1898 09 17.

²⁰³ *Виленский вестник*, 1898 09 18, 1898 09 29 ir vėliau iki pat kitų metų pabaigos.

²⁰⁴ А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, 1904, p. 209–211.

²⁰⁵ *Виленский вестник*, 1898 08 15. 1904 m. prestižinė R. Golikės ir A. Vilborgo leidykla Peterburge (rus. Товарищество Р. Голике и А. Вильборг) išleido 124 puslapių Muravjovo muziejaus katalogą. *Иллюстрированный каталог Музея графа М.Н.Муравьева в г. Вильне*, сост. В. Г. Никольский, Санкт Петербург, 1904. Išlikę muziejaus dokumentai ir eksponatai saugomi Grafo M. N. Muravjovo muziejaus archyve LVIA, f. 439, ap. 1.

²⁰⁶ Už koplyčios atnaujinimą buvo dėkojama Vilniaus policmeisteriui K. M. Nazimovui, nes jis surado aukotojus ir darbininkus, prižiūrėjo jų darbą. *Виленский вестник*, 1898 07 11, 1898 09 24, 1898 10 28, 1898 11 04.

Rūmų aikštės namų fasadai ir aplinkinių gatvių grindinys²⁰⁷. Publikuota daugybė tekstų apie grafo žygdarbius²⁰⁸ (il. 1.19). Fotografo Izaoko Serebrino parduotuvėje buvo galima įsigyti visų dydžių, net natūralaus, Muravjovo portretų²⁰⁹, fotografas ketino sudaryti ir išleisti istorinį Muravjovui skirtą albumą²¹⁰.

1898 m. spalio mėnesį Vilniaus gubernatorius, remdamasis generalgubernatoriaus Trockio pasiūlymu, kreipėsi į Miesto valdybą prašydamas pakeisti Šnipiškių rajono pavadinimą į Muravjovskoje, o Kalvarijų gatvės į Muravjovo²¹¹. Miesto dūma pritarė gatvės pavadinimo pakeitimui ir sudarė tam reikalui komisiją, kuri gruodžio mėnesį pasiūlė Muravjovo vardu pavadinti Rūmų aikštę, o ne Kalvarijų gatvę, ir dūma sutiko²¹². Šnipiškių pavadinimo keitimo svarstymas turėjo komišką atspalvį: dūma atsisakė jį keisti, nes Šnipiškių priemiesčio pavadinimo nerado Vilniaus plane, tad ir keisti nebuvo ko²¹³.

Čia išsamiai aprašytas Muravjovo paminklo statymo ir atidengimo procesas svarbus keliais aspektais. Tai buvo pirmasis paminklas asmenybei ŠVK, ženklinęs akcentų perkėlimą nuo imperijos integralumo įtvirtinimo konfesiniu pagrindu prie jo įtvirtinimo istoriniu pagrindu. Iki XIX a. pabaigos stačiatikybė buvo svarbiausias Rusijos piliečius jungiantis dėmuo, o vėliau, visuomenei modernėjant, tokiu dėmeniu tapo bendra šalies istorija, pergalingi šios istorijos momentai ir jos herojai, t. y. 1863 m. maišto numalšinimas ir grafas Muravjovas. Svarbus yra ir aplink ryškiausius herojus besibūrusių bendražygių minėjimas (1863 m. sukilimo malšinimo metu žuvusių kareivių pavardės ant Aleksandro Neviškio koplyčios sienų, Muravjovo bendražygių portretai muziejuje, jų dalyvavimas paminklo atidengimo iškilmėse). Juos pagerbiant istorijos veikėjais tapo ne vien aukščiausi šalies valdytojai, bet ir platesni visuomenės sluoksniai, ir tai įgalino likusią visuomenės dalį lengviau tapatintis su oficialiuoju istoriniu pasakojimu. Neatsitiktinai vadovų po Vilnių autorius Aleksandras Vinogradovas (*Александр Виноградов*), pasakodamas paminklo statymo istoriją, pabrėžė, kad mintis vienaip ar kitaip įamžinti Muravjovo atminimą kilo vietiniams rusams (ne generalgubernatoriui), o atidengiant paminklą išsipildė ne tik „jo Aukštybės [imperatoriaus] valia“, bet ir visų „tikrųjų rusų valia“ (rus. *воля истинно русских людей*)²¹⁴.

Kitas svarbus, taip pat su modernybe susijęs Muravjovo paminklo statymo aspektas yra ypatingas jo viešumas. Šio projekto viešinimo kampanija prasidėjo dar 1891 m., kai visoje

²⁰⁷ *Виленский вестник*, 1898 11 01.

²⁰⁸ Pvz., straipsnių serija *Виленский вестник*, 1898 09 24, 10 01, 10 08, 10 11, 10 13, 10 16.

²⁰⁹ *Виленский вестник*, 1898 11 08.

²¹⁰ *Виленский вестник*, 1898 11 07.

²¹¹ *Виленский вестник*, 1898 10 24.

²¹² *Виленский вестник*, 1898 12 03.

²¹³ *Виленский вестник*, 1898 10 28.

²¹⁴ А. Виноградов, *Памятник графу Муравьеву*, *Виленский вестник*, 1898 06 07.

imperijoje buvo pradėtos rinkti aukos paminklo statybai²¹⁵. Tiek ypač smulkūs (pvz., našlaičiai, paaukoję dvi kapeikas), tiek ypač stambūs rėmėjai (pvz., Maskvos generalgubernatorius, paaukojęs 2 550 rublių) buvo minimi žiniasklaidoje. Muravjovo muziejaus įkūrimas ir eksponatų rinkimo akcija taip pat turėjo ryškų propagandinį atspalvį – oficialinis Vilniaus dienraštis „Vilenskij vestnik“ (*Виленский вестник*) kaskart išvardydavo visus naujai gautus eksponatus ir jų dovanotojus, tokiu būdu kviesdamas prisidėti skaitytojus prie muziejaus kūrimo, t. y. telkdamas imperijos gyventojus bendram darbui įamžinant imperijos triumfo momentus.

Viešumas atliko ir kitokią funkciją. Nacionalinis sąmoningumas ir privatūs interesai skatino ŠVK vadovus imtis naujų administracinio centro tapatybės formavimo, matomumo didinimo ir asmeninio simbolinio kapitalo kūrimo priemonių. Paminklo statyba buvo puiki proga surengti iškilmes bei pasikviesti į miestą svarbių svečių, kurie be tokios ypatingos progos į Vilnių nevažiuotų. „Vilenskij vestnik“ rašė, kad Vilnius dar niekuomet nėra matęs „tokio žymių žmonių susirinkimo“²¹⁶. Po paminklo atidengimo laikraščiai pateikė dalyvavusių svečių ir padėtų vainikų sąrašus²¹⁷, perspausdino krašto valdininkams adresuotas sveikinimo telegramas bei laiškus²¹⁸. Labai svarbu buvo, kad apie paminklo atidengimą rašė visos imperijos spauda. Ypač džiaugtasi autoritetingų žiniasklaidos priemonių, pvz., „Moskovskije vedomosti“ (*Московские ведомости*) ir „Peterburgskaja žizn“ (*Петербургская жизнь*), dėmesiu²¹⁹. Paminklų iniciatoriai greičiausiai turėjo ir savanaudiškų tikslų: nors Trockiui paminklų statymas karjeros aukštumų pasiekti nepadėjo (jis mirė 1901 m.), tačiau Muravjovo paminklą 1891 m. inicijavęs Kachanovas 1892 m. buvo paaukštintas ir tapo valstybės tarybos nariu.

Greta anksčiau išvardytų funkcijų Muravjovo paminklas visų pirma buvo politinės galios simbolis. Kaip kiekvienas toks simbolis, jis keitė viešosios erdvės įvaizdį – Rūmų aikštė tapo Rusijos imperijos pasisavinta simboline vieta, kartu su generalgubernatoriaus rūmais, Muravjovo muziejumi, viešąja biblioteka ir kitomis neveikiančio Vilniaus universiteto pastatuose įsikūrusiomis valstybinėmis įstaigomis (Vilniaus centriniu senųjų aktų archyvu, dviem berniukų gimnazijomis) pretendavo tapti ideologiniu ŠVK centru.

Naujas politinis simbolis buvo pastebimas visų Vilniaus tautinių ir religinių bendruomenių nariams, tačiau lenkų ir lietuvių kilmės gyventojai Muravjovo asmenybę vertino vienareikšmiškai neigiamai ir paminklo atidengimas sulaukė vien neigiamos reakcijos:

²¹⁵ Paminklų statymas iš aukų buvo įprasta praktika ne tik Rusijos imperijoje, bet ir kitose šalyse. Visur jis turėjo tam tikrą informacinės agitacijos bruožų, tačiau šiuo atveju svarbu, kad ši praktika pradėta taikyti ir Vilniuje.

²¹⁶ *Виленский вестник*, 1898 11 13.

²¹⁷ *Виленский вестник*, 1898 11 09, 1898 11 13. Vainikai vėliau buvo saugomi Muravjovo muziejuje. Kai kuriuos vainikų užrašus vadove po miestą cituoja Wacławas Gizbert-Studnickis (*Wilno: przewodnik ilustrowany po mieście i okolicach z planem miasta i dodatkami*, Wilno, 1910, p. 97–98).

²¹⁸ *Виленский вестник*, 1898 11 08, 1898 11 10, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 28, 1898 12 11, 15, 22, 23.

²¹⁹ *Виленский вестник*, 1898 11 13, 1898 11 17.

*Generalgubernatorius Trockis pradžioje savo valdymo apdėgė Lietuvos žemę, privarydamas prie galo pastatymų Vilniuje paminklo Muravjevui-Korikui. Tas paminklas – tai regimas ženklas maskolijos garbinamų idealų, liudytojas jos nesvietiškos begėdystės, o mums primena mūsų neužmirštinas skriaudas ir galutinį paniekinimą. Lietuvi! Kiekkart pamirši savo pareigas dėl tėvynės, dirstelk ant to paminklo, o tuoj atsimj!*²²⁰

Paminklas veikė kaip ekskliuzyvinis ženklas, t. y. demonstruodamas politinę galią telkė vieną gyventojų dalį – imperijai lojalius vilniečius – ir atstūmė jos priešininkus. Inicijuodami paminklo statybą ir organizuodami jo atidengimo ceremoniją statytojai veikiau niekino vietinių gyventojų nusistatymus, nei bandė juos pakeisti, neplanavo įtraukti platesnės visuomenės į paminklo statybos darbus ar atidengimo ceremoniją²²¹. Paminklas buvo viešosios erdvės, bet ne senųjų Vilniaus gyventojų rusinimo politikos dalis. Tokią statytojų poziciją liudija keletas detalių: prašydamas leisti rinkti aukas visoje imperijoje generalgubernatorius pripažino, kad dauguma ŠVK gyventojų tokio paminklo nepageidauja; paminklo atidengimo ceremonijos aprašymai nenumatė kitatikių dalyvavimo, o tai liudija, kad jų nesitikėta sulaukti; į paminklo atidengimo iškilmes lapkričio 8 d. Rūmų aikštėje buvo pardavinėjami bilietai²²² (esą dėl vietos stokos, bet fotografijos liudija, kad vietos pakako, il. 1.18), vadinasi, atsitiktinė publika nebuvo pageidaujama, nuo jos bandyta atsiriboti. Kitaip tariant, paminklas, viena vertus, jungė galios požiūriu dominuojančios tautinės / konfesinės grupės atstovus, kūrė šiai grupei komfortiškas gyvenimo sąlygas kolonizuotoje teritorijoje ir, kita vertus, daugumai Vilniaus gyventojų brutaliai pabrėžė imperijos hegemoniją aneksuotame mieste.

Muravjovo paminklo Vilniuje statybos istorija rodo, kad XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje ŠVK pradėtos taikyti modernios potencialiai lojalių imperijos gyventojų telkimo priemonės: didysis pasakojimas persiorientavo iš stačiatikybės į istoriją, į ją remiantis imtas konstruoti imperijos legitimumas; atrastos ir išnaudotos žiniasklaidos ir propagandos galios. Ši istorija taip pat liudija, kad politinis ženklinimas buvo ne tik miesto tapatybės kolonizavimo priemonė, bet ir proga paminklų statytojams sužibėti, siekti karjeros ar užsiimti lobistine veikla. Ir galiausiai, kad viešosios erdvės kolonizavimo praktikos jungė „kolonizatorius“, t. y. rusus / stačiatikius, ir atstūmė kitataučius / kitatikius.

²²⁰ Tėvynės varpai, *Varpas*, 1899, Nr. 1.

²²¹ Staliūnas rašo, kad Muravjovo paminklo atidengimo iškilmėse dalyvavo Vilniaus vyskupas A. Zwierowiczius, tačiau jo dalyvavimas rusiškoje spaudoje ir Vinogradovo paminklo atidarymo metraščiuose nebuvo kaip nors sureikšmintas. D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. von Roppo veiklos pėdsakais (1903–1907), *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, T. 7: Atgimimas ir Katalikų Bažnyčia, sud. E. Motieka, Vilnius, 1994, p. 145.

²²² *Виленский вестник*, 1898 10 31.

Aleksandro Puškino paminklas

Puškino kaip nacionalinio poeto (rusų Šekspyro ir Dantės) kultas susiformavo XIX a. antrojoje pusėje. Kulminacija tapo 1880 m. Maskvoje atidengtas poeto paminklas (skulpt. Aleksandras Opiekušinas (*Александр Опекушин*))²²³. Poeto atminimas buvo taip plačiai eksploatuojamas, kad 1880 m. buvo galima nusipirkti Puškino degtinės ir Puškino papirosų²²⁴. 1899 m. gegužės mėn. visa Rusijos imperija iškilmingai šventė 100-ąsias Aleksandro Puškino gimimo metines²²⁵. Jubiliejaus proga pasirodžiusiuose straipsniuose Puškinas vadintas „rusų dvasios genijumi“, „mūsų [rusų] tautiniam sąmoningumui turėjusiu tiek pat reikšmės, kiek Petras I mūsų valstybingumui“²²⁶. XIX a. antroje pusėje–XX a. pradžioje imperijoje buvo pastatyti 26 Puškino paminklai, įrengta daugybė atminimo lentų, jis yra gausiausiai įamžintas Rusijos kultūros veikėjas²²⁷.

Puškino jubiliejaus minėjimai visoje imperijoje buvo organizuoti centralizuotai: 1898 m. spalio 5 d. imperatorius nurodė vidaus reikalų ministrui pradėti rinkti aukas šimtosioms Puškino gimimo metinėms pažymėti. 1898 m. lapkričio 18 d. „Viesti finansov“ (*Вести финансов*) išspausdino finansų ministro cirkuliarą dėl rinkliavos pradžios. Lapkričio 20 d. speciali komisija paskelbė plačią oficialią minėjimo programą, kurią perspausdino rusiški imperijos laikraščiai. „Vilenskij vestnik“ rašė apie kitur imperijoje numatomas Puškinui skirtas parodas ir paminklus, steigiamas jo vardo skaityklas ir stipendijas, memorialinius kambarius ir rinktinių raštų leidybą²²⁸.

Jubiliejaus proga Vilniaus laikraščiai prisiminė, kad pasak sakytinės istorijos tradicijos Šv. Kankinės Paraskevės cerkvėje Didžiojoje g. buvo pakrikštytas Puškino senelis Hanibalas, o Markučiuose gyveno jaunesnysis poeto sūnus Grigorijus. Jubiliejaus proga Vilnius buvo vadinamas poeto prisijungimo prie rusų tautos lopšiu²²⁹, tačiau konkrečių priemonių jo atminimui įamžinti imtasi likus vos trims mėnesiams iki iškilmių²³⁰.

²²³ Paminklo statyba siejama su rusų nacionalinės kultūros prabudimu, pabrėžiama, kad paminklas pastatytas už gyventojų aukas, o jį inicijavo Ivanas Turgenevas ir Fiodoras Dostojevskis. M. C. Levitt, *Russian Literary Politics and the Pushkin Celebration of 1880*, Cornell University Press, 1989, p. 1–6.

²²⁴ Н. Михайлова, Шоколад русских поэтов – Пушкин, *Легенды и мифы о Пушкине*, Санкт Петербург, 1995, p. 293–294.

²²⁵ Pagal Julijaus kalendorių (XIX a. pabaigoje) Puškino jubiliejus buvo švenčiamas gegužės 26 d.; pagal Grigaliaus kalendorių (dabar) jis švenčiamas birželio 6 d.

²²⁶ О. Яковлев, Перед юбилеем Пушкина, *Виленский вестник*, 1899 01 29.

²²⁷ А. Святославский, История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов, Москва, 2013, p. 252.

²²⁸ Чествование памяти Пушкина, *Виленский вестник*, 1899 01 22; Памяти А.С. Пушкина, *Виленский вестник*, 1899 01 30; *Виленский вестник*, 1899 02 12, 02 16, 03 03, 03 07, 04 09, 05 17.

²²⁹ *Виленский вестник*, 1899 01 29.

²³⁰ Tiesa, 1899 m. sausio 29 d. „Vilenskij vestnik“ išspausdino piliečio Osipo Jakovlevo atvirą laišką 62-ųjų Puškino mirties metų proga, kuriame autorius rašė: „Neaprėpiamos mūsų tėvynės miesteliai planuoja iškilmes, o kodėl

1899 m. vasario 11 d. Miesto valdybos siūlymu dūma nusprendė sudaryti specialią komisiją Puškino minėjimo progamai Vilniuje parengti²³¹. Kovo mėn. pabaigoje dūma patvirtino komisijos pateiktus pasiūlymus: pavadinti Pilies skverą Puškino skveru; šiame skvere pastatyti Puškino biustą; paminklo statymui paimti iš dūmos 1 500 rublių kreditą²³². Balandžio 17 d. programą patvirtino ŠVK generalgubernatorius. Vilniaus apygardos blaivybės draugija pasiūlė pakviesti Grigorijų Puškiną su žmona pagerbti iškilmes savo apsilankymu²³³. Gegužės 19 d. „Vilenskij vestnik“ pranešė, kad miesto architektas Korojedovas parengė Puškino paminklo pjedestalo brėžinius. Berto meninių bronzos dirbinių dirbtuvėje Peterburge išlieto biusto autorius nežinomas. Paminklo aplinkos sutvarkymo projektą parengė dailininkas Griaznovas²³⁴. Paminklas atidengtas 1900 m. spalio 15 d. (il. 1.20).

Puškinio paminklo Vilniuje pastatymo aplinkybės skiriasi nuo kitų dviejų paminklų tuo, kad tai buvo vien tik miesto administracijos finansuotas projektas (kiti paminklai statyti renkant aukas). Spaudimas kaip nors pažymėti poeto jubiliejų Vilniaus dūmai turėjo būti didelis. Generalgubernatorius Trockis buvo uolus imperijos didžiojo pasakojimo ženklų statytojas, tačiau vos prieš savaitę iki visuotinio aukų rinkimo pradžios buvo atidengtas paminklas Muravjovui, prašymas pradėti rinkti aukas Jekaterinos II paminklo Vilniuje statybai jau turėjo būti išsiųstas į Peterburgą (rinkliava prasidėjo 1899 m. gegužės 6 d.), tuo pat metu visoje imperijoje buvo renkamos aukos Puškino kapo Pskovo gubernijoje sutvarkymui ir kitiems jo atminties įamžinimo darbams Rusijoje. Tokiomis aplinkybėmis generalgubernatorius greičiausiai nesitikėjo surinkti lėšų iš aukų ir dūmai teko prisiimti finansinę paminklo pastatymo atsakomybę. Verta prisiminti, kad miesto dūmos daugumą sudarė vietiniai turto savininkai lenkai ir žydai, kurie, kaip liudija dūmos posėdžių protokolai, buvo linkę praktiškiau naudoti miesto lėšas ir nesikišti į politiką. Tad Puškino paminklą galima traktuoti kaip kuklų, priverstinį miesto administracijos lojalumo imperijai ženklą.

Nepaisant to, kad paminklas dėl įvairių anksčiau išdėstytų aplinkybių pastatytas skubotai ir „iš reikalo“, jis atliko minėtas imperijos paminklams būdingas funkcijas. Pirmiausiai, jis brutaliai kolonizavo istorinę LDK atminties vietą – Puškino skveras įsikūrė buvusioje Žemutinės pilies teritorijoje – ir priminė vilniečiams, kas yra padėties šeimininkas (il. 1.21). Senieji vilniečiai nebuvo verčiami dalyvauti paminklo atidengimo iškilmėse, aukoti paminklo statymui ir pan.,

mūsų Vilnius tyli? Kodėl miesto valdyba nieko nesiima?“ O. Яковлев, Перед юбилеем Пушкина, *Виленский вестник*, 1899 01 29.

²³¹ Miesto dūma į komisiją paskyrė A. Vinogradovą, A. Dolinskį, C. Stanievičių ir Š. Kiačko. *Виленский вестник*, 1899 02 13.

²³² Be to, kasmet skirti po 1 000 rublių Puškino vardo amatininkų kursams; skirti 400 rublių Puškino jubiliejaus šventei mieste ir Puškino kūrinių dalijimui Novgorodo mokiniais. *Виленский вестник*, 1899 03 27.

²³³ Gegužės 26 d. rytą liturgija, literatūrinis-muzikinis rytas Karininkų klube, tarp pasirodymų perskaitoma Vilniaus dūmos priimta Puškino atminimo įamžinimo programa; gegužės 27 d. Bernardinų sode nemokama liaudies šventė. *Виленский вестник*, 1899 04 17.

²³⁴ *Vilniaus vaizdų atvirukai 1897–1915*, sud. D. Keršytė, Vilnius, 2005, p. 533.

miesto gyventojų daugumos atžvilgiu paminklas veikė kaip ekskliuzyvinis politinės galios simbolis. Kai kurias imperijos pastangas keisti miesto įvaizdį ne stačiatikių bendruomenės tiesiog ignoruodavo. Apie tai byloja 1910 metais išleistas, lenkakalbei auditorijai skirtas Studnickio vadovas po miestą. Jame nė žodžiu neužsimenama apie Jekaterinos ir Puškino paminklus ir ironiškai rašoma, kad „oficialiųjų kalbų skveras vadinamas ‚Puškino skveru‘ [lenk. *skwerem Puszkinskim*]. Vilniaus žmonės kildina šį pavadinimą iš žodžio ‚puszka‘“ (*puszka* – lenkiškai „skardinė“, o rusiškai „patranka“) ²³⁵. Kaip ir Muravjovo paminklas, Puškino paminklas konsolidavo vietinius gyventojus rusus, tik kreipėsi ne į bendrą istoriją, o į bendrą kultūrą. Be to, nors ir kukliau, paminklo statyba ir politizuotas atidengimo ritualas leido suinteresuotiems valdininkams atsidurti žiniasklaidos akiratyje ir sustiprinti savo simbolinį kapitalą.

Jekaterinos II paminklas

Pasak Jekaterinos II paminklo statybos komiteto sekretoriaus Vinogradovo, sumanymas įamžinti šimtąjį ŠVK prijungimo prie Rusijos jubiliejų (1895 m.) pastatant paminklą kilo dar 1889 m., tačiau tuo metu „aplinkybės nebuvo palankios“ ir sumanymą teko atidėti ²³⁶. Paminklo idėją 1898 m. atgaivino generalgubernatorius Trockis, asmeniškai kreipęsis dėl to į imperatorių. 1899 m. vasario 9 d. buvo gautas imperatoriaus leidimas, o 1899 m. balandžio 22 d. sudarytas specialusis paminklo statybos komitetas, kuriam pirmininkavo pats generalgubernatorius ²³⁷. Visoje imperijoje pradėtos rinkti aukos paminklo Vilniuje statybai. 1899 m. gruodžio mėnesį komitetas nutarė, kad paminklas turi vaizduoti imperatorę Jekateriną II ir susitarė su skulptoriumi Marku Antokolskiu dėl paminklo sukūrimo ²³⁸. Rengiantis statyti Jekaterinos II paminklą 1900–1901 m. iš Katedros į Lukiškių aikštę (pagrindinę miesto turgavietę) buvo perkeltos Šv. Jurgio ir Šv. Kazimiero mugės bei Žemės ūkio parodos (il. 1.22, 1.23).

Imperatorius dalyvavo visuose paminklo statymo etapuose: davė leidimą statyti paminklą ir rinkti aukas, patvirtino specialiojo statybos komiteto sudėtį ir delegavo į jį savo atstovus, tvirtino skulptoriaus kandidatūrą ir paminklo projektą. Muravjovo ir Jekaterinos II paminklai buvo valstybinės reikšmės projektai, sulaukę didesnio dėmesio, griežtesnės priežiūros ir įgyvendinti nevietinių, tituluotų imperijos skulptorių.

²³⁵ W. Gizbert-Studnicki, *Wilno: przewodnik ilustrowany po mieście i okolicach z planem miasta i dodatkami*, Wilno, 1910, p. 110.

²³⁶ А. Виноградовъ, *Императрица Екатерина II и Западный край. Значение царствования Императрицы для края и памятник Ей въ Вильне*, Вильна, 1904, p. 100.

²³⁷ ŠVK gubernijas atstovavo 21 komiteto narys, 4 nariai buvo pasiųsti iš sostinės: imperatoriaus rūmų štalmeisteris, slaptasis tarėjas, vidaus reikalų ministerijos atstovas, Maskvos gubernijos bajorų maršalka. *Виленский вестник*, 1899 06 02.

²³⁸ 1902 m. Antokolskiui mirus, jo darbą pabaigė technikas J. I. Zilbermanas. А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, Вильна, 1910, p. 193.

Paminklo pamatą suprojektavo karo inžinierius N. Prusakas (*Н. Прусак*)²³⁹ (il. 1.24). 2,5 m aukščio bronzinė figūra buvo nulieta Paryžiuje, raudonas postamento granitas jau apdorotas atvežtas iš Škotijos (Aberdino). Priekiniai paminklo laipteliai iškalti iš šviesiai rausvo poliruoto marmuro. Paminklą juosė bronzinė tvorelė su Jekaterinos inicialais ir karūna. Tvorelės kraštus puošė heraldiniai Rusijos imperijos dvigalviai ereliai išskleistas sparnais (il. 1.25). Priekinėje postamento pusėje buvo iškaltas paauksuotas užrašas „Imperatorei Jekaterinai II“ (rus. *Императрице Екатерине II*), o kitoje pusėje – bronzinis medalio, sukurto ATR prisijungimui atminti, reljefas, žodžiai „Grąžinau, kas buvo atplėšta“ (rus. *отторженная возвратихъ*) ir ATR padalijimų datos: „1772“, „1793“, „1795“.

1900 m. balandžio 22 d. miesto dūma priėmė nutarimą Katedros aikštėje aplink paminklą įveisti skverą. Jį, dalyvaujant Antokolskiui, suprojektavo sodininkas Juozapas Pavlovičius (*Йозеф Павлович*)²⁴⁰. Ovalo formos peizažinio išplanavimo skverą supo metalinė tvora. Jo įrengimui privežta žemių, pasodinta liepų (il. 1.26). Naujai išgrįstos per Katedros aikštęėjusios gatvės, 1903 m. aplink skverą pakloti granito šaligatviai (il. 1.27). Paminklas atidengtas 1904 m. rugsėjo 10 d.

Nors ir pavėluotai, Jekaterinos II paminklas Vilniuje buvo pastatytas istorinio įvykio – „gimtųjų rusų žemių“ grąžinimo Rusijos imperijai – šimtosios sukakties proga. Jekaterina II pasirinkta kaip aiškiausias šio įvykio simbolis²⁴¹. Tokia praktika buvo taikoma ir kitur imperijoje: Čenstakavoje atidengtas paminklas baudžiavos panaikinimui su Aleksandro II figūra (1889); Rygoje ir Revelyje – paminklai su Petro I figūra (abu 1910) dviejų šimtų metų Lifliandijos (Vidžemės) ir Estliandijos (Estijos) gubernijų prijungimo metinėms pažymėti.

XIX a. II pusėje, imperijai modernėjant, pasikeitė paminklų užsakovai. Anksčiau, XVIII a. ir XIX a. I pusėje paminklus valdovams inicijuodavo ir finansuodavo jų įpėdiniai (pvz., „Varinį raitelį“ Sankt Peterburge), o amžiaus pabaigoje specifiniams istoriniams įvykiams įamžinti skirtus monumentus tautos vardu užsakinėjo imperijos administracijos figūros, finansavo (bent iš dalies) verslininkai, dvasininkai ir valdininkai. Tuo metu simbolinio ženklinimo praktikų iniciatyva perleista „žmonėms“.

Aukų rinkimas, Jekaterinos paminklo statyba ir jo atidengimas, be abejo, atkreipė imperijos dėmesį į paminklo iniciatorius, ŠVK ir į Vilnių. Į valstybinės reikšmės projekto pabaigtuves –

²³⁹ F. Sliesoriūnas, *Gedimino aikštė Vilniuje*, Vilnius, 1980, p. 81.

²⁴⁰ А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, Вильна, 1910, p. 193.

²⁴¹ А. Виноградовас rašė: „[Jekaterina II] pati savaime byloja apie didžius savo darbus.“ (rus. *[Екатерина II] уже сама по себе даёт ясное понятие о её великих деяниях*). А. Виноградовъ, *Императрица Екатерина II и Западный край. Значение царствования Императрицы для края и памятник Ей въ Вильне*, Вильна, 1904, p. 113.

atidarymo iškilmes – ketino atvykti pats imperatorius²⁴². Ir nors Nikolajus II atidėjo savo vizitą (atvyko jo brolis didysis kunigaikštis Michailas), apie paminklo atidengimą rašė visos imperijos spauda²⁴³ (il. 1.28, 1.29). Pompastiški straipsniai vietiniuose oficioziniuose laikraščiuose kėlė ŠVK rusų stačiatikių ūpą ir kūrė krašto kaip neatskiriamos imperijos dalies vaizdą. Atidengimo proga ŠVK generalgubernatoriaus kunigaikščio Sviatopolko-Mirskio nurodymu buvo išleisti prabangūs leidiniai: „skaitinys liaudžiai“ (rus. *чтение для народа*) „Imperatorė Jekaterina ir Vakarų kraštas. Imperatorės viešpatavimo reikšmė kraštui ir jos paminklas Vilniuje“ (rus. *Императрица Екатерина и Западный край. Значение царствования Императрицы для края и памятник ей в г. Вильне*, sud. A. Vinogradov, Vilnius, 1904, 40 p.) ir „istorinė apžvalga“ (rus. *исторический очерк*) tokiu pačiu pavadinimu, bet praturtinta spalvotomis iliustracijomis, nuotraukomis, įklijuotais žemėlapiais, svarbiausių Vakarų Rusijos istorijos momentų chronologine lentele (sud. A. Vinogradov, Vilnius, 1904, 122 p.) (il. 1.30, 1.31). Greta to, generalgubernatorius Sviatopolkas-Mirskis žengė dar vieną žingsnį modernaus visuomenės valdymo link ir į paminklo atidengimo ceremoniją pirmą kartą įtraukė kitataučius / kitatikius.

Sviatopolkas-Mirskis buvo paskirtas eiti ŠVK generalgubernatoriaus pareigas 1902 m. rugsėjo 22 d. Naujasis krašto valdytojas garsėjo liberaliomis pažiūromis ir tuo, jog buvo aktyvus dialogo su visuomene šalininkas. Jis laikėsi kitatikių / kitataučių integracijos politikos ir tikėjosi sumažinti rusų / stačiatikių ir kitų tautybių / konfesijų atskirtį bei patraukti pastarųjų atstovus imperijos pusėn, t. y. linko prie inkliuzyvinių, o ne ekskliuzyvinių imperijos politikos ženklų.

Generalgubernatorius pasiūlė ŠVK aukštuomenei – stambiausiems bajorų kilmės žemvaldžiams ir visuomenės veikėjams, rusų valdžios vis dar laikomiems įtakingu socialiniu sluoksniu, – dalyvauti paminklo atidarymo iškilmėse ir tokiu būdu, demonstruojant lojalumą imperijai, užsitikrinti centrinės valdžios palankumą siekiant ŠVK žemvaldžių lygiateisiškumo, kurį aukštuomenė suprato kaip „gimtosios žemės pirkimo teisės grąžinimą, kreditines lengvatas, [...] galimybę užimti savo krašte administracines pareigas, bajorų rinkimus, žemietijas²⁴⁴ be apribojimų [...]“²⁴⁵. Svarbu, kad 1904 m. rugpjūčio 26 d., prieš paminklo atidengimo iškilmes, generalgubernatorius buvo paskirtas imperijos vidaus reikalų ministru – užėmė vieną svarbiausių imperijos postų, tad kvietimas ir derybos su vietos bajorais įgijo dar daugiau reikšmės.

²⁴² R. Gaidis, Lietuvos aukštuomenės lojalumo manifestacija Jekaterinos II paminklo atidengimo Vilniuje proga, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 12, 2003, p. 13.

²⁴³ Plačiau apie paminklo atidengimo ceremoniją: *Виленский вестник*, 1904 09 10.

²⁴⁴ Gubernijų ir apskričių savivaldybes.

²⁴⁵ *List otwarty obywatela z Litwy do profesora Zdziechowskiego w sprawie obecności szlachty litewskiej pod pomnikiem Imperatorowej Katarzyny*. Kraków, 1905, p. 20. Plačiau apie ŠVK žemvaldžių dalyvavimą paminklo atidengimo iškilmėse: R. Gaidis, Lietuvos aukštuomenės lojalumo manifestacija Jekaterinos II paminklo atidengimo Vilniuje proga, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 12, 2003, p. 9–22.

Rugsėjo 1 d. įvyko Sviatopolko-Mirskio ir vietinių žemvaldžių susitikimas generalgubernatoriaus rūmuose. Rugsėjo 5 d. Vilniuje buvo sušauktas bendras trijų gubernijų žemvaldžių atstovų suvažiavimas, kuriame nesėkmingai bandyta priimti vieningą sprendimą dėl dalyvavimo paminklo atidengimo iškilmėse. Nuspręsta, kad kiekvienas elgsis pagal savo sąžinę, o tie, kurie dalyvaus, nebus laikomi nusidėjėliais. Rugsėjo 10-osios iškilmėse dalyvavo apie 50–60-ties žemvaldžių šeimų atstovai (išsiųsta 150 kvietimų). Tarp jų buvo ypač žymių giminių palikuonys: Pliaterių (Plater), Četvertinskių (Czetwertyński), Oginskių (Ogiński), Tiškevičių (Tyszkiewicz), Čapskių (Czapski), Korvin-Milevskių (Korwin-Milewski) ir kitų. Šeši žemvaldžiai paminklo atidengimo proga gavo imperijos dvaro titulų.

Dalyvavimas iškilmėse netruko sukelti patriotiškai nusiteikusių senųjų ŠVK gyventojų pasipiktinimą. Dalyvavusieji aiškino savo poelgį rašydami atvirus laiškus ir prisiminimus²⁴⁶. Įvykis iki šiol yra tyrinėjamas lenkų ir lietuvių istorikų, dėl jo interpretacijos nesutariama²⁴⁷. Koks bebūtų dalyvavimo vertinimas, faktas, kad dalyvavimą paminklo atidengimo ceremonijoje buvo galima panaudoti kaip priemonę siekiant politinių, nedominuojančioms tautinėms grupėms palankių tikslų, rodo, kad modernūs politizuoti ritualai XX a. pradžioje tapo oficialiosios atminties politikos dalimi, o paminklai pradėti suprasti kaip inkliuzyviniai, o ne ekskliuzyviniai tapatybės ženklai.

Šv. Jono bažnyčios panteonas

Visi trys Vilniuje iškilę imperiniai paminklai buvo sumanyti 1891–1899 m. ir atidengti 1898–1904 m. Šis laikotarpis sutampa su bendru imperijos, taip pat ir ŠVK bei Vilniaus ekonomikos pakilimu, intensyvesne urbanizacija ir visuomenės modernėjimu. Tai buvo modernesnės, bet vis dar konservatyvios imperijos vidaus politikos etapas, kada statant paminklus buvo siekiama konsoliduoti vietinius rusus / stačiatikius ir pademonstruoti vietiniams kitataučiams / kitatikams imperijos galią. Nei vėliau buvusio politinio „pavasario“, nei po jo grįžusio griežtesnio imperijos integralumo saugojimo metais paminklai Vilniuje nebebuvo inicijuojami (priešingai nei rusiškoje imperijos dalyje, kur 1911–1914 m. buvo aktyviausio paminklų statymo

²⁴⁶ Pvz.: *Z powodu uroczystości wileńskiej. Głos jednego z wielu*, Lwów, 1905; H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień 1855–1925*, Poznań, 1930; *List otwarty obywatela z Litwy do profesora Zdziechowskiego w sprawie obecności szlachty litewskiej pod pomnikiem Imperatorowej Katarzyny*, Kraków, 1905.

²⁴⁷ Pvz.: J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań, 1983; D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk, 1999; R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich. 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza*, Warszawa, 2001; *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a.–XX a. pradžioje. Faksimilinis valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinys*, sud. R. Vėbra, Vilnius, 2001; R. Gaidis, *Lietuvos aukštuomenės lojalumo manifestacija Jekaterinos II paminklo atidengimo Vilniuje proga, Lietuvos istorijos studijos*, 2003, Nr. 12, p. 9–22.

laikotarpis²⁴⁸). Tai galima aiškinti pasikeitusiu imperijos, taigi, ir ŠVK valdytojų požiūriu į šį kraštą – po 1906 m. spaudoje vyravusios nuotaikos atspindėjo nusivylimą ŠVK rusinimo politikos rezultatais. Naujametiniame 1908 m. „Vilenskij vestnik“ numeryje publikuotas sąmoningai sudramatintas, tačiau realias mintis bei jausenas išduodantis vedamasis straipsnis. Jo autorius apgailestavo:

Atsigręždami į praeitį sunkia širdimi turime konstatuoti, kad ji nesišypsojo vietiniams krašto gyventojams rusams. Daug energijos ir jėgų jiems teko skirti apsisaugojimui nuo kitataučių [rus. иноплемянников], ir skirti jas netgi ne tam, kad išsaugotų šeimininkų teises savo namuose, o tam, kad išsaugotų bent savo nacionalinį egzistavimą, savo tikėjimą, savo kalbą, savo mokyklą.

Ir ši kova vyko ne metus, ne dešimtis metų, o ištisus amžius, ir baigėsi tuo, kad galų gale rusai čia buvo nustumti į šoną, užgniaužti ir pažeminti, baigėsi tuo, kad kai Aukščiausiojo Monarcho valia mūsų tėvynei buvo padovanotas liaudies atstovavimas, kitataučiai užėmė rinkimuose visas pozicijas ir ne tik prisistatė į Valstybės Dūmą kaip daugelio milijonų vietinių gyventojų rusų atstovai, bet ir pasiskelbė krašto padėties šeimininkais, pareiškė savo pretenzijas į šį kraštą kaip į savo istorinę nuosavybę.

*Kai apie visa tai pagalvoji, tai nesąmoningai prisimeni žodžius: šviežia istorija, o sunku patikėti.*²⁴⁹

Iki 1904 m. statant paminklus ir cerkves Vilnius tarsi buvo ruošiamas patogiam rusų / stačiatikių gyvenimui, 1904 m. imperijos valdžiai ŠVK aukštuomenės lojalumas vis dar atrodė svarbus, siektinas ir pasiekiamas imperijos integralumo garantas, o po revoliucijos imperija atsitraukė, sprendama didesnes imperijos (pvz., Japonijos karo) problemas ŠVK skyrė mažiau dėmesio, tad į simbolinius imperijos galios ženklus Vilniuje nebeinvestavo nei energijos, nei pinigų.

Augant nacionaliniams „mažųjų“ imperijos tautų judėjimams, ryškėjo oficialiojo ir opozicinio diskurso skirtys, prasilenkiančios ir dažnai išsiskiriančios didžiojo imperinio ir mažųjų tautinių pasakojimų vagos. Lenkų, lietuvių, žydų gyvenimas dar iki 1905 m. revoliucijos Vilniuje daugeliu atvejų vyko paraleliai oficialiajam rusų / stačiatikių gyvenimui. Tuo pat metu, kai centrinėse Vilniaus viešosiose erdvėse buvo statomi imperiniai paminklai, lenkakalbė Vilniaus bendruomenė kūrė paminklus saviems nacionaliniams herojams Šv. Jono bažnyčioje (viešojoje erdvėje statyti įamžinimo ženklus ne rusų / stačiatikių atstovams nebuvo leidžiama). 1899 m. pietinėje navoje, pažymint šimtąsias poeto gimimo metines, buvo atidengta puošni paminklinė

²⁴⁸ 1911–1914 m. kituose imperijos miestuose buvo pastatyta apie tūkstantis naujų paminklų! Tiesa, didelę jų dalį sudarė tipiniai, masiškai tiražuoti Aleksandro II biustai. A. Святославский, *История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013, p. 242.

²⁴⁹ Вильна, 1 января, *Виленский вестник*, 1908 01 01.

lenta Adomui Mickevičiui²⁵⁰ (skulpt. Marcelis Guyskis, archit. Tadeusz Stryeński, finansavo Juozapas Montvila²⁵¹), 1901 m. įrengta atminimo lenta ilgamečiui „Kurier Wileński“ laikraščio redaktoriui Antoniui Edwardui Odynieciui (skulpt. Hipolitas Kasjanas Marczewskis). Tais pačiais metais ant bažnyčios choro turėklų buvo užkeltas gipsinis kompozitoriaus Stanisławo Moniuszkos²⁵² biustas (skulpt. Bolesław Bażukiewicz). 1908 m. atidengta memorialinė lenta poetui ir rašytojui Władysławui Syrokomlai (skulpt. Pius Weloński). Šis panteonas greičiausiai būtų pildęsis ir toliau, bet imperijos administracija 1911 m. išleido įsaką, draudžiantį sakraliniuose pastatuose statyti paminklus su bažnyčia nesusijusiems asmenims²⁵³. Apie 1900 m. privačiame, Montvilai priklausiusiame Rusų kolonijos parke, savininkas buvo sumanęs pastatyti Mickevičiaus biustą. Architektas Kleinas suprojektavo postamentą, o skulptorius Weloński turėjo sukurti poeto biustą. Postamentas esą buvo pastatytas, bet biusto neatsirado²⁵⁴. Po 1905 m. revoliucijos oficialusis rusų / stačiatikių ir „šešėlinis“ kitataučių / kitatikių gyvenimas galutinai išsiskyrė. Šio išsiskyrimo ženklų gausu smulkesniuose miesto centro viešosios erdvės pertvarkymuose ir oficialiuosiuose ritualuose.

Simboliniai ženklai ir ritualai

Simboliniais ženklais (toponimais, valstybine simbolika) ir ritualais (paminklų atidengimo ir pagerbimo ceremonijomis, miesto šventėmis, eisenomis ir procesijomis) siekta papildomai įteisinti ir periodiškai aktualizuoti didįjį pasakojimą.

Paminklų atidengimo ritualų ir juos lydinčių proginių tekstų reikšmė buvo aptarta ankstesniame skirsnyje. Šie ritualai atliko agitacinę-propagandinę funkciją bei leido paminklus statančiai imperijos administracijai sulaukti aukščiausųjų imperijos valdžios sluoksnių dėmesio. Du iš trijų tokių ritualų buvo skirta vien rusams / stačiatikiams. Tik paskutiniojo, Jekaterinos II, paminklo

²⁵⁰ Pirmasis komitetas paminklo statybai buvo įkurtas 1905 m. Tuomet svarstytos galimybės ant Trijų kryžių kalno pastatyti poeto mauzoliejų (projekto autoriai Czesławas Jankowskis ir Stanisławas Bohusz-Siestrzencewicz) arba įkurti Vilniuje Mickevičiaus namus, kur būtų mokykla, biblioteka ir muziejus (Stanisławas Jarockis). J. Malinowski, *Kultura Artystyczna Wilna 1893–1945, Wilenskie środowisko artystyczne 1919–1945*, Olsztyn, 1989, p. 32. Nuo 1911 m. iki Antrojo pasaulinio karo name, kuriame buvo apsistojęs Mickevičius (dab. Bernardinų g. 11), veikė privatus poeto muziejus. Muziejų nuosavame bute įsteigė ir prižiūrėjo „Kwartalnik Litewski“ redaktorius, istorikas Janas Konradas Obstas.

²⁵¹ M. Baužienė, *Pasižvalgymas po senojo Vilniaus mūrų*, Vilnius, 2012, p. 146; M. Baužienė, Garsaus poeto atminimui įamžinti prireikė daugybės metų, *Lietuvos rytas*, 2005 11 19, priedas „Sostinė“.

²⁵² 1840–1858 m. gyveno Vilniuje, dirbo Vilniaus miesto teatro orkestro dirigentu, būrė mėgėjų ansamblius, rengė koncertus, rūpinosi natų leidyba. 1848 m. sausio 1 d. miesto rotušėje įvyko Moniuszkos operos „Halka“ premjera (koncertinis atlikimas), 1854 m. vasario 28 d. ten pat atliktas pilnas operos pastatymas.

²⁵³ Plačiau: H. Ilgiewicz, Aspekt polityczny budowy pomników w Wilnie na przełomie XIX i XX wieku, *Na obrzeżach polityki*, cz. 6, sud. M. Kosman, Poznań, 2008, p. 105.

²⁵⁴ L. Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX a. pradžioje*, Vilnius, 2002, p. 39. Postamento brėžiniai publikuoti N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000, p. 118.

atidengimo iškilmės 1904 m. virto politine manifestacija, kurioje dalyvavo ir vietiniai žemvaldžiai.

Religinių ir valstybinių švenčių, paminklų atidengimo ir svarbesnių miesto infrastruktūros objektų (pvz., tiltų) atidarymo proga stačiatikiai rengė mieste religines procesijas, kurių svarbiausios prasidėdavo Šv. Mikalojaus sobore. Šios procesijos turėjo ne tik sakralinę, bet ir simbolinę reikšmę, nes pabrėždavo stačiatikybės, kuri vis dar buvo svarbi imperijos nacionalinio pasakojimo dalis, hegemoniją katalikiškame mieste. Imperatoriaus gimimo (gegužės 6 d.) ir karūnavimo (gegužės 14 d.) metinių proga Teatro skvero dalis priešais soborą tapdavo karinių paradų vieta²⁵⁵. Tokių švenčių scenarijus vyko pagal nusistovėjusį modelį: miestas buvo išpuošiamas rusiškų spalvų vėliavomis, ryte laikomos mišios, po jų – paradas ir „liaudies šventė“ (rus. *народное гуляние*) Lukiškių aikštėje, vakare – koncertas vienoje iš miesto salių ar sodų ir šventinė miesto iluminacija, neatpažįstamai pakeisdavusi įprastai tamsias miesto gatves. Iki 1905 m. viešos ne stačiatikių religinės ar visuomeninės manifestacijos buvo uždraustos, tad politinės galios požiūriu dominuojanti, o statistiniu požiūriu tautinę ir konfesinę mažumą sudariusi Vilniaus rusų / stačiatikių grupė ilgą laiką buvo vienintelis masinių ritualų Vilniaus viešosiose erdvėse organizatorius ir dalyvis.

Paminklų statymas ir susirinkimai viešosiose erdvėse (iki 1905 m.) buvo vienintelės imperinės Vilniaus gyventojų tapatybės kolonizavimo praktikos, kurioms kitataučiai / kitatikiai neturėjo galimybių pasiūlyti jokios alternatyvos. Likusias tautinės tapatybės formavimo priemones – nacionalinį istorinį pasakojimą, kalbą, kultūrą ir švietimą – Vilniaus tautinės grupės sugebėjo išsaugoti nepaisydamos draudimų ir ribojimų. Nelegaliai, vėliau legaliai buvo platinama nacionalinė spauda, veikė privačios tautinės mokyklos, tuo pat metu kaip ir oficialieji paminklai Šv. Jono bažnyčioje buvo sukurtas aprašytasis „šešėlinis“ ATR herojų panteonas, kūrėsi nacionalinės politinės partijos (pvz., 1902 m. Lietuvių demokratų partija). Miesto teatre žiemą spektaklius rodė abi Vilniuje dirbusios teatro trupės – lenkų ir rusų. Bernardinų sode vasarą veikė lenkų teatras, o nesėkmingai pabandžius vystyti visoms tautinėms grupėms atvirą naująjį miesto teatro projektą, 1913 m. vietiniams žemės savininkams priklausančiame sklype Didžiosios Pohuliankos (dab. Jono Basanavičiaus) gatvėje už surinktas privačias lėšas buvo pastatytas mūrinis Lenkų teatras (archit. Michniewiczzius, Aleksanderis Parczewskis, *Александр Парчевский*, dab. Rusų dramos teatras, Jono Basanavičiaus g. 13).

Skirtingi miesto dūmos daugumos ir ŠVK generalgubernatorių interesai, sunkumai, su kuriais susidūrė Vilniaus rusų / stačiatikių mažuma, bandydama užpildyti valdiškų Vilniaus įstaigų darbo vietas tokios pat kilmės ir tikėjimo atstovais, sąlygojo „paralelinių“ Vilniaus rusų ir kitataučių

²⁵⁵ *Виленский вестник*, 1898 05 08.

bendruomenių kultūrinį ir konfesinį sambūvį toje pačioje erdvėje²⁵⁶. Tokį mažiausiai dvigubą miesto viešosios erdvės gyvenimą demonstruoja ir Vilniaus gatvėvardžiai.

Studnickio vadove pateikiamas ilgas Vilniaus gatvių sąrašas, kuriame nurodyti oficialūs ir lenkiški jų pavadinimai, pvz., pagrindinė senojo miesto gatvė nuo Teatro skvero iki Katedros aikštės rusiškame Vilniuje vadinta Didžiąja gatve, o lenkiškame – Pilies (lenk. Zamkowa). Lenkiškame Vilniuje į pirmąją lietuvių dailės parodą Petro Vileišio namuose buvo galima nuvažiuoti Elizos Orzeszkowos gatve²⁵⁷, o rusiškame ten pat vedė Antakalnio gatvė. Aikštė prie katalikiškos Vilniaus katedros XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje konkuravo su netaisyklingos formos aikšte, buvusia priešais Šv. Mikalojaus soborą, nes oficialiuose tekstuose abi jos vadintos vienodai – Katedros aikštėmis.

Painiavos su gatvių pavadinimais XX a. pradžios Vilniuje apskritai būta daug. Vilniaus laikraščiai piktinosi, kad daugelis gatvių turi po kelis pavadinimus, kai kurios vadinasi taip pat, o kai kurios pavadinimų išvis neturi²⁵⁸. Gatvių pavadinimų klausimą imtasi tvarkyti 1898 m. pabaigoje. Miesto valdyba nutarė pakeisti, papildyti ir suteikti pavadinimus visoms miesto gatvėms, sudarė gatvių sąrašą ir įkūrė gatvių reguliavimo komisiją, kuriai pirmininkauti paskyrė Montvilą²⁵⁹, tačiau 1898 m. Vilniaus plane ir 1910 m. Studnickio vadove oficialieji gatvių pavadinimai nesiskiria.

XIX a. II pusėje ir XX a. pradžioje Vilniuje laikytasi vieningo pavadinimų suteikimo naujoms gatvėms principo – jos vadintos imperijos gubernijų miestų pavadinimais (Astrachanskaja, Arzamaskaja, Jaroslavskaja, Kazanskaja, Kijevskaja ir t. t.). Tuo tarpu senojo miesto gatvių pavadinimai daugiau ar mažiau tiksliai buvo išversti iš lenkų į rusų kalbą: *Большая* (lenk. Wielka), *Островоротная* (lenk. Ostrobramska), *Мостовая* (lenk. Mostowa) ir t. t. Svarbiosios miesto gatvės dar XIX a. viduryje buvo pavadintos šventojo Rusijos globėjo (Šv. Jurgio prospektas) ir imperatoriaus (Aleksandro prospektas ir gatvė) vardais. Amžių sandūroje Rūmų aikštė buvo pavadinta Muravjovo vardu, tačiau daugiau vardinių, t. y. Rusijos didžiojo pasakojimo herojams pagerbti skirtų, gatvių neatsirado.

Tokia gatvėvardžių skyrimo ir keitimo praktika nepasižymėjo ypatingu politiniu angažuotumu. Gatvių reguliavimo komisijos įkūrimo proga susipratęs vilnietis I. S. laikraščio „Vilenskij vestnik“ puslapiuose siūlė komisijai gatvėvardžiais įamžinti „rusiškąją“ Lietuvos istoriją:

²⁵⁶ Nuo 1905 m. parduotuvių iškabos ir reklamos buvo legaliai rašomos tautinėmis kalbomis. L. Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX a. pradžioje*, Vilnius, 2002, p. 19.

²⁵⁷ W. Studnicki, *Wilno: przewodnik ilustrowany po mieście i okolicach z planem miasta i dodatkami*, Wilno, 1910, p. 4.

²⁵⁸ *Виленский вестник*, 1899 06 01.

²⁵⁹ *Виленский вестник*, 1898 12 01, 1899 02 25.

*Mūsų manymu, Vilniaus gatvių pavadinimų reiktų semtis iš pirmosios, nutolusios istorinės Lietuvos-Rusijos valstybės istorijos, iki jos priartėjimo prie Lenkijos, būtent pagal didžiuosius Lietuvos kunigaikščius – Gediminą, Algirdą, Vytautą, Kęstutį ir Švitrigailą, kurie, išskyrus Gediminą ir Kęstutį, buvo krikštyti stačiatikiais ir siela buvo visi rusai [...].*²⁶⁰

Skaitytojas taip pat siūlė gatvėms suteikti Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III dukters ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro žmonos Jelenos, Maskvos caro Aleksejaus Michailovičiaus, 1656 m. užkariavusio Vilnių, ir Rusijos imperatorių vardus. Pasiūlymas byloja apie tai, kad didysis imperinis istorinis pasakojimas skaitytojui buvo žinomas ir kad vietiniams rusams tautinio sąmoningumo nestigo. Vis dėlto gatvių pavadinimai liko, kaip buvę. Viena vertus, miesto dūma nebuvo linkusi priimti tokio pobūdžio sprendimų, o miesto viešosios erdvės tapatybės keitimas vis dar buvo nesistemminga ir nenuosekli veikla. Kita vertus, kaip liudija Studnickio vadovas, didelė Vilniaus gyventojų dalis naudojos alternatyviais gatvėvardžiais, mieste taip pat orientuotasi pagal nekilnojamojo turto savininkų pavardes ir įstaigas, o ne pagal adresus, tad gatvių pavadinimai nebuvo sureikšminami.

XIX a. ir XX a. pradžioje, iki I PK Vilniaus viešoji erdvė imperiniais potvarkiais buvo atiduota rusų / stačiatikių simboliniams ženklams ir politizuotiems ritualams. Labiausiai išplėtoti simboliniai ritualai lydėjo paminklų atidengimus. Buvo rengiamos religinės eisenos ir parada. Iš esmės visi masiniai ritualai orientavosi į vietinius rusus / stačiatikius, t. y. veikė kaip ekskliuzyviniai ženklai ir priverstinai įtraukdavo tik su valstybinėmis įstaigomis susijusius Vilniaus gyventojus.

²⁶⁰ И. С., К поводу о наименовании Виленских улиц, *Виленский вестник*, 1899 03 13.

2. Pirmasis pasaulinis karas: tarpuvaldis (1915–1920)

Karo veiksmai ŠVK prasidėjo 1914 m. rugpjūčio 7 d., kada Rusijos imperijos armija per vakarinę imperijos sieną įžengė į Rytų Prūsiją ir užėmė rytinę jos dalį. Netrukus Tanenbergo mūšis (1914 08 26–30) pakeitė Rytų fronto judėjimo kryptį, 1914–1915 m. ŠVK vyko nuožmios kovos, o 1915 m. spalį Vokietijos imperija buvo užėmusi didžiąją Lietuvos teritorijos dalį. Fronto linija trejiems metams įsitvirtino šiaurės rytuose ir ėjo nuo Rygos per Daugpilį link Pinsko (dab. Baltarusija), apie 50 kilometrų nuo Vilniaus. Okupuotosios Rusijos imperijos žemės sudarė vieną administracinį-teritorinį vienetą, vadintą Oberostu (pagal okupuotosios rytų teritorijos vyriausiojo vado pareigas – vok. *Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten*). Oberosto štabas buvo įsikūręs Kaune. Vilnius tapo Lietuvos, vienos iš trijų Oberosto sričių, centru.

1918 m. kovo mėnesį pasirašyta Brest-Litovsko taikos sutartis nustatė Vokietijos-Sovietų Rusijos sieną, kuri beveik sutapo su 1915–1918 m. Rytų fronto linija. 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Tarybai paskelbus, kad atstatoma Lietuvos valstybė (su sostine Vilniuje), buvo pradėtos diplomatinės valstybės pripažinimo kovos. 1918 m. lapkričio mėn. Vokietija kapituliavo ir prarado okupuotųjų kraštų kontrolę. Tą pat lapkritį buvo suformuota pirmoji nacionalinė Lietuvos vyriausybė, pradėti kurti kiti valstybės organai. Metų pabaigoje kaizerinės Vokietijos kariuomenė paliko Lietuvos teritoriją, tačiau karo veiksmai nesibaigė.

Sovietų Rusijai anuliavus Brest-Litovsko taikos sutartį, 1919 m. gruodžio mėn. Lietuvą užpuolė Raudonoji armija. Napatirdami didesnio pasipriešinimo iki 1919 m. sausio mėn. bolševikai užėmė du trečdalius Lietuvos teritorijos, taip pat ir Vilnių. Sausio mėnesį iš Daugpilio į Vilnių persikėlė Vinco Mickevičiaus-Kapsuko vadovaujama laikinoji Lietuvos revoliucinė vyriausybė, o vasario 27 d. Raudonosios armijos užimtoje Baltarusijos ir Lietuvos dalyje bolševikai įkūrė Litbelą – Lietuvos-Baltarusijos Sovietų Socialistinę Respubliką. 1919–1920 m. taip pat vyko Lenkijos-sovietų karas, kurio metu 1919 m. balandžio 19 d. Vilnių užėmė Lenkijos legionai. Padėtis trumpam stabilizavosi, tačiau 1920 m. liepos viduryje–rugpjūčio pabaigoje Vilniuje vėl šeimininkavo bolševikai, o liepos 26–spalio 9 d. karinių ir diplomatinių pergalių dėka miestą kontroliavo Lietuvos Respublika²⁶¹. 1920 m. rugsėjo 29 d. pasirašyta Suvalkų sutartis tarp Lenkijos ir Lietuvos pripažino Vilnių Lietuvai, tačiau spalio 9 d. ji buvo sulaužyta generolui Lucjanui Żeligowskiui ginklu užėmus Vilnių ir jo apylinkes. 1922 m. Vilnius buvo inkorporuotas į Lenkijos sudėtį ir liko jos dalimi iki 1939 m.

²⁶¹ 1919–1920 m. laikotarpio datos orientacinės. Tuo metu politiniai įvykiai vystėsi paraleliai, būta chaoso ir dviprasmybių, tad skyriuje minimos tikslios datos yra siejamos su svarbiais įvykiais, tačiau nereiškia, kad tam tikri politiniai dariniai pradėjo arba nustojo egzistuoti būtent tą dieną.

Šis skyrius apima kaizerinę Lietuvos teritorijos okupaciją 1915–1918 m. ir permainingą 1919 m. sausio–1920 m. spalio laikotarpį, kada dėl Vilniaus rungėsi Lenkijos legionai, Raudonoji armija ir Lietuvos kariuomenė. Penkiolika mėnesių trukęs (1919 m. balandžio–1920 m. liepos mėn.) lenkiškasis Vilniaus laikotarpis dėl aiškaus projektų tęstinumo disertacijoje yra sujungtas su vėlesne 1920–1939 m. vykdytų miesto pertvarkymų istorija ir aptariamas trečiajame skyriuje.

Karo padėtis – nestabili politinė ir prasta ekonominė situacija – riboja miestą užėmusių politinių valdžių galimybes imtis fizinių miestovaizdžio pakeitimų. Realizuotieji politiniai ženklai buvo laikini ir menkai dokumentuoti. Tuo tarpu miesto savinimosi retorikos netrūko, tad skyriuje jai taip pat skiriama daug dėmesio.

Kaizerinė okupacija

1915 m. rugpjūčio 18 d. Vokietijos armija užėmė moderniausią Rusijoje Kauno tvirtovę. Šis įvykis paskatino imperijos vietininkus pradėti trauktis iš Vilniaus. Pasiruošimas išvykti buvo skubotas, tačiau spėta susirinkti svarbiausius simbolinius ženklus ir brangiausias medžiagas. Nuo postamentų buvo nukeltos ir į Rusiją išvežtos visų trijų prieš daugiau nei dešimtmetį pastatytų paminklų skulptūros²⁶² (il. 2.1, 2.2), nukabinti ir išgabenti kai kurių bažnyčių ir cerkvių varpai (Šv. Mikalojaus soboro, Šv. Jono bažnyčios, kt.) (il. 2.3). Kartu su kariuomene ir ŠVK gyvenusiais rusais į imperijos gilumą pasitraukė apie šimtas tūkstančių Vilniaus gyventojų²⁶³.

Vokiečiai iškilmingai įžengė į Vilnių 1915 m. rugsėjo 19 d. Apytuštis miestas buvo atiduotas be mūšio, tad jo statiniai nenukentėjo. Vykdam totalinės kontrolės politiką Oberoste buvo sukurta nauja karinė administracinė sistema, kurioje visas pozicijas ir strategiškai svarbius postus užėmė vokiečiai. Didžiąją Vilniuje įsikūrusių vokiečių daugumą – kelis tūkstančius žmonių – sudarė karinis personalas.

²⁶² „Maskoliai skubėdami gėdingai nukelia ir išsiveža iš Vilniaus vienintelius savo šimtametės kultūrinės veiklos Lietuvoje liudytojus – Jekaterinos, Muravjovo ir Puškino paminklus, o aš, užsislėpęs už užuolaidos advokato Vrublevskio bute šalia aikštės, fotografuoju Muravjovo nuvertimo momentus. Vienas kareivis sėdi ant paminklo galvos ir, regis, apvainikuoja ją savo sėdyne, o kitas meiliai vynioja jo kaklą jau septynis kartus užnertu virvagaliu, kurio mazgą tarsi pauostyti pakiša Muravjovui panosėn. [...] *Deus mirabilis* nulėmė, kad Vilniaus korikas, praslėnkus vos keletui metų po negarbingos mirties, pabaigtų savo čionykštę karjerą su kilpa ant kaklo.“ J. Bulhakas, *Dvidešimt šešeri metai su Ruščicu*, Vilnius, 2014, p. 97.

²⁶³ Dalis jų išvažiavo savo noru, dalis, pvz., politiniai radikalai, karo tarnybai tinkantys vyrai (18–45 metų) ir žydai, kurie buvo traktuojami kaip potencialūs kolaborantai, buvo priversti išvykti. V. Stravinskienė, Tarp karų: Vilniaus miesto gyventojai 1915–1947 m., pranešimas konferencijoje *Karai ir taikos. Kultūros patirtys nuo pirmojo pasaulinio karo iki Berlyno sienos griuvimo*, Lietuvos kultūros tyrimų institutas ir Lietuvos dailės muziejaus nacionalinė dailės galerija, Vilnius, 2014 11 19–20; „Iki 1919 05 17 išdalinta 125 047 kortelių. Prieš karą Vilniuje buvo apie pustrėčio šimto tūkstančių, destis, dusyk tiek žmonių.“ *Nepriklausomoji Lietuva*, 1919 05 21; P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990, p. 42; „Tuo tarpu čia, Vilniuje, visų pirma vyksta masinis žydų permetimas iš Kauno ir Kauno apskrities per Vilnių į Rusijos gilumą. Didžiulės partijos, kurioms pastarosiomis dienomis įsakyta išvykti, vežamos į Naująją Vilnių ir įkurdinamos psichiatrinės ligoninės pastatuose.“ F. Ruszczyc, *Dziennik. Ku Wilnu 1894–1919*, Warszawa, 1994, p. 285.

Okupacinė Antrojo Reicho politika reiškėsi dviem kryptimis: viena vertus, aneksuotos žemės išnaudotos kaip žaliavų (medienos, durpių, gintaro, kreidos), žemės ūkio produktų (skirtų Vokietijos gyventojams), darbo jėgos ir pinigų (iš mokesčių ir baudų) šaltinis; kita vertus, Oberoste pradėtos įgyvendinti utopinės generolo Ericho Ludendorffo „kultūrinimo“ (vok. *Kultur*) programos²⁶⁴ idėjos, t. y. aneksuota ŠVK dalis buvo įvertinta kaip necivilizuota, ir ją vokiečių karinė-civilizacinė misija ėmėsi „sukultūrinti“. Ši programa turėjo pateisinti karinę invaziją į Rytus, ji tapo Vokietijos imperijos karo metų didžiojo pasakojimo pagrindu, ją propagandinėmis priemonėmis bandyta įgyvendinti kuriant vokiškąjį Vilniaus įvaizdį.

Įgyvendinant „kultūrinimo“ programą siekta kelių tikslų: inventorinti, įvertinti ir įtvirtinti okupantų siūlomus vietinių tapatybių apibrėžimus ir reguliuoti tolimesnį jų vystymąsi, t. y. kontroliuoti aneksuotas teritorijas; kurti ir stiprinti Vokietijos okupacijos kaip civilizacinės Vokietijos imperijos misijos Rytuose įvaizdį, nustumti vietines kultūras į paribį ir germanizuoti užimtąjį kraštą; saugoti Reicho karių vokiškąją tapatybę ir įtikinamai demonstruoti jiems misijos Rytuose prasmę, t. y. vykdyti propagandinę karių moralės palaikymo kampaniją²⁶⁵.

Žengdami į Rusijos imperijos žemes vokiečiai pripažino, kad „mažai žinojo apie tą kraštą bei jame gyvenančius žmones ir žvelgė į naują pasaulį“²⁶⁶, kurį pirmiausiai bandė pažinti ir įvertinti (il. 2.4). Tokiu būdu susiformavo žvilgsnis, kurį disertantė vadina „inventorinančiu“ tyrinėtojo-turisto žvilgsniu. Vertintojai vadovavosi sava patirtimi, tad užimtas Vilnius atsidūrė naujame kontekste: iki tol Rusijos imperijoje jis buvo laikomas turtingos istorijos Vakarų miestu, nenusileidžiančiu kitų gubernijų centrams savo kultūra ir gyvenimo kokybe, o Antrajame Reiche jis tapo kraštutiniaisiais Rytai, tolimiausios, mažai pažįstamos ir atsilikusios teritorijos antraeilio administraciniu centru, kurį vokiečiai turėjo „civilizuoti“. Vilnių imta lyginti ne su Kijevu ar Ryga, o su Berlynu ir Paryžiumi²⁶⁷, ir taip gretinant jis atrodė apgailėtinais. „Inventorinantis“ žvilgsnis Vilniuje matė chaotišką, nesisteminę, taigi, „tipiškai rusišką“ senamiesčio gatvių tinklą, menkai išvystytą miesto infrastruktūrą, apleistus kultūros paminklus, senosios vokiečių kultūros pėdsakus ir egzotišką, bet svetimą ir atstumiantį žydų kvartalą.

²⁶⁴ Terminas perimtas iš V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2000.

²⁶⁵ Pagal V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2000, p. 114.

²⁶⁶ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen, 1914–1918*, Berlin, 1919, p. 145–146, cituota iš V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2000, p. 119.

²⁶⁷ „Baronas Haussmannas, sukūręs didžiuosius Paryžiaus bulvarus, lengvai rastų sau darbo Vilniuje [...]; kol kas nors panašaus nutiks, keliautojui belieka tenkintis išsibarsčiusios logikos pėdsakais ir iš nuostabos kraipant galvą apie nelogišką judėjimą miesto gatvėmis susitaikyti su tokia šio miesto prasme ar beprasmybe ir kaip nors sau palengvinti susiorientavimą jame.“ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 12. Leidinyje publikuoti tekstai 1916 m. kovo mėnesį pradėti spausdinti laikraštyje „Wilnaer Zeitung“. Pirmasis „Wanderstunden in Wilna“ leidimas pasirodė 1916 m. 1918 m. buvo publikuotas trečiasis vadovo leidimas.

Straipsniuose, albumuose ir vadovuose kartojosi tie patys įspūdžiai: „Gatvės ir skersgatviai čia sunarplioti bei susipynę; akis bergždžiai ieškotų linijinės tvarkos“²⁶⁸, arba:

*Vargiai ar surastume čia kokią miesto plėtros prasmę. Matyt, ir poreikio tam niekados nebuvo: begalė kiemų bei paslaptinių skersgatvių perėmę šį ypatingą vaidmenį, kituose miestuose tenkantį nevaržomų gyventojų susibūrimų erdvėms – aikštėms. Štai toks ir yra skirtumas Rusijoje tarp miesto raidos bei viešo miesto bendruomenės gyvenimo. Ir Vilniuje tai ypač akivaizdu.*²⁶⁹

Prie buitinių patogumų pratusiems vokiečiams kliuvo nesutvarkytas Vilniaus vandentiekis bei kanalizacija, primitivios viešojo susisiekimo priemonės ir neprižiūrimos gatvės:

*Taigi, Vilnius su savo senoviškais grindiniais, vandentiekio trūkumu, elektriniu tramvajumi ir t. t. iškyla mums prieš akis kaip liūdnas, mažiausiai šimtą metų atsilikęs, arba, sakykim, prievarta nuo raidos sulaikytas, miestas. Šis vaizdas dar labiau liūdina, kai pagal išlikusius skurdžius pėdsakus atpažįstame jame kadaise buvusią šlovingą ir klestinčią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rezidenciją.*²⁷⁰

Vokietijos karo reporteriai „atrado“ ir žavėjosi apleistomis barokinėmis Vilniaus bažnyčiomis, gotikine Šv. Onos bažnyčia, universiteto pastatais ir Alumnato kiemu („dalele pietų Europos žieminėje Rusijoje“²⁷¹). Menkose senosios kultūros prošvaistėse atkakliai buvo bandoma įžvelgti Vokietijos kultūros pėdsakų. Pvz., aiškinta, kad į šias atsilikusias Rusijos žemes „tikrą vakarietišką kultūrą atnešė lenkai, kurios jie savo ruožtu išmoko iš vokiečių“²⁷², siena, sumūryta panašia į prūsišką techniką, bylojo apie toliausiai į rytus nutolusį Prūsijos kultūros paminklą²⁷³, akcentuota „žaviausio“ Vilniaus statinio – Šv. Onos bažnyčios – vokiška „kilmė“, nurodytas galimas bažnyčios kūrėjas vokietis iš Marienburgo²⁷⁴.

Atradimu kaizerinės okupacijos žurnalistams ir istorikams, tarp kurių buvo nemažai žydų kilmės žmonių, tapo Vilniaus žydų kvartalas:

Nepaisant oro, stogus čia, rodos, visuomet aptraukia tamsūs debesys. Vakarų žmogui žengimas pro šitas drumzlinas gatves ypač slogus. Visi jausmai tartum priešinasi tokiam pasivaikščiojimui. Akys mato tik vargą ir purvą, klausia tampa ypač jautri disonansams, na, o nosis, taip nosis – turi

²⁶⁸ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 9.

²⁶⁹ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 14.

²⁷⁰ *Führer durch Wilna mit Illustrationen*, Wilna, 1916, p. 18–19.

²⁷¹ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 22.

²⁷² *Führer durch Wilna mit Illustrationen*, Wilna, 1916, p. 12–13.

²⁷³ P. Weber, *Die Baudenkmäler in Litauen, Kunstschutz im Kriege. Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung und Erforschung*, sud. P. Clemen, Leipzig, 1919, p. 114.

²⁷⁴ Su tam tikromis išlygomis vadovuose nurodoma meistro Johannesio Jurbacho pavardė. P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 40; *Führer durch Wilna mit Illustrationen*, Wilna, 1916, p. 24; *Ich weiss Bescheid: Kleiner Soldatenführer durch Wilna*, Wilna, 1916, p. 12.

*daugybę priežasčių „įsižeisti“. Oras gatvėse pridusęs ir rūgštokas, tokiu gali kvėpuoti nebent tik vietiniai.*²⁷⁵

Kad ir koks atstumiantis atrodė žydų kvartalas, jis traukė savo egzotiškumu ir autentika. Oficialiai buvo deklaruota, kad kaizerinė administracija nacionaliniu klausimu elgsis neutraliai²⁷⁶. „Inventorinantis“ žvilgsnis fiksavo viską be atrankos, arba, tiksliau, visos ne vokiškos Oberosto kultūros ir tautinės grupės atrodė vienodai vertos dėmesio. Tad Vilniaus žydų kultūra vokiškuose tekstuose ir vaizdų albumuose buvo pirmą kartą įrašyta į bendrą miesto paveikslą²⁷⁷.

Trumpai tariant, „inventorinantis“ žvilgsnis okupantų vaizduotėje kūrė liūdno provincijos miesto įvaizdį. Vilnius buvo pristatomas kaip prastai suplanuotas, necivilizuotas, apleistas, kadaise svarbiu kultūros centru buvęs, bet nugyventas užkampis su egzotiškais autentiškos žydų kultūros elementais ir pavieniais vertingais architektūros paveldo objektais, t. y. kaip „laukinis“, bet žavus kampelis, kuriame galima atitrūkti nuo karo įtampos. Toks miestas suklasifikuotas kaip tipiškai rusiškas ir dėl to labai tinkamas vokiškajai „kultūrinimo“ misijai.

Šitaip Vilnius buvo pristatomas į miestą atvykstantiems kariam, svečiams ir tėvynėje likusiems imperijos gyventojams. Miesto suvokimas aiškiausiai atsispindėjo publikacijose apie Vilnių. Karo metais, sekant „kultūrinimo“ programos gairėmis, Oberoste buvo gausiai leidžiami vadovai po miestą²⁷⁸, iliustruoti Vilniaus albumai²⁷⁹, rašomi straipsniai. Įprasti tapo Vokietijos laikraščių žurnalistų ir administracinių įstaigų darbuotojų vizitai į Vilnių (tarp apsilankiusiųjų buvo kaizeris Vilhelmas (1915), Reicho ministrai, Vokietijos miestų merai, verslininkai ir t. t.)²⁸⁰. Atvykusiems

²⁷⁵ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 59.

²⁷⁶ Šio principo buvo laikomasi iki 1917 m. Vėliau imta ieškoti efektyvesnių nacionalinių bendruomenių valdymo metodų, imtasi remti baltarusius, kad jie nesuartėtų su lenkais, nuteikinti lietuvius prieš lenkus ir pan. V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2000, p. 127.

²⁷⁷ Rusijos imperijoje publikuotuose vadovuose po miestą arba visai neužsimenama apie žydų bendruomenę Vilniuje, arba ji minima tik fragmentiškai. Bent kiek plačiau žydų sinagogos ir bibliotekos istoriją papasakojo Wacławas Gizbert-Studnickis (*Wilno: przewodnik ilustrowany po mieście i okolicach z planem miasta i dodatkami*, Wilno, 1910, p. 186–191.) Pirmojo pasaulinio karo metais susiformavęs ir įtaigiai bei plačiai pristatytas, romantizuotas Vilniaus kaip Šiaurės Jeruzalės mitas turėjo lemiamos įtakos tolimesnei žydų kultūros raidai. Plačiau: L. Lempertienė, Iliustruota „Lietuvos Jeruzalės“ mitų knyga: apie Zalmano Šneuro ir Hermano Šruko knygą Vilna (Berlin, 1923), *Atrasti Vilnių: skiriama Vladiui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 153–162; L. Lempertienė, Constructing Blocks of University: Post-Holocaust Narratives of Jewish Vilna, pranešimas konferencijoje *Yale Conference on Baltic and Scandinavian Studies*, SASS & AABS, Yale University, New Haven, CT, 2014 03 13–15.

²⁷⁸ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1916; *Führer durch Wilna mit Illustrationen*, Wilna, 1916; *Ich weiss Bescheid: Kleiner Soldatenführer durch Wilna*, Wilna, 1916; P. Weber, *Wilno, eine vergessene, Kunststätte*, Wilna, 1917.

²⁷⁹ P.vz.: A. Holler, *Wilna: 12 farbige Bilder*, Wilna, 1917; H. Struck, H. Eulenberg, *Skizzen aus Litauen, Weissrussland und Kurland*, Berlin, 1916.

²⁸⁰ V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2000, p. 116–117.

buvo vedami turai po miestą, akcentuojant okupacinės intelektualų bendruomenės suformuotą miesto įvaizdį (il. 2.5).

Šio įvaizdžio formavimo ir įtvirtinimo darbą Oberoste dirbo didelė profesionalių žurnalistų, dailininkų ir rašytojų komanda. Pagal 1915 m. gruodžio 5 d. įsakymą, Oberosto spauda ir leidyba buvo tiesiogiai pavaldi vyriausiajam krašto vadui ir griežtai cenzūruojama. Laikraščiai stiprino Reicho prestižą: pasakojo apie pasiekimus fronte bei užkariauotose teritorijose, pabrėžė aukštą okupantų kultūrą bei moralę, ir tokiu būdu tikėjosi „tapti tiltu tarp namų ir karo“ kaizerinės armijos kariams²⁸¹. Jie ne tik informavo apie tai, kas vyksta namie ir fronte, bet ir kūrė kariams draugišką ir jaukią aplinką.

Vilniuje buvo įsikūrusios dviejų svarbių vietinių vokiškų laikraščių – „Wilnaer Zeitung“²⁸² ir „Zeitung der Zehnte Armee“²⁸³ – redakcijos. Šiose redakcijose dirbo iš Vokietijos atvykę, dažnu atveju savanoriais į kaizerinę civilizacijos nešėjų misiją užsirašę intelektualai, kurie ir buvo pagrindiniai miesto viešosios erdvės „inventorintojai“ ir vertintojai. „Zeitung der Zehnte Armee“ redagavo rašytojas ir poetas Oskaras Wöhrle (1890–1946), o „Wilnaer Zeitung“ – buvęs Berlyno laikraščių „Vossische Zeitung“, „Tempo“, „BZ am Mittag“ redaktorius, vienas aukštų prestižinės leidyklos „Ullstein“ tarnautojų Ernstas Wallenbergas²⁸⁴. „Wilnaer Zeitung“ redakcijoje dirbo prieš karą Berlyne žurnalistiką ir teatro kritiką praktikavęs Montague Jacobsas (1875–1945), filosofijos daktaras ir žurnalistas Paulis Fechteris (1880–1958) ir kiti²⁸⁵. Įvairiose Reicho propagandos tarnybose buvo įsidarbinę tiek jauni, tiek patyrę dailininkai, pvz., Walteris Buhe (1882–1958), Alfredas Holleris (1888–1954) ir Hermannas Struckas (1876–1944)²⁸⁶. Kaip rašo Oberosto istorijos tyrinėtojas Vejas Gabrielis Liulevicius, „siekdamas suteikti kultūros srities administracijai intelektualinio svorio, Ludendorfas surinko ištisą intelektualų „akademiją“²⁸⁷, kuri profesionaliai ir įtaigiai piešė atsilikusio, nuskriausto ir gelbėtino Vilniaus įvaizdį.

„Inventorinantis“ / turistinis žurnalistų ir dailininkų žvilgsnis fiksavo esamą situaciją, bet nenumatė pokyčių, naujos miesto vizijos kūrėjai nesijautė už tą situaciją atsakingi. Okupantai

²⁸¹ L. Briedis, Facts, Imagination, Documents: Poetry at War in Vilnius, pranešimas konferencijoje *Yale Conference on Baltic and Scandinavian Studies, SASS & AABS*, Yale University, New Haven, CT, 2014 03 13–15.

²⁸² Taip pat ėjo laikraščio priedas *Bilderschau der Wilnaer Zeitung*.

²⁸³ Ėjo 45 tūkstančių tiražu, buvo platinamas ne tik Oberoste, bet ir kitur Vokietijos imperijoje. Priedai: *Der Beobachter* (žemėlapiai, statistika, techniniai piešiniai ir knygų aptarimai), *Scheinwerfer* (vizualinė medžiaga).

²⁸⁴ Gyvenimo datos nežinomos.

²⁸⁵ Redakcijoje iš viso dirbo apie šešiasdešimt etatinių žurnalistų. L. Briedis, Facts, Imagination, Documents: Poetry at War in Vilnius, pranešimas konferencijoje *Yale Conference on Baltic and Scandinavian Studies, SASS & AABS*, Yale University, New Haven, CT, 2014 03 13–15.

²⁸⁶ L. Laučkaitė, Jewish Vilnius in the Works of German Artists, pranešimas konferencijoje *Yale Conference on Baltic and Scandinavian Studies, SASS & AABS*, Yale University, New Haven, CT, 2014 03 13–15.

²⁸⁷ Pvz., Kaune dirbo garsūs dailininkai Karlas Schmidtas-Rottluffas, Hermannas Struckas, Magnusas Zelleris, poetai Richardas Dehmelis ir Herbertas Eulenbergas bei rašytojas Arnoldas Zweigas. V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2000, p. 115.

keitė ne fizinį / tikrąjį miesto paveikslą, o tik jo suvokimą. Fechte, pvz., rašė apie apgailėtinus Vilniaus šaligatvius: „Kaipgi pavadinti [...] tuos nemiesticius takelius mūsų šalutinėse gatvėse, kai ties nutekamojo griovio kraštu einama siaura medine lenta?“²⁸⁸, tačiau jam jie bylojo tik apie atsilikusią miesto infrastruktūrą ir nevalyvą jo gyventojų būdą, o ne apie tai, kad naujieji civilizuoti miesto šeiminkai galėtų šią situaciją pataisyti. Savo esė rinkinyje apie Vilnių jis pripažįsta: „Tai tik detalės, krintančios į akį žmogui, kartais pasamprotaujančiam apie tokius dalykus, tačiau neturinčiam jokios užduoties dalyvauti miesto vystymo procese.“²⁸⁹ Inspektuojantis ir klasifikuojantis požiūris neprodukavo pokyčių, tad realus Vilniaus centrinių viešųjų erdvių paveikslas išliko nepakitęs. Tik Aukštutinės pilies vakarų bokšte, skelbdama, kam priklauso miestas, plevėsavo Reicho vėliava. XIX a.–XX a. pradžioje nacionalinių valstybių vėliavos imtos plačiai vartoti civiliniuose kontekstuose. Vilniaus Aukštutinės pilies bokšte iškeltoji vėliava įgijo iki šiol jai priskiriamą simbolinę prasmę ir reikšmę kaip tik kaizerinės okupacijos metais. Iki tol bokšto vėliava nebuvo laikoma svarbiausiu Vilniaus priklausomybės ženklu²⁹⁰.

Oficialiai buvo deklaruojama, kad „kultūrinimo“ misija yra skirta ir okupuotųjų kraštų gyventojams, ir Oberoste atsidūrusiems vokiečiams, tačiau iš tiesų ji labiausiai orientavosi į vokiečius ir formavo jų požiūrį į vietinius bei jų kultūrą, modeliavo kaizerinės Vokietijos piliečių elgesį vietinių atžvilgiu. Tai liudija „kultūrinimo“ programos produkcija: vadovai po miestą, albumai ir straipsniai apie Vilnių ir Oberostą buvo leidžiami tik vokiškai, o šią kalbą suprato nedidelė aneksuotų teritorijų vietinių gyventojų dalis. Į Oberostą atvežamų ir čia sukurtų kultūros programų (spektaklių, literatūros vakarų, kino) kalba taip pat buvo vokiečių. Tad deklaruojama civilizacinė misija buvo patiems vokiečiams skirta fikcija, vos keliais aspektais lietus vietinius gyventojus. Juos „kultūrinimo“ programa auklėjo ir lavino tiek, kiek buvo būtina, kad šie nekeltų grėsmės vokiečiams ir jų netrikdytų (pvz., įvesti privalomi vokiečių kalbos kursai, tačiau neleista atidaryti Vilniuje universiteto²⁹¹).

Tiesiogiai seniesiems Oberosto gyventojams skirta „kultūrinimo“ programos priemonė buvo „pavyzdžio vietiniams rodymas“, stiprinęs civilizacinės Vokietijos misijos įvaizdį okupuotų kraštų gyventojų akyse. Kiekvienas kaizerinės armijos karys buvo laikomas didžiosios vokiečių nacijos

²⁸⁸ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 83.

²⁸⁹ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 12.

²⁹⁰ 1857 m. Vilniaus generalgubernatorius Vladimiras Nazimovas pasiūlė perkelti Vilniaus tvirtovės vėliavą, nuo 1837 m. plevėsavusią ant Plikojo kalno, ant Aukštutinės pilies vakarų bokšto antstato, kad miesto gyventojai geriau ją matytų. 1858 m. liepą buvo gautas imperatoriaus leidimas, išliko 1863 m. brėžinys, vaizduojantis bokštą su Rusijos imperijos vėliava (reprodukuotas, F. Sliesoriūnas, *Gedimino aikštė Vilniuje*, Vilnius, 1980, il. 24), tačiau XIX a. ir XX a. pradžios pilies piešiniuose ir fotografijose vėliavos ant bokšto nesimato, tad arba jos ten visai nebuvo, arba ji būdavo iškeliamą tik ypatingomis progomis. Imperiniai vadovai po miestą vėliavos Pilies kalne taip pat nemini. Plačiau apie vėliavą Aukštutinės pilies bokšte: *Aukštutinė pilis Vilniuje*, sud. E. Povilaitytė, R. Vitkauskienė, Vilnius, 2013, p. 45.

²⁹¹ V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2000, p. 125, 127.

reprezentantu, tad reikalauta, kad jis pavyzdingai elgtųsi – negirtuokliautų, pagarbiai apsietų su miestiečiais, neitų į vietinius viešnamius ir „būtų vokiečiu“ (vok. *Sei Deutsch!*)²⁹². Pavyzdingi privalėjo būti ir institucionalizuoti okupantų veiksmai, pradedant puikiai veikiančia Oberosto administracija bei kontrole ir baigiant regimais jų gyvenimo Vilniuje ženklais. Tokiais ženklais buvo naujos memorialinės Vilniaus vietos – vokiečių karių kapinės Zakrete (dab. Vingio parkas) ir Antakalnyje.

Tuomet užmiestyje buvusiomis Zakreto kapinėmis pradėta naudotis dar XVIII a. pradžioje. Nuo XIX a. pradžios kapinės pasižymėjo reprezentatyvumu – 1799–1800 m. jose buvo palaidota pirmojo ŠVK generalgubernatoriaus Nikolajaus Repnino žmona, 1812 m., Prancūzijos-Rusijos karo metais, – Rusijos imperijos armijos pulkininkas Pavelas Bibikovas (*Павел Бибиков*). Vokiečių kariai šiose kapinėse buvo pradėti laidoti iškart po Vilniaus okupacijos, 1915 m. spalio mėnesį. Karių kapinės įsteigė ir prižiūrėjo Vilniaus komendantūra ir X armijos užnugario inspekcija²⁹³. Vokietijos ir Rusijos armijų kariai buvo laidojami tvarkingai, pagal iš anksto sudarytą planą²⁹⁴, kapus žymėjo vienodi mediniai kryželiai su pavardėmis (il. 2.6), palaidojimų centre iki 1917 m. stovėjo aukštas medinis kryžius su užrašu iš Biblijos „Pergalė sunaikino mirtį“ (vok. *Der Tod ist verschlungen in den Sieg*)²⁹⁵ (il. 2.7). 1916 m. sausio mėn. šiose kapinėse buvo iškilmingai palaidotas Vilniaus gubernatorius generolas-leitenantas Adelbertas Wegneris. Istorikės Vidos Girininkienės duomenimis, kapinėse buvo daugiau nei du tūkstančiai I PK dalyvių kapų. Antrojo Reicho atmintinomis dienomis jose buvo rengiami oficialūs karių pagerbimo ritualai, kapinėse buvo rekomenduojama apsilankyti Vilniaus svečiams ir kariams²⁹⁶. Didėjanti kapinių reikšmė lėmė solidescio jamžinimo ženklo poreikį ir 1917 m. lapkričio 2 d. medinio kryžiaus vietoje buvo atidengtas masyvus smiltainio paminklas, vaizduojantis ant pakyls miegantį liūtą (skulpt. Georgas Graseggeris (1873–1927)) (il. 2.8). Paminklą papildė kario galvos horeljefas ir užrašai „Vaikai paveldės tėvų didvyriškumą“ (vok. *Was die Kinder erben sollen ist der Vater Heldensinn*) ir „Pasaulinio karo didvyriams“ (vok. *Den Helden des Weltkrieges*). Skirtingų tautybių kariams buvo pastatyti mažesni memorialiniai ženklai: rusams – medinis stačiatikių kryžius, austrams ir vengrams – smiltainio paminklas su dedikacija²⁹⁷. Išplėtotu memorialu paverstos, nepriekaištingai prižiūrimos kapinės tapo ne tik Reicho ritualų, bet ir vilniečių pasivaikščiojimo vieta: „Visgi nuo vokiečių okupantų buvo išlikę Vilniuje keletas gražių kampelių, kur vilniečiai galėjo atsidusti. [...] Jau kaip dailiai, stačiai eiropiškai, buvo įtaisytas

²⁹² *Ich weiss Bescheid: Kleiner Soldatenführer durch Wilna*, Wilna, 1916, p. 8, 15.

²⁹³ V. Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, Vilnius, 2004, p. 173–174.

²⁹⁴ Kapinės sudarė 25 kvartalai, iš kurių 14-oje buvo palaidoti Vokietijos kariuomenės kariai, 7-iose – Rusijos kariuomenės kariai, 2-uose – austrų ir vengrų kariai. Būta ir 8 turkų karių kapų. Atskirame kvartale laidoti civiliai. V. Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, Vilnius, 2004, p. 174.

²⁹⁵ Pirmasis laiškas korintiečiams, 1 Kor 15,54.

²⁹⁶ *Liebesgabe zur Armee-Zeitung*, 1916 09 14 (Nr. 135); *Allerseelen im Kriege, Armeezeitung Scholz*, 1916 11 01 (Nr. 159); *Ich weiss Bescheid: Kleiner Soldatenführer durch Wilna*, Wilna, 1916, p. 21; P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 14–17.

²⁹⁷ Draugams iš Austrijos ir Vengrijos (vok. *Den Österreichischen und Ungarischen Kameraden*).

Užvingio [Zakreto] kariuomenės kapinynas,“ – rašė 1919 m. anoniminis laikraščio „Nepriklausomoji Lietuva“ žurnalistas²⁹⁸.

Antakalnio kapinės neprilygo prestižiniam Zakreto memorialui, tačiau jas taip pat nepriekaištingai tvarkė X armijos užnugario inspekcija. I PK pradžioje jose buvo laidojami Rusijos kariuomenės kariai²⁹⁹. Vilniaus vokiečių spaudoje šios kapinės pirmąkart paminėtos 1917 m. gegužės 12 d.³⁰⁰ 1918 m. Antakalnio kapinėse buvo pastatytas iki šiol išlikęs masyvus betoninis paminklas (archit. (?) Dammeieris, skulpt. Richardas Emilis Kuöhlis (1880–1961)) su įrašu: „Vokiečių ir rusų kariams. 1914–1915“ (vok. *Den Deutschen und Russischen Kriegern, 1914–1915*) (il. 2.9). Ir Zakreto, ir Antakalnio monumentų autoriai buvo žinomi skulptoriai, prieš karą realizavę ne vieną skulptūrinį projektą Vokietijos miestų viešojoje erdvėje. Grassegerio bronzos liejiniai ir šiandien saugomi muziejų kolekcijose, Kuöhlis vien I PK metu realizavo apie 50 karių kapinėms skirtų paminklų.

I PK metais kruopščiai formuojamos vokiečių karių kapinės buvo įrengiamos visose kariaujančiose šalyse. Vien Vilniaus krašte (buv. Vilniaus vaivadijoje) 1931 m. suskaičiuotos 93 kaizerinės okupacijos metais vokiečių įsteigtos karių kapinės³⁰¹. Apskritai, žuvusiųjų įamžinimo tradicija susiformavo būtent I PK metu – tai buvo pirmasis ginkluotas konfliktas, pasiglemžęs tiek daug civilių aukų ir įtraukęs visą visuomenę³⁰². Tad Vilniaus Zakreto ir Antakalnio kapinių memorialų įkūrimas nebuvo unikalus atvejis, tačiau „kultūrinimo“ programos kontekste šios kapinės ne tik įamžino žuvusiųjų atminimą, bet ir reprezentavo Reicho kultūros ir tvarkos privalumus vietiniams Oberosto gyventojams. Priešingai nei kitos Vilniaus viešosios erdvės, šios kapinės buvo laikomos vokiška teritorija, kurią privalu tvarkyti pagal vokiškus standartus. Kadangi jos buvo vienintelės Vokietijos imperijai „iš tiesų priklausiusios“ salelės Vilniuje, kapinėse buvo siekiama pademonstruoti visus geruosius „vokiškosios civilizacijos“ bruožus – aukštą kultūrą (žinomų skulptorių sukurti paminklai), gebėjimą efektyviai dirbti (skrupulinga tvarka) ir logiškai bei sistemingai organizuoti erdvę – visa, ko vietiniams gyventojams, pasak „inventorinančio“ okupantų žvilgsnio, trūko.

²⁹⁸ *Nepriklausomoji Lietuva*, 1919 05 18. Kapinės sunaikintos 1948 m., liūto skulptūra užkasta kapinių teritorijoje, surasta 2001 m. ir palikta renovuotose kapinėse.

²⁹⁹ Antakalnio kapinės buvo įkurtos 1809 m. Iš pradžių jose buvo laidojami kariai, mirę netoli buvusioje karo ligoninėje, ir jų šeimų nariai. XIX a. pabaigoje kapinių plotas išsiplėtė, jose pradėti laidoti Vilniuje gyvenę rusai / stačiatikiai. 1905 m. kapinių teritorijoje pastatyta cerkvė.

³⁰⁰ *Zeitung der 10 Armee, Liebesgabe zur Armee-Zeitung*, 1917 05 12.

³⁰¹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 154, b. 1591, l. 90.

³⁰² Pačiau apie Pirmojo pasaulinio karo įamžinimo tradiciją: J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, 1995; T. W. Laqueur, *Memory and Naming in the Great War, Commemorations: the Politics of National Identity*, sud. J. G. Gillis, New Jersey, 1994, p. 150–167; N. J. Saunders, *Material Culture and Conflict. The Great War, 1914–2003, Matters of Conflict: material culture, memory and the First World War*, sud. N. J. Saunders, New York, 2004, p. 5–25.

Paskutinytis „kultūrinimo“ programos tikslas, turėjęs įtakos Vilniaus centro viešųjų erdvių raidai, arba tiksliau, pastovumui, buvo Reicho karių vokiškosios tapatybės išsaugojimas. Kultūros nešėjų „laukiniuose Rytuose“ laukė įvairūs pavojai – buvo manoma, kad ilgai būnant necivilizuotoje aplinkoje galėjo kilti grėsmė pamiršti savąją kultūrą, prarasti kritišką žvilgsnį ir pranašumo jausmą, galiausiai, artimai bendraujant su vietiniais buvo galima užsikrėsti įvairiomis ligomis. Tapatybės praradimui didžiausią grėsmę kėlė broliavimasis su žemesnės kultūros kolonizuotaisiais ir nuobodulys. Abiejų buvo galima išvengti kuriant vokiečiams tinkamą, patrauklią gyvenamąją aplinką: kaizerinė administracija įsikūrė prabangiuose naujuose pastatuose (buv. Teismų rūmuose (dab. Gedimino pr. 40) dirbo Lietuvos srities vadovybė, miesto karo pajėgų vadas, saugumo ir karo policijos vadovybė, srities ir magistrato teismas³⁰³; buv. Žemės banke (dab. Gedimino pr. 6) – srities administracijos vadas³⁰⁴). Kareiviams buvo steigiami vadinamieji kareivių namai (vok. *Soldatenheim*) – bendrabučiai su valgyklomis, kavinėmis, skaityklomis, muzikos instrumentų kambariais, kuriuose buvo galima kultūringai ir turiningai praleisti laisvalaikį (buvo organizuojamos vakaro pramoginės programos, paskaitos, skaidrių demonstracijos ir t. t.), veikė vokiečiams skirtos arbatinės, kino teatrai, viešnamiai³⁰⁵. Stengtasi, kad kariams būtų jaukliau: „Tėvynės Vilnius nepakeis; nepaisant to, siek jį pažinti, plačiai atmerk akis, tai padės jaustis labiau namie.“³⁰⁶ Rūpinantis gera kaizerinės armijos karių nuotaika Lukiškių aikštėje, Bernardinų sode arba Katedros aikštėje vidurdienį vokiškas melodijas grodavo kariniai orkestrai³⁰⁷. Patogumo dėlei į vokiečių kalbą buvo išversti rusiški ir (kai kuriais atvejais) lenkiški gatvių pavadinimai (pvz., Pilies gatvė tapo *Schloss Strasse*, Vokiečių – *Deutsche Strasse*, Uosto gatvė – *Ufer Strasse*), tačiau naujų vokiškų pavadinimų mieste neatsirado.

Kuriant Reicho kariams saugią ir pažįstamą aplinką siekta atskirti juos nuo suartėjimo su vietiniais – Vokietijos imperijos piliečiams buvo priskiriamas viršesnių, pranašesnių Oberosto gyventojų vaidmuo. Šis atskyrimas dar labiau stiprino turistinį požiūrį į miestą, lėmė atskirų pasaulių – vietinių ir okupantų – egzistavimą greta ir neskaitino pastarųjų net galvoti apie miesto pertvarkas.

Per trejus kaizerinės okupacijos metus „kultūrinimo“ programa buvo tik pradėta įgyvendinti. Vokietijos piliečių ir vietinių gyventojų atskirtis, taip pat ekonominiai ir laiko apribojimai neleido projektuoti Vilniaus viešosios erdvės pertvarkymų. Miesto savinimasis apsiribojo Vilniaus paminklų ir infrastruktūros inventoriniu bei toliau pažengusios kultūros demonstravimu.

³⁰³ Vok. *Gouvernement, Platzmajor, Militär Polizeimeister, Bezirks- und Friedensgericht*.

³⁰⁴ Vok. *Chef der Verwaltung*.

³⁰⁵ V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2000, p. 133.

³⁰⁶ *Ich weiss Bescheid: Kleiner Soldatenführer durch Wilna*, Wilna, 1916, p. 5.

³⁰⁷ P. Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918, p. 98–100; *Ich weiss Bescheid: Kleiner Soldatenführer durch Wilna*, Wilna, 1916, p. 20.

Mieste teatsirado dvi simbolinės memorialinės vietos – karių kapinės, kurios tarnavo kaip Antrojo Reicho kultūros reprezentantai.

Paminklai

Kaizerinės okupacijos metais Vilnius išliko lenkų ir žydų miestu. 1915 m. surašymo duomenimis, 50,16 proc. gyventojų sudarė lenkai, 43,5 proc. – žydai, 2,6 proc. – lietuviai, 1,46 proc. – rusai ir 1,36 proc. – baltarusiai³⁰⁸. Judėjimo ir žodžio laisvių apribojimai užtikrino, kad vietinės nacionalinės bendruomenės netaptų įtakingos ir nekeltų pavojaus Oberosto tvarkai. Vilniečiai buvo įpratę gyventi tokiomis sąlygomis, tad pasikeitus valdžiai pratęsė Rusijos imperijoje pradėtus savo mažųjų pasakojimų įamžinimo ir ženklinimo darbus. Reicho administracija juos toleravo, bet nerėmė. Diskursas, kuriame vokiečiai figūravo kaip kultūringa ir civilizuota tauta, įžengusi į atsilikusios Rusijos teritoriją, skatino elgtis kitaip nei pastaroji, tad mokyklose buvo leista mokyti gimtąją kalbą, kreipiamas dėmesys į apleistus Oberosto kultūros paveldo objektus, toleruojamos katalikų religinės praktikos. Tačiau į vietines iniciatyvas buvo žiūrima atsargiai.

Stambiausiu Vilniaus viešosios erdvės simbolinio įprasminimo projektu karo metais tapo „Trys Kryžiai“. Tai buvo pirmasis viešojoje miesto erdvėje realizuotas vietinio mažojo pasakojimo ženklas. 1915 m. Vivulskis gavo Vilniaus vyskupijos apaštališkojo administratoriaus Kazimiero Mikalojaus Michalkevičiaus pavedimą suprojektuoti paminklą, kuris turėjo būti pastatytas ant Plikojo kalno, toje vietoje, kur nuo XVII a. pradžios iki 1869 m. stovėjo trys mediniai kryžiai, siejami su XIV a. Vilniaus pagonių nukankintų pranciškonų vienuolių atminimu³⁰⁹. 1916 m. balandžio mėn. buvo pradėta rūpintis paminklo statybos leidimu. Greičiausiai paisydami biurokratinės tvarkos, oficialų prašymą statyti paminklą, kuris buvo adresuotas tam pačiam Michalkevičiui, pasirašė daugiau kaip du šimtai vilniečių. Universalus krikščioniškas simbolis, inkliuzyvinis viešosios erdvės ženklas, netrukdė Antrojo Reicho administracijai. Prašymas buvo patenkintas, tačiau, greičiausiai siekiant išvengti didesnių tautinių susiejimų, nebuvo leista pastatytų kryžių pašventinti. Lėšas ir medžiagas aukojo Vilniaus gyventojai, dalis medžiagų buvo atgabenta iš Švč. Jėzaus Širdies bažnyčios statybų aikštelės³¹⁰. Pranciškonų kankiniams skirti betoniniai kryžiai buvo pastatyti per du mėnesius (baigti 1916 m. rugpjūčio gale). Jų postamento

³⁰⁸ M. Brensztejn, *Spisy ludności m. Wilna za okupacji niemieckiej od d. 1 listopada 1915 r.*, Warszawa, 1919, p. 5, 21, 24.

³⁰⁹ Pasak Bychovco kronikos, didžiojo kunigaikščio Algirdo žygio į Maskvą metu (1368) Vilniaus miestiečiai pagonys nužudė 14 pranciškonų vienuolių. Kankinių kultas išplito XVI a. ir 1613–1636 m. ant Plikojo kalno buvo pastatyti trys mediniai kryžiai. Kryžiai buvo nuolat atnaujinami ir išstovėjo iki 1869 m., kada Rusijos imperijos valdžia neleido jų sunykusių atstatyti. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Antanas Vivulskis (1877–1919). Tradicijų ir modernumo dermė*, Vilnius, 2002, p. 65.

³¹⁰ 1913 m. pradėta Antano Vivulskio suprojektuotos Švč. Jėzaus Širdies bažnyčios statyba buvo nutraukta okupacijos pradžioje. LVIA, f. 694, ap. 3, b. 91. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Antanas Vivulskis (1877–1919). Tradicijų ir modernumo dermė*, Vilnius, 2002, p. 65.

cokolyje buvo išraižytas užrašas lotynų kalba: „[...] Kristaus išpažintojai, siaučiant baisiam karui, kad išmelstų Dievo pagalbos ir taikos, šiuos kryžius pirmųjų vietose pastatė ir pašventino.“³¹¹

Vivulskio kūrybos tyrinėtoja Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė sieja „Trijų Kryžių“ įvaizdį su Golgotą simbolizuojančia Kalvarijų tradicija. Tačiau greičiausiai Vivulskį inspiravo Paryžiaus Švč. Širdies (pranc. *Sacré-Cœur*) bazilika. Ji buvo statoma 1870–1912 m. ant Monmartro (Kankinių kalno) iš Prancūzijos gyventojų aukų, kaip atgaila už tautos nuodėmes, ir tarsi votas meldė Dievo pagalbos. Statydami „Kryžius“ I PK metais Vilniaus gyventojai taip pat kreipėsi į Dievą, prašydami taikos ir užtarimo, tačiau čia paminklas dar ir apeliavo į miesto gyventojų daugumos konfesinę priklausomybę, veikė kaip istorijos ir tikėjimo tęstinumo simbolis. „Kryžiai“ funkcionavo ir kaip simbolinis lenkiškas viešosios erdvės savinimosi ženklas, nes netolimoje praeityje katalikybė vienareikšmiškai buvo tapatinama su lenkiškumu. Miesto panoramose dominuojantys „Trys Kryžiai“ tarsi vėliava nurodė ne tik Plikojo kalno, bet ir viso miesto priklausomybę katalikams (lenkams) (il. 2.10)³¹².

Vilniaus gyventojams svarbių istorinių įvykių įamžinimo ir išsilaisvinimo intencijų I PK metais būta ir daugiau. Ferdynandas Ruszczycas rašo, kad okupacijos pradžioje vietiniai kultūros veikėjai, remdamiesi paskutiniu mažiausiai surusintu 1808 m. Vilniaus planu, ėmėsi sudarinėti keistinių miesto gatvių pavadinimų sąrašą³¹³, galbūt tikėdamiesi, kad vokiečiai juo pasinaudos (kaip liudija 1916 m. Vilniaus planas, taip neįvyko). 1917 m. vasarą buvo gautas kaizerinės administracijos leidimas ant Aukštutinės pilies kalno pastatyti medinį Vivulskio suprojektuotą kryžių, kuris turėjo ženklinti Lukiškių aikštėje nužudytų 1831 ir 1863 m. sukilimų dalyvių palaidojimo vietą³¹⁴ (il. 2.11). Kapavietę aktualizavo istorikas Wacławas Gizbert-Studnickis, 1915 m. birželio mėn. paskelbęs, jog ant Pilies kalno rado sukilėlių kapą³¹⁵. Šis iš karto tapo lankomas – buvo pasodintos gėlės, nešami vainikai. Medinis kryžius menamo palaidojimo vietoje buvo įkastas 1917 m. rugpjūčio 17 d., tačiau kitą dieną jis buvo rastas nupjautas. Vokiškoji administracija aiškino, kad įvyko nesusipratimas ir kryžius apskritai neturėjo būti statomas pilies bokšte įrengto radiotelegrafo teritorijoje³¹⁶, ir I PK metais jis nebuvo atstatytas³¹⁷.

³¹¹ Informacijos apie „Kryžių“ atidengimą nėra, tačiau greičiausiai draudimo pašventinti kryžius nebuvo paisoma.

³¹² „Kryžiai“ susprogdinti 1950 m. gegužės 30 d., atstatyti ir atidengti 1989 m. birželio 14 d. (archit. Henrikas Šilgalis).

³¹³ F. Ruszczyc, O nazwy ulic w Wilnie, *Nasz Kraj*, 1920 02 11. Sąrašu buvo pasinaudota 1920 m., plačiau apie tai p. 110.

³¹⁴ Kryžiaus pastatymą inicijavo Janina Studnicka, Moterų lygos Vilniuje pirmininkė. N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Antanas Vivulskis (1877–1919). Tradicijų ir modernumo dermė*, Vilnius, 2002, p. 71. Plačiau apie sukilėlių laidojimus ant Aukštutinės pilies kalno: A. Prašmantaitė, Dėl 1863 m. sukilėlių palaidojimų Gedimino kalne. Tarp istorinio fakto ir literatūrinės fikcijos, *Naujas židinyš-Aidai*, 2014, Nr. 7, p. 30–40.

³¹⁵ W. Studnicki, Groby Powstańców na Górze Zamkowej, *Dziennik Wileński*, 1916 06 11.

³¹⁶ F. Ruszczyc, *Dziennik. Ku Wilnu 1894–1919*, Warszawa, 1994, p. 302.

³¹⁷ Atstatytas 1921 m. sausio mėnesį.

1917 m. spalio mėnesį Vilniaus lenkų bendruomenė, kartu su visos Lenkijos gyventojais, iškilmingai pažymėjo šimtąsias Tadeuszo Kościuszkos mirties metines. Kościuszkos kultas Lenkijoje buvo siejamas su laisvės idėja, o jo mirties metinių minėjimas 1917 m. tapo viena masiškiausių konsolidacinių kampanijų Lenkijoje. Vivulskis savo iniciatyva sukūrė memorialinę lentą, kuri buvo pritvirtinta Šv. Jono bažnyčios šoninėje navoje ir papildė Rusijos imperijos laikais pradėtą kurti lenkų nacionalinių herojų „panteoną“. Iškilmių proga Ruszczycas suprojektavo, o architektas Tadeusz Rostworowski sukūrė katafalką – Kościuszkos sarkofago Vavelio katedroje Krokuvoje kopiją, ir ji buvo pastatyta bažnyčios centrinės navos viduryje. Vilniaus istorijos tyrinėtojas Władysławas Zahorski dienoraštyje rašė, kad spalio 14–15 d. visos lenkų parduotuvių vitrinos buvo papuoštos balta ir raudona spalvomis, vėliavomis, gėlėmis, Kościuszkos biustais ir portretais bei Lenkijos ir Lietuvos herbais, o žmonės ant krūtinų segėjo raudonai baltus kaspinus³¹⁸.

„Trys Kryžiai“ ir kitos nacionalinės iniciatyvos liudijo, kad siekdamą pabrėžti Rusijos imperijos režimo ydas bei nuo jų atsiriboti, Reicho administracija leido vietinėms bendruomenėms reikštis, tačiau nustatė tam tikras tokių veiksmų ribas ir juos kontroliavo. Nepaisydama sudėtingų kaizerinės okupacijos sąlygų, Vilniaus katalikų (lenkų) bendruomenė sugebėjo tęsti Rusijos imperijoje pradėtus savo mažojo pasakojimo jamžinimo darbus ir realizavo iki šiol miesto panoramoje dominuojantį simbolinio ženklinimo projektą – „Tris Kryžius“.

Tarp Rusijos, Lietuvos ir Lenkijos

1919 m. sausio 5–vasario 27 d. Vilnius buvo oficiali Lietuvos Sovietų Respublikos sostinė, jame įsikūrė laikinoji revoliucinė darbininkų ir valstiečių vyriausybė³¹⁹, o nuo vasario 27 d. – Lietuvos-Baltarusijos Sovietų Socialistinės Respublikos (Litbelo)³²⁰ sostinė.

Lietuvos Sovietų Respublikai ir Litbelui kartu su baltarusių lyderiu Kazimierzu Cichowskiu vadovavęs Mickevičius-Kapsukas nuo 1905 m. revoliucijos palaikė ryšius su Rusijos socialdemokratų bolševikų frakcijos lyderiais (Aleksandru Kerenskiu, Vladimiru Leninu ir kt.), 1917–1918 m. gyveno Petrograde, po 1917 m. Spalio revoliucijos buvo paskirtas Lietuvos

³¹⁸ W. Zahorski, *Dziennik*, T. 3, p. 175–177, Biblioteka Narodowa, rankraščių skyrius, Akc 10234/3, Varšuva. Cituota F. Ruszczyca, *Dziennik. Ku Wilnu 1894–1919*, Warszawa, 1994, p. 310–311.

³¹⁹ Gruodžio 8 d. Vyriausybę suformavo Rusijos komunistų partijos (bolševikų) (RKP(b)) lietuviškosios sekcijos Maskvoje centrinis biuras. 1918 12 16–1919 01 07 ši vyriausybė buvo įsikūrusi Raudonosios armijos užimtame Daugpilyje. Gruodžio 15 d. sovietų valdžią Vilniuje paskelbė paraleliai veikusi Prano Eidukevičiaus vadovaujama Vilniaus darbininkų deputatų taryba. Gruodžio 16 d. Kapsuko laikinoji revoliucinė vyriausybė taip pat išleido manifestą, kuriuo paskelbė Lietuvos Tarybų Respublikos įkūrimą, o gruodžio 22 d. Sovietų Rusijos Liaudies Komisarų Taryba (sovmarkomas) pripažino Lietuvos Sovietų Respubliką.

³²⁰ Litbelas, kaip politinis darinys, oficialiai nebuvo panaikintas, tad jo veikimo pabaigos datos nustatyti neįmanoma, tačiau Vilniuje jo atstovai nustojo reikštis 1919 m. balandžio mėnesį.

reikalų komisaru Sovietų vyriausybėje. Mickevičiui-Kapsukui neabejotinai buvo žinomas 1918 m. pavasarį parengtas Lenino monumentaliosios propagandos planas, patvirtintas kaip Dekretas apie Respublikos paminklus (arba „Dėl paminklų carams ir jų tarnams nugriovimo ir Rusijos socialistinės revoliucijos paminklų sukūrimo“)³²¹. Planas numatė demontuoti (sandėliuoti arba utilizuoti) praėjusios epochos paminklus ir statyti naujus paminklus sovietiniams herojams (įvairių sukilimų ir revoliucijų praktikams bei teoretikams), pradžioje iš netvarių medžiagų (pvz., betono ar gipso). 69 asmenų sąrašas buvo patvirtintas 1918 m. liepą³²².

Mickevičius-Kapsukas vadovavosi Lenino numatytais sovietinės propagandos gairėmis. Kadangi paminklų „carams ir jų tarnams“ Vilniuje nebebuvo, bolševikai 1919 m. nugriovė 1863–1865 m. statytą Aleksandro Neviškio koplyčią Šv. Jurgio (dab. Vinco Kudirkos) skvere (il. 2.13). Net ir esant itin nestabiliai politinei situacijai siekta naujai įprasminti Vilniaus centro erdves, itin daug dėmesio skirta dailei. Lietuvos ir Baltarusijos komunistų partijos centro komiteto laikraštis „Komunistas“ informavo apie sausio 26 d. vietinių dailininkų įkurtą „Vilniaus plastinio meno dailininkų gaminių sąjungą“, kuri „platins ir plėtos meną Lietuvos liaudyje“³²³, ir apie numatomą valstybinio taikomosios dailės muziejaus steigimą³²⁴. Balandžio pradžioje Liaudies švietimo komisariatas nutarė įkurti Vilniuje dailės akademiją, „kad suteikus galimybės plėtotis dailei Lietuvoj ir Baltarusijoje ir įtraukus plačias darbo minias į dailės kūrybą“³²⁵. Monumentaliojo plano doktrina vadovaujantis sukurti politiniai simboliai yra menkai dokumentuoti. Istoriografijoje užfiksuota tik keletas paminklų iniciatyvų. Katedros aikštėje „[...] nutarta pastatyti monumentą revoliucionieriams, kritusiems kovoje už Tarybų valdžią Vilniuje“³²⁶ ir 1919 m. sausio mėnesį palaidotiems Jekaterinos paminklo skvere³²⁷. Monumentui buvo planuojama pritaikyti likusį imperatorės postamentą³²⁸. Paskelbtą konkursą neva laimėjo

³²¹ Rus. „О снятии памятников, воздвигнутых в честь царей и их слуг, и выработке проектов памятников Российской Социалистической революции“. Monumentaliosios propagandos planas siekė formuoti piliečių pasaulėžiūrą taikant dailės kūrinius. Jis atspindėjo instrumentišką požiūrį į meną ir padėjo paversti dailininkus valstybės tarnautojais, atmetusiais kūrybinės laisvės idėjas. *Dailės istorijos šaltiniai. Nuo seniausių laikų iki mūsų dienų: antologija*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2012, p. 729-730 (leidinyje yra dokumento vertimas į lietuvių kalbą ir komentaras).

³²² Plačiau apie monumentaliosios propagandos planą, pvz., A. Святославский, *История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013, p. 318–325.

³²³ Sąjungos valdybos nariai: Adomas Varnas (pirmininkas), Antanas Žmuidzinavičius, Beras Zalkindas, Michailas Rouba, Stanisławas Bohusz-Sięstrzeńcewiczius ir kt., *Komunistas*, 1919 02 02.

³²⁴ *Komunistas*, 1919 04 02.

³²⁵ *Komunistas*, 1919 04 02.

³²⁶ *Lietuvių tarybinė dailė*, sud. S. Budrys, Vilnius, 1961, p. VIII.

³²⁷ 1919 m. sausio 2 d. kovoje su lenkų legionieriais žuvę Vilniaus darbininkų atstovų tarybos gynėjai Leonas Čaplinskis, Antanas Liaudanskas, Jankelis Šapira, Julius Šimelevičius ir Bonifacas Verbickas sausio 8 d. buvo palaidoti „ties Katedra, kur buvo seniau Katarinos paminklas. Lavonus apnešė gatvėmis po visą miestą; žmonių buvo daug, daugiausiai žydų. Katedros placious ir gatvių dalis buvo žmonių pilnutėlės. Keletas kalbėtojų kalbėjo į minias: lietuviškai, lenkiškai ir rusiškai. [...] Ta diena buvo darbininkų šventė. Krautuvės buvo uždarytos, darbas visur sustabdytas; visi namai įsakyta raudonomis vėliavomis papuošti.“ J. Matulaitis, *Užrašai*, parengė P. Subačius, Vilnius, 1998, p. 127–128.

³²⁸ L. Jasiulis, Menas žengė į mases, *Literatūra ir menas*, 1980 05 01.

skulptorius Rapolas Jakimavičius (1893–1961), sukūręs simbolinį revoliucinio proletariato atvaizdą – darbininko figūrą su vėliava³²⁹ (il. 2.12), tačiau projektas nebuvo įgyvendintas. Tuo tarpu nugriautos Neviškio koplyčios vietoje buvo ketinama statyti Marso paminklą³³⁰.

Aiškiausiai bolševikinio didžiojo pasakojimo detalės atsiskleidė siūlomuose Litbelo miestų „ir šiaip vietų“³³¹ pavadinimuose. Sekdami Maskvos pavyzdžiu ir imdamiesi aktyvios propagandos, bolševikai teikė toponimams žymiai daugiau dėmesio. Balandžio mėnesį, išleidęs įsakymą pakeisti „duotuosius įvairių carų ir jų bernų paminėjimui“³³² pavadinimus, Vidaus reikalų liaudies komisariatas rekomendavo gatves vadinti „revoliucijos kovotojų vardais: K. Markso, Fr. Engelso, F. Lasalio, V. Libknechto, K. Libknechto, R. Liuksemburg, J. Tiškos, Lenino ir t. t., o plotų – III Internacionalo, revoliucijos ir t. t.“³³³ Visi šie herojai buvo Lenino monumentaliosios propagandos plano įamžintinių asmenybių sąrašė³³⁴. Tad Vilniun buvo tiesiog importuojama sovietinė propaganda.

Iš Rusijos taip pat buvo atsivežta agitacinių-auklėjamųjų (rus. *агитационно-воспитательные*) priemonių mada. Katedros aikštėje buvo pastatyta laikina Jakimavičiaus sukurta triumfo arka³³⁵. Vasario 23 d. Vilniuje buvo švenčiama tikriausiai pirmoji sovietinė šventė – Raudonosios armijos įkūrimo metinės. Kaip įprasta, miestas buvo papuoštas žalumynais ir vėliavomis, tačiau buvo ir naujovių: buvo iškabinti revoliuciniai šūkiai, nauju maršrutu – Lukiškių aikštė, Šv. Jurgio (dab. Gedimino) prospektas, Jogailos g., Vilniaus g., Didžioji g. –ėjo valdžios atstovų, kariuomenės ir civilių eiseną, iki mitingo prie „žuvusiųjų draugų kapo“ Katedros aikštėje³³⁶, kur buvo pastatytos tribūnos³³⁷.

Rusijoje susikūręs Lietuvos bolševikų judėjimas Vilniuje iškart ėmėsi įgyvendinti sovietinius agitacijos ir propagandos metodus ir skyrė vizualinei komunikacijai ypatingą dėmesį. Trumpas bolševikų dominavimo laikas neleido šiems metodams išsiplėtoti, tačiau realizuoti viešosios erdvės tvarkymo ženklai aiškiai rodė pasirinktą miestovaizdžio kolonizavimo kryptį.

³²⁹ L. Jasiulis, Menas žengė į mases, *Literatūra ir menas*, 1980 05 01.

³³⁰ L. Jasiulis, Menas žengė į mases, *Literatūra ir menas*, 1980 05 01.

³³¹ *Komunistas*, 1919 04 09.

³³² Pažodžiui kartojamas monumentaliosios propagandos dekreto tekstas („Dėl paminklų carams ir jų tarnams nugriovimo [...]").

³³³ *Komunistas*, 1919 04 09.

³³⁴ Tiesa, komisariatas taip pat numatė galimybę grąžinti „senuosius“ pavadinimus ir net kreipėsi „į visus žinančius senus miestų, gatvių ir visokių vietų pavadinimus, prašydamas suteikti žinias [...]“. *Komunistas*, 1919 04 09.

³³⁵ *Lietuvių tarybinė dailė*, sud. S. Budrys, Vilnius, 1961, p. VIII.

³³⁶ *Komunistas*, 1919 01 10.

³³⁷ Ankstyvuosiuose bolševikų tekstuose praspūsta bažnytinė terminija, nes kitokia dar nebuvo įsisavinta, tad tribūnos buvo vadinamos sakyklomis (*Komunistas*, 1919 02 26), o šūkiai kartojami krikščioniškas formuluotes: „Darbininkų išganymas – komunizme!“ (*Komunistas*, 1919 01 26).

Per labai trumpą, apie šešias savaites trukusį lietuviškąjį Vilniaus laikotarpį³³⁸ Lietuvos Respublikos vyriausybė siekė pademonstruoti tarptautinei auditorijai, pirmiausiai Santarvės valstybėms, kurios sprendė Vilniaus ir Vilniaus krašto likimą, kad Lietuva yra tvirtai pasiryžusi šalies sostinę kurti Vilniuje. Labai greitai Vilniuje atsirado kai kurios Lietuvos valdžios ir švietimo institucijos: rugsėjo mėnesį iš Kauno į Vilnių persikėlė vidaus reikalų ministras³³⁹, dalis Žydų ministerijos³⁴⁰, nutarta perkelti į Vilnių Steigiamojo Seimo plenumo posėdžius³⁴¹, spalio mėnesį į sostinę persikėlė Švietimo ministerija³⁴², universiteto rūmuose (kur nuo 1919 m. spalio 10 d. veikė Lenkijos administracijos atidarytas universitetas) ketinta atidaryti Aukštuosius kursus³⁴³. Užsimezgė lietuvių teatro ir operos – dar vieno sostinės atributo – kūrimo idėjos: „[...] turime kurti šalia universiteto – konservatoriją, šalia mokyklų – teatrą, šalia valdžios įstaigų – operą“³⁴⁴. Uoliai atliekant šeimininko vaidmenį ir pabrėžiant kitokį nei Rusijos imperijos ar Antrojo Reicho nusistatymą, buvo kreipiamas dėmesys į Vilniaus infrastruktūrą – žadėta nedelsiant pradėti kanalizacijos tiesimo darbus³⁴⁵, o demonstruojant toleranciją Vilniaus tautinėms grupėms, iškabas, afišas ir skelbimus buvo leista rašyti lietuvių, lenkų, žydų ir gudų kalbomis³⁴⁶.

Žaibiškas Lietuvos vyriausybės reagavimas į pasikeitusią politinę situaciją aiškintinas tuo, jog vyriausybė dar neseniai (1919 m. gruodžio mėn.) buvo išsikrausčiusi iš Vilniaus, t. y. Vilniaus kaip Lietuvos administracinio centro tradicija dar nebuvo pamiršta. Be to, administracijos perkėlimas į Vilnių turėjo padėti laimėti kovą už miestą tarptautinėje arenoje. Pastangos taikiu būdu užimti miestą nenuėjo veltui, nes rugsėjo pabaigoje spaudoje buvo džiaugiamasi, kad „dėl valdžios persikėlimo į tikrą Lietuvos sostinę Vilnių mūsų Valdžia gauna iš įvairių pusių pasveikinimus“³⁴⁷, o įkurdindamos mieste savo karo misijas ir atstovybes Vilniaus atidavimą Lietuvai palaikė Prancūzija, Vokietija ir Estija³⁴⁸.

³³⁸ Daugiau nei metus (1919 04 19–1920 07 15) Vilniuje dominavo Lenkijos Respublikos valdžia (jos miesto savinimosi praktikos aptariamos kitame skyriuje). Pagal 1920 m. liepos 12 d. pasirašytą Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartį bei 1920 m. liepos 10 d. Santarvės valstybių sprendimą Vilnius atiteko Lietuvai, tačiau netrukus bolševikai Lietuvos kariuomenę iš miesto išstūmė ir tik pasirašius papildomą susitarimą (rugpjūčio 6 d.) Raudonoji armija Vilnių paliko. Lietuvos kariai į jį sugrįžo rugpjūčio 26 d., o spalio 9 d. miestą užėmė Želigowskio vadovaujami lenkų daliniai.

³³⁹ *Vilniaus aidas*, 1920 09 17.

³⁴⁰ *Vilniaus aidas*, 1920 09 25.

³⁴¹ *Vilniaus aidas*, 1920 09 22.

³⁴² *Vilniaus aidas*, 1920 10 06.

³⁴³ Pirmoji nepriklausomos Lietuvos aukštojo mokslo įstaiga, 1920–1922 m. veikusi Kaune. *Vilniaus aidas*, 1920 09 24, 1920 10 06.

³⁴⁴ J. Suž., Kame mūsų teatras?, *Vilniaus aidas*, 1920 10 06; A. Vaičiūnas, Operos reikalu, *Vilniaus aidas*, 1920 10 09.

³⁴⁵ *Vilniaus aidas*, 1920 09 30.

³⁴⁶ *Vilniaus aidas*, 1920 10 09.

³⁴⁷ *Vilniaus aidas*, 1920 09 30.

³⁴⁸ *Vilniaus aidas*, 1920 09 30.

Kaizerinės okupacijos metais vėliavai Aukštutinės pilies bokšte suteikta kritinė simbolinė prasmė (kieno vėliava – to ir miestas) motyvavo 1919–1920 m. dėl šios galios demonstravimo vietos vykusias batalijas. 1918 m. vasario 25 d. Lietuvos Tarybai patvirtinus Lietuvos tautinės vėliavos spalvas³⁴⁹, gegužę norėta bokšte iškelti trispalvę, tačiau tuo metu mieste dar buvusi kaizerinė administracija leido ją kabinti tik žemiau Reicho vėliavos, o toks sprendimas lietuvių netenkino, tad vėliavos kėlimo minties atsisakyta. Vokiečiams pasitraukus, 1919 m. sausio 1 d. šį simbolinį aktą iškilmingai atliko dešimt Lietuvos savanorių, tačiau sausio 6 d. bolševikai nuplėšė geltoną ir žalią spalvas ir paliko plevėsuoti tik raudoną vėliavos juostą. Balandžio mėnesį bokšte savo vėliavą iškėlė lenkai, o 1920 m. liepos mėn. vėl grįžo raudona bolševikų vėliava³⁵⁰. 1920 m. liepos viduryje kelioms dienoms spėta iškelti trispalvę³⁵¹, bet netrukus buvo grąžinta raudona bolševikinė vėliava. Rugpjūčio mėnesį trispalvę pavyko iškelti iškilmingai – 29 dieną, 10 val. ryto, lydimą 101 šūvio „iš armotų“ ji jau trečią kartą kilo virš Aukštutinės pilies bokšto³⁵². Tų pačių metų spalio pradžioje trispalvę pakeitė Želigowskio Vidurinės Lietuvos (lenk. *Litwa Środkowa*) vėliava su lenkiškuoju Ereliu ir lietuviškuoju Vyčiu.

³⁴⁹ Vėliavos projektą pasiūlė speciali komisija, kurios nariais buvo Jonas Basanavičius, Antanas Žmuidzinavičius ir Tadas Daugirdas.

³⁵⁰ E. Rimša, *Heraldika. Iš praeities į dabartį*, Vilnius, 2004, p. 83.

³⁵¹ *Nepriklausomoji Lietuva*, 1920 07 18.

³⁵² *Vilniaus aidas*, 1920 08 29.

3. Tarpukaris: Antrosios Žečpospolitos miesto konstravimas (1919–1939)

Disertacijoje Vilniaus lenkiškojo laikotarpio pradžia laikoma 1919 m. balandžio 19 d., kai į Vilnių įžengė Lenkijos legionai. Šį įvykį Vilniaus gyventojai simboliškai pažymėjo 1919 m. balandžio 26 d. įteikdami maršalui Józefui Piłsudskiui Vilniaus raktų piešinį (dail. Ferdynandas Ruszczycas). Laikotarpio pabaigos data laikoma 1939 m. rugsėjo 1 d. Ji siejama su Trečiojo Reicho ir SSRS karine invazija į Lenkiją, po kurios 1939 m. spalio 28-ąją į Vilnių įžygiavo Lietuvos Respublikos kariai.

Iki 1922 m. Vilniaus (ir Vilniaus krašto) politinė priklausomybė nebuvo iki galo aiški: 1920 m. vasarą Vilnių užėmė Raudonoji armija; 1920 m. rugpjūčio–rugsėjo mėnesį jį kontroliavo Lietuvos Respublika; nuo 1920 m. spalio iki 1922 m. kovo mėn. jis buvo tarptautinio pripažinimo nepasiekusios generolo Lucjano Żeligowskio Vidurinės Lietuvos administracinis centras; tik 1922 m. kovo 24 d. Vidurinė Lietuva buvo įtraukta į Lenkijos sudėtį ir politinė situacija stabilizavosi. Nepaisant to, daugelis 1919 m. inicijuotų Vilniaus simbolinio ženklinimo projektų buvo tęsiami vėliau, tad šiame skyriuje į 1919–1939 m. laikotarpį žvelgiama kaip į vientisą miesto viešosios erdvės savinimosi etapą.

Tarpukaryje Vilnius buvo penktas pagal gyventojų skaičių Lenkijos miestas, 1925–1939 m. – administracinis Vilniaus vaivadijos centras. 1931 m. visuotinio Lenkijos gyventojų surašymo duomenimis, mieste buvo beveik 200 tūkstančių gyventojų, iš kurių 65,5 proc. sudarė lenkai, 27,8 proc. – žydai, 3,8 proc. – rusai, 0,9 proc. – gudai (baltarusiai), 0,8 proc. – lietuviai³⁵³.

Trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiuose miestą savinosi dvi valstybės. Imperiniame Vilniuje prasidėjusi konkurencija tarp lenkų ir lietuvių nacionalinių pasakojimų pasiekė kulminaciją po I PK, kai politinė ir propagandinė kova dėl Vilniaus (ir Vilniaus krašto) virto ginkluotu konfliktu. Lietuvos Respublikos Konstitucija skelbė Vilnių tikrąja Lietuvos sostine, o Antroji Žečpospolita – vienu iš istorinių Lenkijos centrų. Lenkams miesto simbolinę vertę didino tai, kad Vilnius buvo Lenkijos romantizmo dainiaus Adomo Mickevičiaus studijų laikų ir nepriklausomybės kovų didvyrio Piłsudskio vaikystės ir jaunystės miestas³⁵⁴. 1920 m. spalio mėn. lietuviai Vilnių prarado beveik dviems dešimtmečiams, tačiau lietuviškąjį Vilniaus istorinį pasakojimą, kuriame ėmė figūruoti „lenkiškumu nesutepti“ miesto istorijos epizodai, toliau vystė laikinosios sostinės

³⁵³ Manoma, kad surašymo duomenys tendencingai didino lenkų ir mažino lietuvių skaičių (V. Stravinskienė, Tarp karų: Vilniaus miesto gyventojai 1915–1947 m., pranešimas konferencijoje *Karai ir taikos. Kultūros patirtys nuo Pirmojo pasaulinio karo iki Berlyno sienos griuvimo*, Lietuvos kultūros tyrimų institutas ir Lietuvos dailės muziejaus nacionalinė dailės galerija, Vilnius, 2014 11 19–20), tačiau faktas, kad daugumą miesto gyventojų sudarė lenkai ir žydai, nėra ginčijamas.

³⁵⁴ Józefas Piłsudskis gimė 1867 m. Zalave (Zułowo, Švenčionių r.), 1874–1885 m. gyveno Vilniuje, 1877–1885 m. lankė Pirmąją berniukų gimnaziją, kuri buvo įsikūrusi dab. Vilniaus universiteto patalpose, 1885 m. išvyko studijuoti į Charkovą ir Vilniuje daugiau nebegyveno. 20 km nuo Vilniaus, Pikeliškėse (Vilniaus r.), Aleksandra ir Józefas Piłsudskiai nuo 1930 m. turėjo dvarą, kuriame 1930–1934 m. leido vasaros atostogas.

visuomenės veikėjai. Lietuvos Respublikoje Vilnius tapo kertine, priešų „atimta“ tautinės tapatybės atminties vieta, dėl kurios Lietuvos Respublika iki 1938 m. atsisakė bet kokių diplomatinių santykių su Lenkija. Tuo tarpu lenkai – didžiausia tautinė miesto gyventojų grupė – pagaliau tapo miesto šeimininkais. Rusijos imperijoje nuolat slopinamas lenkų kultūrinis ir visuomeninis gyvenimas po karo galėjo nevaržomai reikštis. Vilnius buvo laikomas lenkišku miestu, tad oficialiai šeimininko vaidmenį gavusi lenkų bendruomenė nedvejodama ryškino jame savo nacionalinio pasakojimo momentus.

Lenkiškojo nacionalinio pasakojimo kūrėjai priėmė Rusijos imperijoje įprastą LDK polonizacijos chronologiją ir inkorporavo į savo pasakojimą Lietuvos istoriją nuo Krėvos sutarties (1385), tad Vilniuje tarpukariu buvo ketinama įamžinti LDK galybės, XIX a. sukilimų, lenkų nacionalinio pasipriešinimo ir Vilniaus išvadavimo nuo bolševikų 1919 m. atmintį.

Pagal ideologinius akcentus lenkiškojo Vilniaus viešosios erdvės pertvarkymus galima suskirstyti į dvi grupes: retrospektyvius, į praeitį orientuotus projektus, kurie ypač aktyviai buvo kuriami iškart po I PK; ir modernizmo (arba progreso, į ateitį orientuotus) projektus, kurie ėmė dominuoti prieš II PK. Palyginti su trečiuoju dešimtmečiu, kada buvo pabrėžiamos tradicinės vertybės (katalikybė ir kultūros paveldas), ketvirtajame dešimtmetyje, ypač antroje jo pusėje, ryškus buvo modernistinis atsinaujinimo ir pažangos motyvas.

Akcentų kaita sutapo ne tik su Antrosios Lenkijos Respublikos piliečių tapatybės suvokimo stiprėjimu, bet ir su ekonomikos vystymosi dinamika. Po I PK Lenkija buvo chaotiška ir nuskurdusi šalis: jos teritorijoje veikė trys skirtingos ekonominės sistemos ir cirkuliavo penki piniginiai vienetai³⁵⁵, klestėjo nedarbas, nebuvo vieningo susisiektinio tinklo³⁵⁶. 1924 m. įvesta vieninga valiuta – Lenkijos zlotas – pagerino situaciją, tačiau Didžioji depresija (1929–1933) vėl prislopino ekonomikos augimą. Ūkio situacija pasitaisė tik apie 1935 m., ir tai atspindi ne tik Vilniaus, bet ir kitų Lenkijos miestų (pvz., Varšuvos, Krokuvos) raida.

Pirmąjį Vilniaus „atgavimo“ dešimtmetį senąjį miesto lenkų bendruomenę buvo apėmusi patriotinė euforija. Buvo siekiama paženklinti ir įamžinti kiekvieną nacionalinio pasakojimo epizodą, herojų ir vietą. Sudėtinga ekonominė padėtis ribojė sumanymų realizavimo galimybes, daugelis viešųjų erdvių įprasminimo planų liko projektuose, eskizuose arba tik spaudoje, tačiau per pirmąjį dešimtmetį buvo sugebėta atsikratyti Rusijos imperijos simbolinių ženklų ir pagerbti bei viešojoje miesto infrastruktūroje naujai įprasminėti svarbiausius „lenkiškosios“ Vilniaus istorijos ir kultūros momentus: LDK klestėjimo tarpsnį, universiteto įkūrimą ir atkūrimą, Mickevičiaus ir Juliuszo Słowackio Vilniuje praleistus metus, 1863 m. sukilimą ir Vilniaus išvadavimą nuo bolševikų 1919 m.

³⁵⁵ Vokietijos markė, Rusijos rublis, Austrijos krona, Lenkijos markė ir *Ostrublis*.

³⁵⁶ Pvz., iki 1934 m. tarp Krokuvos ir Varšuvos nebuvo tiesioginės traukinio linijos.

1919 m. spalio 10–12 d., po 87 metų pertraukos, buvo iškilmingai atidarytas ir Stepono Batoro vardu pavadintas Vilniaus universitetas³⁵⁷ (lenk. *Universytet Stefana Batorego*, toliau – USB). Universitetas tapo itin svarbiu miestui intelektualų ir jaunuomenės traukos centru. 1923 m. buvo pertvarkytas universiteto didysis kiemas (greičiausiai atkuriant Kazimierzo Wilczyńskiego Vilniaus albume (1842–1875) užfiksuotą vaizdą), nugriauta kiemą nuo įėjimo į Šv. Jono bažnyčią skyrusi tvora, iškirsti kieme augę medžiai, atidengtos 1810–1816 m. užmūrytos šiaurinio ir vakarinio korpusų galerijos³⁵⁸ (il. 3.1, 3.2, 3.3).

1919–1926 m. buvo tvarkoma kovose dėl Vilniaus 1919–1920 m. žuvusių karių palaidojimo vieta Rasų kapinėse. 1919 m. vasarą buvo pavišintas sumanymas pastatyti paminklą, 1926 m. pagal architekto Juliuszo Kłoso (1881–1933) projektą buvo pastatyta koplyčia, pagal architekto ir konservatoriaus Jano Borowskio projektą sukurta atminimo lenta. 1921 m. buvo sutvarkyti lenkų kapai Karių (dab. Antakalnio) kapinėse.

Pirmajame tarpukario dešimtmetyje buvo šalinami represinės rusinimo politikos ženklai ir simboliškai oponuojant imperinei katalikybės slopinimo politikai akcentuojamas pagrindinių Vilniaus bažnyčių vaidmuo. 1922 m. Vilniaus katedrai buvo suteiktas mažosios bazilikos, o 1925 m. – arkikatedros titulas, 1927 m. popiežišką karūną buvo vainikuotas Aušros Vartų Madonos paveikslas. Intensyvios derusifikacijos laikotarpio pabaigą simboliškai žymi į Rusiją išvežtų imperatorės Jekaterinos II ir grafo Michailo Muravjovo paminklų postamentų demontavimas 1927 m. (il. 2.1)³⁵⁹ – miesto centro viešoji erdvė buvo paruošta naujiems jamžinimo ženkams.

Derusifikacijos projektai buvo tęsiami antrajame tarpukario dešimtmetyje. Pabrėžiant istorinę miesto reikšmę ir įtvirtinant lenkišką nacionalinį pasakojimą buvo rekonstruoti istoriniu, administraciniu, religiniu požiūriu svarbiausi Vilniaus pastatai.

1931–1932 m. buvo atnaujintas Aušros Vartų Dievo Motinos koplyčios interjeras (archit. Karolis Sיעiński, dail. Ruszczykas), rytiniame vartų fasade įkomponuotas heraldinio Lenkijos erelio reljefas (sculpt. Bałzukiewicz, 1923), 1933 m. pagal Jerzy Hoppeno (1891–1969) projektą

³⁵⁷ Plačiau apie atidarymo iškilmes: F. Ruszczyk, *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, Warszawa, 1996, p. 43–50.

³⁵⁸ 1920 m. universiteto kiemams draugija „Miłośniki Wilna“ suteikė pavadinimus: dab. Didysis kiemas pavadintas rektorius Piotro Skargos (Petro Skargos) vardu; dab. Observatorijos kiemas – Marcino Poczubotto (Martyno Počiohoto) vardu; iki šiol vartojamais vardais buvo pavadinti Motiejaus Kazimiero Sarbieviaus (Maciejaus Kazimierzo Sarbiewskio) ir Adomo Mickevičiaus kiemai; vienam iš kiemelių buvo suteiktas Franciszeko Smuglewicziaus (Pranciškaus Smuglevičiaus) vardas. J. Bułhak, *Ferdynand Ruszczyk. Życie i dzieło*, Wilno, 1939, p. 190–191.

³⁵⁹ Išmontavus Muravjovo paminklo postamentą, dalis jo akmens buvo panaudota statant paminklą Liudvikui Narbutui ir jo būriui – Muravjovo nuslopinto sukilimo dalyviams. Ruszczyco suprojektuotas ir 1933 m. skulptoriaus Bałzukiewicziaus įgyvendintas paminklas stovi masinės kapavietės vietoje Dubičiuose, Varėnos rajone. V. Jankauskas, Boleslovas Balzukevičius – Vilniaus dailininkas, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2003, Nr. 29, p. 105. Kur panaudotas kitas Muravjovo ir Jekaterinos II paminklų postamentų akmuo – nėra žinoma.

lotyniškas užrašas ant vakarinio koplyčios fasado buvo pakeistas lenkišku³⁶⁰. 1937–1939 m. pagal architekto Stefano Narębskio³⁶¹ (1892–1966, 1928–1937 m. Vilniaus miesto architekto) projektą buvo rekonstruotas buvusios rotušės pastato interjeras ir eksterjeras. Rengiant rekonstrukcijos projektus buvo siekiama atkurti originalų, Lauryno Gucevičiaus brėžiniuose fiksuotą vaizdą, o centriniame rotušės fasade, vietoj tarp dviejų centrinių kolonų įspraustų siaurų laiptų (il. 3.6), buvo įrengti platūs granito laiptai, kuriais naudojamės iki šiol³⁶². Ryškiausiais ir stambiausiais tarpukario Vilniaus „įpaminklinimo“ projektais laikytini Aukštutinės pilies vakarų bokšto trečiojo tarpsnio atstatymas ir Vilniaus katedros rekonstrukcija bei karališkųjų palaikų mauzoliejaus įrengimas joje. Visų šių istorinių pastatų rekonstrukcijos stebina ne tiek darbų mastais, kiek užmoju – naujieji miesto šeimininkai ėmėsi svarbiausių istorijos paminklų ir drąsiai juos keitė, tokiu būdu simboliškai savindamiesi LDK istoriją ir paveldą.

Nepaisant čia aprašytų retrospektyvių simbolinio ženklinimo iniciatyvų, antrajame tarpukario dešimtmetyje dominavo progreso ir pažangos naratyvas. Jo pradžia sietina su naujomis miesto ekonominio ir visuomeninio gyvenimo skatinimo iniciatyvomis. 1928 m. rugpjūčio 18–rugsėjo 9 d. pirmą kartą Vilniuje buvo surengta Šiaurės mugė (*Targi Północne*, vyko iki 1938 m.). Tuo metu Lenkijoje sėkmingai veikė Tarptautinė Poznanės mugė (*Międzynarodowe Targi Poznańskie*, nuo 1921 m.) ir Lvovo Rytų mugė (*Targi Wschodnie*, nuo 1921 m.). Jų pavyzdžiu Vilniuje suorganizuoto renginio paskirtis buvo skatinti prekybos augimą pritraukiant į Vilnių verslininkų iš šiaurės rytų Lenkijos, Latvijos ir Sovietų Sąjungos. Pirmosios mugės vyko Bernardinų sode, vėliau jos buvo perkeltos į Naujamiestį³⁶³ (il. 3.7, 3.8). Be to, 1934–1938 m. Vilniuje vyko tarptautiniai Kailių aukcionai (lenk. *Aukcje Futrzarskie*); 1933 m. buvo įkurta Rytų žemių vystymo draugija (lenk. *Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich*). Šios iniciatyvos liudijo apie miesto šeimininkų veiklos krypties pasikeitimą: anksčiau visas dėmesys buvo skiriamas

³⁶⁰ Lotyniškas užrašas „Mater misericordiae sub tuum praesidium confugimus“ buvo išverstas į lenkų kalbą: „Matko miłosierdzia pod Twoją obronę uciekamy się“. 1964 m. buvo atliktas atvirkštinis keitimas.

³⁶¹ Narębskis gimė Kaukaze, septynerių metų grįžo su šeima į motinos gimtąjį miestą Vilnių. Studijavo Civilinių inžinierių institute Peterburge. 1922 m. baigė Varšuvos politechnikos universitetą ir apsigyveno Vloclaveke (Włocławek) ir dirbo architektu, 1927–1928 m. miesto architektu. 1928 m. grįžo į Vilnių. Vilniuje suprojektavo ir pastatė modernistinį Šiaurės mugių paviljoną Bernardinų sode (1929), nuosavą namą su barokiniais portalais Montvilos skersgatvyje (1929–1930, dab. Jurgio Savickio g. 4), modernistines su barokiniais portalais generolo Lucjano Żeligowskio ir Władysława Syrokomlės vardo mokyklas Antakalnyje (1930–1931, dab. Antakalnio gimnazija, Antakalnio g. 29), istoristinių baroko formų transformatorinę Pylimo g. (1930, dab. Geležinkelio g. 7). Nuo 1937 m. dėstė USB. 1945 m. repatriavo į Torunę, kur dirbo Mikalojaus Koperniko universiteto Interjero projektavimo katedros vedėju.

³⁶² Narębskis suprojektavo ir įgyvendino ir kitas klasicizmo stiliaus reprezentacinių interjerų renovacijas: 1932–1935 m. jis įgyvendino Vilniaus vyskupo rezidencijos rekonstrukciją Marijos Magdalenos gatvėje (dab. Vilniaus arkivyskupijos kurija, Šventaragio g. 4), 1935 m. parengė USB interjerų sutvarkymo projektus.

³⁶³ Šiaurės mugėms Vilniuje buvo statomi laikini paviljonai. Dalis jų liko stovėti ir vėliau buvo integruoti į miesto „audinį“, pvz., iki šiol išlikę dab. Bernardinų sodo vartai Maironio g. Dėl mugių buvo padidinta Bernardinų sodo teritorija: prailginta centrinė sodo alėja prie jos prijungiant buv. Botanikos gatvę. *Ilustrowana książka pamiątkowa I Targów Północnych*, Wilno, 1928.

sakralinių ir istorinių miesto ikonų tvarkymui, o vėlesniu etapu vis labiau ryškėjo tendencija Vilnių traktuoti kaip modernų Antrosios Žečpospolitos miestą. Ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje, vadovaujantis naujausiomis tarptautinėmis urbanistikos ir architektūros madomis, buvo pradėta vystyti miesto infrastruktūrą: parengti svarbiausių Vilniaus aikščių rekonstrukcijos projektai, pradėtas rengti generalinis Vilniaus planas.

Užsakovai ir vykdytojai

Nauja politinė situacija buvusius opozicionierius pavertė Vilniaus oficialiojo simbolinio ženklinimo projektų iniciatoriais, užsakovais ir vykdytojais. Daugelis Rusijos imperijoje nereikšmingas pozicijas užėmusių lenkakalbių vilniečių tapo respektabiliais visuomenės veikėjais. „Senoji“ Vilniaus lenkų bendruomenė tapo miesto viešosios erdvės derusifikacijos ir lenkiškojo didžiojo pasakojimo įvaizdinimo kampanijos branduoliu. Šį branduolį sudarė poetas ir žurnalistas, Lenkų teatro Vilniuje meno vadovas, laikraščio „Słowo“ redaktorius Czesławas Jankowskis (1857–1929), skulptorius, USB Dailės fakulteto profesorius Bolesławas Bałzukiewicz (1879–1935), fotografas, USB Dailės fakulteto Meninės fotografijos skyriaus vedėjas Janas Bulhakas (1876–1950), poetas ir publicistas Jerzy Jankowskis (1887–1941), istorikas, Vilniaus miesto archyvo direktorius Wacławas Gizbert-Studnickis (1874–1962), Vilniaus piešimo mokyklos tapybos dėstytojas Stanisławas Jarockis (1871–1944), medikas ir Vilniaus istorijos tyrinėtojas Władysławas Zahorskis (1858–1927) ir kiti. Nuo 1909 m. Vilniuje gyveno viena svarbiausių tarpukario meninio gyvenimo figūrų – Ferdynandas Ruszczycas (1870–1936)³⁶⁴. Dailininkas gimė Bohdanove (Bohdanów, dab. Багданав, Baltarusija, Minsko r.), studijavo Peterburgo dailės akademijoje, dėstė Varšuvos dailės mokykloje³⁶⁵ bei Krokuvos dailės akademijoje, o nuo 1919 m. dirbo USB Dailės fakulteto dekanu.

„Senosios“ lenkų bendruomenės gretas sustiprino nauji Vilniaus gyventojai. Pirmasis pokario dešimtmetis pasižymėjo dinamiška miesto gyventojų sudėties kaita, kurią lėmė migracija iš didžiosios Lenkijos – energingi jauni mokslininkai ir kultūrininkai iš įvairių Lenkijos miestų kraustėsi į Vilnių dėl darbo. Jų atsivežtos žinios ir energija turėjo lemiamos reikšmės miesto viešosios erdvės raidai ir Vilniaus paveldo tyrimams. Pvz., nuo 1920 m. USB Architektūros katedrai vadovavo ir Vilniaus paminklus tyrinėjo bei garsino Varšuvoje gimęs architektas Kłosas. 1923 m. jis publikavo lenkakalbei auditorijai skirtą vadovą po Vilnių³⁶⁶. 1924 m. į Vilnių atvyko ir pradėjo dirbti Radome gimęs paminkloaugininkas Stanisławas Lorentzas (1899–1991)³⁶⁷. 1929–1935 m. jis buvo Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų paminklų konservatorius, vadovavo daugeliui

³⁶⁴ „Nuo tada, kai Ruszczycas apsigyveno Vilniuje, jokia šventė, jokios iškilmės, jokia visuomeninė ar tautinė iniciatyva neapsiėjo be jo dalyvavimo,“ – rašė Czesławas Jankowskis laikraštyje „Słowo“ (1927 05 29).

³⁶⁵ Nuo 1932 m. – Varšuvos dailės akademija.

³⁶⁶ J. Kłos, *Przewodnik krajoznawczy*, Wilno, 1923 (pirmasis leidimas).

³⁶⁷ R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa, 1981, p. 74–132.

svarbių paminklosauginių projektų³⁶⁸. 1923–1924 m. Vilniuje gyveno ir USB Dailės fakulteto profesoriaus asistentu dirbo iš Krokuvos atvažiavęs skulptorius, Lenkijos ekspresionistų grupės „Formiści“ įkūrėjas ir narys Zbigniewas Pronaszko (1885–1958). Nuo 1926 m. Vilniaus Dailiųjų amatų mokykloje, vėliau USB dėstė Lvoje gimęs, Krokuvos dailės akademiją baigęs tapytojas ir grafikas Tymonas Niesiołowski (1882–1965). 1923–1930 m. USB Dailės fakulteto ornamentikos ir grafikos skyriui vadovavo iš Lvovo atvykęs tapytojas Stanisławas Matusiakas (1895–1945?).

Suvienijus senųjų ir naujųjų Vilniaus gyventojų jėgas buvo siekiama „įrašyti“ miestą į Lenkijos žemėlapi. Prie to ženkliai prisidėjo ir nuolatinis nacionalinio didvyrio, generalinio štabo vado maršalo Piłsudskio dėmesys Vilniui³⁶⁹.

Didelę įtaką ketvirtojo dešimtmečio Vilniaus viešosios erdvės pertvarkymams ir miesto plėtrai padarė apie 1934–1936 m. vykęs kartų pasikeitimas: 1932 m. iš viešojo gyvenimo dėl ligos pasitraukė ir 1936 m. mirė Ruszczycas, 1936 m. į Varšuvą išvažiavo Lorentzas, 1937 m. Vilniaus architekto pareigas paliko Narębskis, savarankiškai dirbti pradėjo USB baigę dailininkai, pvz., skulptorius Tadeusz Godziszewskis (1904–1977). 1936 m. įkurtas Miesto urbanistikos biuras paskatino jaunos Varšuvos politechnikos universitetą baigusius, t. y. Lenkijos Respublikoje išugdytus, architektus vykti į Vilnių. Dėl aktyvios Lenkijos architektų sąjungos (lenk. *SARP – Stowarzyszenie Architektów Polskich*) veiklos Vilniaus konkursuose ėmė dalyvauti jauni projektuotojai iš Varšuvos. Jauni architektai ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje projektavo ir statė modernistinės / funkcionalistinės architektūros objektus ir įkūnijo Vilniuje naują progreso ir pažangos naratyvą.

Urbanistika ir architektūra

Tarpukario Vilniaus centras buvo lokalizuotas toje pačioje erdvėje kaip paskutiniaisiais imperijos dešimtmečiais ir apėmė senamiestį su Katedros, Rotušės ir Napoleono (buv. Rūmų, vėliau Michailo Muravjovo, dab. Simono Daukanto) aikštėmis bei Adomo Mickevičiaus gatvę (buv. Šv. Jurgio, dab. Gedimino pr.) su Elizos Ožėškienės (buv. Šv. Jurgio, dab. Vinco Kudirkos) ir Lukiškių aikštėmis. Į centro erdvę buvo įtrauktos ir istorinės Vilniaus atminties vietos – Aušros vartai ir universiteto ansamblis. Atskiri įvykiai aktualizavo ir prie centro priartino už jo ribų esančias miesto vietas: dešinią Neries krantą ties dab. Sporto rūmais, kur buvo pastatytas laikinas paminklas Mickevičiui, ir Rasų kapines, kurios buvo išplėstos ir pritaikytos Lenkijos karių, vėliau – Piłsudskio širdies memorialui.

³⁶⁸ Apie Lorentzo veiklos mastą ir įtaką byloja faktas, kad 1936 m. jis išvyko iš Vilniaus užimti naujo Lenkijos nacionalinio muziejaus Varšuvoje direktoriaus posto ir išbuvo šiame poste iki 1982 m. Daugiau apie Lorentzo veiklą Vilniuje: S. Lorentz, *Album wileńskie*, Warszawa, 1986; V. Drėma, S. Lorentz, *Laiškai = Listy*, sud. R. Janonienė, Vilnius, 1998; R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa, 1981.

³⁶⁹ Plačiau apie tai p. 95.

Aukštutinės pilies vakarų bokšto atstatymas ir Vilniaus katedros radiniai

1925 m. Lorentzo iniciatyva Vilniuje sušauktame Lenkijos architektūros paminklų konservatorių suvažiavime buvo apibrėžtos svarbiausios Aukštutinės pilies saugojimo gairės ir konstatuota būtinybė nugriauti medinį bokšto antstatą. 1928 m., siekiant apsaugoti išlikusias bokšto dalis ir suteikti jam geresnes proporcijas, nutarta atstatyti trečiąjį bokšto tarpsnį.

Vilniaus spauda liudija, kad vilniečiai abejojo, ar verta ryžtis tokiam žingsniui – jie sakėsi esą labai pripratę matyti bokštą su medine būdele ir prie šio vaizdo per daug prisirišę, kad norėtų jį keisti. Bokšto viduje buvo ketinama įrengti muziejų, o jo viršuje – apžvalgos aikštelę, kad bokštas ir miesto panorama atsivertų visuomenei.

Dėl finansavimo trūkumo darbai Pilies kalne vyko pamažu ir su pertraukomis, tačiau nenutrūko visą tarpukarį³⁷⁰. 1930 m. balandžio ir gegužės mėn., prižiūrint specialiai sudarytai komisijai, pirmą kartą buvo tyrinėjamas Aukštutinės pilies kalnas ir griuvėsiai, siekta nustatyti autentiškas jų dalis ir buvusius Pilies kalno statinius. 1930–1938 m. buvo konservuojamos ir restauruojamos Aukštutinės pilies rūmų liekanos, tyrinėjamas vakarų bokštas. 1930 m. rudenį pagaliau buvo išardytas 95 metus ant bokšto stovėjęs medinis antstatas (il. 3.9), o 1938 m. pagal konservatoriaus Borowskio projektą pradėtas atstatinėti trečiasis bokšto aukštas³⁷¹. Iki II PK pradžios nespėta įrengti bokšto vidaus, tačiau pagrindinės Vilniaus panoramų dominantės – Aukštutinės pilies vakarų bokšto – atstatymo darbai buvo baigti ir trijų aukštų bokštas labai greitai tapo naujojo reprezentacinio Vilniaus įvaizdžio dalimi. Bokšto viršuje įrengtoje apžvalgos aikštelėje buvo iškelta Lenkijos valstybinė vėliava³⁷².

Dėl 1931 m. potvynio padarytos žalos ir ankstesnių pažeidimų Kłoso vadovaujamas Vilniaus katedros gelbėjimo komitetas (lenk. *Komitet Ratunkowy Katedry Wileńskie*) ėmėsi restauruoti ir tvirtinti pastato konstrukcijas bei pamatus. Kasinėjimų metu katedros rūsiuose buvo atrasti LDK kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Aleksandro Jogailaičio, Žygimanto Augusto žmonų Elžbietos ir Barboros Radvilaitės palaikai³⁷³. Radinių vaizdai buvo reprodukuojami ir platinami spaudoje, rengiamos keliaujančios parodos, gyventojai kviečiami pasižiūrėti palaikų ir relikvijų³⁷⁴. Nors šis atradimas bei jo ritualizuotas viešinimas ir įamžinimas nedarė įtakos Vilniaus viešosios erdvės tapatybei, jis pelnė miestui Lenkijos spaudos, visuomenės bei valdžios

³⁷⁰ Iki 1936 m. jiems vadovavo Lorentzas, vėliau – Franciszekas Ksawery Piwockis (1901–1974, Vilniuje gyveno 1936–1937) ir Witoldas Kieszkowskis (1903–1950, Vilniuje gyveno 1937–1939).

³⁷¹ Buvo rekonstruota autentiškų formų laiptinė, perdangos, langai ir durys.

³⁷² Kaip liudija fotografijos, vėliava bokšto viršuje buvo iškelta šiek tiek anksčiau, vos pastačius trečiąjį bokšto aukštą.

³⁷³ Tikėtasi atrasti Vytauto kapą, tačiau jis neaptiktas.

³⁷⁴ Plačiau: A. Andriulytė, Karališkųjų palaikų atradimas Vilniaus Arkikatedroje 1931 m.: atvaizdų kolekcija, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2012, T. 65–66, p. 327–360.

dėmesio ir sustiprino Vilniaus kaip istorinio Lenkijos miesto įvaizdį. Pagal Hoppeno projektą 1931 m. buvo įrengtas laikinas karališkųjų palaikų mauzoliejus katedros Valavičių koplyčioje, o 1932–1939 m., pagal architektų Kłoso, Henryko Wąsowicziaus³⁷⁵ ir Stanisława Bukowskio (1904–1979) projektą, po Šv. Kazimiero koplyčia, senosios LDK sostinės širdyje, naujas mauzoliejus, kuriame ir dabar ilsisi karališkieji palaikai³⁷⁶.

Józefo Piłsudskio širdies memorialas Rasų kapinėse

Lemiamu miesto urbanistinės raidos faktoriumi tapo 1935 m. gegužės 12 d. Varšuvoje mirusio maršalo Piłsudskio atminimo įamžinimas. Maršalas buvo ryškiausia politinė figūra Antrojoje Žečpospolitoje. Aneksavus Vilniaus kraštą, jis dažnai lankėsi mieste, viešai deklaravo esąs lietuvis³⁷⁷. Piłsudskio dėmesys Vilniui buvo neabejotinai svarbus jungiant Lenkiją ir Vilniaus kraštą (arba Varšuvą ir Vilnių), tačiau jo laidotuvės Vilniui buvo dar svarbesnės. Pagal velionio valią jo kūnas turėjo būti palaidotas Krokuvoje, Vavelio katedros Šv. Leonardo kriptoje, o širdis – Vilniuje, kartu su motinos palaikais³⁷⁸. Palikti Vilniui savo širdį reiškė paversti miestą visos Lenkijos dėmesio centru, piligrimų kelionių vieta, viena reikšmingiausių Lenkijos nacionalinio pasakojimo ir atminties vietų, simboliškai, bet tvirtai surišti Vilniaus kraštą ir Lenkijos Respubliką.

Piłsudskio kultas buvo gerai išvystytas dar jam esant gyvam – maršalui buvo statomi paminklai, jo vardu vadinamos gatvės, viešai švenčiamos Piłsudskio šeimos šventės (gimtadieniai ir vardadieniai). Maršalui mirus, kultas dar labiau išsiplėtojo³⁷⁹. 1935 m. birželio 6 d. Varšuvoje buvo įkurtas Aukščiausiasis maršalo Piłsudskio atminimo įamžinimo komitetas (lenk. *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie*, veikė iki 1939). Siekdamas išvengti chaoso ir eklektikos, šis komitetas nustatė kelių standartinių formų įamžinimo ženklus – obeliską, memorialinį akmenį ir atminimo lentą. Juos pasistatyti / prisitvirtinti galėjo tos vietovės, kuriose kada nors lankėsi Piłsudskis. Aukščiausiajam komitetui kiekvienoje vaivadijoje atstovavo pilietinės tarybos (lenk. *Rady Obywatelskie*), kurioms buvo patikėtas vykdytojų vaidmuo.

³⁷⁵ Gyvenimo datos nežinomos.

³⁷⁶ N. Kitkauskas, *Vilniaus katedra*, Vilnius, 1976.

³⁷⁷ Pvz.: A. Piłsudska, *Wspomnienia*, Warszawa, 2004, p. 349.

³⁷⁸ Tuo tarpu smegenis tyrė USB mokslininkai Maksymilianas Rose, Kazimierz Orzechowski ir Stefan Pieńkowski. Tai liudija 1938 m. prancūzų kalba publikuota neurologijos ir psichiatrijos profesoriaus Rose parengta Piłsudskio smegenų analizės ataskaita (219 p.): M. Rose, *Les cerveau de Joseph Piłsudski*, Wilno, 1938, www.thehumanbrain.info/database/db_references/rose_pilsudski_1938.pdf, žiūrėta 2015 05 29. Lorentzas rašo, kad pagal Piłsudskio valią, USB anatomijos ir antropologijos profesoriui Michalui Reicherui ištirti buvo atiduota ir jo širdis. S. Lorentz, *Album wileńskie*, Warszawa, 1986, p. 198.

³⁷⁹ Plačiau apie Piłsudskio kultą: H. Hein, *Der Piłsudski-Kult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926–1939*, Marburg, 2002.

Tiesioginėje Aukščiausiojo įamžinimo komiteto žinioje buvo vos keli valstybinės svarbos objektai: piliakalnis Saviniece³⁸⁰ (Sowiniec, vadinamas Józefo Piłsudskio / Nepriklausomybės / Laisvės piliakalniu, lenk. *Kopiec Józefa Piłsudskiego / Niepodległości / Wolności*), Piłsudskio paminklas Varšuvoje, kriptas su sarkofagu Vavelio katedroje, gimtosios Piłsudskio sodybos Zalave atstatymas ir jo širdies memorialas Vilniaus Rasų kapinėse. Kitus įamžinimo projektus komitetas buvo įgaliotas ne organizuoti, o tik tvirtinti³⁸¹. Taigi, velionio valia Vilnius pagaliau atsirado tarp penkių pagrindinių Lenkijos atminties vietų – tikslas „įrašyti“ miestą į Lenkijos žemėlapią buvo pasiektas.

Ruošiantis maršalo širdies laidotuvėms Rasų kapinėse buvo perplanuota 1919–1920 m. kovose dėl Vilniaus žuvusių kareivių palaidojimo vieta, išardyta Kłoso suprojektuota koplyčia. Naują karių memorialo pavidalą, Piłsudskio sarkofago projektą ir širdies urną (il. 3.10, 3.11, 3.12, 3.13) buvo patikėta sukurti Varšuvos dailės akademijos prorektoriumi, vėliau rektoriumi (1936–1939) prof. Wojciechui Jastrzębowskiui. Jis buvo aukščiausios kategorijos „rūmų“ dailininkas: kūrė Antrosios Žečpospolitos serijinių monetų dizainą (1, 2, 5, 10, 20, 50 grašių), valstybinius apdovanojimus ir kitas valdžios regalias, o mirus Piłsudskiui buvo atsakingas už Varšuvos Šv. Jono katedros – maršalo šarvojimo vietos – dekoravimą ir kitą laidojimo atributiką. Parengiamuosius širdies laidojimo darbus Vilniuje prižiūrėjo tuomet jau Nacionalinio muziejaus Varšuvoje direktoriumi dirbęs Lorentzas.

Piłsudskio širdis 1935 m. gegužės 31 d. buvo atvežta į Vilnių ir iki laidotuvių dienos saugoma Šv. Teresės bažnyčioje. Gavus Lietuvos Vyriausybės sutikimą, 1935 m. vasarą buvo ekshumuota 1884 m. mirusi, Suginčių bažnyčioje (dab. Molėtų r.) palaidota Piłsudskio motina. Jos palaikai buvo atvežti į Vilnių ir saugomi Šv. Teresės bažnyčios rūsyje. Laidotuvių iškilmės vyko 1936 m. gegužės 11–12 d. Svečiams iš Varšuvos į Vilnių gabenti buvo skirta 16 papildomų traukinių (po 500 vietų kiekviename)³⁸². Iškilmių proga netoli memorialo esančiame name buvo atidaryta maršalui skirta paroda, apšviesti svarbiausi miesto paminklai – Aukštutinės pilies vakarų bokštas, Trijų Kryžių kalnas, Šv. Teresės bažnyčia, Aušros Vartai, rotušė, Šv. Jono bažnyčios varpinė, Šv. Onos, Šv. Kotrynos ir Misionierių bažnyčios, didysis USB kiemas, – bažnyčiose buvo aukojamos mišios, šaudyta iš patrankų, tylos minutes keitė visų Vilniaus bažnyčių varpų gaudimas, laidojant urną visoje šalyje trims minutėms buvo nustota dirbti³⁸³.

³⁸⁰ Aukščiausia kalvų masyvo Krokuvos teritorijoje viršūnė. Panašus piliakalnis tame pačiame žaliajame masyve buvo supiltas Tadeuszo Kościuszko atminimui dar 1820–1823 m.

³⁸¹ AAN, *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie*, b. 1, p. 1.

³⁸² AAN, *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie*, b. 54, p. 1.

³⁸³ Laidotuvių eiseną keliavo per miestą Aušros Vartų, Didžiąją, Pilies gatvėmis, per Katedros aikštę, Mickevičiaus, Vilniaus, Vokiečių ir Aušros Vartų gatvėmis ir tik tuomet į Rasų kapines. Eiseną lydėjo bažnyčių varpai (po 15 minučių, tokia tvarka: Šv. Dvasios, Šv. Kazimiero, Šv. Jonų, Katedros, Šv. Jurgio, Šv. Kotrynos, Šv. Kazimiero, Šv. Dvasios, Šv. Teresės, Misionierių ir Vizitiečių). Detalios laidotuvių ceremonija aprašyta: AAN, *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie*, b. 43, p. 223–228.

Piłsudskio sprendimas atiduoti Vilniui savo širdį ir naujasis palaidojimas pakeitė miesto statusą, pavertė jį reprezentaciniu Lenkijos centru ir įpareigojo rūpintis juo kaip viena svarbiausių šalies atminties vietų. Nors maršalo širdies laidojimo ceremonija Vilniuje 1936 m. tebuvo nepaprastai išplėtotas ritualas, apčiuopiamų pokyčių atnešęs tik Rasų kapinių memorialui, nacionalinės svarbos miesto statusas ir centrinės valdžios dėmesys paskatino imtis kitų Piłsudskio atminimo įamžinimo Vilniuje priemonių ir lėmė tolimesnes centrinės viešosios erdvės pertvarkas.

Katedros aikštės rekonstrukcija ir Vilniaus generalinis planas

Istoriniai 1935–1936 m. įvykiai pakeitė požiūrį į Vilnių, o gerėjanti Lenkijos ir Vilniaus ekonominė situacija leido daugiau investuoti į jo viešosios erdvės vystymą. Tad kol Piłsudskio širdis buvo saugoma Šv. Teresės bažnyčioje, Vilniaus pilietinė maršalo atminimo įamžinimo taryba nusprendė pastatyti jam paminklą³⁸⁴. 1935 m. liepos 1 d. Miesto taryba skyrė jo statybai šimtą tūkstančių zlotų – paminklą buvo ketinama finansuoti iš mokesčių mokėtojų pinigų. Paminklo vieta buvo renkama tarantis su menininkais, architektais ir visuomene. Siūlytos įvairios miesto vietos: Lukiškių aikštė, Taurakalnis, naujas miesto kvartalas prie geležinkelio stoties, aikštė priešais USB biblioteką, Veršyno (dab. Karaliaus Mindaugo) skveras ir Katedros aikštė. 1936 m. vasario mėn. paskelbtas paminklo konkursas, tiksliau, pirmasis, urbanistinis jo etapas, turėjo išspręsti paminklo vietos ir aplinkos sutvarkymo klausimus. Buvo pateikta trylika pasiūlymų³⁸⁵. Konkursą laimėjo Varšuvos politechnikos universiteto Architektūros fakulteto absolventų – Vilniuje gyvenusio Kazimierzo Biszewskio ir visoje Lenkijoje dirbusio Zbigniewo Wyszackio projektas, numatęs radikalų aikštės ir jos aplinkos perplanavimą (il. 3.14). Tačiau pilietinė maršalo atminimo įamžinimo taryba realizacijai nepasirinko nei vieno pateikto projekto ir vienvaldiškai nusprendė, kad paminklas stovės Katedros aikštėje³⁸⁶. Šis sprendimas reiškė, kad tuometinį lenkiškojo Vilniaus centrą buvo nutarta vystyti Rusijos imperijos laikais susiformavusioje reprezentacinėje miesto dalyje – aplink Katedros ir Ožėškienės aikštes ir jas jungiančią Mickevičiaus gatvę.

Katedros aikštė 1936 m. vis dar atrodė kaip Rusijos imperijos laikais – palei katedros sieną driekėsi gatvė su arklinio tramvajaus bėgiais, jungianti Pilies gatvę su Mickevičiaus gatve, o aikštės viduryje vešėjo medžiai ir krūmai – imperatorės Jekaterinos paminklą supęs skveras (il. 3.15). Tokia aplinka paminklui netiko, tad optimalią Katedros aikštės urbanistinę koncepciją buvo pavesta surasti tuo tikslu Vilniuje įkurtam Miesto urbanistikos biurui (lenk. *Miejskie Biuro*

³⁸⁴ *Kurier Wileński*, 1935 05 24.

³⁸⁵ Gdzie stanie pomnik Marszałka Piłsudskiego w Wilnie?, *Słowo*, 1935 06 18.

³⁸⁶ *Słowo*, 1935 07 09. Plačiau apie Piłsudskio paminklo Vilniuje konkursus: D. Konstantynów, Pomnik Józefa Piłsudskiego w Wilnie, *Biuletyn Historii Sztuki*, R. LV, 1993, Nr. 2–3, p. 223–232.

Urbanistyczne). Biurui vadovavo Varšuvoje gyvenęs architektas Romualdas Guttas³⁸⁷ – vienas iškiliausių ir labiausiai patyrusių tarpukario Lenkijos architektų-urbanistų. 1935 m. Guttas (kartu su kraštovaizdžio architekto Alina Scholtz) laimėjo uždarą Piłsudskių sodybos Zalave ir aplink esančio parko sutvarkymo konkursą (tai buvo vienas iš penkių maršalo įamžinimo projektų, kuriais rūpinosi Aukščiausiasis Piłsudskio atminimo įamžinimo komitetas, parkas iškilmingai atidarytas 1937 m.). Miesto urbanistikos biure taip pat dirbo urbanistinį Piłsudskio paminklo konkursą laimėjęs architektas Bukowskis, kiti Varšuvos politechnikos universiteto, svarbiausios Lenkijos architektūros mokyklos, absolventai: Leszekas Teodozy Dąbrowskis, Juliuszas Dumnickis, taip pat Jerzy Kobzakowski, Zbigniewas Czechas, Kazimierz Biszewski, Wiktoras Espenhanas, Janas Peksza.

1936–1937 m. Gutto vadovaujamas Miesto urbanistikos biuras parengė Katedros aikštės rekonstrukcijos projektą (il. 3.16). Buvo numatyta naikinti medžiais apaugusį skverą, aikštę įgilinti ir išgrįsti, o gatvę, ėjusią palei katedrą, perkelti į dabartinės Šventaragio gatvės vietą. Piłsudskio paminklui buvo numatyta rytinė aikštės dalis³⁸⁸. Aikštė buvo projektuojama kaip tautos forumas šventėms ir renginiams, o įgilinta jos erdvė leido tarsi ant postamento iškelti ir eksponuoti katedrą. Piłsudskio paminklas turėjo suteikti centrinei miesto erdvei simbolinį turinį – įamžinti naujosios Lenkijos istorijos herojų.

Vilniaus Katedros aikštės rekonstrukcijos projektas buvo ruošiamas tuo metu, kai visos Lenkijos mastu buvo susirūpinta miestų planavimu ir reguliavimu. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje buvo parengti Krokuvos turgaus aikštės regeneracijos ir Varšuvos karalių rūmų atstatymo projektai. Anot Lenkijos urbanistikos tyrinėtojų, Krokuvos, Varšuvos ir Vilniaus Katedros aikštės rekonstrukcijos buvo svarbiausi ir ryškiausi tarpukario urbanistiniai projektai, turėję didelės reikšmės miestų planavimui Lenkijoje apskritai³⁸⁹. Savalaikis Vilniaus generalinio plano rengimas, Urbanistikos biuro įkūrimas ir aukščiausia jo vadovo kvalifikacija patvirtina, kad Vilnius ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje buvo svarbus Antrosios Žečpospolitos miestas.

Katedros aikštės rekonstrukcijos projektas rėmėsi funkcionalizmo principais ir regionine modernizmo estetika, kurios skiriamasis bruožas buvo vietinių medžiagų (šiuo atveju – granito) naudojimas. Projektas nenumatė nacionalinių simbolių, istorinių detalių ar didžiojo pasakojimo ženklų – tam buvo palikta konkreti aikštės vieta, kurioje turėjo iškilti paminklas – ideologinis erdvės akcentas. Guttas „nebeskirstė architektūros į seną ir avangardinę, lenkišką ir

³⁸⁷ Guttas studijavo Šveicarijos inžinerijos mokykloje „Technikum Winterthur“, savarankiškai projektuoti pradėjo 1910 m., tarpukariu pasuko modernizmo kryptimi ir vadovavosi funkcionalumo ir naudingumo principais. Daug jo projektų realizuota Varšuvoje, pvz., individualių namų kolonija Żoliborz rajone.

³⁸⁸ K. Kieniewicz, O projekcie regulacji placu katedralnego w Wilnie w związku z zamierzoną budową pomnika Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, *Architektura i Budownictwo*, 1938, Nr. 11–12, p. 366.

³⁸⁹ P.vz., K. Pawłowski, Zasady ochrony odbudowy i rekonstrukcji historycznych zespołów urbanistycznych, *Miasta historyczne*, pod. red. W. Kalinowskiego, T. 1, Warszawa, 1986, p. 51.

užsienietišką, tik į naudingą ir nenaudingą³⁹⁰. Vadovaudamasis tokiais pat principais 1936–1937 m. Miesto urbanistikos biuras parengė Rotušės ir Napoleono aikščių rekonstrukcijos projektus³⁹¹.

Naujasis Katedros aikštės įvaizdis tenkino ne visus Vilniaus gyventojus. Pvz., vilnietis USB profesorius, tapytojas ir skulptorius Ludomiras Sleńdziński (1889–1980) 1937 m. birželio mėn. parengė ir pavišino alternatyvų Katedros aikštės sutvarkymo projektą, kuriame buvo numatytas ne tik Piłsudskio paminklas, bet ir Jogailaičių alėja (vadinta lot. *Forum Jagellonicum*) (il. 3.17). Sumanymas buvo grindžiamas Vilniaus istorija, aliuzijomis į Piłsudskį kaip Jogailaičių dinastijos atstovu vertą būti nacionalinį didvyrį, taip pat tuo, kad Vilniui trūksta istorinių asmenybių įamžinimo ženklų³⁹². Sleńdziński Jogailaičių alėjos pasiūlymas sulaukė palaikymo spaudoje, tačiau jis liko simboline vizija. Priimti Vilniaus viešosios erdvės pertvarkų sprendimai ir įgyvendinti projektai liudija, kad progreso ir pažangos kryptis tapo aktualesnė už istorinę.

1938 m. spalio mėn. miesto urbanistikos biuro parengtą Katedros aikštės rekonstrukcijos projektą patvirtino Vilniaus valdžia, o pilietinis Piłsudskio atminimo įamžinimo komitetas paskelbė antrąjį, šįkart paminklo projekto konkursą³⁹³. Konkurso sąlygos reikalavo kurti monumentalią atpažįstamą, t. y. portretišką karvedžio statulą ant žirgo. Iki 1939 m. kovo 19 d. konkursui buvo pateikti 54 projektai. Šiaurės mugės paviljone Legionowa gatvėje (dab. Savanorių pr.) buvo surengta jų paroda. Dauguma projektų atkartojo 1935 m. vykusio Piłsudskio paminklo Varšuvoje konkursui pateiktus pasiūlymus³⁹⁴ ir tuo pat metu surengto Piłsudskio vardo sklypo Varšuvoje suplanavimo konkurso idėjas³⁹⁵. Vilnietiškąjį konkursą laimėjo skulptorių ir architektų grupė iš Lvovo, kuriai priklausė Janina Reichert, Fryderykas Tothas, Kazimierz Tołłoczko, il. 3.18)³⁹⁶. Buvo įsigyti dar penki pasiūlymai, tačiau žiuri vis dėlto nusprendė, kad

³⁹⁰ A. Dybczyńska-Bulyszko, *Kształt dla Chaosu. Tworczosc Romualda Gutta a problemy polskiego modernizmu*, Warszawa, 2008, p. 208.

³⁹¹ Jie įgyvendinti II PK metais, žr. p. 119.

³⁹² Projekt uregulowania Placu Katedralnego według koncepcji prof. Sleńdzińskiego. Komunikat społecznej Komisji Urbanistycznej, *Kurier Wileński*, 1937 06 09.

³⁹³ AAN, Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie, b. 108, ap. 8, p. 123–126.

³⁹⁴ *Architektura i budownictwo*, 1935, R. XI, Nr. 3–4, p. 65; *Architektura i budownictwo*, 1937, R. 8, Nr. 8, p. 283–291; J. Trybuś, *Warszawa niezaistniała*, Warszawa, 2012, p. 189–204.

³⁹⁵ Šio konkurso tikslas buvo Mokotowo lauke sukurti reprezentacinį tautos forumą – Piłsudskio kvartalą, panašų į *Via Dell'Impero Mussolini* Romoje. Sumanymas nebuvo realizuotas, tačiau urbanistiniai bei architektūriniai konkursai plačiai aptarinėti spaudoje. Plačiau: J. Trybuś, *Warszawa niezaistniała*, Warszawa, 2012, p. 229–342.

³⁹⁶ Žiuri nariai: Ludwigas Bociańskis (Vilniaus vaivada), generolas Józefas Olszyna-Wilczyński, generolas Wincenty Kowalskis, Wiktoras Maleszewskis (Vilniaus prezidentas), Witoldas Staniewiczzius (Vilniaus pilietinės maršalo atminimo įamžinimo tarybos Paminklų sekcijos vadovas), Marianas Grodeckis (kuratorius), Mieczysławas Kotarbińskis (Varšuvos dailės akademija), Edwardas Wittigas (Krokuvos dailės akademija), Zygmuntas Otto'as (draugija „Rzeźba“), Stanisławas Bukowskis (Vilniaus urbanistikos biuras), Ludomiras Sleńdziński (USB Dailės fakultetas), kunigas Piotras Śledziwski, Marianas Moreliowski (USB Dailės fakultetas), Stefanas Narębskis (miesto architektas), Witoldas Kieszkowski (vaivadijos konservatorius), generolas Kazimierz Sosnkowski (Aukščiausiojo maršalo Józefo Piłsudskio atminimo įamžinimo komiteto Varšuvoje atstovas).

pateikti projektai nepakankamai brandūs ir nė vieno iš jų neverta realizuoti³⁹⁷. Piłsudskio paminklo projektas sustojo, nes miestas negavo kredito Katedros aikštės pertvarkymo projekto įgyvendinimui³⁹⁸, o rugsėjo mėnesį sumanymas visai nebeteko prasmės, nes prasidėjo II PK.

Maršalo širdies laidojimo ceremonija, memorialas Rasų kapinėse ir jo paminklo konkursas nebuvo modernūs nei savo simboliniu turiniu, nei raiškos formomis. Priešingai, jie laikytini didžiojo istorinio Lenkijos pasakojimo reprezentacijos miesto viešojoje erdvėje apogėjumi. Tačiau dėl šių simbolinio ženklinimo projektų pasikeitęs miesto statusas paskatino architektūros ir urbanistikos specialistų susidomėjimą kurti Vilnių kaip modernų Lenkijos Respublikos miestą.

Šiuolaikiško Vilniaus urbanistinio vystymo kulminacija tarpukariu laikytinas 1939 m. pradėtas rengti Vilniaus miesto generalinis planas. Architekto Kobzakowskio ir kitų biuro darbuotojų parengtas provizorinis planas rėmėsi ilgai puoselėto Varšuvos generalinio plano (rengto 1916–1931 m., aktualizuoto 1938 m.), kuris savo ruožtu perėmė naujausias Vakarų Europos miestų planavimo idėjas, patirtimi. Vilniaus provizorinis planas numatė nutiesti tris miesto apvažiavimus, pastatyti naujus tiltus per Nerį ir Vilnią, sutelkti besivystančią pramonę Panerių priemiestyje, įrengti Neries uostą ir kt. Plano rengėjai siūlė kurti naują miesto centrą ant Słowackio (dab. Mindaugo) gatvės kalvos, išnaudojant ten atsiveriančią senamiesčio panoramą. Gali būti, kad naujasis miesto centras regėtas šioje vietoje kiek anksčiau, nes aplinkinės gatvės buvo pavadintos svarbių politinių veikėjų – maršalo Piłsudskio (dab. Algirdo g.), maršalo Edwardo Śmigły-Rydzio (dab. Švitrigailos g.), poeto Słowackio (dab. Mindaugo g.) vardais. Kaip ir Katedros aikštės rekonstrukcijos projekto rengėjai, provizorinio plano autoriai siekė ne reprezentuoti didįjį pasakojimą ar nacionalinius mitus, o atnaujinti miesto infrastruktūrą ir pagerinti miestiečių gyvenimo kokybę. Iki II PK pradžios plano nespėta išvystyti. Jo rengimo, kaip ir Katedros aikštės rekonstrukcijos, darbai buvo tęsiami karo metais.

Varšuvos architektūros mokykla Vilniuje

„Didžiojoje“ Lenkijoje vadinamojo nacionalinio stiliaus architektūra, sintetavusi tradicines, istoristines ir modernias formas, trečiojo dešimtmečio pabaigoje ėmė trauktis ir užleido vietą internacionalinei modernizmo ir funkcionalizmo architektūrai. Ši ypač ryškiai reiškėsi įgyvendinant naujus ambicingus projektus, tokius kaip Gdynios uostamiesčio statyba (1928–1939) ar Varšuvos valstybinių įstaigų bei naujųjų kvartalų statybos, turėjusius demonstruoti

³⁹⁷ *Architektura i Budownictwo*, 1939, R. XIII, Nr. 4–5, p. 57–59.

³⁹⁸ Włod, Warszawa nie chce, aby Wilno ją wyprzedziło w budowaie pomnika Wielkiego Marszałka, *Kurier Wileński*, 1939 04 05.

naują progresyvios ir ekonomiškai stiprios Lenkijos įvaizdį³⁹⁹. Pažangos mito atgarsiai ir modernizmo architektūros vėjai ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje pasiekė ir Vilnių.

Dar 1926 m. Vilniuje buvo suorganizuotas Lenkijos architektų susivienijimo (lenk. *DAP – Delegacja Architektow Polskich*) suvažiavimas⁴⁰⁰, o 1928 m. Vilniaus geležinkelinių klube surengta Lenkijos naujosios architektūros paroda. Joje buvo rodomi Lenkijos architektūros avangardistų, susivienijusių po grupės „Praesens“ (1926–1930) vėliava – Szymono Syrkuso, Barbaros ir Stanisława Brukalskių, Bohdano Lacherto ir Józefo Szanajcos – darbai⁴⁰¹. Funkcionalistų grupė „Praesens“ vadovavosi vokiškojo *Bauhauzo*, olandiškojo *De Stijl* ir maskvietiškojo *Vchutemas* kūrybiniais principais. 1928 m. „Praesens“ atstovavo Lenkijai pirmajame Tarptautiniame moderniosios architektūros kongrese (pranc. *Congrès International d'Architecture Moderne CIAM*), kuris tris dešimtmečius buvo svarbiausia pasaulyje modernizmo architektūros tribūna.

Nuo 1935 m. Vilniuje planuojamų statyti pastatų projektų konkursus buvo pradėta skelbti visos Lenkijos mastu. Pvz., 1938 m. Šiaurės mugės Vilniuje paviljonų konkurso sąlygas buvo galima gauti visuose Lenkijos architektų sąjungos skyriuose⁴⁰². Išaugusią Vilniaus svarbą rodytų tai, kad šiuose konkursuose nesibodėjo dalyvauti geriausi vadinamosios Varšuvos mokyklos architektai: Juliuszas Żórawskis, Józefas Szanajca, Antonis Dygatas, Włodzimierz Winkleris, minėtasis Guttas⁴⁰³ ir kiti. Pagal šių architektų projektus Varšuvoje pastatyti kvartalai laikomi lenkiškojo modernizmo pasididžiavimu⁴⁰⁴. 1939 m. vykusį trijų prekybos mokyklų Vilniuje architektūrinį konkursą laimėjo Szanajca ir Winkleris⁴⁰⁵ (il. 3.19). Mokyklos nebuvo pastatytos, nes prasidėjo karas, tačiau faktas, kad dab. Geležinio Vilko g. galėjo atsirasti Szanajcos, projektavusio Lenkijos paviljoną 1937 m. Paryžiaus parodoje⁴⁰⁶ ir daugybę į šių dienų architektūrinius Varšuvos vadovus įtrauktų pastatų autoriaus, statinys byloja, kad Vilnius buvo žinomas miestas Lenkijos architektų žemėlapyje.

Mickevičiaus gatvėje 1936–1937 m. iškilo Varšuvoje gyvenusių architektų Zbigniewo Pugeto ir Juliuszo Żórawskio suprojektuotas Visuotinio taupomojo banko (lenk. *Gmach Pocztovej Kasy*

³⁹⁹ Plačiau: A. Szczerski, *The City is Born, The City is Born. Modernism in Gdynia Between the Wars*, Gdynia, 2014, p. 6–18; A. Dybczyńska-Bulyszko, *Architektura Warszawy II Rzeczypospolitej. Warszawska szkoła architektury na tle przemian kulturowych okresu międzywojennego*, Warszawa, 2010.

⁴⁰⁰ M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie 1918–1939*, Warszawa, 2002, p. 11.

⁴⁰¹ J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń, 1994, p. 181.

⁴⁰² *Architektura i Budownictwo*, 1937, R. XIII, Nr. 10, p. 390.

⁴⁰³ Pagal Gutto projektus pastatyta pradinė mokykla Belina-Prażmowskiego gatvėje (1938–1939, dab. Liepkalnio g. 18), gyvenamieji namai Dąbrowskiego gatvėje (dab. A. Jakšto g. 14) ir Kamienna gatvėje (dab. Akmenų g. 5), miesto stadiono tribūnos Pióromont gatvėje (1938, dab. Rinktinės g. 3). A. Dybczyńska-Bulyszko, *Kształt dla chaosu. Twórczość Romualda Gutta a problemy polskiego modernizmu*, Warszawa, 2008.

⁴⁰⁴ Pvz., M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie 1918–1939*, Warszawa, 2002.

⁴⁰⁵ *Bohdan Lachert, Józef Szanajca. Architektura*, parodos katalogas, sud. Z. Gunaris, Wrocław, 1981, p. nenumuoti.

⁴⁰⁶ Kartu su Barbara ir Stanisławu Brukalskiais, Bohdanu Lachertu ir Bohdanu Pniewskiu.

Oszczędności, dab. Gedimino pr. 12, il. 3.20), 1937–1938 m. – architektų Stanisławo Gałęzowskio ir Jerzy Pankowskio Valstybinio banko (lenk. *Gmach Banku Gospodarstwa Krajowego*, dab. Gedimino pr. 14, il. 3.21) pastatas. Įgyvendinant šiuos projektus buvo bendradarbiaujama su vietiniais menininkais: abiejų pastatų interjerus puošė Sleńdzińskio sieninė tapyba, o ant Valstybinio banko fasado buvo įkomponuotas Vilniaus skulptoriaus Godziszewskio horeljefas „Fortūna“ (il. 3.22). Ryškiausiais lenkiškojo funkcionalizmo pavyzdžiais laikytinas ketvirtojo dešimtmečio padžioje Lipówka rajone (dab. Liepkalnio) pastatytas Lenkijos radijo pastatas (archit. Antoni Dygat, dab. Liepkalnio g. 69) (il. 3.23) ir 1937–1939 m. architektų Stanisławo Murczynskio ir Jerzy Soltano suprojektuota Socialinio draudimo įstaigos būstinė (lenk. *Gmach Ubezpieczalni Społecznej*, dab. Gedimino pr. 27, il. 3.24)⁴⁰⁷. Modernių pastatų taip pat pastatyta išilgai Jogailos gatvės, Naujamiestyje, ypač Zakretowa (dab. M. K. Čiurlionio) gatvėje, Šnipiškėse ir Antakalnyje.

Iki ketvirtojo dešimtmečio vidurio Vilniaus architektūroje vyravo nacionalinio stiliaus paieškos, o vėliau buvo vadovaujamasi tarptautinėmis modernizmo ir funkcionalizmo nuostatomis. Naujoviškų architektūros ir urbanistikos formų kalba buvo pasirinkta šalies galiai ir modernumui išreikšti – į praeitį orientuotą nacionalinę ideologiją pakeitė internacionalinė, į ateitį projektuojama progreso ideologija, kurios tolimesnę raišką Vilniuje nutraukė II PK.

Paminklai

„Atgavus“ miestą buvo nedelsiant pagerbtos ir pažymėtos „senajai“ lenkų bendruomenei svarbios atminties vietos. 1919 m., vos atkūrus universitetą, Šv. Jono g. prie jo pastato buvo pritvirtinta reljefinė USB emblema su lenkiškuoju Ereliu ir Vyčiu bei paminklinė lenta su karališkuoju Stepono Batoro herbu ir užrašu „1578–1803–1919 Uniwersytet Stefana Batorego“ (dail. Ruszczyc, skulpt. Piotr Hermanowicz)⁴⁰⁸ (il. 3.25). Kertinis lenkų tautinio naratyvo momentas – 1863 m. sukilimas⁴⁰⁹ – buvo įamžintas keliose miesto vietose: 1921 m. sausio mėnesį atstatytas I PK metais nupjautas, architekto Antano Vivulskio suprojektuotas kryžius, žymėjęs neva ant Aukštutinės pilies kalno palaidotų sukilėlių kapavietę⁴¹⁰ (il. 2.11); tais pačiais metais Lukiškių aikštės viduryje padėta iki šiol išlikusi, vėliau į šiaurinę aikštės pakraštį perkelta

⁴⁰⁷ Tai pirmasis po karo išgarsėjusio lenkų architekto Soltano realizuotas projektas. Soltanas karo metu užmezgė kontaktus su Le Corbusier, po karo įsidarbino jo biure ir bendradarbiavo projektuojant beveik visus svarbiausius Prancūzijos architekto statinius, 1967–1974 m. dirbo Harvardo universiteto (JAV) Architektūros fakulteto dekanu. *Jerzy Soltan. Rozmowy o architekturze*, sud. Andrzej Bulanda, Warszawa, 1996.

⁴⁰⁸ Ruszczycas kūrė visą atkurtojo universiteto atributiką (emblemas, raštus, rektorato narių grandines ir kt.). F. Ruszczyc, *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, Warszawa, 1996, p. 40.

⁴⁰⁹ Plačiau apie 1863 m. sukilimo vietą lietuvių ir lenkų nacionaliniuose pasakojimuose: D. Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius, 2008.

⁴¹⁰ Plačiau apie sukilėlių palaidojimą ant Aukštutinės pilies kalno: A. Prašmantaitė, Dėl 1863 m. sukilėlių palaidojimų Gedimino kalne. Tarp istorinio fakto ir literatūrinės fikcijos, *Naujasis židinys-Aidai*, 2014, Nr. 7, p. 30–40.

paminklinė plokštė sukilimo aukų žūties vietai atminti⁴¹¹ (il. 3.26); 1924 m. Wróblej (dab. Muitinės) gatvėje buvo pastatytas akmuo, žymintis Simono Konarskio žūties vietą⁴¹²; 1925 m. greta Vivulskio kryžiaus atidengta plokštė nežinomam kareiviui ir plokštė su Lukiškių aikštėje mirties bausme nubaustųjų sukilėlių pavardėmis⁴¹³. Tai buvo nebrangūs ir paprasti įamžinimo projektai, paženklinę herojiškus praeities įvykius ir asmenis menančias vietas, kompensavę tokių ženklų stygių ir skatinę pasididžiavimą nepriklausoma Lenkijos valstybe.

Vilniaus prijungimą prie Lenkijos turėjo legitimuoti 1919 m., ankstyvojoje nacionalinės miesto simbolikos kūrimo stadijoje, kilusi stambaus projekto – Laisvės paminklo statymo – idėja:

*[...] [P]iliečių [...] sambūris nusprendė pagerbti kovų už nepriklausomybę – nuo padalijimų laikų iki paskutinių pergalingų šiųmetinių mūšių, pasibaigusių galutiniu Vilniaus išlaisvinimu, – didvyrius, suteikiant šiai pagarbai matomą ženklą – pastatant Vilniuje Laisvės paminklą. [...] Komitetas pageidauja, kad paminklą laisvei pastatytų visa tauta, kad žemdirbys, darbininkas, miesčionis ir krašto pilietis pagal savo galimybes ir pajamas prisijungtų prie statybos kūrinio, kuris ateinančioms kartoms amžiais liudys begalinę Laisvės palaimą, degančią jos gynėjų širdyse [...].*⁴¹⁴

Vieši kvietimai aukoti lėšas ar medžiagas vieno ar kito paminklo statybai (pvz., žemių vežimo akcija formuojant Józefo Piłsudskio piliakalnį Saviniece Krokuvoje) būdingi visam tarpukario laikotarpiui. Aukos buvo renkamos Laisvės, Mickevičiaus, Piłsudskio paminklams. Kaip ir Rusijos imperijoje, rinkliavos veikė ir kaip simbolinė piliečių konsolidavimo bei propagandos priemonė, ir kaip dalinis paminklų statybos finansavimo šaltinis. Nors apie valstybinį finansavimą Laisvės ir Mickevičiaus paminklams spauda nerašė, mažai tikėtina, kad bent vienas paminklas galėjo surinkti tiek aukų, kad prie jo statybos nebūtų reikėję prisidėti valdžios institucijoms.

Labai greitai abstrakti paminklo idėja – Laisvė – buvo redukuota į konkretų istorinį įvykį – Lukiškių aikštėje turėjo iškilti paminklas Vilniaus krašto išlaisvinimui⁴¹⁵. Trečiajame dešimtmetyje minint Lenkijos nepriklausomybės sukaktį aikštėje buvo pastatytas laikinas obeliskas laisvės kariam (lenk. *Bojownikom o Niepodległość*) (il. 3.27), tačiau Laisvės paminklo idėja, greičiausiai dėl lėšų trūkumo, ilgainiui užgeso.

Nors tarpukario Vilniaus spaudoje daug ir skambiai rašyta apie tautos herojų įamžinimą Vilniuje, įgyvendinti buvo vos keli paminklai ne patiems svarbiausiems lenkų tautinio pasakojimo veikėjams. Svarbiausiųjų šio pasakojimo personažų – Mickevičiaus ir Piłsudskio – įamžinimo

⁴¹¹ Obchód 57-ej rocznicy Powstania, *Gazeta Krajowa*, 1921 01 25.

⁴¹² *Słowo*, 1924 03 04.

⁴¹³ *Kurjer Wilenski*, 1925 10 08.

⁴¹⁴ Odezwa tymczasowej Komisji Budowy Pomnika Wolności w Wilnie, *Nasz Kraj*, 1919 08 03.

⁴¹⁵ *Nasz kraj*, 1919 08 21, Nr. 100.

projektų nespėta įgyvendinti, nes jiems kelti ypatingai dideli reikalavimai ir siūlymai lūkesčių netenkino.

1922 m. rugsėjo 19 d., minint 50-ąsias kompozitoriaus Stanisława Moniuszko mirties metines buvo atidengtas jo paminklas⁴¹⁶ (il. 3.28). Moniuszka į Lenkijos tautinį naratyvą buvo įrašytas kaip nacionalinės operos kūrėjas, o pirmosios jo operos „Halka“ premjera įvyko Vilniuje 1848 m.⁴¹⁷ Kompozitoriaus biustą pagal gipsinį modelį, stovėjusį ant Šv. Jono bažnyčios vargonų parapeto, sukūrė skulptorius Bażukiewiczzius. Biustas buvo užkeltas ant imperinio Aleksandro Puškino paminklo pjedestalo, perkėlus pastarąjį iš buv. Puškino skvero į Šv. Kotrynos bažnyčios šventorių, kur jis tebestovi iki šiol⁴¹⁸.

1925 m. buvo atgaivinta Juozapo Montvilos⁴¹⁹ paminklo idėja. Pirmiausiai ketinta patobulinti 1911 m., iškart po Montvilos mirties to paties Bażukiewiczzius⁴²⁰ sukurtą paminklo modelį ir užkelti jį ant Rusų kolonijoje likusio nerealizuoto Mickevičiaus paminklui skirto postamento⁴²¹, tačiau ši idėja nebuvo įgyvendinta ir, greičiausiai dėl lėšų stokos, paminklo statyba užsitęsė. Paminklas buvo atidengtas 1932 m. spalio 9 d. skvere prie Pranciškonų bažnyčios Trakų gatvėje, minint dvidešimtąsias Montvilos mirties metines⁴²². Sumanymą įgyvendino 1928 m. susibūręs Montvilos paminklo statybos komitetas. Vietą greta pranciškonų vienuolyno, kuris Montvilos rūpesčiu ir lėšomis buvo restauruotas ir kuriame buvo įsikūrusios jo remiamos organizacijos, pasiūlė miesto prezidentas. Montvila buvo svarbi imperinio Vilniaus figūra ir vienintelis vilnietis, kurio atminimas buvo įamžintas tarpukariu. Jo paminklas skyrėsi nuo kitų įamžinimo iniciatyvų pirmiausiai tuo, kad buvo skirtas mažajam Vilniaus, o ne didžiajam Lenkijos istoriniam pasakojimui, ir atliko vienintelę – asmenybės pagerbimo ir įamžinimo funkciją. Tuo tarpu Mickevičiaus, 1863 m. sukilimo įamžinimo ženklai, kaip ir LDK istorijos paminklų, universiteto bei svarbiausių katalikiškų šventovių regeneravimo projektai siekė simboliškai paženklinti miesto lenkiškumą ir, pasak Ruszczyco, „įtikinti Varšuvą ir svetimuosius“, kad Vilnius yra lenkiškas miestas.

⁴¹⁶ Plačiau apie paminklo atidengimo iškilmes: F. Ruszczyk, *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, Warszawa, 1996, p. 203–204.

⁴¹⁷ 1840–1858 m. Moniuszka dirbo Vilniaus miesto teatro orkestro dirigentu.

⁴¹⁸ Tai seniausias Vilniaus paminklas.

⁴¹⁹ Juozapas Montvila – Vilniaus žemės banko steigėjas, Vilniaus miesto dūmos narys, 1907–1911 m. Rusijos III Valstybės Dūmos deputatas. Nuo 1888 m. ėmėsi aktyvios veiklos Vilniuje. Su broliu Stanislovu įkūrė brolių Montvilų fondą visuomeninėms ir labdaros organizacijoms remti. Kartu su kitais 1907 m. įkūrė ir finansiškai rėmė Vilniaus mokslo bičiulių draugiją. Iš viso įkūrė daugiau kaip dvidešimt visuomeninių kultūros, švietimo, labdaros ir paramos organizacijų. Daugelis draugijų ir visuomenės organizacijų įsikūrė Montvilos rūpesčiu ir daugiausia jo lėšomis restauruotuose pranciškonų vienuolyno rūmuose.

⁴²⁰ Rusijos imperijos metais skulptorius mokytojas Montvilos finansuojamoje techninio piešimo ir braižybos klasėje prie Vilniaus piešimo mokyklos.

⁴²¹ V. Jankauskas, Boleslovas Balzukevičius – Vilniaus dailininkas, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2003, Nr. 29, p. 103.

⁴²² Archit. Borowski. Tai antrasis ir paskutinis išlikęs tarpukario paminklas Vilniuje.

Adomo Mickevičiaus paminklo projektas

Apie Mickevičiaus paminklą Vilniuje svajota ir kalbėta nuo XIX a. vidurio, tačiau represinėmis sąlygomis sugebėta įgyvendinti vos vieną tautos genijaus įamžinimo objektą – Mickevičiaus paminklą Šv. Jono bažnyčioje (1899)⁴²³. Po I PK atsirado galimybė įgyvendinti imperiniame Vilniuje nerealizuotas svajones, tad 1921 m. susibūrė antrasis Mickevičiaus paminklo statymo komitetas (lenk. *Komitet Główny Budowy Pomnika Adama Mickiewicza w Wilnie*)⁴²⁴. Iki I PK Vilniaus lenkų bendruomenės sudėtingomis sąlygomis puoselėto tautinio pasakojimo įvaizdinimo iniciatyvą po I PK perėmė aukščiausiasis vietinės valdžios sluoksnius. Komitetui pirmininkavo Vidurinės Lietuvos vyriausiasis vadas generolas Lucjanas Żeligowski. Poeto paminklą buvo tikimasi pastatyti 1922 m., bet dėl sudėtingos ekonominės ir politinės situacijos per kelis metus komitetas tenusprendė, kad paminklas turėtų stovėti Rotušės aikštėje.

1923 m. skulptorius Zbigniewas Pronaszko pasiūlė komitetui statyti paminklą pagal prieš metus Krokuvoje jo sukurtą modelį. Geometrinių formų, masyvus (12 m aukščio) paminklas be postamento (konceptija perimta iš Auguste'o Rodino paminklo Honoré de Balzacui, 1891) turėjo būti išlietas iš bronzos arba betono (il. 3.29, 3.30). Pronaszkos pasiūlymas istorizmo idealus puoselėjusiems Mickevičiaus paminklo statymo komiteto nariams ir miesto valdžios atstovams pasirodė nepriimtinas, buvo per daug modernus. Be to, jų manymu, jis netiko prie Rotušės aikštės architektūrinio konteksto, tad buvo atmestas.

Tuo pačiu metu susikūrė dar vienas – karinis Mickevičiaus paminklo statymo komitetas. Pasak generolo Leono Berbeckio, „lenkų kareivis nebegalėjo daugiau kentėti be Mickevičiaus paminklo Vilniuje“⁴²⁵. Komiteto nariai pasikvietė į pagalbą kai kuriuos meno istorijos ir architektūros specialistus (pvz., architektą Kłosą) ir nedelsdami ėmėsi įgyvendinti atmestąjį Pronaszkos pasiūlymą. 1924 m. spalio 31 d. karinio miestelio teritorijoje dešiniajame Neries krante iš gerai finansuojamos Karo ministerijos biudžeto buvo pastatytas laikinas viso dydžio Pronaszko sukurtą Mickevičiaus paminklo maketas iš smalutų lentų ir tinko (il. 3.31). Nors jo išvaizda kėlė abejonių patiems statytojams⁴²⁶, paminklo atidengimo iškilmėse dalyvavo visi svarbiausi asmenys: maršalas Piłsudskis, vyskupas Władysławas Bandurskis, Vilniaus prezidentas (meras) Witoldas Bańkowski, USB rektorius Władysławas Dziwulskis ir Vilniaus lenkų bendruomenės

⁴²³ Mickevičiaus paminklo istorija yra garsiausia tarpukario Vilniaus paminklo statymo istorija, tad ji geriausiai ištyrinėta. Pz.: J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Torun, 1994, p. 290–299; I. Mažeikienė, Trys Adomo Mickevičiaus paminklų projektai tarpukario Lietuvoje, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2003, Nr. 29, p. 109–120.

⁴²⁴ Pirminis komitetas įkurtas 1905 m., žr. p. 66.

⁴²⁵ C. Jankowski, Wojsko – Mickiewiczowi, *Słowo*, 1924 11 01.

⁴²⁶ Generolas Berbeckis neva sakęs maršalui Piłsudskiui, kad „žiūrint į paminklą reikėtų primerkti vieną akį, užmerkti kitą ir žiūrėti į jį pro pirštus“, o Piłsudskis atsakęs, kad „dar geriau būtų abi akis užmerkti“. Niewczesny pomysł, *Dziennik Wileński*, 1924 11 01.

atstovai⁴²⁷. Paminklo atidengimo iškilmės buvo aprašytos spaudoje, buvo išleisti atvirukai su jo atvaizdu (il. 3.32).

Paskubomis pastatytas maketas tapo iššūkiu Vilniaus visuomenei. Vieniems tai buvo pasibjaurėtinas monstras: „Ant upės kranto stovintis Pronaszkos Mickevičiaus paminklo maketas metų metus gąsdino vilniečius savo dydžiu ir bjaurumu“⁴²⁸; kitiems – puikus amžiaus dvasių atspindintis kūrinys:

*Pronaszkos paminklas tūkstantį kartų geriau išreiškia poeto dvasių ir giliausių jo ryšių su mūsų laikais [...]. Menininkas nutarė savo Poeto vizijai suteikti iš mūsų laikų gimstančias formas, remdamasis įsitikinimu, kad Poetas dabar mums gyvas kitaip nei prieš šimtą metų.*⁴²⁹

Išradingi ir pagiežingi debatai spaudoje dėl Pronaszkos paminklo tęsėsi keletą metų. Maketo greičiausiai net neketinta pakeisti tikru paminklu, ir jis stovėjo prie Neries iki 1938 m., kada jį pasiglemžė pavasarinis potvynis⁴³⁰. Tai buvo ryškiausias Mickevičiaus jamžinimo ženklas tarpukario Vilniuje⁴³¹.

Šiuolaikinėje Lenkijos dailėtyroje paminklas vadinamas vienu geriausių Antrosios Žečpospolitos monumentaliosios dailės pavyzdžių⁴³². Vyraujant konservatyviai istoristinei ir neoklasicistinei jamžinimo ženklų stilistikai Pronaszkos Mickevičius išsiskyrė ekspresyviomis ir drąsiomis formomis, vitališka jėga ir demokratiška memorialinės skulptūros traktuote – ant žemės prie upės stovinti figūra turėjo būti arčiau žmonių, o padidintą figūros mastelį pateisino tolimas apžvalgos taškas (iš kitos upės pusės ir nuo Aukštutinės pilies kalno). Kita vertus, tai „tebuvo paminklo eskizas, kurį dar reikėjo vystyti ir tobulinti“⁴³³.

Laikinasis Pronaszkos paminklas funkcionavo kaip lenkiškojo nacionalinio pasakojimo simbolis. Jis paženklino nacionalinio romantinio herojaus jaunystės miestą ir davė daugiau laiko civiliniam komitetui parengti solidų, ilgaamžį Mickevičiaus paminklo projektą. Atidengus maketą komitetui ėmė veikti išvien – karinis komitetas perdavė civiliniam komitetui paminklo statybai surinktas lėšas (10 tūkst. zlotų)⁴³⁴, o pastarasis 1925 m. balandžio 26 d. paskelbė pirmąjį atvirą paminklo projekto konkursą Vilniaus istorijoje. Paminklas turėjo iškilti Rotušės aikštėje, konkurse galėjo

⁴²⁷ Plačiau apie atidengimo ceremoniją: F. Ruszczyk, *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, Warszawa, 1996, p. 292–293.

⁴²⁸ A. Hulewicz-Feilowa, *Rodem z Kościerek*, Kraków, 1988, p. 136.

⁴²⁹ W. Hulewicz, Przed konkursem na pomnik Mickiewicza, *Tygodnik Wileński*, 1925, Nr. 1, p. 7–9.

⁴³⁰ T. Lopalewski, *Czasy dobre i złe*, Warszawa, 1966, p. 114.

⁴³¹ Taip pat buvo atidengtos Mickevičiaus atminimo lentos ant namų Bernardinų g. 11 (1919, nuo 1911 m. šiame name veikė privatus Jano Konrado Obsto Mickevičiaus muziejus), Literatų g. 5 (vienintelė išlikusi nepakeista iki šių dienų), Didžioji g. 22, kur poetas gyveno 1815–1822 m., ir prie Konrado celės Aušros Vartų g. 7a. R. Šalna, *Adomas Mickevičius Vilniuje / Adam Mickiewicz w Wilnie*, Vilnius, 2003.

⁴³² I. Luba, *Duch romantyzmu i modernizacja. Sztuka oficjalna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2012, 2012, p. 71, 72.

⁴³³ J. Kłós, *Wilno. Przewodnik krajoznawcy*, Wilno, 1929, p. 262.

⁴³⁴ Civilinio ir karinio komitetų bendro posėdžio protokolas, 1924 05 24, LCVA, f. 1335, ap. 1, b. 3, l. 29.

dalyvauti tik lenkų kilmės skulptoriai⁴³⁵. Buvo pateikti net 67 projektai (il. 3.33). Jų paroda spaudoje buvo apibūdinta taip:

*Tikrai nesitikėjome pamatyti tokios kolekcijos galvosūkių, meninio analfabetizmo ir barbariškumo. Apskritai atsiųstus modelius galima suskirstyti į dvi grupes: vieni yra šabloninės banalybės, be krislo talento, kiti stengiasi būti originalūs, bet rezultatas galų gale išeina nevykęs, kartais tiesiog juokingas.*⁴³⁶

Trečioji vieta teko Varšuvos dailės akademijos absolvento, skulptoriaus Xawery Dunikowskio mokinio Mieczysława Lubelskio (1887–1965) projektui (il. 3.34), antroji – vilniečio skulptoriaus Rapolo Jakimavičiaus (Rafała Jachimowicziaus, 1893–1961) projektui (il. 3.35), o pirmoji – vienos spalvingiausių tarpukario Lenkijos meno figūrų, Lenkijoje ir JAV gyvenusio skulptoriaus, tapytojo ir mąstytojo Stanisława Szukalskio (1893–1987) projektui (il. 3.36, 3.37). Egzotiškų Pietų Amerikos indėnų meno ir *Art deco* formų paminklas vaizdavo poetą-pranašą, savo krauju maitinantį erelį, kuris simbolizavo Lenkiją.

Debatai spaudoje ir konkursui pateiktų pasiūlymų skaičius liudijo, kad paminklas yra labai aktualus. Vilniaus gyventojai neabejojo, kad paminklą Mickevičiui statyti būtina, tačiau nesutarė, kaip jis turi atrodyti. Konkursas išprovokavo įtemptą ir ilgą viešą diskusiją apie tai, kokios paminklinės jamžinimo formos tinka Vilniui ir kokios – Mickevičiui:

*[...] [P]aminklui yra keliama tam tikri jo verti reikalavimai. [...] Paminklų figūros negali paklusti stilizacijai, kuri priklauso, be abejo, nuo „mados“ ar „laiko dvasios“. Jeigu jau Vilniuje norime turėti Mickevičiaus paminklą, tai tas Mickevičius privalo būti toks, koks buvo kūrybingiausias savo gyvenimo metais, t. y. maždaug „Pono Tado“ laikais.*⁴³⁷

Vilniaus autoritetas Ruszczycas pagrįstai vadino konkurso laimėtojo darbą „tikra europietiška pramoga“, o konkursą – „ne tiek estetinės, kiek etinės savivokos egzaminu“⁴³⁸. Konkursas padėjo Vilniui atsidurti visos Lenkijos kultūrinės periodikos puslapiuose, sujudino vietinę bendruomenę ir tapo ne tiek visuomenės konsolidavimo (nes būta daug nesutarimų), kiek jos aktyvinimo priemone.

Konkursą laimėjusiam Szukalskiui buvo siūloma atsižvelgti į kai kurias kritikų pastabas, tačiau jis atsisakė taisyti projektą ir šis nebuvo įgyvendintas.

1931–1932 m. Vyriausiasis Mickevičiaus paminklo statymo komitetas surengė antrąjį – uždarą – konkursą. Nacionalinės svarbos asmens jamžinimui komitetas nutarė angažuoti nacionalinės svarbos menininkus. Dalyvauti konkurse buvo pakviesti šeši dailininkai ir architektai iš Krokuvos

⁴³⁵ *Tygodnik Wileński*, 1925 05 03 (Nr. 4); *Słowo*, 1924 04 26; *Sztuki Piękne*, 1924–1925, p. 433.

⁴³⁶ JOT, Wystawa prac konkursowych na pomnik Adama Mickiewicza, *Dziennik Wileński*, 1926, Nr. 264.

⁴³⁷ C. Jankowski, Walka o zasadę pomnika Mickiewicza, *Tygodnik Wileński*, 1925 08 02 (Nr. 17).

⁴³⁸ F. Ruszczyc, *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, Warszawa, 1996, p. 359.

ir Varšuvos: skulptorius Xawery Dunikowski (Krokuvos dailės akademijos skulptūros katedros vedėjas), skulptorius Henrykas Kuna (eksponavosi Lenkijos paviljone 1925 m. Paryžiaus dekoratyvinio meno parodoje), skulptorius Antonis Madeyskis (karalienės Jadvygos antkapio Krokuvos Vavelio katedroje autorius, 1902), skulptorius Edwardas Wittigas (paminklo „Aviatorius“, lenk. *Pomnik Lotnika*, 1932, Varšuvoje autorius, dalyvauti konkurse atsisakė), architektas Czesławas Przybylskis (Lenkų teatro, 1912, ir Karo ministerijos pastato, 1923, abu Varšuvoje, autorius) ir architektas Tadeusz Tolwiński (Nacionalinio muziejaus, 1924, Varšuvoje autorius)⁴³⁹.

1932 m. vasario 14 d. Reprezentaciniuose Žečpospolitos rūmuose (lenk. *Pałac Reprezentacyjny Rzeczypospolitej*, dab. LR Prezidentūra, Simono Daukanto a. 3) buvo atidaryta paminklo projektų ekspozicija⁴⁴⁰. Konkurso sąlygose paminklo vieta nebuvo nurodyta, tad skirtingi autoriai rinkosi skirtingas miesto erdves: Dunikowski siūlė paminklą statyti prie Šv. Onos ir Bernardinų bažnyčių arba Rotušės aikštėje (il. 3.38, 3.39), Madeyskis – Aukštutinės pilies kalno papėdėje (il. 3.40, 3.41), architektai – Katedros aikštėje (il. 3.42–46), o Kuna – Elizos Ožėškienės aikštėje (il. 3.47, 3.48).

Konkurso nugalėtoju žiuri⁴⁴¹ išrinko Kunos projektą, vaizdą ant reljefais puoštos kolonos stovintį ir į tolį žvelgiantį piligrimą⁴⁴². Vilniaus visuomenė konkurso dalyviams, jų pasiūlymams ir ypač laimėtojiui buvo negailestinga. Konkurso rezultatai spaudoje buvo aptarinėjami ne vienerius metus. Kuna buvo kaltinamas dėl to, kad piligrimo įvaizdį pasiskolino iš 1929 m. Paryžiuje atidengto skulptoriaus Antoino Bourdellio sukurto Mickevičiaus paminklo, o gestą – iš to paties autoriaus skulptūrinės grupės „Prancūzija“. Aštrėjanti antisemitinė retorika Europoje leido prikišti skulptoriui žydišką kilmę ir diskutuoti, ar kitos tautybės menininkas apskritai turi teisę prisiliesti prie lenkų tautos herojų⁴⁴³. Nepaisant kontraversiško projekto vertinimo žiniasklaidoje, 1932 m. birželio 6 d. Vyriausiasis komitetas ir skulptorius Kuna pasirašė bendradarbiavimo sutartį, pagal kurią paminklas turėjo būti pabaigtas iki 1935 m. balandžio mėnesio.

⁴³⁹ *Sztuki Piękne*, 1930, p. 154–155.

⁴⁴⁰ Plačiau apie pateiktus projektus: F. Ruszczyk, *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, Warszawa, 1996, p. 619–620.

⁴⁴¹ Žiuri nariai: Varšuvoje įsikūrusio Meno propagandos instituto (lenk. *Instytut Propagandy Sztuki*) Dailės departamento direktorius prof. Władysławas Skoczylas (pirmininkas), Vyriausiojo Mickevičiaus paminklo statymo komiteto atstovas generolas Lucjanas Żeligowski, Vilniaus prezidentas Fojelewskis, Adolfas Szyszko-Bohuszas, Marianas Lelewiczius, Tadeusz Breyeris, Janas Szczepkowski, Juliuszas Kłosas, Ludomiras Sleńdziński, Stanisławas Lorentzas ir Ferdynandas Ruszczykas.

⁴⁴² *Sztuki Piękne*, 1931, p. 352.

⁴⁴³ Ketvirtajame dešimtmetyje šie klausimai iškilo ir kitų nacionalinę reikšmę turėjusių objektų statybos atvejais. Pvz., rimtai abejota, ar latvių kilmės architektas Karolis Reisonas turi teisę projektuoti reprezentacinius Vytauto Didžiojo karo muziejaus rūmus (1931–1936), Prisikėlimo bažnyčią (1933–1940) ir Laisvės paminklo postamentą Kaune, o slovėnas Jože Plečnikas – rengti Prahos pilies renovacijos projektus.

Šešetą metų Mickevičiaus paminklo projektas buvo vystomas ir tobulinamas. Pakartotinai svarstyta paminklo vieta. Viso dydžio maketas matuotas keliose Ožėškienės aikštės vietose⁴⁴⁴. Galiausiai nuspręsta, kad paminklas turi stovėti Mickevičiaus gatvės važiuojamosios dalies viduryje, ties Ožėškienės aikšte suformuotoje salelėje (jos vietą iki šiol ženklina nuo gatvės atitrauktas, 1938 m. pastatytas Valstybinio banko pastatas (dab. Gedimino pr. 14)) (il. 3.49).

1937–1939 m. Kuna pradėjo dirbti USB Dailės fakultete (užėmė docento pareigas skulptūros skyriuje, nors į Vilnių nepersikraustė⁴⁴⁵), tačiau paminklo statybas stabdė tiek aštri polemika spaudoje, tiek lėšų trūkumas. Iki II PK pradžios buvo iškaltos granitinės postamento plokštės. 1939 m. balandžio mėn. Varšuvoje buvo baigta lieti poeto skulptūra, bet rugsėjo mėnesį prasidėjęs karas sustabdė darbus, skulptūra nepasiekė Vilniaus ir buvo sunaikinta karo metu⁴⁴⁶. Dalis Kunos sukurtų plokščių dabar eksponuojama Vilniuje prie Bernardinų bažnyčios, greta skulptoriaus Gedimino Jokūbonio paminklo Mickevičiui (1984).

Dėl finansinių apribojimų ir, tikėtina, Mickevičiaus paminklo statybą lydėjusių pagiežingų atsiliepimų spaudoje, ketvirtajame dešimtmetyje paminklų statymas kitoms istorinėms figūroms (pvz., Słowackiui, 1863 m. sukilimo vadams) ar įvykiams (pvz., Vilniaus išlaisvinimui) nebebuvo svarstomas⁴⁴⁷. 1935 m. mirė maršalas Piłsudskis, tad teko rūpintis svarbiausio naujojo istorinio naratyvo herojaus įamžinimo ženklais⁴⁴⁸.

Simboliniai ženklai ir ritualai

Nedidelius tarpukaryje realizuotus Vilniaus viešosios erdvės pertvarkymus kompensavo, arba, greičiau, su jais kontrastavo, tiršta retorika spaudoje ir įmantrūs ritualai. Laikraščiuose mirgėjo

⁴⁴⁴ J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń, 1994, p. 299, 304.

⁴⁴⁵ 4-ajame dešimtmetyje su sostine Varšuva Vilnių jungė greitieji traukiniai, kurie abiem kryptimis išvykdavo 23 val. ir atvykdavo apie 7 val. ryto, ir lėktuvai, kasdien skraidę iš Varšuvos į Vilniaus-Kirtimų (lenk. *Wilno-Porubanek*) oro uostą ir atgal (oro uostas Vilniuje atidarytas 1932 m. rugpjūčio 17 d.). Varšuvoje gyvendamas Vilniuje dirbo ir architektas-urbanistas Romualdas Guttas.

⁴⁴⁶ Z. Niesiołowska-Rothertowa, Fragmenty wileńskiego pomnika Mickiewicza, *Przegląd kulturalny*, 1957, Nr. 1.

⁴⁴⁷ Senojo panteono įamžinimo praktikos persikėlė į kitas Vilniaus vaivadijos vietas, pvz., 1933 m. Dubičiuose (Varėnos r.) buvo atidengtas Ruszczyco suprojektuotas ir Bałukiewicziaus įgyvendintas paminklas Liudvikui Narbutui ir jo būriui (V. Jankauskas, Bolesłovas Balzukevičius – Vilniaus dailininkas, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2003, Nr. 29, p. 105). 1930 m. Vytauto 500 metų jubiliejaus proga buvo ketinama Vilniaus katedroje pastatyti Vytauto sarkofagą (1930 03 25 Miesto magistratė buvo patvirtinta jubiliejaus iškilnių organizavimo komiteto sudėtis), buvo atlikti vietos, kurioje turėjo stovėti sarkofagas, tyrimai, vienas iš Vilniaus skulptorių pradėjo kurti sarkofago modelį, tačiau Vilniaus archyviskupija netikėtai atšaukė leidimą įgyvendinti projektą katedroje. Komitetas priėmė laikraščio „Słowo“ redaktoriaus Stanisława Mackiewicziaus pasiūlymą pastatyti Vytauto skulptūrą Aukštutinės pilies vakarų bokšte ir užsakė skulptūros projektą iš dailininko Słędzińskiego. Iki jubiliejaus iškilnių lapkričio mėnesį sumanymo realizuoti nespėta. Vėliau skulptūros statybas nutraukė tarp Słędzińskiego ir Jakimavičiaus kilęs plagiatų skandalas (F. Ruszczyk, *Dziennik*, p. 517, 535, 556, 592, 600, 623; *Kurier Wileński*, 1931 01 01).

⁴⁴⁸ Apie Piłsudskio paminklo konkursą rašoma p. 99.

naujojo Lenkijos nacionalinio pasakojimo įamžinimo iniciatyvos, mieste viena po kitos vyko tautos šventės: „Skeptikai ir kietaširdžiai priekaištauja mums už didelę aistrą šventėms. Tačiau reikia suprasti tautą, kuri tiek metų negalėjo išreikšti savo jausmų tuo populiariu visose šalyse būdu,“ – teisinosi H. R. pasirašęs autorius laikraštyje „Gazeta Krajowa“⁴⁴⁹.

Išplėtoti ritualai lydėjo naujausius nacionalinio pasakojimo triumfo momentus: 1919 m. balandžio 26 d. ir dar kartą 1922 m. balandžio 18 d. Vilnius buvo simboliškai atiduotas maršalui Piłsudskiui įteikiant jam Vilniaus raktus⁴⁵⁰; spaudoje buvo aprašytos iškilmingai švęstos Vilniaus išvadavimo nuo bolševikų (1919 04 18), Lenkijos nepriklausomybės (1918 11 11) ir Lenkijos išvadavimo kampanijos pradžios (1914 08 06) metinės, Piłsudskio vardadienis (Šv. Juozapo diena, 03 19). Švenčių metu miestas buvo puošiamas žalumynais, valstybinėmis vėliavomis ir iliuminacijomis (pvz., ant Aukštutinės pilies vakarų bokšto buvo instaliuoti šviečiantys Piłsudskio inicialai⁴⁵¹), Bernardinų sode buvo rengiami koncertai, Lukiškių aikštėje vykdavo kariuomenės rikiuotės (il. 3.50), o Mickevičiaus gatve katedros link žygiuodavo kariniai paradai. Itin gausiai buvo dalyvaujama katalikų švenčių dienomis rengiamose bažnytinėse procesijose.

Ketvirtajame dešimtmetyje ryškiausias buvo anksčiau aprašytasis Piłsudskio širdies laidojimo ritualas. Iškart po maršalo mirties Lukiškių aikštėje kurį laiką stovėjo laikinas jo kenotafas (il. 3.51), o pati aikštė 1935 m. buvo pavadinta Piłsudskio vardu.

1920 m. vasario mėn. darbą pradėjo gatvių pavadinimų keitimo komisija⁴⁵². Ji vadovavosi artimiausiu ATR laikotarpiui ir komisijai prieinamu 1808 m. Vilniaus planu. Komisija laikėsi tam tikrų principų: nekeisti pavadinimų be reikalo; grąžinti senuosius pavadinimus; pakeisti su Vilniumi ir Lenkija nesusijusius pavadinimus, pvz., Rusijos gubernijų pavadinimus (Astrachanskaja, Arzamaskaja, Jaroslavl'skaja ir pan.); parinkti su miesto ir krašto istorija susijusius naujus gatvių pavadinimus⁴⁵³. Tokiu būdu senamiestyje atsirado istorinių asmenybių vardais pavadintų gatvių – Šv. Jurgio gatvė tapo Mickevičiaus gatve, Žandarmerijos skersgatvis – Jogailos gatve, o naujuose miesto rajonuose gatvės pavadintos naujausios Lenkijos istorijos didvyrių vardais – Aleksandro bulvaras tapo Piłsudskio gatve (dab. Algirdo g.), Suzdalskaja gatvė – generolo Stanisława Szeptyckiego gatve (dab. Taraso Ševčenkos g.) ir t. t. Tiesa, būta ir išimčių, pvz., senamiestyje esanti Gubernatorskaja (dab. Klaipėdos) gatvė ir Aukštutinės pilies

⁴⁴⁹ H. R., Obchód 57-ej rocznicy Powstania, *Gazeta Krajowa*, 1921 01 25.

⁴⁵⁰ 1919 m. buvo įteiktas tik raktų piešinys. 1922 m., švenčiant trečiąsias Vilniaus krašto išvadavimo metines ir Vidurinės Lietuvos prijungimą prie Lenkijos, buvo išlieti ir įteikti tikrieji simboliniai raktai.

⁴⁵¹ Imeniny Naczelnika Państwa, *Nasz Kraj*, 1920 03 21.

⁴⁵² Komisija: Ferdynandas Ruszczycas (pirmininkas), Tadeusz Dembowski, Władysławas Studnickis, Bronisławas Umiastowski, Jakubas Wygodzki, Michałs Eustachy Brensztejn, Saulius Trocki, Władysławas Zahorski. Dalis komisijos narių dar vokiečių okupacijos pradžioje ėmė sudarinėti gatvių sąrašą pagal 1808 m. Vilniaus planą. F. Ruszczyc, O nazwy ulic w Wilnie, *Nasz Kraj*, 1920 02 11.

⁴⁵³ F. Ruszczyc, O nazwy ulic w Wilnie, *Nasz Kraj*, 1920 02 11.

kalno papėdėje, Vilnios pusėje esantis skveras buvo pavadinti Lucjano Źeligowskio vardu, o Kavkazskaja (dab. Mindaugo) gatvė – Słowackio vardu.

Pirmojo lenkiškojo dešimtmečio simbolinio Vilniaus viešosios erdvės savinimosi ritualai, paminklai ir istorinių paminklų atnaujinimas turėjo ir kitokį tikslą. Mickevičiaus ir Słowackio pėdsakų Vilniuje įamžinimas, Aukštutinės pilies kalno tyrimai ir konservavimo darbai, Aušros Vartų koplyčios paveikslo karūnavimas ir kiti veiksmai atskleidė Vilniaus lenkų, ypač autochtonų, pastangas pabrėžti Vilniaus vaidmenį lenkiškajame tautiniame pasakojime, atkreipti Varšuvos ir Krokuvos dėmesį į istorinį ATR miestą, įrodyti ne tik „svetimiesiems“, bet ir „saviškiams“, kad Vilnius ne atsitiktinai yra Lenkijos Respublikos dalis. Iškalbingas yra su Słowackio perlaidojimo ceremonija Krokuvėje susijęs epizodas. 1927 m. Słowackio palaikai buvo perkelti iš Paryžiaus Montmartro kapinių į Vavelio katedrą Krokuvėje. Iškilnėse dalyvavo ir Vilniaus delegacija, kuri į Krokuvą vežė dėžutę su žeme nuo Vilniuje palaidoto poeto tėvo Euzebiusza Słowackio kapo (il. 3.52) ir iš vilniečių suneštų žalumynų pagal Ruszczyco eskizą surištą vainiką su užrašu „Słowackiui – Vilnius“ (lenk. *Słowackiemu – Wilno*)⁴⁵⁴. Delegacijos dovanos liudijo Krokuvos ceremonijos dalyviams apie vilnietiškas poeto šaknis ir priminė, kad „Vilnius užaugino Lenkijai Słowackį“⁴⁵⁵. Vilniaus lenkiškumas buvo svarbus argumentas bandant diplomatinio būdu išspręsti Lietuvos ir Lenkijos konfliktą dėl miesto. Prisiminimuose apie Ruszczycą fotografas Janas Bułhakas rašė:

*Jis [Ruszczycas] tampa patyrusiu ir atsidavusiu politiku ir diplomatu [...]. Nusprendžia įtikinti svetimuosius, kad Vilnius ir Vilnija buvo ir yra lenkų ne tik skaičiumi, tęstinumu ir šimtmetinio valdymo teise, bet ir savo dvasia, gyvenimo būdu, kalba, ilgaamžės kultūros pobūdžiu ir reiškimusi. Nusprendžia jiems išaiškinti, kad šiame krašte egzistuoja tvirta tautinė savimonė, netelpanti į jokius kitos valstybės, išskyrus lenkų, rėmus. [...] Jis vykdo naująjį „kulturkampfą“, ne tik garbingesnį, bet ir sėkmingesnį už Bismarko.*⁴⁵⁶

Kad Ruszczyco pastangos nebuvo jo asmeninė iniciatyva, o bendras Vilniaus, Vilniaus krašto ir visos Lenkijos reikalas, įrodo 1923 m. jam suteiktas Lenkijos atgimimo ordinas (vadintas lot. *Polonia Restituta*), kurį Antrosios Źečpospolitos vyriausybė įteikė jam už nuopelnus prijungiant Vilnių ir Vilniaus žemę prie Lenkijos⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ Ta pačia proga 1927 m. birželio 28 d. buvo atidengta iki šiol išliko paminklinė lenta Słowackiui (sumanymas Ruszczyco, skulptorius nežinomas, dab. Pilies g. 22). Plačiau apie ceremoniją Vilniuje: F. Ruszczyć, *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, Warszawa, 1996, p. 397–398; C. Janowski, *Garść ziemi...*, *Słowo*, 1927 06 15.

⁴⁵⁵ Odezwa Komitetu Obchodu ku czci Juliusza Słowackiego, F. Ruszczyć, *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, Warszawa, 1996, p. 400.

⁴⁵⁶ *Vok. Kulturkampf* – kultūrkampfas. Referuojama į XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje vykdytą Prūsijai atitekusios ATR dalies germanizaciją ir kovą prieš katalikų Bažnyčią. J. Bułhak, *Dvidešimt šešeri metai su Ruščicu*, Vilnius, 2014, p. 154–155.

⁴⁵⁷ J. Bułhak, *Dvidešimt šešeri metai su Ruščicu*, Vilnius, 2014, p. 156.

4. Antrasis pasaulinis karas: tarp Kauno, Maskvos ir Berlyno (1939–1944)

Laikotarpio pradžia siejama su 1939 m. spalio mėn. įvykiais, kai Sovietų Sąjunga perdavė Vilnių Lietuvos Respublikai⁴⁵⁸, o pabaiga su 1944 m. liepos mėn., kai Raudonoji armija, kaudamasi su Vermachto daliniais, pakeliui į Berlyną grįžo į miestą. Laikotarpis apima trijų politinių režimų valdymą: Lietuvos Respublikos (1939 10 10–1940 06 15), Sovietų Sąjungos (1940 06 15–1941 06 24) ir nacistinės Vokietijos (1941 06 24–1944 07 13). Trumpi valdymo tarpsniai ir karo padėtis neleido atlikti žymių Vilniaus pakeitimų. Aptariamąjį laikmetį ženklino destruktiniai karo veiksmai, priverstinė migracija, trėmimai, įkalinimai ir genocidas⁴⁵⁹. Nepaisant siaubingų įvykių ir sunkios ekonominės padėties, kiekviena Vilnių valdžiusi politinė galia paliko ar bent jau planavo palikti mieste savo žymę.

II PK pradžioje Vilnius po 370 metų (nuo Liublino unijos 1569 m.) vėl trumpam tapo sostine. Teoriškai sostinės statusas miestui buvo priskirtas 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akte, Lietuvos Respublikos Konstitucija taip pat skelbė, kad Vilnius yra tikroji Lietuvos sostinė, tačiau 1920 m. miestas buvo prarastas ir sostinė „laikiniai“ buvo perkelta į Kauną. 1920–1939 m. Vilnius buvo viena svarbiausių Lietuvos nacionalinio pasakojimo ašų: miesto vaizdai buvo naudojami konstruojant Lietuvos valstybingumo tradiciją, demonstruojant lietuvių kultūros tęstinumą ir kuriant tautinę tapatybę⁴⁶⁰. Kai 1939 m., Sovietų Sąjungos ir Lietuvos vyriausybėms priėjus prie politinio kompromiso, Vilnius buvo grąžintas Lietuvai, Lietuvos vyriausybė deklaravo ketinimą skubiai perkelti iš Kauno į Vilnių valstybės valdymo įstaigas ir kitas institucijas. Tačiau II PK pradžia ir nestabili vidinė politinė situacija neleido šių planų įgyvendinti. Per aštuonerius „lietuviškus“ mėnesius buvo pradėtas svarstyti dailės ir bažnytinio meno muziejų⁴⁶¹ bei teatro⁴⁶² steigimo klausimas, planuojama atidaryti universitetą,

⁴⁵⁸ 1939 m. spalio 10 d. pasirašyta Lietuvos-SSRS sutartis, pagal kurią Lietuvai buvo grąžinta dalis Vilniaus krašto – 6909 km² teritorija su 490 000 gyventojų.

⁴⁵⁹ 1939 m. Vilniuje gyveno 270 tūkstančių žmonių, o 1944 m. pabaigoje tik 107 tūkstančiai. V. Stravinskienė, Tarp karų: Vilniaus miesto gyventojai 1915–1947 m., pranešimas konferencijoje *Karai ir taikos. Kultūros patirtys nuo Pirmojo pasaulinio karo iki Berlyno sienos griuvimo*, Lietuvos kultūros tyrimų institutas ir Lietuvos dailės muziejaus nacionalinė dailės galerija, Vilnius, 2014 11 19–20; V. Stravinskienė, Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959 metais, *Lituanistica*, 2006, T. 66, Nr. 2, p. 26.

⁴⁶⁰ Plačiau: D. Mačiulis, 1939-ieji: lietuviai „atranda“ Vilnių, arba kolektyvinės atminties kūrimas atgautoje sostinėje, *Atrasti Vilnių: skiriama Vladimirui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 163–180.

⁴⁶¹ Buvusiame rotušės pastate numatyta steigti Vilniaus miesto muziejų, pvz., *Vilniaus balsas*, 1939 12 07 ir 1939 12 10. Buv. pranciškonų vienuolyno pastatuose, kuriuose veikė USB Dailės fakultetas, planuota įkurdinti bažnytinio meno muziejų ir rengtasi atidaryti Vilniaus dailės akademiją.

⁴⁶² Apie naują teatrą Vilniuje rašyta dar 1940 metų pradžioje: „Kultūrinėje srityje teatras paprastai užima vieną pirmaujančių vietų. Jeigu tad norime suteikti Vilniui tinkamą lietuvišką atspalvį, turime neatidėliodami būtinai įsteigti Vilniuje nuolatinį lietuvišką teatrą. [...] Reikia, kad Vilnius, nusivalęs nuo visokių apnašų, suklestėtų ir suspindėtų Lietuvai, kaip tikras lietuviškas miestas, vertas Lietuvos sostinės vardo. [...] Kodėl tad kažkaip nelabai norima Vilniuje steigti gerą nuolatinį teatrą?“ A. Pangonis, Dar dėl teatro Vilniuje, *Vilniaus balsas*, 1940 01 23.

daug dėmesio ir energijos buvo skiriama lenkiškojo periodo ženklų naikinimui. Tačiau valdžios institucijos į Vilnių nepersikraustė ir Vilnius sostine netapo.

1940 m. birželio mėn. į Lietuvos teritoriją įžengė sovietų kariniai daliniai, o liepos 21-ąją naujasis prosovietinis marionetinis Liaudies Seimas paskelbė Lietuvos Sovietų Socialistinę Respubliką ir priėmė deklaraciją dėl Lietuvos įstojimo į Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungą (toliau – SSRS). 1940 m. rugpjūčio 3 d. Maskvoje buvo įteisinta Lietuvos aneksija. Kadangi Kaunas vis dar buvo faktinė sostinė, 1940 m. rugpjūčio 25 d. Lietuvos Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą perkelti Sovietinės Respublikos sostinę į Vilnių. Buvo numatyta perkėlimą užbaigti iki 1941 m. rugsėjo 1 d.⁴⁶³ Keletas ministerijų iš tiesų buvo perkelta į Vilnių, buvo atidarytas reorganizuotas universitetas, įkurta Vilniaus laisvosios dailės mokykla (vėliau pervadinta Vilniaus dailės akademija), buvusios rotušės pastate atidarytas Vilniaus miesto dailės muziejus⁴⁶⁴, buvusiuose Reprezentaciniuose rūmuose (dab. LR Prezidentūra, Simono Daukanto a. 3) – Raudonosios armijos rūmai su kino sale ir čiuožykla kieme⁴⁶⁵. Kiti planai liko popieriuje.

Valdžios kaita ir sostinės statusas suteikė Vilniaus vystymuisi II PK metu unikalių bruožų. Viena vertus, buvo bandoma sukurti sostinės paveikslą; kita vertus, politinė valdžia neturėjo pakankamai finansinių išteklių, patirties ir laiko, kad galėtų įgyvendinti visus numatytus sumanymus ir suteikti miestui „tinkamą“ formą.

Dinamiškus naujosios sovietinės respublikos sostinės planavimo darbus nutraukė nacistinė Vokietija, užėmusi miestą 1941 m. birželio 22 d. Okupuotosios Pabaltijo valstybės ir dalis Baltarusijos sudarė naują administracinį vienetą – Ostlando Reichskomisariatą (vok. *Reichskommissariat für das Ostland*), kurio centru buvo Ryga. Lietuva tapo Lietuvos generaline sritimi (vok. *Generalbezirk Litauen*), jos administracinis centras liko Kaune, ir tai liudija, kad sostinės perkėlimo į Vilnių darbai iki nacių okupacijos nebuvo pakankamai pasistūmę į priekį. Vilnius tapo apygardos (vok. *Gebietskommissariat Wilna-Land*) centru, kitaip tariant, dar vienos imperijos provincijos miestu.

Užsakovai ir vykdytojai

Visus urbanistinius miesto pertvarkymus ir projektus rengė Vilniaus miesto statybos valdyba, ji išliko svarbiausia Vilniaus projektavimo ir statybos įstaiga Lietuvos Respublikos, Sovietų Sąjungos ir Trečiojo Reicho laikais. Tai, kad šios įstaigos darbuotojai savo postuose liko visą

⁴⁶³ *Vilniaus balsas*, 1941 03 25. Plačiau: A. E. Senn, *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009.

⁴⁶⁴ 1940 m. Vilniaus miesto muziejaus pagrindu įkurtas valstybinis „kultūros profilio“ muziejus (direktorius – dailininkas Adolfas Valeška). 1941 m. muziejus įkurdintas buvusioje rotušėje, kovo 30 d. pervadintas Vilniaus valstybinių dailės muziejumi ir 1941 m. balandžio 13 d. atidarytas lankytojams. 1966 m. dar kartą pervadintas Lietuvos dailės muziejumi.

⁴⁶⁵ *Wilnaer Zeitung*, 1941 12 06. Be to, 1941 m. Vilniuje pastatyti Pionierių namai (Taurakalnio papėdėje, Uosto gatvėje, dab. Pamėnkalnio g.). Wileński Pałac Pionierów otwierze swe podwoje, *Prawda Wileńska*, 1941 05 23.

neramų II PK laikotarpį, lėmė 1939–1944 m. Vilniaus viešosios erdvės pertvarkymų pobūdį ir tęstinumą.

Skirtingi politiniai režimai vadino šią instituciją vis kitaip – Lietuvos Respublikoje tai buvo Vilniaus miesto statybos valdyba, Lietuvos Sovietų Socialistinėje Respublikoje – Vilniaus miesto statybos skyrius, o nacistinėje Vokietijoje – Miesto statybos biuras (vok. *Stadtbauamt*), tačiau jos vaidmuo 1939–1944 m. kuriant ir pertvarkant Vilnių išliko toks pat svarbus. Statybos valdyba buvo ne kas kita, o 1936 m. įkurtas ir trejus metus efektyviai dirbęs Miesto urbanistikos biuras (lenk. *Miejskie Biuro Urbanistyczne*). Urbanistikos biuro vadovas Romualdas Guttas grąžinus miestą Lietuvai nebedalyvavo Vilniaus architektūriniame gyvenime. Tuo tarpu dauguma biuro darbuotojų – Stanislawas Bukowskis, Zbigniewas Czechas, Juliuszas Dumnickis, Leszekas Teodozy Dąbrowskis, Kazimierz Biszewskis, Wiktoras Espenhanas, Janas Peksza ir kiti – nepakeitė gyvenamosios vietos ir liko savo pareigose iki antrosios sovietų okupacijos 1944 m. ar net ilgiau ir tik tuomet buvo priversti repatrijuoti į Lenkiją.

Lenkiškos kilmės architektų įdarbinimas lietuviškojoje Statybos valdyboje laikytinas išimtinio atveju, nes perėmusi Vilnių Lietuvos valdžia svarbiausia užduotimi laikė miesto „depolonizaciją“, arba „atlietuvinimą“⁴⁶⁶. Piliečiai ir institucijos buvo įpareigoti nuimti Vilniaus viešosiose erdvėse likusius Lenkijos herbus⁴⁶⁷, užrašai lenkų kalba ir lenkų nacionaliniai simboliai buvo pašalinti nuo Aušros vartų ir Dievo Motinos koplyčios fasado⁴⁶⁸, Vilniaus rotušės rekonstrukcijos brėžiniai buvo peržiūrėti ir „išvalyti“ nuo lenkiškų simbolių⁴⁶⁹, būta net pasiūlymo išversti į lietuvių kalbą Vilniaus bažnyčiose esančius antkapinius įrašus. Lietuvos valdžia siekė sulietuvinti Vilnių taip, kad jis atrodytų kaip tikras lietuviškas miestas⁴⁷⁰. Lenkijos veiksmus I PK pabaigoje Lietuva vertino kaip sostinės okupaciją, tad miestą „atlietuvinant“ neišvengta ir drastiškų veiksmų. Buvo uždarytas „lenkiškas“ Stepono Batoro universitetas, išvaikyti jo dėstytojai, darbuotojai ir apie tris tūkstančius studentų, uždaryta daug lenkiškų mokyklų, likusiose įvestos lietuvių kalbos pamokos, didelė Vilniaus gyventojų dalis negalėjo gauti Lietuvos pilietybės ir t. t.⁴⁷¹ Verta prisiminti, kad prieš II PK Vilnius buvo šeštasis pagal dydį Lenkijos miestas. 1939 m. jis buvo tapęs svarbia istorine Lenkijos atminties vieta. Oficialiais duomenimis, 1939 m. Vilniuje gyveno

⁴⁶⁶ Plačiau: D. Mačiulis, 1939-iejį: lietuviai „atranda“ Vilnių, arba kolektyvinės atminties kūrimas atgautoje sostinėje, *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 163–180.

⁴⁶⁷ *Vilniaus balsas*, 1940 01 05.

⁴⁶⁸ Lenkiškas užrašas ant šiaurinio fasado buvo išverstas į lotynų kalbą; Lenkijos herbas ant pietinio vartų fasado pašalintas, šventąjį paveikslą dengusi raudona užuolaida su lenkišku ereliu pakeista mėlyna su užrašu lotynų kalba ir dekoruota baltomis tulpėmis. *J. Muloko architektūra*, sud. P. Celiešius, Los Angeles, 1983, p. 24.

⁴⁶⁹ *Vilniaus balsas*, 1939 11 25.

⁴⁷⁰ R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa: 1939 m. spalio 27 d.–1940 m. birželio 15 d.*, Vilnius, 1990, p. 123, 125–126.

⁴⁷¹ Plačiau: P. Łossowski, *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku*, Warszawa, 1991; Š. Liekis, 1939: *The Year that Changed Everything in Lithuania's History*, Amsterdam-New York, 2010, p. 173–175.

apie 270 tūkstančių žmonių: didžiąją daugumą sudarė lenkai, apie 70 tūkstančių – žydai, apie 6 tūkstančius – lietuviai⁴⁷².

Lenkiško personalo įdarbinimas Statybos valdyboje buvo nulemtas pragmatinių priežasčių. Nuo 1939 m. lapkričio iki 1943 m. vasario mėn. jai vadovavo vyriausiasis miesto inžinierius (vėliau – architektas) Vytautas Landsbergis-Žemkalnis (1893–1993). 1926 m. jis baigė architektūros studijas Karališkojoje architektūros mokykloje (it. *Regia Scuola Superiore di Architettura*) Romoje, o 1939 m. jau buvo patyręs architektas, įgyvendinęs daug stambių projektų laikinojoje sostinėje (Kauno apskrities savivaldybės rūmai, 1933, Pieno centro rūmai, 1934⁴⁷³, Prekybos, pramonės ir amatų rūmai, 1938, kt.). Prisiminimuose Žemkalnis rašo, kad 1939 m. buvo bandoma prisivilioti dirbti į Vilnių architektūros specialistų iš Kauno, tačiau nesėkmingai. Laikinoji sostinė buvo saugesnė ir patogesnė tiek būsto, tiek kultūrinio gyvenimo atžvilgiu ir architektai į Vilnių nesikraustė⁴⁷⁴. Taigi, valdybos vadovui neliko nieko kita kaip dirbti su Vilniuje buvusiais lenkais profesionalais, iki karo dirbusiais Miesto urbanistikos biure ir labai gerai pažinojusiais miestą.

Kai Vilnius atiteko sovietams, Statybos valdyba tapo Vilniaus Vykdomojo komiteto Statybos skyriumi. „Sovietinių“ architektų ar urbanistų Vilniuje taip pat nebuvo, tad dėl personalo stokos šio skyriaus vadovas ir lenkų architektai dirbo toliau.

Iškart po nacių karinės invazijos Žemkalnis buvo paskirtas vos mėnesį išsilaikiusios, Kaune rezidavusios Laikinosios Lietuvos Vyriausybės Komunalinio ūkio ministru (1941 06 24–1941 08 05). Kai nacių civilinė valdžia išvaikė lietuvių vyriausybę, jis grįžo į Vilnių ir tęsė darbą miesto statybos valdyboje⁴⁷⁵. Buvę jo bendradarbiai vis dar užėmė ankstesnes pareigas (il. 4.1). Nors Reicho administracinė politika numatė vadovų postus skirti visų pirma vokiečių kilmės asmenims, jų nesant buvo darbinami senieji vilniečiai. Tad žemiausias civilinės valdžios atstovas vokiečių Vilniuje buvo apygardos komisaras (vok. *Gebietskommissar*).

Šis tęstinumas, kuris neatitiko visų trijų politinių valdžių oficialiosios administracinės politikos nuostatų (lietuviai nepripažino lenkų kompetencijos ir laikė juos priešais, sovietai stengėsi

⁴⁷² V. Stravinskienė, Tarp karų: Vilniaus miesto gyventojai 1915–1947 m., pranešimas konferencijoje *Karai ir taikos. Kultūros patirtys nuo Pirmojo pasaulinio karo iki Berlyno sienos griuvimo*, Lietuvos kultūros tyrimų institutas ir Lietuvos dailės muziejaus nacionalinė dailės galerija, Vilnius, 2014 11 19–20.

⁴⁷³ Už šį projektą 1937 m. Paryžiaus pasaulinėje parodoje (pranc. *Exposition internationale des «Arts et des Techniques appliqués à la Vie moderne»*) apdovanotas garbės diplomu. J. Kančienė, J. Minkevičius, *Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis*, Vilnius, 1993, p. 27.

⁴⁷⁴ V. Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009, p. 340.

⁴⁷⁵ 1942–1944 m. Žemkalnis taip pat dėstė Vilniaus universitete. 1943 m. vasarį jis buvo atleistas iš vyriausiojo inžinieriaus pareigų (pasak paties architekto, už tai, kad atsisakė priimti „komisarinio“ architekto titulą (J. Kančienė, J. Minkevičius, *Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis*, Vilnius, 1993, p. 52)). 1944 m., prieš sovietų sugrįžimą, pasitraukė į Vokietiją, vėliau į Australiją, kur tęsė architekto praktiką. 1959 m. Žemkalnis grįžo į Lietuvos SSR ir dirbo architektu Paminklų konservavimo institute Kaune, vėliau Vilniuje.

įdARBINTI naujam režimui lojalius asmenis, o naciai siekė visuose vadovų postuose įdARBINTI vokiečius ir, žinoma, vengti sovietinių „kadry“ bei slavų kilmės asmenų), greičiausiai buvo nulemtas ne tik anksčiau minėto profesionalių architektų bei urbanistų stygiaus, bet ir vyriausiojo inžinieriaus globos bei plataus pažinčių rato.

Tos pačios architektų komandos darbas sąlygojo daugelio urbanistinių projektų tęstinumą: centrinių Vilniaus aikščių rekonstrukcijas, Katedros ir Aukštutinės pilies ir kalno tyrimus bei konservavimą, archeologinius Katedros aikštės ir Bernardinų sodo kasinėjimus bei generalinio miesto plano sudarymą. Visus šiuos darbus pradėjo lenkiškasis Miesto urbanistikos biuras dar prieš prasidedant II PK.

Vilniaus generalinio plano parengimas ir Katedros aikštės rekonstrukcija buvo reikšmingiausios II PK laikotarpio Vilniaus viešosios erdvės tvarkymo iniciatyvos. Abu projektai svarbūs ne tik dėl savo praktinės naudos miestui. Visi politiniai režimai centrinę istorinę aikštę ir generalinį miesto planą (prie jų dar dažnai priskiriamas teatras) laikė reprezentaciniais, esminiais galios ir ideologijos demonstravimo objektais.

Urbanistika ir architektūra

Vilniaus generalinis planas

Vilniaus generalinis planas buvo pradėtas rengti 1939 m. pradžioje. Provizorinį planą parengė architektas Jerzy Kobzakowski. Jis rėmėsi ilgai puoselėto Varšuvos generalinio plano patirtimi, kuris savo ruožtu buvo kuriamas pagal tuometines Vakarų urbanistikos teorijas. Planas numatė išsaugoti unikalų senamiesčio charakterį, vystyti naująjį miesto centrą ant dab. Mindaugo g. kalvos, pramonės įmonės sutelkti miesto pakraščiuose, įkurti upės uostą, pastatyti darbininkų gyvenamuosius kvartalus šiek tiek toliau nuo centro ir apjuosti juos žaliosiomis zonomis.

Perdavus Vilnių Lietuvai, Kobzakowski, kaip ir jo kolegos, liko dirbti Miesto statybos valdyboje ir kartu su naujuoju įstaigos vadovu tęsė generalinio plano rengimo darbus. Žemkalnis pristatė pagrindines rengiamojo plano idėjas Lietuvos visuomenei – pagrindinės lenkų urbanistų ir naujojo Vilniaus vyriausiojo inžinieriaus nuostatos sutapo, Žemkalnis pritarė modernistinės vakarietiškos urbanistikos principų taikymui Vilniuje⁴⁷⁶. Nors planas buvo vystomas visus aštuonis „lietuviškuosius“ mėnesius, jis nesulaukė politinės Lietuvos valdžios dėmesio ir netapo reprezentaciniu projektu. Ši tuo metu rūpinosi politiškai angažuotais miesto keitimo ritualais.

Sovietai urbanistiniam planavimui skyrė daugiau dėmesio. Palyginti su Lietuvos Respublikos valdžia, kuri apsiribojo „banaliojo“ nacionalizmo ženklų puoselėjimu, tai Lietuvos SSR valdžia, nekreipdama dėmesio į besiplečiantį karą, planavo didelius Respublikos sostinės pakeitimus. Iki

⁴⁷⁶ Plačiau apie planą: J. Kančienė, J. Minkevičius, *Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis*, Vilnius, 1993, p. 45.

1941 m. birželio mėn. visa Sovietų Sąjunga jautėsi saugi dėl 1939 m. rugpjūčio mėn. su nacistine Vokietija pasirašytos nepuolimo sutarties. Žemkalnis 1940 m. rugsėjo mėn. rašė: „Vilnius, kaip Tarybų Socialistinės Respublikos sostinė, privalo skubiai ruošti pateisinti savo paskirtį.“⁴⁷⁷ Vyriausiasis inžinierius perėmė vadovavimą plano rengimui į savo rankas, tačiau Kobzakowskis ir toliau dirbo kartu. Planas buvo peržiūrėtas, pataisytas taip, kad atitiktų sostinės mastelius ir pristatytas spaudoje. Tą patį rugsėjo mėn. vietiniuose laikraščiuose pasirodė keturi dideli straipsniai apie Vilniaus kaip būsimosios sovietinės respublikos sostinės urbanistinius pertvarkymus⁴⁷⁸.

Sovietinis planas atspindėjo didesnius užmojus, padidėjo pertvarkymų masteliai ir apimtys. Plane buvo siūloma didinti miesto teritoriją daugiau nei 70 procentų; pastatyti 13 darbininkų kolonijų su kultūros ir prekybos centrais toliau nuo centro ir pramonės, tokiu būdu sukuriant žaliuosius gyvenamuosius plotus; pritaikyti Neries krantines visuomenės poreikiams; pastatyti 2 uostus, 7 tiltus, magistralę aplink miestą; nutiesti plačias gatves aplink senamiestį; išplėsti industrinį miesto geležinkelį; pastatyti 11 stadionų, 2 baseinus, 70 vaikų darželių, mokyklų, ligoninių, didingus Sovietų rūmus, darbininkų kultūros rūmus, pionierių namus, operos ir baletų teatrą ir t. t.⁴⁷⁹ Nepaisant užmojų, sovietinis Vilniaus planas buvo tiesioginis 1939 m. lenkiškojo provizorinio plano įpėdinis. Jis nenumatė radiklios ar bent žymios egzistuojančio gatvių tinklo ar pastatų rekonstrukcijos. Daugiau dėmesio buvo skiriama esamos infrastruktūros vystymui ir tobulinimui, o ne naujo sovietinio miesto kūrybai. Tai buvo akivaizdu ir urbanistams iš Maskvos, kurie 1941 m. atvyko įvertinti Vilniaus miesto statybos valdybos darbo ir jį įvertino neigiamai. Darbininkų kolonijos miesto pakraščiuose ir numatomas senamiesčio konservavimas bei restauravimas buvo įvertintas kaip „socialistinių miestų statybos praktikos diskriminacija“⁴⁸⁰.

Nuo 1940 m. liepos mėn. Lietuvos spauda rašė apie „nuostabius“ Maskvos rekonstrukcijos pasiekimus⁴⁸¹. Platūs prospektai, erdvios aikštės, Sovietų rūmai, kurie kaip tik tuo metu buvo statomi, buvo sektini sovietinio miestų planavimo pavyzdžiai. Senamiesčio išsaugojimas ir konservavimas jokių būdu nebuvo prioritetas. 1935 m. patvirtintas generalinis Maskvos planas skatino taikyti selektyvų išsaugojimo ir griovimo metodą: pastatus, kurie atitiko naująją Maskvos viziją (monumentalūs architektūriniai ansambliai su ne žemesniais kaip šešių aukštų statiniais), buvo galima palikti, jei jie netrukdyt esamų gatvių platinimui ir naujų radialinių gatvių statybai; visa kita buvo galima griauti. Darbininkų apgyvendinimas buvo numatytas pačiame

⁴⁷⁷ Sostinės tvarkymo reikalai. Iš miesto inžinieriaus archit. Vyt. Žemkalnio pranešimo, *Vilniaus balsas*, 1940 09 22.

⁴⁷⁸ Vilnius – Socialistinės Lietuvos TSR ateities centras, *Vilniaus balsas*, 1940 09 01; Iš sostinės tvarkymo darbų. Pasikalbėjimas su miesto inžinierium arch. Vyt. Žemkalniu, *Vilniaus balsas*, 1940 09 08; Vilniui atsiveria naujos perspektyvos. Pasikalbėjimas su miesto inžinierium arch. Vyt. Žemkalniu, *Vilniaus balsas*, 1940 09 18; Sostinės tvarkymo reikalai. Iš miesto inžinieriaus archit. Vyt. Žemkalnio pranešimo, *Vilniaus balsas*, 1940 09 22.

⁴⁷⁹ *Vilniaus miesto generalinis planas*, LLMA, f. 81, ap. 1, l. 1450.

⁴⁸⁰ V. Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009, p. 339.

⁴⁸¹ Maskvos atstatymo planas, *Vilniaus balsas*, 1940 07 12; Penkmečio Maskvos rekonstrukcija skaičių ir faktų šviesoje, *Vilniaus balsas*, 1940 07 14.

miesto centre, naujai pastatytuose daugiaaukščiuose „gyvenamuosiuose rūmuose“ – monumentaliose neoklasicistinio stiliaus architektūriniuose ansambliuose⁴⁸².

Kobzakowskio ir Žemkalnio sukurtas Vilniaus generalinis planas turėjo labai nedaug bendrumų su sovietinės Maskvos vizija. Reikalavimus socialistiniam miestui atitiko tik upės krantų regeneracija paverčiant juos svarbiais miesto prospektais ir sunkiosios pramonės su geležinkelio linija koncentracija miesto pakraščiuose. Greičiausiai šie projektai taip pat buvo kuriami sekant ne sovietinėmis urbanistikos normomis, nes Vakarų miestų plėtros teorijos numatė tokius pat žingsnius.

Naujojo sovietinio Vilniaus teatro projektas taip pat niekuo nepriminė Sovietų Sąjungos didžiuosiuose miestuose vyraujančio neoklasikinio stiliaus. Operos ir baleto teatras buvo išskirtinis ankstyvojo sovietinio planavimo pavyzdys. 1941 m. kovo mėn. Vilniaus vykdomasis komitetas nusprendė statyti 1 200 vietų teatrą⁴⁸³ ir pavedė vyriausiajam inžinieriui Žemkalniui surasti teatrui tinkamą vietą mieste bei suprojektuoti patį teatro pastatą. Teatras turėjo iškilti kairiajame Neries upės krante, netoli Žaliojo tilto⁴⁸⁴. Po kelių mėnesių baigtas teatro pastato modelis buvo pristatytas Vilniaus valdžiai ir visuomenei (il. 4.2)⁴⁸⁵. Nors pagal sumanymą teatro architektūroje turėjo „atsispindėti Vilniaus architektūros tradicijos ir naujo didžiosios socialistinės kūrybos ir statybos laikotarpio pradžia“⁴⁸⁶, tai buvo modernistinis, geometrinių formų statinys su didelėmis stiklo vitrinomis – Žemkalnio tarpukario architektūrinės praktikos tęsinys. Nors modelį teigiamai įvertino žymus sovietų architektas akademikas Aleksejus Ščiusevas (*Алексей Щусев*), stilistiškai projektas buvo tiek nutolęs nuo tuometinės sovietinės statybos praktikos, kad buvo labai mažai tikėtina, jog jis galėjo būti realizuotas.

Nors generalinis Vilniaus planas nenumatė sovietinių respublikų sostinėms būdingo ideologizuoto miesto centro, pirmosios sovietinės okupacijos metu miestui buvo suteikti, kad ir popieriuje ar maketuose, kai kurie sostinės bruožai: Lukiškių aikštėje ir jos artimiausioje aplinkoje buvo nutarta statyti Sovietų rūmus ir kitas valdžios institucijas, prie Žaliojo tilto suprojektuotas operos ir baleto teatras, numatyta sparti miesto plėtra.

⁴⁸² *Постановление от 10 июля 1935 г. N 1435 „О генеральном плане реконструкции города Москвы“*, base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=6818, žiūrėta 2015 05 22. Plačiau: pvz., *Art and Power: Europe Under the Dictators 1930–45*, sud. E. J. Hobsbawm, D. Elliott, D. Ades, T. Benton, I. B. Whyte, London, 1995; I. Golomstock, *Totalitarian Art*, New York, 1990; Т. Бон, „Минский феномен“. *Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны*, Москва, 2013.

⁴⁸³ V. Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009, p. 343; Operos ir baleto teatras Vilniuje, *Tarybų Lietuva*, 1941 03 20.

⁴⁸⁴ 1974 m. netoli Žemkalnio išrinktos vietos buvo pastatytas dabartinis, pirmasis ir vienintelis Vilniaus operos ir baleto teatras (arch. Elena Nijolė Bučiūtė).

⁴⁸⁵ Projekt regulaciją części wybrzeża i śródmiescia, LLMA, f. 81, ap. 1, b. 3, l. 30.

⁴⁸⁶ V. Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009, p. 343.

Dar iki Maskvos urbanistų vizito Statybos skyrius pradėjo įgyvendinti kai kurias parengtojo generalinio plano nuostatas: buvo sukurtas Stoties aikštės rekonstrukcijos projektas⁴⁸⁷, nugriauti kai kurie pastatai, trukdę Jogailos gatvės (vieno iš centro apvažiavimų) praplatinimui⁴⁸⁸. Neigiamas centrinės valdžios siūstų ekspertų vertinimas sustabdė tolimesnius plano vystymo ir įgyvendinimo darbus, tačiau po kelių mėnesių pasikeitė užsakovas – Lietuvą okupavo nacistinė Vokietija – ir planas buvo „ištrauktas iš stalčiaus“.

Naujieji miesto šeimininkai turėjo pasirūpinti karo veiksmų padaryta žala – nukentėjo apie šimtas pastatų, kuriuos reikėjo arba nugriauti, arba atstatyti⁴⁸⁹. Šis darbas buvo patikėtas Miesto statybos biurui. Nepaisant nenumatyto darbo krūvio ir ribotos Vokietijos valdininkų pagalbos, *Stadtbauamt* tęsė miesto generalinio plano rengimą ir 1941–1943 m. atliko daug tyrimų ir matavimų. Ypatingas dėmesys buvo skirtas senamiesčio regeneracijos planui⁴⁹⁰.

1944 m. sausio mėn. generalinis Vilniaus planas buvo užbaigtas (il. 4.3). Kai kurios plane numatytos miesto tvarkymo priemonės buvo vystomos ir įgyvendinamos: parengti Rotušės aikštės ir Neries upės krantinių reguliavimo projektai (1943), rekonstruotos Rotušės ir Napoleono (dab. Simono Daukanto) aikštės (1942–1943) (il. 4.4, 4.5)⁴⁹¹, pradėta individualių vilų kvartalo Akmenų gatvėje statyba. Pastarieji du projektai buvo nulemti proziškų priežasčių: Napoleono aikštė buvo svarbi, nes 1942–1943 m. buvusieji Raudonosios armijos rūmai buvo pertvarkyti į nacionalsocialistų partijos būstinę (vok. *Haus der N. S. D. A. P.*)⁴⁹², o didžiausia vila Akmenų gatvėje buvo statoma Vilniaus miesto apygardos komisarui Hansui Christianui Hingstui (il. 4.6)⁴⁹³. Reicho administracija investavo ir į kitus vokiečiams skirtus projektus: Gedimino gatvėje buvo atnaujintas Vokietijos civilinei administracijai skirtas viešbutis „Bristolis“⁴⁹⁴, prie geležinkelio stoties ir Gedimino gatvėje⁴⁹⁵ pastatyti du nauji kino teatrai Vermachto kariams⁴⁹⁶, Katedros aikštė pritaikyta nacistiniams ritualams ir ceremonijoms.

⁴⁸⁷ Projekt regulacji placu przydworcowego, *Prawda Wilenska*, 1940 09 22.

⁴⁸⁸ Pradedama Vilniaus rekonstrukcija, *Vilniaus balsas*, 1941 04 27.

⁴⁸⁹ Instandsetzung der kriegsbesehaedigten Haeuser, *Wilnaer Zeitung*, 1941 10 27.

⁴⁹⁰ 1:2500 centrinės miesto dalies modelį (atlikę matavimus) sukūrė Vilniaus geto kaliniai. V. Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009, p. 350.

⁴⁹¹ Rotušės aikštėje paklotas naujas grindinys, panaikintas fontanas, suformuotas gėlynas. Napoleono aikštėje nuimta metalinė tvora, buvusi priešais pastato fasadą, išlygintas žemės paviršius, suformuotos akmeninės atraminės tvorelės, paklotas naujas granitinis grindinys, pasodinti medžiai ir gėlės.

⁴⁹² Už fasado kolonų įrengti du nauji įėjimai, pakeistas pastato interjeras. Napoleonpalais wird Haus der Partei, *Wilnaer Zeitung*, 1942 08 10. Dalis pastato buvo pritaikyta etninių ir imperinių vokiečių vaikų darželiui. Kinderlachen am Napoleonplatz, *Wilnaer Zeitung*, 1943 09 17.

⁴⁹³ V. Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009, p. 354. Dabar pastate įsikūrusi JAV ambasada.

⁴⁹⁴ *Wilnaer Zeitung*, 1941 11 15.

⁴⁹⁵ Rašoma, kad kino teatras buvo statomas šalia laikraščio „Wilnaer Zeitung“ būstinės, o ši buvo įsikūrusi buv. Gedimino g. 21.

⁴⁹⁶ Die neuen Kinos wachsen, *Wilnaer Zeitung*, 1943 09 29. Visame Ostlande buvo statomi vienodi kino teatrai pagal Vokietijoje parengtus planus. Tai buvo neišsiskiriantys mediniai karkasiniai pastatai.

Tuo tarpu vietinių miesto gyventojų naudojamos infrastruktūros gerinimui nacių okupacijos metais finansavimas nebuvo skiriamas. Tokią politiką lėmė „gyvenamojo ploto“ idėja, išdėstyta Rytų generaliniame plane (vok. *Generalplan Ost*, 1939–1942)⁴⁹⁷. Lietuvos ir Ukrainos reichskomisariatui plane buvo traktuojami vienodai (visa užimta Sovietų Sąjungos teritorija buvo vadinama Rusija), o 1942 m. liepos mėn. Ukrainos miestams taikytina politika buvo apibrėžiama taip:

*Jokiu būdu negalima Rusijos (Ukrainos) miestų koku nors būdu gerinti ir gražinti, nes vietinių gyvenimo kokybė neturi kilti, o vokiečiai vėliau apsigyvens naujai pastatytuose miestuose ir kaimuose, kurie bus griežtai saugomi nuo Rusijos (Ukrainos) gyventojų.*⁴⁹⁸

Germanizacija II PK metu dauguma atvejų reiškė ne vietinių gyventojų asimiliaciją / nutautinimą, o okupuotųjų žemių apgyvendinimą vokiečiais. Apie 70 procentų Lietuvos gyventojų buvo pripažinta „rasės atžvilgiu“ tinkamais asimiliuoti. Jiems buvo siūloma vykti į Vokietiją (pirmiausiai atlikti Reicho darbo tarnybą, vėliau studijuoti arba dirbti) ir „tapti vokiečiais“ ten. Netinkamus asimiliuoti gyventojus buvo numatyta panaudoti darbams vietoje, o vėliau perkelti toliau į Rytus. Vienas iš svarbių uždavinių buvo apsaugoti į Ostlandą atvykusius Reicho vokiečius nuo kraujomaišos su vietiniais gyventojais. Dėl šios priežasties buvo vykdoma segregacijos politika: vietiniai nebuvo įleidžiami į vokiečiams skirtus kino teatrus, negalėjo dalyvauti Vermachto kariams skirtose mišiose, pirkti vokiečiams skirtose parduotuvėse, vokiečių vaikams buvo steigiami atskiri darželiai, kariams buvo draudžiama lankytis vietinėse krautuvėse, pavežti vietinius gyventojus automobiliais, lankyti vietines bažnyčias ir kt.⁴⁹⁹

Rytų generalinis planas ir segregacijos politika paaiškina vokiečių nesirūpinimą miesto plėtra ir vietinių gyventojų integracija, tačiau kelia klausimą, kodėl Vokietijos valdžia finansavo su oficialiais Reicho interesais prasilenkiantį Vilniaus generalinio plano rengimą? Nacių okupacinės politikos tyrinėtojai teigia, kad tarp Reicho okupuotųjų rytų kraštų ministerijos (vok. *Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*) ir aukščiausiosios Vokietijos valdžios buvo nesutarimų⁵⁰⁰. Ministras Alfredas Rosenbergas traktavo užimtą teritoriją, tarp jų ir Lietuvos gyventojus kaip „beveik“ arijus, ir dažnai skundėsi dėl „neteisingo“ elgesio su jais. Jis stengėsi kurti vokiečių kaip Ostlando išvaduotojų iš sovietų valdžios įvaizdį, tuo tarpu aukštesnieji nacių

⁴⁹⁷ Planas traktavo visas okupuotas rytines teritorijas kaip papildomą gyvenamąjį plotą augančiai Vokietijos populiacijai. Pagal planą Lietuva turėjo būti germanizuota per 20 pokario metų. Šio tikslo buvo numatyta siekti sunaikinant, ištremiant arba išsiunčiant priverstiniais darbams 85 procentus Lietuvos gyventojų.

⁴⁹⁸ *Der Krieg gegen der Sowjetunion. 1941–1945, eine Dokumentation zum 50. Jahrestag des Überfalls auf die Sowjetunion*, ed. R. Ruerup, 1991, Berlin, p. 87.

⁴⁹⁹ T. J. Schulte, *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia*, Oxford, 1989, p. 150–172; A. Bubnys, *Okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 448–453.

⁵⁰⁰ *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band 5, Organisation und Mobilisierung des Deutschen Machtbereichs, Zweiter Halbband, Kriegswewaltung, Wirtschaft und Personelle Ressourcen 1942–1944/45, sud. B. R. Kroener, R. D. Müller, H. Umbreit, 1999, Stuttgart, p. 48–53.

pareigūnai įsakė Ostlando administratoriams būti griežtiems ir negailestingiems. Gali būti, kad kai kurie įsakymai „sušvelnėdavo“, kol pasiekdavo Ostlandą, ir čia buvo šiek tiek tolerantiškiau žiūrima į vietinius gyventojus ir į jų interesus.

Panašus teorijos ir praktikos neatitikimas pastebimas ir Lietuvos sovietų valdžiai perėmus „buržuazinį“ Vilniaus generalinį planą. Atrodo, kad 1940–1941 m. Lietuvos SSR, naujos Sąjungos narės, sostinės planavimas nebuvo griežtai prižiūrimas ir kontroliuojamas iš sovietinio centro. Kitu atveju būtų buvę neįmanoma pristatyti Vilniaus generalinio plano visuomenei ir net pradėti įgyvendinti kai kurių jo nuostatų dar iki Maskvos ekspertams jį patvirtinant. Generalinio plano rengimas, kaip ir Katedros aikštės rekonstrukcija, trijų skirtingų, viena kitos atžvilgiu priešiška nusiteikusių politinių valdžių mainymosi laikotarpiu pavertė II PK Vilniaus urbanistinį planavimą tam tikru viršpolitiniu fenomenu. Perimdami lenkiškus projektus Lietuvos Respublikos valdininkai tęsė okupantų pradėtus darbus, sovietai įgyvendino ideologinių priešų planus, o naciai investavo į miestą be ateities. Nors miesto planas nemenkai nukrypėdavo nuo ideologinių ir politinių dogmų, tačiau jo nenutrūkstamą rengimą užtikrino, matyt, žmogiškasis faktorius – atkaklus Vilniaus statybos valdybos architektų darbas.

Katedros aikštė

Katedros aikštės rekonstrukcijos istorija panaši į Vilniaus generalinio plano rengimo istoriją. Ji prasidėjo 1935 m., kai buvo nutarta aikštėje statyti paminklą maršalui Józefui Piłsudskui. 1936 m. pabaigoje Katedros aikštės sutvarkymo reikalu įkurtas Miesto urbanistikos biuras per metus parengė rekonstrukcijos projektą (archit. Guttas, Bukowsis, Dąbrowskis). 1938 m. biuras pradėjo vykdyti paruošiamuosius rekonstrukcijos darbus, bet II PK pradžia 1939 m. juos sustabdė.

Lietuviškoji Vilniaus miesto statybos valdyba ir jos vadovas Žemkalnis perėmė aikštės rekonstrukcijos projektą ir įgyvendino jį nedaug tepakeisdami: numatė įgilinti aikštę šiek tiek mažiau, nei siūlė Guttas (40–45 cm vietoje 80 cm), o vakarinėje jos dalyje suprojektavo nedidelę automobilių stovėjimo aikštelę. 1940 m. Žemkalnis rašė: „[...] [A]ikštė turi tarnauti tautos reprezentaciniais tikslais. Aikštė – didžiulė salė, kur mūsų tauta galėtų pareikšti ir savo džiaugsmą, ir savo liūdesį.“⁵⁰¹ Vyriausiasis miesto inžinierius taip pat perėmė paminklo idėją ir nekeisdamas paminklo lokacijos pasiūlė statyti jį Lietuvos tautinio „panteono“ herojui: „[T]arp aikštės ir Gedimino kalno rasime imponantišką vietą Vytautui Didžiajam pagerbti.“⁵⁰² Tarpukario Lietuvos nacionaliniame pasakojime Vilniaus katedra figūravo kaip vienas svarbiausių tautos istorijos ir kultūros orientyrų. Vyravo įsitikinimas, kad katedros rūsiuose yra paslėptas Vytauto

⁵⁰¹ V. Landsbergis-Žemkalnis, Apie Vilnių ir jo pertvarkymą, *Naujoji romuva*, 1940, Nr. 1–2 (469–470), p. 8.

⁵⁰² V. Landsbergis-Žemkalnis, Apie Vilnių ir jo pertvarkymą, *Naujoji romuva*, 1940, Nr. 1–2 (469–470), p. 8.

Didžiojo kapas. Tad paminklas Lietuvos istorijos didžiaviryui Katedros aikštėje turėjo tapti logiška ilgai laukto Vytauto kapo suradimo ir jo pagerbimo kulminacija.

Katedros aikštės rekonstrukcijos darbai buvo pradėti, bet nebaigti iki sovietų invazijos, tačiau valdžios pasikeitimas darbų nesustabdė, ir Statybos skyrius toliau rūpinosi aikštės pertvarkymu. Pristatydamas projektą sovietinėje spaudoje Žemkalnis pakartojo tą patį, ką sakė Lietuvos Respublikos laikraščiui: aikštė bus naudojama šventėms, susirinkimams ir mitingams, joje tilps iki 9 100 žmonių⁵⁰³. Dėl geresnio finansavimo ir didelės darbo jėgos pasiūlos aikštės rekonstrukcija judėjo greičiau, tačiau iki nacių okupacijos 1941 m. birželio mėn. jos pabaigti nespėta.

Reicho civilinei ir karinei valdžiai taip pat reikėjo vietos oficialiems ritualams ir minėjimams. Netrukus po Vilniaus okupacijos ji iš naujo „atrado“ vokiečių karių kapines Vingio (buv. Zakreto) parke. Kapinės buvo įkurtos I PK metu⁵⁰⁴ ir atgaivintos palaidojant jose 1941 m. Vilniaus atakoje žuvusius Vermachto karius. Per trejus nacių okupacijos metus čia palaidota apie 900 karių⁵⁰⁵. Sausio 30 d. (Hitlerio atėjimo į valdžią), birželio 22 d. (vad. Vilniaus išvadavimo iš sovietinio teroro) ir lapkričio 9 d. (1923 m. Miuncheno pučo) proga kapinėse buvo atliekamos žuvusiųjų pagerbimo ir vainikų padėjimo ceremonijos, tačiau naujų simbolinių ženklų nebuvo pastatyta – Vingio kapinės buvo toli nuo centro, Naujamiesčio pakraštyje, miškingame parke, kitaip tariant, nereprezentacinėje vietoje. Jose buvo galima rengti tik nedidelius minėjimus ir, svarbiausia, jos netiko triumfiniams renginiams. Savo dydžiu, padėti mieste ir suplanavimu Katedros aikštė atitiko nacių poreikius, tad *Stadtbauamt* gavo finansavimą tolimesniems Katedros aikštės rekonstravimo darbams.

1942 m. SSRS puolimo pradžia arba Vilniaus „išvadavimo diena“ buvo švenčiama jau užbaigtoje aikštėje. Ji buvo sutvarkyta pagal lenkiškojo Miesto urbanistikos biuro darbuotojų Gutto, Bukowskio ir Dąbrowskio projektą su Žemkalnio pakeitimais (il. 4.7). Sprendžiant pagal nuotraukas (il. 4.8), aikštė buvo naudojama lygiai taip, kaip numatė lenkų urbanistai: įgilintoje dalyje būriuodavosi publika, o pagrindiniai mitingo veikėjai užimdavo pozicijas ant aukštesnio podiumo. Aikštė buvo ypač patraukli, nes ji buvo šalia Aukštutinės pilies, kurios bokšte plevėsavo Trečiojo Reicho vėliava, taip pat Gedimino gatvės (dab. Gedimino prospekto), kuria nuo tarpukario laikų žygiuodavo šventiniai ir kariniai paradai, ir svarbiausių administracinių nacių institucijų – Vilniaus miesto komisariato (vok. *Gebietskomissariat Wilna Stadt*, dab. Lietuvos mokslų akademijos pastatas, Gedimino pr. 3), Vilniaus apygardos komisariato (vok.

⁵⁰³ Iš sostinės tvarkymo darbų, *Vilniaus balsas*, 1940 09 08.

⁵⁰⁴ Plačiau p. 78.

⁵⁰⁵ 1944 m. Vilniaus komendantūros nurodymu sudarytos vokiečių karių kapų lentelės, Vingio kapinėse taip pat palaidota 12 ispanų, 7 vengrai, 94 rusai, 4 lenkai ir 4 lietuviai. 1948 m. kapinės buvo sunaikintos, 1980 m. jų vietoje įrengti vaikų atrakcionai, 2001 m. restauruotos. 1940–1945 m. kariai laidoti ir Antakalnio kapinėse, tačiau jose nauji simboliniai ženklai taip pat nepastatyti. V. Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, Vilnius, 2004, p. 175, 192.

Gebietskomissariat Wilna Land, buv. Abraomo Šliosbergo namas, dab. nugriautas ir inkorporuotas į Valdovų rūmus), Vietos komendantūros (vok. *Ortskommandantur*, dab. viešbučio „Novotel“ administracija, Gedimino pr. 14), SS ir policijos vado (vok. *SS und Polizeistandortfuehrer*, dab. SEB bankas, Gedimino pr. 12) (il. 4.9), Vilniaus miesto burmistro (vok. *Buergermeister der Stadt Wilna*, dab. Vilniaus arkivyskupijos kurija, Šventaragio g. 4) ir nacionalsocialistų partijos būstinės Napoleono aikštėje. Vokiečiai, kitaip nei lenkai ir lietuviai, neketino simboliškai įprasminti aikštės paminklų. Jam numatytoje vietoje buvo įveistas didelis apskritas gėlynas, kuris išliko iki 1996 m. Nacių okupacijos metu apskritai nebuvo inicijuoti jokie nauji urbanistiniai-architektūriniai memorialiniai projektai, o Vilniaus tvarkymo reikalai liovėsi 1943 m. kovo mėn. Vėliau visas Reicho administracijos dėmesys buvo skiriamas Rytų fronto nesėkmėms⁵⁰⁶.

Žemkalnis neužsimena apie Katedros aikštės rekonstrukcijos projekto perėmimą ir tęstinumą⁵⁰⁷. Gali būti, kad aštuonių lietuviškųjų mėnesių laikotarpiu vyraujant depolonizacijos nuotaikoms geriau buvo neminėti projekto kilmės. Po karo vadovavimas okupaciniam Miesto statybos biurui būtų buvęs interpretuotas kaip kolaboravimasis su naciais. Pirminė lenkų architektų parengta urbanistinė koncepcija buvo tikrai aukštos kokybės: nuo 1942 m. aikštė sėkmingai tarnauja kaip susirinkimų ir švenčių vieta⁵⁰⁸. Tad galima atiduoti pagarbą Žemkalnio profesionalumui – jis įvertino „lenkiškojo“ pasiūlymo kokybę, nekreipė dėmesio į vyraujančias nuotaikas ir nepiršo naujo projekto.

Tikėtina, kad Katedros aikštės rekonstrukcija buvo tęsiama dėl ekonominių, o ne politinių priežasčių. Karo padėtis ir sunki ekonominė situacija skatino veikti greitai ir kurti darbo vietas. Lenkų urbanistų parengtus projektus buvo galima įgyvendinti tuojau pat, vos pasikeitus politinei valdžiai. Bet kokių atveju, pasirinkimas tęsti rekonstrukciją pagal ankstesnio politinio režimo sąlygomis parengtus brėžinius nebuvo viešai aptarinėjamas ar aiškinamas. Ji tiesiog buvo tęsiama kaip savaime suprantamas dalykas, tačiau akivaizdu, kad svarbiausia tokio pasirinkimo priežastis buvo universalus poreikis turėti sceną politiniams ritualams ir masiniams renginiams.

⁵⁰⁶ Spauda įspėjo, kad tie, kas ketvirtaisiais karo metais drįsta siekti geresnių gyvenimo sąlygų, yra fronte esančių karių priešai. „Bet kuris, kas šiandien nusprendžia įsivesti centrinį šildymą, negalvoja apie metalo stygių ginklą, kurie naudojami fronte saugant mūsų gyvybes.“ Der Bausünder, *Wilnaer Zeitung*, 1943 08 28.

⁵⁰⁷ Apie pirminio rekonstrukcijos projekto kūrėjus nerašoma Landsbergio-Žemkalnio prisiminimuose (*Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009), J. Kančienė ir J. Minkevičius nurodo, kad Žemkalnis buvo projekto autorius (J. Kančienė, J. Minkevičius, *Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis*, Vilnius, 1993, p. 44). Tik S. Gasparavičienė perpasakoja visą istoriją savo straipsnyje „Katedros aikštė Vilniuje. Istorinė ir urbanistinė raida“, www.archeonas.lt/lt/straipsniai/43-istorija/52-katedros-aikt-vilniuje?showall=1, 2009, žiūrėta 2012 04 11.

⁵⁰⁸ Aikštės danga buvo pakeista 1998–2000 m., bet jos planas ir elevacijos liko tokie pat.

Simboliniai ženklai ir ritualai

Abu anksčiau aprašyti projektai buvo vykdomi profesionalių urbanistų-architektų, turėjusių išimtinę galimybę dirbti nepaisant ideologinio politinės valdžios spaudimo. Tačiau tai nereiškia, kad valdžia nebandė kitais būdais keisti miesto veido. Įprastos („banaliosios“) kiekvienos naujos politinės administracijos taikytos miesto tapatybės keitimo priemonės buvo vėliavų Aukštutinės pilies vakarų bokšte ir gatvių pavadinimų keitimas. Buvo ir neįprastų, net kurioziškų užmačių, kurias siūlė tiek valdžia, tiek privatūs asmenys, ir kurias verta apžvelgti norint geriau pažinti aptariamojo laikotarpio nuotaikas.

Nuo I PK Aukštutinės pilies bokštas buvo geidžiama jėgos demonstravimo vieta (il. 4.10)⁵⁰⁹. Kai Lietuvos kariai įžengė į Vilnių, bokšte buvo iškelta valstybinė vėliava, jos pakėlimas ir nuleidimas buvo sinchronizuotas su vėliavos pakėlimu ir nuleidimu Karo muziejaus sodelyje Kaune. Be to, buvo pasiūlyta paženklinti svarbiausią atgautojo miesto orientyrą Gedimino sapno simboliu – geležinio vilko liejiniu. Jo nasruose siūlyta įtaisyti galingą, vilko kaukimą imituojančią sireną, kuri „galėtų būti leidžiama ypatingų švenčių proga“⁵¹⁰. Šiek tiek vėliau generolo Vlado Nagiaus-Nagevičiaus iniciatyva buvo atlikti parengiamieji skaičiavimai Laisvės varpui, kurį planuota atgabenti iš Kauno ir įtaisyti bokšto viršuje⁵¹¹. Taip pat siūlyta ant Aukštutinės pilies kalno (Šveicarijos miesto Berno meškų pavyzdžiu) laikyti gyvą vilką arba pastatyti ten (Rio de Ženeiro pavyzdžiu) didingą Kristaus statulą. Nė vienas pasiūlymas nebuvo įgyvendintas⁵¹².

1941 m. rudenį vokiečių žurnalistas rašė, kad pilies bokšto vėliava nuo I PK pabaigos buvo pakeista vienuolika kartų⁵¹³. 1940 m. bokštas tikrai buvo politinių pasikeitimų veidrodis. Praėjus dienai nuo sprendimo prašyti Sovietų Sąjungos priimti Lietuvą kaip vieną jos respublikų, bokšte, greta trispalvės, buvo iškelta raudonoji vėliava. Dvi savaites plevėsavo abi vėliavos⁵¹⁴. Tada trispalvę pakeitė raudona žvaigždė su kūju ir pjautuvu centre, o ši 1940 m. rugpjūčio mėn. užleido vietą naujai sovietų Lietuvos vėliai⁵¹⁵. Naciai taip pat „žaidė vėliavų žaidimą“, tačiau Lietuvos trispalvės toleravo tik Reicho valstybinių švenčių proga ir tik greta Trečiojo Reicho

⁵⁰⁹ Plačiau apie Gedimino pilies šiaurės vakarų bokštą kaip Vilniaus ikoną: L. Laučkaitė, Vilniaus miesto ikonos gimimas, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, sud. R. Janonienė, Vilnius, 2009, T. 54, p. 155–174; L. Laučkaitė, Vilniaus sostapilis kaip miesto ikona XX amžiaus pradžioje, *Naujasis židinys-Aidai*, 2009, Nr. 7, p. 225.

⁵¹⁰ K. Kalvaitis, *Vilniaus balsas*, 1939 12 05.

⁵¹¹ Gen. Nagius apie varpo kėlimą į Vilnių, *Vilniaus balsas*, 1940 03 07; *Vilniaus balsas*, 1939 12 19. Generolas Vladas Nagius-Nagevičius (1880 06 17–1954 09 15) – gydytojas, archeologas, Vytauto Didžiojo karo muziejaus įkūrėjas, politinis ir visuomenės veikėjas. Organizavo Lietuvos kariuomenės išlydėtuves iš Kauno į susigrąžintą Vilnių, o 1939 m. lapkričio 23 d. – Lietuvos kariuomenės įkūrimo iškilmės išvaduotame Vilniuje.

⁵¹² Plačiau apie Lietuvos valstybinės vėliavos iškėlimą Gedimino pilies bokšte ir apie kitus bandymus įprasminti šią vietą 1939 m.: D. Mačiulis, 1939-ieji: lietuviai „atranda“ Vilnių, arba kolektyvinės atminties kūrimas atgautoje sostinėje, *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 173–176.

⁵¹³ K. von Werner, Wilna. Stadt im Zwielicht, *Wilnaer Zeitung*, 1941 10 12.

⁵¹⁴ Gedimino kalne plevėsuoja raudonoji vėliava ir trispalvė, *Vilniaus balsas*, 1940 07 24; Gedimino kalne spindi penkiakampė žvaigždė, *Vilniaus balsas*, 1940 08 06; S. Macijauskas, Trispalvę vėliavą nuleidus, *Vilniaus balsas*, 1940 08 07.

⁵¹⁵ LTSR AT ir Vyriausybės žinios, 1940 08 27 nutarimas, Kaunas, Nr. 1, 1940 11 26.

vėliavų su svastika. Trispalvės nebuvo leista kelti Lietuvos nacionalinių švenčių proga, o Aukštutinės pilies bokšte ją pakeitė Reicho vėliava⁵¹⁶.

Lietuvos Respublikos valdžia masiškai keitė Vilniaus gatvių pavadinimus⁵¹⁷. Senieji pavadinimai, tariamai išlikę nuo LDK laikų, daugiausiai Vilniaus senamiestyje, buvo tiesiog išversti iš lenkų kalbos į lietuvių kalbą. Tie, kurie asocijavosi su lenkiškuoju laikotarpiu, daugiausiai Naujamiestyje ir Žvėryne, buvo pakeisti naujais. Tiesa, kaip pastebėjo Dangiras Mačiulis, nuomonės dėl Vilniaus gatvėvardžių pertvarkos masto išsiskyrė: radikalesni „lietuvintojai“ reikalavo visai ištrinti kitų etninių miesto bendruomenių naratyvus, o nuosaikesni siekė „atspindėti visą nacionalinės lietuvių istoriografijos naratyvą“⁵¹⁸. 1940 m. keičiant Vilniaus gatvių pavadinimus laikytasi tarpinės pozicijos tarp radikalų ir nuosaikiųjų. Pakeitimų mastą vaizdžiai nusako specialiai išleista knygelė, kurioje buvo surašyti senieji ir naujieji gatvių pavadinimai⁵¹⁹. Pagrindinė miesto gatvė, iki tol vadinta Adomo Mickevičiaus vardu, tapo Gedimino gatve (Jono Vytauto Narbuto parengtame ir 1939 m. išleistame vadove po miestą ji vadinama Laisvės gatve⁵²⁰, taip pat siūlyta ją vadinti Vasario 16-osios gatve⁵²¹, dab. Gedimino pr.), Pišsudskio gatvė Kobzakowskio ir Žemkalnio plane numatytame naujame miesto centre tapo Algirdo gatve, Želigowskio gatvė – Dr. Jono Basanavičiaus gatve ir t. t.

Urmu gatvių pavadinimus keitė ir sovietai⁵²². Tai buvo atlikta 1941 m. gegužės mėn., t. y. likus mėnesiui iki nacių okupacijos. Pakeitimai buvo drastiški: Gedimino gatvė tapo Lenino gatve, Jono Basanavičiaus – Stalino gatve (dab. Jono Basanavičiaus), Vasario 16-osios – Liepos 21-osios gatve (dab. Vasario 16-osios g.) ir t. t. Kiti net absurdiški: Aukų gatvė buvo pavadinta Kovotojų (dab. Aukų), Kankinių – Pergalės (dab. Liepkalnio), Šv. Petro ir Povilo – Traktorininkų (dab. M. K. Paco) gatve. Iš viso buvo pakeista 117 gatvių pavadinimų – maždaug pusės visų mieste buvusių gatvių. Greičiausiai gatvių pavadinimų lentelės taip ir nebuvo atnaujintos, nes vokiečiams nekilo sunkumų naudoti ankstesnius lietuviškuosius pavadinimus. Naciai gatvių pavadinimų reikalui skyrė mažiau dėmesio. 1942 m. balandžio mėn. pavadinimai buvo išversti, nes esą vokiečiams buvo per sunku juos išarti⁵²³. Taigi, Aušros Vartų gatvė tapo *Marientor*

⁵¹⁶ Plačiau: G. Jankevičiūtė, Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai, *Menotyra*, T. 16, 2009, Nr. 3–4, p. 133–135; G. Jankevičiūtė, *Po raudonąja žvaigžde. Lietuvos dielė 1940–1941*, Vilnius, 2011, p. 49.

⁵¹⁷ Vilniaus gatvių pavadinimai teoriškai pradėti keisti dar 1936–1937 m., kai Mykolas Biržiška parengė „lietuviško“ Vilniaus planą su naujai pavadintomis gatvėmis. Plačiau: D. Mačiulis, 1939-ieji: lietuviai „atranda“ Vilnių, arba kolektyvinės atminties kūrimas atgautoje sostinėje, *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 167–171.

⁵¹⁸ D. Mačiulis, 1939-ieji: lietuviai „atranda“ Vilnių, arba kolektyvinės atminties kūrimas atgautoje sostinėje, *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 169.

⁵¹⁹ Vilniečiai mokosi lietuviškus gatvių pavadinimus, *Vilniaus balsas*, 1940 01 24.

⁵²⁰ J. V. Narbutas, *Vadovas po Vilnių*, Kaunas, 1939.

⁵²¹ St. Vk., Dėl Vilniaus gatvių vardų, *Lietuvos aidas*, 1939 10 21.

⁵²² Vilniaus miesto gatvių pavadinimų pakeitimas, *Vilniaus balsas*, 1941 05 21.

⁵²³ Deutsche Strassenschilder in Wilna, *Wilnaer Zeitung*, 1942 04 01.

Strasse; Vokiečių gatvė – *Deutsche Strasse*; Vilniaus gatvė – *Wilnaer Strasse*; Didžioji gatvė – *Grosse Strasse* ir t. t.⁵²⁴

Amžininkai skundėsi, kad senosios pavadinimų lentelės yra greit nuimamos, o naujosios nepritvirtinamos, tad net miesto senbuviai sunkiai randa reikiamą adresą⁵²⁵. Greičiausiai naujieji gatvių pavadinimai nespėjo prigyti, tačiau oficialiuose Lietuvos Respublikos ir Lietuvos SSR dokumentuose, nors ir trumpai, figūravo „teisingi“, didžiuosius istorinius pasakojimus atitinkantys vardai.

Tą pat galima pasakyti ir apie spėtas pritvirtinti memorialines lentas (il. 4.11)⁵²⁶, ir apie menkai dokumentuotą laikinų paminklų fenomeną. Anot vietinio vokiško laikraščio, vienas toks paminklas buvo pastatytas 1941 m. žiemą Napoleono aikštės viduryje, priešais Raudonosios armijos rūmus⁵²⁷. Paminklas vaizdavo grupę Raudonosios armijos karių ir buvo sukurtas iš šiaudų ir cemento⁵²⁸. Straipsnio autorius rašė, kad pavasario lietūs suminkštino cementą, išlindo šiaudai ir visa grupė pasviro. 1940 m. pabaigoje buvo priimtas nutarimas 1941 m. sausio mėn. pastatyti Vilniuje paminklą Leninui⁵²⁹. Tačiau liudininkai mini tik Lenino ir Stalino skulptūrų maketus Rotušės aikštėje:

*Maskviečiai enkavedistai 1940 m. paskubomis pastatė Stalino ir Lenino paminklus Vilniaus Rotušės aikštėje. Ant aukšto postamento didelė Stalino figūra rodė į rytus visą ranką ištiesusi. Vilniečiai aiškino patylomis, kad pats didysis Maskvos satrapas rodo kelią į Sibiro koncentracijos stovyklas. Dideli komunistai, bet maži skulptoriai apvijo šiaudais medinį kryžių, kurį vėliau apkrėtė moliu, o patį viršų išliejo gipsu. Taip gimė Stalino paminklas.*⁵³⁰

Dėl nepatvarių medžiagų parateatriniai politiniai simboliai gyvavo neilgai ir patys sovietai turėjo juos pašalinti⁵³¹. Šie laikinų skulptūrų atvejai primena Lenino Monumentaliosios propagandos planą⁵³². Daugiau žinių apie laikinus II PK laikotarpiu Vilniuje pastatytus paminklus nėra, tačiau turimi pavyzdžiai rodo, kad net karo sąlygomis noro paženklinti svarbiausias miesto viešąsias

⁵²⁴ Pagal 1942 m. Vilniaus miesto savivaldybės Statybos biuro parengtą planą, kuriame pateikiami visi vertimai. www.maps4u.lt/lt/viewpage.php?page_id=59, žiūrėta 2015 05 21.

⁵²⁵ Sostinėje pasidairius, *Vilniaus balsas*, 1940 01 17.

⁵²⁶ Viena tokia lenta buvo pritvirtinta prie namo Pilies g., kuriame 1918 m. vasario 16-ąją buvo paskelbtas Lietuvos Nepriklausomybės aktas. Kaip bus švenčiama Vilniuje Vasario 16, *Vilniaus balsas*, 1940 02 04.

⁵²⁷ *Wilnaer Zeitung*, 1941 12 06.

⁵²⁸ Vėliau buvo rašoma, kad tai buvo Lenino paminklas. Der Napoleon-Platz wird neugestaltet, *Wilnaer Zeitung*, 1942 07 24.

⁵²⁹ Posėdžio protokolai Nr. 42, 1940 12 29, LVA, f. 1771, ap. 1, b. 100, l. 4.

⁵³⁰ L. Dovydenas, *Rinktiniai raštai*, T. 1, Vilnius, 2002, p. 53 (cituota G. Jankevičiūtė, Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai, *Menotyra*, T. 16, 2009, Nr. 3–4, p. 131–132).

⁵³¹ Plačiau: L. Dovydenas, *Rinktiniai raštai*, T. 1, Vilnius, 2002, p. 53; G. Jankevičiūtė, *Po raudonąja žvaigžde. Lietuvos dailė 1940–1941*, p. 25; Landsbergis-Žemkalnis, *Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009, p. 339.

⁵³² Plačiau apie planą p. 82.

erdvės ideologiniais akcentais būta, trūko tik medžiagų (akmens, bronzos) ir žmogiškųjų išteklių⁵³³.

Lietuvos Respublikos valdžia anonsavo ilgaamžiškesnį projektą: buvo ketinama paženklinti Vilniaus aikštės protėvių, paaukojusių gyvybes ginant Lietuvos sostinės garbę, statulomis iš patvarios medžiagos⁵³⁴, tačiau lietuviškasis monumentaliosios propagandos planas nebuvo net pradėtas įgyvendinti.

Nacistinės okupacijos metais, kada Vilniaus viešoji erdvė buvo pritaikoma nacių poreikiams, Katedros aikštėje buvo pastatyta dekoratyvinė ledo skulptūra. Josephas Edelbaueris, nežinomas skulptorius iš Bavarijos, tuo metu tarnavęs Vermachte, 1942 m. sausio mėn. sukūrė skulptūrą, vaizduojančią romėnų karo dievą Marsą, vadeliojantį kvadrigą – keturiais žirgais pakinkytą vežimą⁵³⁵. Edelbauerio darbą aprašė vietiniai laikraščiai⁵³⁶, buvo išleistas atvirukas (il. 4.12). Panašu, kad klasikinis siužetas buvo perimtas iš parateatrinių nacių mitingų dekoracijų, pradėtų kurti Vokietijoje gerokai anksčiau. Tuo tarpu žaisminga skulptūros medžiaga turėjo paguosti toli nuo namų, saugioje, bet nuobodžioje vietoje atsidūrusius vokiečius. Taip pat galima būtų vertinti ir Kalėdų eglutes, kurios 1941–1943 m. buvo statomos svarbiausiose Vilniaus aikštėse⁵³⁷.

Miestas pasikeisdavo per valstybines šventes: iliuminuotos parduotuvių vitrinos buvo puošiamos politinių lyderių portretais ir žalumynais, gatvės – vėliavomis ir gėlėmis, aikštėse buvo statomos laikinos pakyls svarbesniems mitingų dalyviams. Hitlerio gimtadienio proga Orzeszko (dab. Vinco Kudirkos) aikštėje buvo grojamas mėgstamiausias jo maršas⁵³⁸, o 1943 m. sausio 30-ąją, atėjimo į valdžią metinių proga, visame mieste per garsiakalbius buvo transliuojama iškilinga fiurerio kalba⁵³⁹. Šios dekoracijos ir akcijos neturėjo ilgalaikio poveikio miestovaizdžiui, tačiau ekstremaliomis karo sąlygomis jos bent trumpam efektyviai kolonizavo Vilniaus viešąją erdvę ir atliko propagandines užduotis.

Kitokio pobūdžio buvo sumanymas pakeisti Šv. Kazimiero bažnyčios kupolo šalną. Tai buvo Vilniuje gyvenusių lietuvių ir Katalikų Bažnyčios iniciatyva, įgyvendinta už privačias lėšas. Pasak

⁵³³ Tais pačiais pirmosios sovietinės okupacijos metais Karo muziejaus sodelyje Kaune buvo naikinami paminklai Lietuvos Respublikos didvyriams – Silvestrui Žukauskui, Vladui Putvinskiui, Povilui Lukšiui, Antanui Juozapavičiui. Kai kurie meno kūriniai, pvz., Petro Rimšos kompozicija „Vargo mokykla“, skirta Kauno Knygnešių sodeliui prie Karo muziejaus varpinės, ir Juozo Mikėno dekoratyvi skulptūra „Karys“, stovėjusi varpinės nišoje, 1943 m. buvo išlydyti ir panaudoti karo pramonėje. G. Jankevičiūtė, Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai, *Menotyra*, T. 16, 2009, Nr. 3–4, p. 132–133.

⁵³⁴ Amžinajam Vilniui – viskas, kas amžina, *Lietuvos aidas*, 1940 03 21.

⁵³⁵ *Wilnaer Zeitung*, 1942 01 20.

⁵³⁶ Zwei Schimmel traben ins neue Jahr..., *Wilnaer Zeitung*, 1942 01 10; Eisplastik auf dem Cathedralplatz, *Wilnaer Zeitung*, 1942 01 15.

⁵³⁷ Pvz.: *Wilnaer Zeitung*, 1941 12 20.

⁵³⁸ *Wilnaer Zeitung*, 1942 04 21.

⁵³⁹ *Wilnaer Zeitung*, 1943 02 02.

spaudos, Vilniaus Miesto statybos biuro komisija 1942 m. apžiūrėjo šalmą ir konstatavo, kad jo konstrukcijas reikia skubiai sutvirtinti, nes jos buvo pažeistos 1941 m. mūšių metu⁵⁴⁰. Ta proga buvo nutarta atsikratyti rusiško svogūno formos šalmo, kuris buvo užkeltas ant Šv. Kazimiero bažnyčios žibinto dar 1868 m., kai bažnyčioje buvo įkurdintas Šv. Nikolajaus soboras. 1917 m. bažnyčia buvo grąžinta katalikams, bet jos išorė nebuvo pakeista. Taigi, sprendimas atkurti pirmąjį šalmą, kuris buvo Lietuvos šventojo globėjo LDK karaliaičio Šv. Kazimiero karūnos formos, turėjo lietuviams didelę simbolinę reikšmę (il. 1.5, 4.13)⁵⁴¹.

Šv. Kazimiero bažnyčios žibinto šalmo rekonstrukciją inicijavo ir įgyvendino vyriausiojo miesto inžinieriaus Žemkalnio remiamas architektas Jonas Mulokas⁵⁴². Ištyręs prieinamą istorinę medžiagą Mulokas parengė karūnos formos šalmo projektą⁵⁴³, o Žemkalnis sukūrė metalinį kryžių virš jo⁵⁴⁴. Architektų prisiminimuose rašoma, kad darbai buvo finansuoti iš bažnyčiose surinktų aukų⁵⁴⁵. Šalmo statybai buvo panaudota išardytojo „svogūno“ paaukuota skarda ir varis. Nepaisant sudėtingų rekonstrukcijos sąlygų (lėšų ir medžiagų trūkumo), šalmas buvo užbaigtas 1943 m. kovo 4-ąją, Šv. Kazimiero dieną⁵⁴⁶.

Naujasis šalmas pakeitė Vilniaus senamiesčio panoramą. Tai buvo ryškus vietinės iniciatyvos atvejis, lygintinas su „Trijų Kryžių“ pastatymu I PK metais. Reicho administracija projekte nedalyvavo, bet toleravo lietuvių sumanymą ir paskelbė apie jį vietinėje vokiečių kalba leistoje spaudoje. Stačiatikiško „svogūno“ panaikinimas buvo priimtinas Reicho administracijai, o pats sumanymas „priminė apie rusų valdžios padarytas skriaudas“⁵⁴⁷. Rekonstrukcija turėjo byloti apie „teisingesnį elgesį“ su vietiniais gyventojais ir padėti skleisti antibolševikinę propagandą. Tad toleruoti projektą naciams buvo naudinga palaikant savo kaip išvaduotojų įvaizdį.

⁵⁴⁰ Sankt Kasimir erhält seine Krone zurück, *Wilnaer Zeitung*, 1942 09 02. Vytautas Landsbergis, Žemkalnio sūnus, pokalbio metu teigė, kad komisijos išvada apie prastą šalmo konstrukcijos būklę buvo sufabrikuota tik tam, kad būtų galima gauti vokiečių leidimą šalmą rekonstruoti. Tą patį liudijo ir Mulokas (*J. Muloko architektūra*, sud. P. Celiešius, Los Angeles, 1983, p. 27).

⁵⁴¹ B. Kviklys, *Lietuvių kova su naciais: 1941–1944*, Vilnius, 1946; G. Jankevičiūtė, Bažnytinė dailė nacių okupuotoje Lietuvoje, *Kunigas*, Vilnius, 2011, p. 193–232.

⁵⁴² Nacių okupacijos metu Muloko iniciatyva taip pat buvo pritvirtintos keturios atminimo lentos: prie namo, kuriame buvo išrinktas pirmasis Lietuvos prezidentas (pastatas ties dab. Gedimino pr. ir Vilniaus g. kampu, sugriautas II PK metu, lenta neišliko); prie namo, kuriame 1905 m. vyko Didysis Vilniaus Seimas (lenta buvo nuimta po II PK, dab. Nacionalinė filharmonija, Aušros Vartų g. 5; minint Didžiojo Vilniaus Seimo šimtmetį 2005 m. priešais pagrindines filharmonijos duris šaligatvyje buvo įmontuota nauja paminklinė lenta); prie namo, kuriame buvo pirmojo Vilniaus lietuvių laikraščio „Vilniaus žinios“ redakcija (lenta išliko, dab. Vilniaus g. 39); prie namo, kuriame mirė Basanavičius (buv. ligoninė, lenta išliko, dab. Vilniaus g. 25). *J. Muloko architektūra*, sud. P. Celiešius, Los Angeles, 1983, p. 29.

⁵⁴³ Šalmo projektais rėmėsi detaliu karaliaičio karūnos aprašymu, atliktu 1830 m. apžiūrint Šv. Kazimiero palaikus. *J. Muloko architektūra*, sud. P. Celiešius, Los Angeles, 1983, p. 26.

⁵⁴⁴ *J. Muloko architektūra*, sud. P. Celiešius, Los Angeles, 1983, p. 27.

⁵⁴⁵ *J. Muloko architektūra*, sud. P. Celiešius, Los Angeles, 1983, p. 23; J. Kančienė, J. Minkevičius, *Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis*, Vilnius, 1993, p. 50.

⁵⁴⁶ Kazimiero šventė Vilniuje, *Jaunoji Lietuva*, 1943 03 06.

⁵⁴⁷ G. Jankevičiūtė, Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai, *Menotyra*, T. 16, 2009, Nr. 3–4, p. 142.

5. Pokaris: sovietinės sostinės statybos (1947–1953)

1944 m. liepos 7 d. Vilnių pasiekė generolo Ivano Černiachovskio (Иван Черняховский) vadovaujami Raudonosios armijos III Baltarusijos fronto daliniai. Liepos 13-ąją buvo švenčiama miesto išvadavimo diena. 1940 m. liepos 21-ąją paskelbtos Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos (toliau – LSSR) valdžia, kuri karo pradžioje pasitraukė į Maskvą, 1944 m. grįžo nebe į Kauną, o į Vilnių, kurį dar 1940 m. buvo paskelbusi LSSR sostine. Sostinės statusas įpareigojo atitinkamai reorganizuoti Vilniaus struktūrą, kuri padėtų kurti pagrindinio šalies miesto įvaizdį. Miestas turėjo atlikti sovietinės respublikos sostinės funkcijas, tad jam reikėjo suteikti sovietiniam miestui būdingų bruožų, sovietinį didįjį pasakojimą atspindinčių elementų.

Sovietinių respublikų sostinės ir kiti didesni miestai po karo buvo atkuriami arba rekonstruojami pagal ketvirtame dešimtyje suformuluotą standartą. Prototipu tarnavo Maskva, kuri prieškaryje buvo pradėta rekonstruoti vadovaujantis 1935 m. VKP(b) CK ir SSRS Ministrų tarybos patvirtintu Maskvos rekonstrukcijos generaliniu planu. Parengtajame generaliniame plane derėjo porevoliucinio socialistinio miestų planavimo principai, koncentravęsi ties miesto infrastruktūros (pravažiuojamumo) ir gyvenimo kokybės (higienos, žaliųjų zonų) klausimais, ir stalininio monumentaliojo klasicizmo pompastika. Vadovaujantis planu, Maskva buvo kuriama kaip monumentalių architektūrinių ansamblių su plačiomis perspektyvomis visuma, t. y. tiesiamas taisyklingas radialinių ir žiedinių gatvių tinklas, perimetru apstatomas dideliais architektūriniais ansambliais – gyvenamaisiais kvartalais ir visuomeniniais pastatais, o reprezentacinės magistralės, aikštės, upių krantinės ir parkai įrengiami ypač iškilmingai⁵⁴⁸.

Kompleksinis miestų planavimas būdingas ir kitoms XX a. pirmosios pusės totalitarinėms valstybėms – Adolfo Hitlerio ir architekto Alberto Speero Berlynui, Benito Musollinio ir architektų Giuseppe'ės Terragnio bei Marcello Piacentinio Romai. Sovietų Sąjungoje įteisinus valstybinę žemės nuosavybę architektams urbanistams atsivėrė unikalios galimybės praktikuoti kompleksinį miestų planavimą ir centrinių didelio mastelio architektūrinių ansamblių projektavimą. Prisidėjo ir karo padaryti nuostoliai. Populiarus pokarinės sovietinės urbanistikos laimėjimo pavyzdys buvo Stalingrado atstatymo planas, tokias pat tendencijas demonstravo dar 1936 m. parengtas Kijevo ir 1946 m. parengtas Minsko generalinis planas.

Maskvos generalinio plano padiktuota urbanistinė programa didesniuose SSRS miestuose turėjo atspindėti režimo ideologiją ir galią. Architektams ir urbanistams buvo iškelta užduotis

⁵⁴⁸ Plačiau apie Maskvos generalinį planą ir jo įgyvendinimą: pvz., *Памятники архитектуры Москвы, том 10, Архитектура Москвы 1933-1941 гг.*, сост. Н. Броневицкая, Москва, 2015; *Art and Power: Europe Under the Dictators 1930–45*, sud. E. J. Hobsbawm, D. Elliott, D. Ades, T. Benton, I. B. Whyte, London, 1995; Д. Хмельницкий, *Зодчий Сталин*, Москва, 2007; Т. Бон, „Минский феномен“. *Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны*, Москва, 2013.

projektuoti „taupiai gražius, sveikus ir išvaizdžius miestus“⁵⁴⁹. Stalininio industrializacijos ir urbanizacijos laikotarpio miestų planavimo principus galima redukuoti į paprastą schemą: svarbiausioji miesto dalis – pramoninis rajonas, prie kurio šliejasi aplink pagrindinį prospektą besiplėtojantis centras; prospektas tarnauja ir kaip susisiekimo magistralė, ir kaip švenčių bei masinių susirinkimų vieta; siekiant suteikti socialistinėms šventėms tinkamą foną, centrinio architektūrinio ansamblio namų fasadai apipavidalinami prabangiu monumentaliuoju stiliumi; miesto širdis – centrinė aikštė, kurioje įkurdinami neoklasicistinio stiliaus valdžios, kultūros ir švietimo įstaigų pastatai; kiti svarbūs miesto elementai – tipiniai gyvenamieji namai su buitinio aptarnavimo įstaigomis ir kultūros bei poilsio parkas⁵⁵⁰. Be to, Stalinas suformulavo ir įtvirtino nuostatą, kad multietninės Sovietų Sąjungos respublikų „kultūros“ turi būti nacionalinės savo forma ir socialistinės savo turiniu.

„Sovietinio miesto“ įvaizdžio kūrimas turėjo būti grindžiamas socialistinio realizmo principais, suformuluotais 1934 m. Rašytojų sąjungos suvažiavime, o architektūros kalba aiškiausiai išreikštais 1931–1933 m. Maskvos Sovietų rūmų konkurso projektuose⁵⁵¹. Tuo tarpu paminklinės skulptūros viešojoje erdvėje praktiką Sovietų Sąjungoje reglamentavo Lenino memorialiosios propagandos planas (1918) ir minėta stalininė socialistinio realizmo doktrina („partiškumas“, „liaudiškumas“, „tipiškumas“). Rusijos memorialinę kultūrą tyrinėjęs Aleksejus Sviatoslavskis išskyrė svarbiausias tematinės SSRS viešosios erdvės politinio ženklavimo kryptis: revoliucija ir revoliucionieriai (Leninas ir kt.); komunistų partijos ir sovietinės valstybės lyderiai (Stalinas ir kt.); sovietų valdžios pasiekimai (išlaisvintas darbas ir pan.); karinės pergalės (II PK ir kt.); vyraujančios ideologijos požiūriu progresyvūs kultūros ir mokslo veikėjai (Puškinas ir kt.)⁵⁵². Lenino ir Stalino asmenybių kultai lėmė jų paminklų tiražavimą dideliuose ir mažuose Sovietų Sąjungos miestuose. Tarpukaryje ir po II PK sovietinėje Rusijoje buvo sėkmingai tęsiama Rusijos imperijoje pradėta kartotinių paminklų praktika⁵⁵³ – tipiniai biustai ir visos figūros skulptūros buvo liejamos įvairiems Sovietų Sąjungos miestams ir įstaigoms.

Svarbi sovietinio viešosios erdvės pertvarkymų dalis buvo užmaršties politika. Dar 1918 m. dekretu „Dėl paminklų carams ir jų tarnams nugriovimo ir Rusijos socialistinės revoliucijos paminklų sukūrimo“⁵⁵⁴ pradėtas nepageidaujamos istorijos artefaktų naikinimas tęsėsi iki galutinės jų likvidacijos. Tarpukaryje Rusijoje įgyvendinta paminklų, sakralinių objektų ir

⁵⁴⁹ А. Мордвинов, „О строительстве городов“, *Правда*, 1945, № 196, р. 2.

⁵⁵⁰ Т. Бон, „Минский феномен“. *Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны*, Москва, 2013, р. 48.

⁵⁵¹ Plačiau apie tai: pvz., Д. Хмельницкий, *Зодчий Сталин*, Москва, 2007, р. 42–100.

⁵⁵² А. Святославский, *История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013, р. 304.

⁵⁵³ Plačiau apie kartotinius imperinius paminklus: А. Святославский, *История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013, р. 242.

⁵⁵⁴ Rus. „О снятии памятников, воздвигнутых в честь царей и их слуг, и выработке проектов памятников Российской Социалистической революции“.

simbolinių ankstesnės epochos ženklų naikinimo kampanija po II PK buvo perkelta į naująsias Sovietų Sąjungos respublikas. Iki tiriamojo laikotarpio pabaigos jose, taip pat ir Vilniuje, buvo metodiškai diegiamos ir aprašytosios sovietinės urbanistinė (Maskvos generalinio plano), architektūrinė (Maskvos Sovietų rūmų) bei monumentaliosios dailės (socialistinio realizmo) programos. Šių pastangų efektyvumas ir pertvarkų apimtis dėl toliau aptariamų priežasčių atskirose respublikose buvo nevienoda – Minskas, pvz., po II PK buvo sukurtas kaip naujas „socialistinis miestas“⁵⁵⁵, o Vilnius išsaugojo istorinio miesto audinio kritinę masę ir buvo pakeistas ženkliai, bet ne lemtingai.

Svarbiausi faktoriai, lėmę Vilniaus ir kitų respublikų sostinių sovietinimo kampanijos mastą (užmojus ir jų realizacijos apimtį), buvo fizinė miestų būklė po karo, t. y. jų sugriovimo laipsnis, miestuose likusių senųjų gyventojų kiekis, miestų vieta ekonominiame ir ideologiniame Sovietų Sąjungos žemėlapyje (didžiųjų respublikų sostinės, miestai herojai sulaukdavo daugiau dėmesio ir papildomo finansavimo), ekonominė šalies ir konkretaus miesto situacija bei projektuotojų ir dailininkų profesinė patirtis.

Grumtynių dėl Vilniaus metu 1944 m. liepos 7–13 d. miestas nukentėjo – neteko beveik pusės gyvenamojo ploto, buvo sugriauti visuomeniniai, pramonės ir inžinerijos objektai, susprogdintas Žaliasis tiltas, tačiau istorinį Vilniaus veidą vis dar buvo galima įžiūrėti. Kaip liudija 1944 m. parengtas Vilniaus nuostolių žemėlapis⁵⁵⁶, išliko ne tik daugiau kaip pusė miesto statinių, bet ir daugelio apgadintų / išdegusių namų fasadai („dėžutės“), svarbiausi architektūros paminklai⁵⁵⁷.

Nors materialinis Vilniaus pavidalas nebuvo sunaikintas, jo gyventojų tiesiog neliko. Pokario Vilnius buvo miestas-vaiduoklis: iš 270 tūkstančių gyventojų 1941-aisiais, 1944 m. liko tik 100 tūkstančių, o 1945–1946 m. jų dar sumažėjo, nes daugiau kaip 90 tūkstančių asmenų, daugiausiai lenkų, buvo priversti repatrijuoti⁵⁵⁸. Jų vietą turėjo užimti 30 tūkstančių Lietuvos miestuose, miesteliuose ir kaimuose agitaciniu darbu ir mobilizacine tvarka surinktų žmonių⁵⁵⁹,

⁵⁵⁵ „Socialistinis miestas“ – iki 1961 m. SSRS urbanistų ir politikų vartota sąvoka, kuri iš esmės reiškė antipodą „kapitalistiniam miestui“. Nors sąvokos turinys laikui bėgant kito, pagrindiniai stalininio laikotarpio „socialistinio miesto“ bruožai buvo miesto ir kaimo priešpriešos eliminavimas (miestų augimo ribojimas ir kaimo mechanizacija), rūpinimasis sveikomis miestiečių gyvenimo sąlygomis retinant pastatus, simetriją ir monumentalumą. „Socialistinio miesto“ sąvoka, jos vartojimas istoriografijoje, svarbiausi tokio miesto bruožai ir jų raida aptarti T. M. Bhono (Т. Бон) knygoje „Минский феномен“. *Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны*, Москва, 2013, p. 6–8.

⁵⁵⁶ Vilniaus senamiesčio žalos planas (1944), publikuotas *Vilnius, 1944: Jano ir Janušo Bulhakų fotografijų archyvas*, sud. M. Matulytė, Vilnius, 2009, p. 24–25.

⁵⁵⁷ Plg. su Minsku, kur iš 825 miesto centre stovėjusių pastatų po karo liko tik 60 mūrinių ir 20 medinių, o iš 220 „dėžučių“ atstatyta tik 40. Т. Бон, „Минский феномен“. *Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны*, Москва, 2013, p. 147–148.

⁵⁵⁸ Didelės Vilniaus lenkų bendruomenės susiformavo Torunėje ir Balstogėje (Białystok).

⁵⁵⁹ 1945 m. vasario 23 d. Liaudies komisarų taryba priėmė nutarimą, numatantį į Vilnių perkelti 30 tūkstančių asmenų. V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius, 2011.

tačiau lietuviai į Vilnių nesiveržė, dėl ekonominių ir saugumo priežasčių⁵⁶⁰. 1951 m. 75 proc. Vilniaus gyventojų sudarė slavų kilmės asmenys, atvykę iš kitų Sovietų Sąjungos respublikų: 115 tūkstančių – iš Rusijos, 34 tūkstančiai – iš Baltarusijos ir t. t.⁵⁶¹ Senųjų miesto gyventojų tebuvo likę apie 10 tūkstančių, t. y. 3,7 proc. Tai reiškia, kad 1944–1951 m. nutrūko gyvoji miesto istorija, kad ir represinėmis sąlygomis šimtmečius puoselėtas vilniečių istorinis pasakojimas buvo nutrauktas, lenkų, žydų, baltarusių ir lietuvių tautinės kultūros buvo išstumtos arba sunaikintos.

LSSR Sovietų Sąjungai buvo svarbi karine ir simboline prasme – prisijungdama Lietuvą, Latviją ir Estiją SSRS užėmė didelę dalį Baltijos jūros pakrantės ir apsaugojo savo vakarines sienas, be to, buvo atkurtos Rusijos imperijos laikų valstybės sienos. Tačiau Lietuva negalėjo lemtingai įtakoti SSRS pramonės ar žemės ūkio, jos teritorijoje nevyko lemiami II PK mūšiai, nepasižymėjo ji ir ryškiais revoliucinės istorijos momentais. Tad Vilnius, nors ir papuolė į aukščiausios SSRS valdžios akiratį (pvz., 1948 m. priimtas SSRS Ministrų tarybos nutarimas „Dėl priemonių Vilniaus miestui atstatyti“⁵⁶²), atsidūrė menamo hierarchine tvarka sudaryto respublikinių sostinių sąrašo pabaigoje.

Pirmuosius penkerius metus po karo visoje Sovietų Sąjungoje vyravo nepritekliai ir chaosas. Trūko darbo jėgos ir įrankių, lėšų, kvalifikuotų specialistų, normalių gyvenimo sąlygų (būsto, maisto), tarpo nusikalstamumas. Bendras ūkio nuosmukis ypač ryškiai buvo juntamas 1944–1947 m. Vilnius nebuvo išimtis. Iki 1947 m. miesto tvarkymo darbai apsiribojo griuvėsių valymu ir apgriautų pastatų atstatinėjimu. Tik vėliau imtasi projektavimo, o dar vėliau „socialistinio miesto“ statybos. Tačiau iki pat tiriamojo laikotarpio pabaigos dokumentuose užfiksuotas lėšų stygius buvo vienas iš svarbiausių sovietinio Vilniaus ideologinio pertvarkymo mastą ribojusių faktorių.

Reikšmingesni socialistinio Vilniaus kūrimo darbai prasidėjo 1947 m. Iki 1953 m. buvo parengtas naujas generalinis miesto vystymo planas, suformuotas naujas sovietinis miesto centras, sutvarkytos bei ideologiškai įprasmintos svarbiausios transporto arterijos: nuo Pilies (dab. Katedros) iki Tarybų (vėliau Lenino, dab. Lukiškių) aikštės ir nuo geležinkelio stoties iki Dzeržinskio (buv. ir dab. Kalvarijų) turgavietės⁵⁶³.

⁵⁶⁰ Gyvenimo sąlygos buvo prastos, algos nedidelės, maisto norma pagal korteles maža, o kriminogeninė situacija labai prasta ir vis blogėjo: 1945-aisiais mieste užregistruoti 636, 1946-aisiais – 936, o 1947-aisiais – 1 178 nusikaltimai. V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius, 2011.

⁵⁶¹ V. Stravinskienė, *Tarp karų: Vilniaus miesto gyventojai 1915–1947 m., pranešimas konferencijoje Karai ir taikos. Kultūros patirtys nuo Pirmojo pasaulinio karo iki Berlyno sienos griuvimo*, Lietuvos kultūros tyrimų institutas ir Lietuvos dailės muziejaus nacionalinė dailės galerija, Vilnius, 2014 11 19–20.

⁵⁶² *Tiesa*, 1948 04 01.

⁵⁶³ Rekonstruota 1952 m. („statomi mėsos ir pieno paviljonai“). *Tiesa*, 1952 03 12.

Tiriant stalininio laikotarpio politinį ženklumą svarbu nepamiršti, kad aptariamasis laikotarpis sutapo su žiauriausiais sovietinio režimo metais: antisovietinės rezistencijos kovomis, masiniu gyventojų trėmimu į Stalino gulagą, priverstine kolektyvizacija ir areštais. Per pokario dešimtmetį iš Lietuvos į lagerius ir tremtį buvo išvežta daugiau kaip 180 tūkstančių režimui potencialiai pavojingų žmonių. Tuo tarpu architektai, dailininkai ir žurnalistai kūrė politinius klestėjimo mitus atspindinčius vaizdinius. Šis deklaratyvus ir išpuoselėtas fasadas turėjo paslėpti prievartos, baimės ir skurdžios kasdienybės kupiną tikrovę ir pasiūlyti šviesios komunistinės ateities viziją.

Užsakovai ir vykdytojai

Po karo Lietuvoje įvesta administracinė Sovietų Sąjungos sistema nedaug tepasikeitusi veikė iki 1990-ųjų. Aukščiausia ideologinė ir biurokratinė valdžia buvo Maskvoje. SSRS partinė vadovybė nurodydavo ideologines gaires ir įvertindavo padarytą pažangą, o LSSR vietinė valdžia, kaip ir kitose Sovietų Sąjungos respublikose, inicijuodavo ir įgyvendindavo politinio ženklinimo projektus. Čia strateginius sprendimus priiminėjo Lietuvos komunistų partijos Centro komitetas (toliau – LKP CK) – pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus (1903–1974) – ir LSSR Ministrų tarybos prezidiumas – pirmininkas Mečislovas Gedvilas (1901–1981). 1947–1953 m. stambiausius reprezentacinius įamžinimo projektus (tuos, kurių vertė didesnė nei 50 tūkst. rublių) tvirtindavo SSRS Ministrų taryba⁵⁶⁴. Vienintelė ne Vilniuje, o Maskvoje sumanyta sovietinė miesto simbolinė vieta buvo generolo Ivano Černiachovskio kapas ir paminklas.

Už visus LSSR miestų planavimo ir statybos darbus buvo atsakinga Architektūros reikalų valdyba prie LSSR Ministrų tarybos. Greta kitų funkcijų ji svarstydavo ir pateikdavo aukštesnėms instancijoms tvirtinti didžiųjų respublikos miestų planavimo ir užstatymo projektus, generalinius planus bei stambesnių statinių projektus⁵⁶⁵. 1944–1955 m. šiai valdybai vadovavo Leningrado (buv. ir dab. Peterburgas) dailės akademiją baigęs architektas Jonas Kumpis-Kumpikevičius (1895–1960). 1926–1935 m. jis dirbo inžinieriumi ir architektu Rusijoje, 1945–1960 m. dėstė Vilniaus (vėliau LSSR) dailės instituto Architektūros kompozicijos ir projektavimo katedroje (1945–1951 m. – vedėjas), 1954–1958 m. buvo LSSR architektų sąjungos valdybos pirmininkas.

⁵⁶⁴ LTSR MT susirašinėjimas. LTSR Finansų ministerijos raštas, 1950 03 20, LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2191.

⁵⁶⁵ Architektūros reikalų valdyba taip pat tvirtino svarbesnių miestų aikščių bei magistralių planavimo bei užstatymo projektus; vykdė valstybinę architektūrinę-statybinę kontrolę; organizavo ir per savo projektines organizacijas vykdė miestų bei miestelių planavimo ir užstatymo, žymesnių pastatų projektavimo darbus; kontroliavo visų LSSR projektinių organizacijų ir architektūros mokslo įstaigų darbą; vadovavo architektūros paminklų ir su jais susijusių monumentaliosios tapybos, skulptūros ir dekoratyvinio meno paminklų apsaugai ir restauravimui. Jono Kumpio-Kumpikevičiaus fondas, LLMA, f. 204, ap. 1, b. 17.

Kumpis daugiausiai dėmesio skyrė administraciniam ir organizaciniam darbui⁵⁶⁶, aktyviai reiškėsi spaudoje⁵⁶⁷, parengė ne vieną pranešimą Lietuvos miestų atstatymo ir planavimo klausimais⁵⁶⁸.

Visi Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai buvo vykdomi per LSSR darbo žmonių deputatų tarybos Vilniaus miesto vykdomąjį komitetą (dabartinės savivaldybės atitikmenį). Šis komitetas ir pats inicijuodavo projektus bei kontroliuodavo, kaip jie vykdomi. Nuo 1945 m. komitetui vadovavo Petras Kareckas (1906–1971). Karjeros pradžioje šis keturiasdešimtmetis šiaulietis, darbininkas avalynininkas, turėjo pradinį išsilavinimą. Iki partinių ir sovietinės valdžios vadovų postų jis iškilo po karo – buvo SSRS Aukščiausios tarybos deputatas, SSRS Aukščiausiosios tarybos Planinės biudžeto komisijos narys⁵⁶⁹.

Vilniaus architektūros dirbtuvės prie Vilniaus vykdomojo komiteto buvo svarbiausia projektavimo įstaiga Vilniuje. Jose buvo suprojektuoti pagrindiniai miesto objektai, parengtas generalinis Vilniaus planas. 1944 m. dirbtuvės perėmė Vilniaus miesto statybos biuro patalpas, darbus ir darbuotojus. Tiesa, iki 1947 m. dauguma senųjų darbuotojų išvyko arba žuvo, tik Juozas Kamarauskas, Kazimieras Biszewskis ir dar keletas tebegyveno Vilniuje. Vykdam Vilniaus pertvarkymo darbus architektų stipriai stigo iki pat 1952–1955 m., kai tuometinį LSSR Dailės institutą baigė ir dirbti pradėjo Algimantas ir Vytautas Nasvyčiai, Nijolė Bučiūtė, Justinas Šeibokas, Vytautas Brėdikis, Vytautas Čekanauskas ir kiti. Kaune gyventi likę architektai (Feliksas Bielinskis, Adolfas Lukošaitis, Jokūbas Peras, Steponas Stulginskis, Kazys Šešelgis, Vladimiras Zubovas, kt.) į Vilnių nevažiavo, tad projektuotojai čia buvo siunčiami iš Maskvos ir Leningrado.

Pirmasis sovietinis Vilniaus miesto vyriausiasis architektas Vladislovas Mikučianis (1913–2000), kurį iš Maskvos atsivežė Architektūros reikalų valdybos viršininkas Kumpis, buvo lietuvių emigrantų šeimoje Peterburge gimęs, Leningrado komunalinės statybos inžinierių instituto Architektūros fakultetą baigęs architektas-urbanistas. Vyriausiuoju Vilniaus architektu ir Vilniaus architektūros dirbtuvių vadovu jis buvo nuo 1945 iki 1962 m. Prieš atvykdamas į Lietuvą Mikučianis dirbo Leningrado miestų statybos projektavimo institute, kur rengė Čeliabinsko, Zelenodolsko, Permės, Krasnokamsko, Severodvinsko ir kitų Rusijos miestų generalinius planus⁵⁷⁰. 1949–1984 m. jis dėstė Vilniaus dailės institute (vėliau LSSR dailės institute).

⁵⁶⁶ Pavyko rasti vos kelis pokario Vilniaus laikotarpiu jo suprojektuotus objektus: paminklo Marytei Melnikaitei projekto eskizą (1946) ir LSSR pavilijono Visasąjunginėje žemės ūkio parodoje Maskvoje projektą (kartu su K. Šešelgiu, A. Lukošaičiu, 1954). Jono Kumpio-Kumpikevičiaus fondas, LLMA, f. 204, ap. 1, b. 9, 10, 14.

⁵⁶⁷ Pvz.: J. Kumpis, Dideli galimūnai (apie Lietuvos monumentaliąją skulptūrą), *Tiesa*, 1947 06 15; J. Kumpis, Pergalės paminklo konkurso rezultatai, *Tiesa*, 1949 01 20; J. Kumpis, Apie Lietuvos architektų darbą (rankraštis, 1952 arba vėliau), LLMA, f. 204, ap. 1, b. 19.

⁵⁶⁸ Pvz.: Miestų planavimas ir užstatymas Tarybų Lietuvos dešimtmečio bėgyje, 1951. Jono Kumpio-Kumpikevičiaus fondas, LLMA, f. 204, ap. 1, b. 17; Kūrybinės LTSR miestų atstatymo ir rekonstrukcijos problemos (rusų k.), 1952. LLMA, f. 87, ap. 1, b. 43.

⁵⁶⁹ V. Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, parengė R. Dičiuvienė, Vilnius, 2001, p. 148–151.

⁵⁷⁰ V. Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, parengė R. Dičiuvienė, Vilnius, 2001, p. 5.

Kitų pokaryje į Vilnių atvykusių architektų su Lietuva nesiejo jokie ryšiai. Apie 1945 m. į Vilnių iš Leningrado atvyko Mikučiano bendrakursis Vsevolodas Veselovskis (*Всеволод Веселовский*). Jis tapo Architektūros reikalų valdybos viršininko Kumpio pavaduotoju ir 1944 m. atsikūrusios⁵⁷¹ LSSR sovietinių architektų sąjungos Vilniaus skyriaus valdybos pirmininku. Tuo pat metu į Vilnių persikraustė ilgametis Leningrado miestų statybos projektavimo instituto darbuotojas architektas Džovanis Ripa-Andžoletas (*Джованни Риппа-Аньюлетто*) su žmona architektė⁵⁷², Leningrado architektai Vera Furman (*Вера Фурман*) ir Levas Kazarinskis (*Лев Казаринский*). Pastarasis pasikvietė į Vilnių savo bendramokslius iš Leningrado komunalinės statybos inžinierių instituto – Viktorą Anikiną (*Виктор Аникун*) su žmona architektė L. Anikina⁵⁷³ ir Anatolijų Kolosovą (*Анатолий Колосов*). Ši architektų komanda ir sudarė stalininio laikotarpio sovietinės Lietuvos sostinės kūrimo branduolį. Metinės LSSR Architektų sąjungos Vilniaus skyriaus ataskaitos liudija, kad 1947–1952 m. skyriui priklausė vos 15–20 architektų⁵⁷⁴. Anksčiau nepaminti skyriaus nariai bei kandidatai architektūrinių konkursų ir svarbesnių miesto projektų dokumentuose beveik nefigūruoja. Skyriaus sąrašuose pasitaiko vos viena kita lietuviška pavardė⁵⁷⁵. Pusiaus savanoriška migracija, kada politinei valdžiai lojalūs darbuotojai iš vieno SSRS miesto buvo perkelti į kitą, pvz., įdarbinant leningradiečius Vilniuje, buvo įprasta pokario praktika, kuria siekta užpildyti žmoniškųjų resursų spragas ir suteikti miestams unifikuotą „socialistinio miesto“ įvaizdį.

1947–1953 m. Vilniuje dirbo Kaune išugdyti, iš kitų Lietuvos miestų atvykę skulptoriai: Juozas Mikėnas (1901–1964), Petras Vaivada (1906–1989), Petras Aleksandravičius (1906–1997), Bronius Pundzius (1907–1959), Napoleonas Petrulis (1909–1985), Bronius Vyšniauskas (1923–2015)⁵⁷⁶. Vilniaus dailės gyvenime tebesireiškė vilnietis Rapolas Jakimavičius (Rafał Jachimowicz). Monumentaliosios skulptūros, kaip ir kitų dailės rūšių, teatro, kino, muzikos ir literatūros reikalais rūpinosi prie LSSR Ministrų tarybos veikusi Meno reikalų valdyba. Jai nuo 1944 iki 1953 m. vadovavo Juozas Banaitis (1908–1967), vėliau tapęs LSSR kultūros ministru (1958–1967). Valdyba buvo atsakinga už paminklų, biustų ir skulptūrų statymą Lietuvoje: valdyba arba jos sudarytos komisijos turėjo peržiūrėti, tvirtinti ir, jei reikia, teikti LSSR Ministrų tarybos dėmesiui vietinių autorių skulptūros kūrinius⁵⁷⁷. 1944 m. pradėjo veikti LSSR dailininkų

⁵⁷¹ Įkurta 1940 m.

⁵⁷² Šaltiniai viso vardo nenurodo.

⁵⁷³ Šaltiniai vardo nenurodo.

⁵⁷⁴ 1947: LLMA, f. 87, ap. 1, b. 9; 1948: LLMA, f. 87, ap. 1, b. 11; 1949: LLMA, f. 87, ap. 1, b. 14; 1951: LLMA, f. 87, ap. 1, b. 30.

⁵⁷⁵ Pvz., 1951 m. sąrašas: S. Abramauskas, V. Afanasjev, Arončik, Ašastin, E. Budreika, Chmurenko, Kanduralov, E. Maršak, Medvedev, Sedov, Tanaševa (pokario dokumentuose pavardės dažnai rašomos be inicialų). LLMA, f. 87, ap. 1, b. 438, l. 4–6.

⁵⁷⁶ Kai kurie iš jų, pvz., Aleksandravičius ir Mikėnas, gyveno Vilniuje nuo 1940 m.

⁵⁷⁷ Meno reikalų valdyba taip pat organizavo stambesnes parodas (pvz., jubiliejinę sovietinės Lietuvos dešimtmečio dailės parodą), konkursus (pvz., respublikinį plakato konkursą Spalio revoliucijos 30-osioms metinėms), prižiūrėjo meno edukacijos įstaigų veiklą.

sąjunga, kuriai 1944–1956 m. pirmininkavo Liuda Vaineikytė (1908–1997). Valdyba ir sąjunga reguliavo Lietuvos skulptorių darbą, tačiau didesnės įtakos Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbams neturėjo, mat vietiniams skulptoriams tokie darbai nebuvo patikėti. Vienintelis iki 1952 m. viešojoje erdvėje realizuotas lietuvių autorių reprezentacinis monumentaliosios skulptūros darbas buvo Kaliningrade 1946 m. atidengtas Pergalės paminklas (svarbiausius skulptūrinius darbus atliko Mikėnas ir Pundzius, smulkesnius – Kėdainis, Vaivada, Jakimavičius ir kt.). Vilniuje iki pat penktojo dešimtmečio pabaigos žymiausių Lietuvos skulptorių sukurtus paminklų modelius buvo galima pamatyti tik parodų salėse⁵⁷⁸ ir visuomeninių įstaigų interjeruose⁵⁷⁹.

Ženklinant Vilniaus erdves sovietiniais simboliais vietinius skulptorius nukonkuravo pripažintas sovietų reprezentacinės monumentaliosios skulptūros meistras, penkis kartus Stalino premijos laureatas Nikolajus Tomskis (*Николай Томский*, 1900–1984). LSSR vyriausybė pradėjo bendradarbiauti su Tomskiu 1947 m., kai jis laimėjo SSRS mastu paskelbto paminklo generolui Černiachovskiui Vilniuje konkursą. Vėliau į jį buvo kreipiamasi skubiais ir svarbiais atvejais. Tokiu būdu stalininėje Lietuvos sostinėje visi realizuoti reprezentaciniai monumentai – paminklai Stalinui, Černiachovskiui ir Leninui – yra sukurti Tomskio.

Tomskis 1927 m. baigė Leningrado taikomosios dailės technikumą. 1938 m. jis sukūrė paminklą Sergejui Kirovui Leningrade, kuris lėmė tolimesnę Tomskio reprezentacinių sovietinių paminklų kūrejo reputaciją. Ilgos meninės karjeros metu skulptorius sukūrė Lenino, Stalino, II PK didvyrių ir kitų sovietinių herojų monumentų, kurie buvo pastatyti (ir tebestovi) Maskvoje, Sevastopolyje, Voroneže ir kituose SSRS miestuose, jis yra pirmojo II PK paminklo „Pergalės triumfas“, atidengto 1943 m. Maskvoje, autorius⁵⁸⁰. Tomskis buvo SSRS Dailės akademijos tikrasis narys (nuo 1949) ir prezidentas (1968–1983), profesoriavo Vasilijaus Surikovo vardo

⁵⁷⁸ Pvz., sovietinės Lietuvos dešimtmečio parodoje buvo eksponuojami: Vaivados Lenino, Stalino biustai, Jakimavičiaus Stalino biustas; vietinių sovietinių herojų skulptūros ir biustai – Mikėno Marytės Melnikaitės skulptūra, Vaivados – Teofilio Tilvyčio biustas; Petrulio ir Vyšniausko keturių komunarų figūrinė grupė, Aleksandravičiaus Žemaitės skulptūra, Bernardo Bučo stachanovininko Fabijono Mykolaičio biustas; dekoratyvinės skulptūros – Juozo Kėdainio „Brigadininkas“, Rapolo Jakimavičiaus „Darbo didvyris“, Bučo „Partizanas“ ir „Statybininkas“. A. Savickas, Dailininkų darbai Tarybų Lietuvos dešimtmečiui, *Tiesa*, 1950 06 29.

⁵⁷⁹ Pvz., Vaivados Lenino ir Stalino biustai pastatyti 1947 m. rekonstruotame Operos ir baleto teatre (buv. Lenkų teatras) Vilniuje. *Tiesa*, 1947 02 06.

⁵⁸⁰ Kiek vėliau Tomskis sukūrė Lenino mauzoliejiaus sarkofagą (1973), o 1970 m. jo sukurtas Lenino paminklas Berlyne (demontuotas 1991 m.) buvo įrašytas į dailės istoriją ir kaip vykęs tuometinės monumentaliosios skulptūros pavyzdys, ir kaip išskirtinis sovietinių monumentų griovimo vajeus atvejis. Paminklo demontavimo istorija pasakojama daugelyje straipsnių, skirtų sovietinio meno palikimo problemoms, pvz.: M. Bertelė, Farewell Lenin – Good-bye Nikolai: Two Attitudes Towards Soviet Heritage in Former East Berlin, *Meno istorija ir kritika*, 2007, Nr. 3, p. 192; S. Michalski *Public Monuments. Art in Political Bondage 1870–1997*, London, 1998, p. 150.

dailės institute Maskvoje (1949–1982), buvo apdovanotas aukščiausio laipsnio ordinais ir įvairiausiomis premijomis⁵⁸¹.

Taigi, sovietinio Vilniaus kūrėjais 1947–1953 m. buvo karo metus Maskvoje ir kituose Rusijos miestuose praleidusi partinė ir administracinė LSSR nomenklatura, Leningrade studijavęs ir dešimt metų Rusijoje dirbęs Architektūros reikalų valdybos viršininkas Kumpis, Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininkas Kareckas (buv. darbininkas iš Šiaulių), įvairiuose Sąjungos miestuose anksčiau dirbęs vyriausiasis miesto architektas Mikučianis su savo „socialistinio miesto“ projektavimo principus perpratusių architektų komanda iš Leningrado ir tituluotas, reprezentacinių Sovietų Sąjungos didžiojo pasakojimo ženklų kūrėjas skulptorius Tomskis. Jie greitai ir uoliai parengė naują sovietinių miestų planavimo nuostatas atitinkančią respublikos sostinės viziją, turėjusią pakeisti Vilniaus įvaizdį ir pasukti miesto istoriją nauja kryptimi.

Urbanistika ir architektūra

Nors Vilnius visuomet buvo vienos ar kitos administracinės teritorijos centras, tik sovietai taip energingai ėmėsi jo pertvarkos. Kuriant socialistinį Vilnių buvo imtasi kompleksinių priemonių: rengiamas sovietinio Vilniaus generalinis planas, kuriamas naujas miesto centras, naikinami seni paminklai, atidengiami nauji, statomi sovietinės stilistikos reprezentaciniai pastatai, kuriami muziejai⁵⁸². Propagandinis spaudos aparatas visas šias priemones optimistiškai ir pompastiškai pristatydavo dienraščiuose ir žurnaluose.

LSSR valdžios prieš II PK ir po jo puoselėtas Vilniaus įvaizdis pasižymėjo tais pačiais akcentais – numatyta vystyti pramonę ir miesto infrastruktūrą, formuoti naują miesto centrą, statyti valdžios institucijas, švietimo ir kultūros įstaigas (pvz., operos teatrą). Tačiau prieš karą pradėti miesto projektavimo darbai nebuvo tęsiami – jie nebeatitiko griežtesnių stalininės urbanistikos bei architektūros reikalavimų bei ideologinių nuostatų. Po karo sovietinė ideologija primygtinai reikalavo atsisakyti „buržuazinio“ palikimo, tad nutarta Landsbergio-Žemkalnio komandos parengtą generalinį planą atmesti kaip netinkamą.

Vilniaus generalinis planas ir naujasis miesto centras

1945 m. birželio mėn. žurnale „Jaunimo gretos“ Architektūros valdybos viršininkas Kumpis rašė: „Miesto architektų pagamintas pirmas generalinio plano schemos variantas jau buvo

⁵⁸¹ Penkiskart Stalino premijos laureatas (1941, 1947, 1949, 1950, 1952), Socialistinio darbo didvyris (1970), Lenino premijos laureatas (1972), Valstybinės SSRS premijos laureatas (1979), triskart Lenino ordino, Spalio revoliucijos ordino, Darbo raudonosios vėliavos ordino ir Karlo Markso ordino (VDR) kavalierius.

⁵⁸² Pvz., LTSR istorinis-revoliucinis muziejus (1948), Lietuvių literatūros muziejus (1947), Puškino muziejus Markučiuose (1949), Valstybinis Vilniaus dailės muziejus, Žydų muziejus ir kt.

apsvarstytas vietinių įstaigų atstovų ir atvykusios iš Maskvos architektų ir akademikų brigados. Bendri generalinio plano pagrindiniai dėsniai buvo pripažinti ir tik smulkmenose buvo padaryta keletas nurodymų plano patobulinimui.⁵⁸³ Pristatytasis generalinis planas numatė ne tik atstatyti karo metu sugriautą miestą, bet ir rekonstruoti jį pagal sovietinius miestų planavimo principus, kurie atitiko Maskvos rekonstrukcijos generalinio plano nuostatas.

Konstatuota, kad Vilniui reikalingas naujas, sovietinis centras, atspindėsiantis naują respublikos vystymosi etapą. Pasak Mikučiano, svarstytos dvi centro vystymo vietos: tarpukariu Romualdo Gutto komandos numatytoji kalva dab. Mindaugo gatvės rajone ir Tarybų aikštė. Pasirinkta pastaroji. Sprendimas buvo grindžiamas miesto vystymosi į vakarus tendencija ir būtinybe organiškai Gedimino gatve (dab. Gedimino pr.) susieti naująjį miesto centrą su senuoju, buvusiu Pilies aikštėje. Viena vertus, sprendimą lėmė pragmatiški skaičiavimai – Gedimino gatvė buvo vienintelė į prospektą panaši tiesi gatvė Vilniuje, suformuota ideologiškai labiausiai priimtiniu neoklasicistiniu stiliumi, taigi, tinkama reprezentacijai. Pastatų mastelis šioje gatvėje taip pat labiausiai atitiko numatomų statyti architektūrinių ansamblių mastelius. Pasirinktame rajone reikėjo atlikti tik nedidelius pertvarkymus (griovimus), tad ir investicijos laukė nedidelės. Kita vertus, sąmoningai atsisakyta vystyti ideologiškai nepriimtina, tarpukariu ir II PK metais Landsbergio-Žemkalnio komandos sukurtą buržuazinę miesto centro viziją.

1946 m. maskviškė Architektūros reikalų valdyba prie SSRS Ministrų tarybos paskelbė uždara konkursą, kurio dalyviai turėjo detalizuoti monumentalų centrinį Vilniaus ansamblį. Po du pasiūlymus buvo pateikta iš Maskvos ir Leningrado, po vieną – iš Vilniaus ir Kauno. Savo pasiūlymus konkursui pristatė SSRS Architektūros akademijos tikrasis narys Aleksandras Gegela (*Александр Гегелло*), SSRS Architektūros akademijos narys-korespondentas I. Sobolevas, Mikučianis, Zubovas su Šešelgiu ir kiti⁵⁸⁴ (il. 5.1). Konkurso sąlygas ir eigą išsamiai aprašė Maskvos visuomeninių ir pramoninių pastatų architektūros instituto studentas L. Bogdanovas⁵⁸⁵. Referate apie tuo pačiu metu planuotas Rygos, Talino ir Vilniaus centrų rekonstrukcijas jis rašė, kad centriniame Vilniaus ansamblyje turėjo atsirasti LKP CK rūmai, Vyriausybės rūmai, Aukščiausiosios tarybos rūmai, kelios ministerijos ir Pergalės paminklas. Užsakovų ir vertinimo komisijos⁵⁸⁶ lūkesčių neatitiko nė vienas pasiūlymas, tačiau konkurse

⁵⁸³ J. Kumpis, Būsimasis Vilnius, *Jaunimo gretos*, 1945, Nr. 6 (9), p. 3. Tikėtina, kad architektų ir akademikų „brigados“ atvykimas iš Maskvos buvo įprasta ar net privaloma praktika – tokia pat „brigada“ prižiūrėjo ir Minsko generalinio plano rengimo darbus. Т. Бон, „Минский феномен“. *Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны*, Москва, 2013, p. 93.

⁵⁸⁴ Jono Kumpio-Kumpikevičiaus fondas, LLMA, f. 204, ap. 1, b. 80, l. 1.

⁵⁸⁵ Л. С. Богданов, *Рига, Таллин, Вильнюс. Реконструкция исторически-сложившегося ансамбля центра города* (mašininraštis), Visuomeninių ir pramoninių pastatų architektūros institutas, Maskva. Darbo vadovas dr. N. J. Kolli. Jono Kumpio-Kumpikevičiaus fondas, LLMA, f. 204, ap. 1, b. 58, l. 230–253.

⁵⁸⁶ Komisiją sudarė: SSRS Architektūros akademijos tikrasis narys S. Černyšovas, Stalino premijos laureatas architektas-dailininkas I. Rožinas, architektas V. Gugelis, Lietuvos sovietinių architektų sąjungos pirmininkas A. Lukošaitis, Kauno vyriausiasis architektas F. Bielinskis, LSSR ministrų tarybos pirmininko pavaduotojas

išryškėjo svarbiausi centrinio sovietinio Vilniaus ansamblio akcentai: Pergalės paminklas su Pergalės parku ant Tauro kalno ir Vyriausybės rūmai Tarybų aikštės gilumoje, fasadu į Gedimino gatvę.

1948 m. pavasarį į Vilniaus viešosios erdvės pertvarkymo reikalus įsitraukė aukščiausia SSRS valdžia. Balandžio 1 d. buvo pasirašytas Stalino patvirtintas SSRS Ministrų tarybos nutarimas „Dėl priemonių Vilniaus miestui atstatyti“. Dokumentas liudijo „didį stalininį rūpinimąsi lietuvių tauta“ ir patvirtino 1948–1950 m. Vilniaus vystymo priemones. Greta kitų uždavinių nutarime numatyta suorganizuoti konkursą Pergalės paminklui, Vyriausybės rūmams ir operos teatrui suprojektuoti. Tokiu būdu sovietinio Vilniaus centro pertvarkymas įgijo imperatyvų toną ir buvo planuojamas toliau.

Sovietinio Vilniaus planavimo darbai buvo greitai užbaigti – 1948 m. vyriausiasis Vilniaus architektas Mikučianis ir Vilniaus architektūros dirbtuvės baigė rengti naują generalinį miesto planą (patvirtintas 1953 m.), o 1949 m. buvo oficialiai pristatytas centrinės Vilniaus dalies suplanavimo projektas: „Tarybų aikštė bus administracinis miesto centras, o kartu ir pagrindinis architektūrinis ansamblis. Aikštės gilumoje stovės Vyriausybės rūmai. [...] Taurakalnyje bus pastatytas Pergalės paminklas. Jis bus pastatytas ant Tarybų aikštės pagrindinės ašies tąsos. Tuo būdu pradedant nuo Černiachovskio vardo [dab. Žaliojo] tilto su krantine bei Revoliucijos muziejumi⁵⁸⁷ ir baigiant Tarybų aikšte su Vyriausybės rūmais iki pat Taurakalnio su Pergalės paminklu nusitęs jungtinis architektūrinis ansamblis“⁵⁸⁸ (il. 5.2, 5.3, 5.4).

Centrinio Vilniaus ansamblio konkurso metu buvo teikiami ir Vyriausybės rūmų idėjiniai pasiūlymai. Didžiausias iššūkis buvo išspręsti rūmų ir Šv. Apaštalo Pilypo ir Jokūbo bažnyčios, kurią nutarta išsaugoti kaip architektūros paminklą, suderinimo problemą⁵⁸⁹. 1951 m. įvyko Vyriausybės rūmų Tarybų aikštėje projekto konkursas. Tuo pat metu buvo baigiami statyti stalininio istorizmo stiliaus Mokslininkų namai (archit. Rippa-Andžoletas, dab. J. Tumo-Vaižganto g. 9/1), gerai matomi apytuštėje aikštėje (il. 5.5). Vilniškių Vyriausybės rūmų projektinius pasiūlymus teikė Maskvos, Leningrado ir LSSR architektai. Architektūros reikalų valdyba, neįvardijusi laimėtojų, pavedė Respublikos architektūros dirbtuvėms tobulinti rūmų

M. Šumauskas, Architektūros reikalų valdybos pirmininkas J. Kumpis, LKP Vilniaus komiteto sekretorius A. Čistiakovas, Vilniaus vykdomojo komiteto pirmininkas P. Kareckas, Lietuvos sovietinių dailininkų sąjungos pirmininkė L. Vaineikytė, Lietuvos sovietinių rašytojų sąjungos pirmininkas P. Cvirka. Jono Kumpio-Kumpikevičiaus fondas, LLMA, f. 204, ap. 1, b. 80, l. 2.

⁵⁸⁷ LSSR Revoliucijos muziejus 1948 m. įkurdintas buv. Vilniaus mokslo bičiulių pastate, dab. Vytauto Kasiulio dailės muziejus, A. Goštauto g. 1.

⁵⁸⁸ V. Mikučionis, Nauji Vilniaus bruožai, *Tiesa*, 1948 04 01.

⁵⁸⁹ Panaši problema spręsta ir planuojant Lenino aikštę naujajame Minsko centre – joje stovėjo 1908–1919 m. pastatyta katalikiška Šv. Simono ir Elenos katedra. Galvota apie katedros nugriovimą ir kino teatro statybą jos vietoje, tačiau 1968 m. kino teatras buvo įkurtas pačioje katedroje. Т. Бон, „Минский феномен“. Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны, Москва, 2013, p. 151.

projektą, atsižvelgiant į pateiktus pasiūlymus⁵⁹⁰. 1952 m. spaudoje aptartas būsimųjų rūmų ir Mokslininkų namų suderinamumas, straipsnį iliustruojant LSSR Architektų sąjungos nario Vladimiro Afanasjevo rūmų projektu⁵⁹¹ (il. 5.6). Greičiausiai šis tą patį Maskvos Sovietų rūmų projektą tiražuojantis pasiūlymas ir buvo išrinktas geriausiu 1951 m. konkurse.

Per trumpą laiką parengtuose stambių Vilniaus pertvarkymų projektuose ryškūs tipiškos sovietinės sostinės centro bruožai: miesto audinį retinančios plačios ir tiesios transporto magistralės, erdvios aikštės masiniams renginiams, monumentalūs neoklasicistinės stiliškos architektūriniai ansambliai, Maskvos totalitarinio stiliaus formas kartojančios eklektiškos ir pompastiškos valdžios institucijų pastatai ir tarp jų įkomponuoti simboliniai ideologiniai akcentai – paminklai karinėms pergalėms ir sovietinės valstybės lyderiams. Pagrindiniais sostinės centro akcentais buvo naujai stalininio ampyro stiliaus pastatai – respublikinės valdžios institucijų būstinės – įreminama centrinė miesto aikštė ir didingas, į Tauro kalną link Pergalės paminklo vedantis triumfo kelias. Brėžiniuose ir vizualizacijose pavaizduotas naujojo Vilniaus centro paveikslas buvo aktyviai viešinamas spaudoje.

Centro planas numatė Landsbergio–Žemkalnio prieš karą parinktoje vietoje statyti operos ir baleto teatrą, sukurti plačią gatvę nuo būsimos operos ir baleto teatro iki būsimųjų Sovietų rūmų, kad prie teatro išsirikiavusios demonstrantų kolonos galėtų patogiai pražygiuoti pro rūmų balkone stovinčius respublikos politinius lyderius, atkurti Puškino skverą prie Katedros⁵⁹², pritaikyti „kultūringam darbininkų poilsiui“ Vingio parką (il. 5.7), sutvarkyti Neries krantines⁵⁹³. Be to, buvo numatytas radikalus senamiesčio sanavimas, dar vadintas modernizacija, ir jo gyventojų tankumo reguliavimas, kad šis atitiktų sovietinės higienos normas.

Pokario Vilniaus kūrėjų parengti projektai ir įgyvendintos tų projektų detalės liudija, kad 1944–1953 m. Vilniuje dirbę architektai ir skulptoriai nuoširdžiai stengėsi miestą paversti tipine sovietine sostine. Jų projektuose ir vizijose nėra užuominų apie architektūrinio ir urbanistinio paveldo ar istoriškai susiklosčiusios urbanistinės struktūros saugojimą, istorinio miesto charakterio tęstinumą ar, tuo labiau, intencijas kurti lietuvišką miestą. Svarbi aplinkybė kuriant stalininės epochos Vilniaus viziją buvo ne tik tai, kad kūrėjai niekaip nebuvo susiję su Vilniumi, bet ir tai, kad mieste nebeliko vietinių gyventojų, o jiems išvykus ar juos sunaikinus nutrūko miesto istorijos ir kultūros tęstinumas.

⁵⁹⁰ *Tiesa*, 1951 01 07.

⁵⁹¹ L. Kazarinskis, Apie Vilniaus architektų darbus, *Literatūra ir menas*, 1952 06 29; Sostinės statybos (pasikalbėjimas su V. Mikučianiu), *Švyturys*, Nr. 13 (85), p. 10–11.

⁵⁹² 150-ojo Puškino jubiliejaus proga 1949 m. birželio 6 d. netoli imperinio Puškino paminklo vietos, kuri tuomet vėl vadinta Puškino parku, padėtas poeto paminklo kertinis akmuo su lentele, kurioje buvo užrašas „Čia bus pastatytas paminklas Puškinui. 1799–1849“. *Tiesa*, 1949 06 07.

⁵⁹³ Vilniaus miesto centrinės dalies detalaus išplanavimo aiškinamasis raštas, 1949, VAA, f. 1011, ap. 5, b. 63.

Kad ir kokia radikali buvo Lietuvos SSR sostinės vizija, ji visgi buvo nuosaikesnė už Maskvos ar didžiųjų respublikų sostinių simbolinio pertvarkymo planus. Naujasis centras buvo planuojamas ne senamiestyje, o greta jo, nebuvo numatytas totalinis miesto urbanistinio audinio pertvarkymas, naujieji ansambliai buvo didesnio, bet ne gigantiško mastelio⁵⁹⁴.

Tik nedidelės sukurtojos vizijos detalės buvo įgyvendintos: Tarybų aikštė iš tiesų tapo sovietinio Vilniaus naujuoju centru; operos ir baleto teatras, nors gerokai vėliau, tik 1974 m., buvo pastatytas generaliniame plane ir centrinės Vilniaus dalies suplanavimo projekte numatytoje vietoje; buvo pradėtos tvarkyti Neries krantinės; mieste atsirado pavienių stalininio neoklasicizmo stiliaus architektūrinių objektų (Mokslininkų namai, kino teatras „Pergalė“⁵⁹⁵, Respublikinė biblioteka⁵⁹⁶, gyvenamieji namai išilgai dab. Vokiečių g.⁵⁹⁷ ir Gedimino prospekto⁵⁹⁸, Rotušės aikštėje⁵⁹⁹ ir kitur), neišaugusių į ansamblius⁶⁰⁰. Įgyvendinti projektai neturėjo lemiamos įtakos Vilniaus panoramai ir charakteriui. Realių pertvarkymų apimtys buvo keliolika kartų mažesnės už suplanuotąsias.

Vizijos ir tikrovės neatitikimą lėmė išorinės aplinkybės. Visas miesto pertvarkas LSSR įgyvendino iš savų lėšų, kurios sunkmečio sąlygomis buvo gyvybiškai reikalingos pramonės, infrastruktūros ir gyvenamojo ploto statyboms (pvz., Stalino paminklas buvo statomas naudojant griuvėsių valymo fondo lėšas⁶⁰¹). Lėšų Vilniui atstatyti ir rekonstruoti nuolat trūko. Sunki ekonominė situacija vertė blaiviai vertinti galimybes ir planuoti nuosaikesnius Vilniaus pertvarkymus. Prieš griauinant senąjį centrą turėjo būti įvertintos galimybės efektyviau panaudoti apgriautus, bet greitai ir palyginti pigiai atstatomus senuosius pastatus.

Nors 1954 m. radikaliai pasikeitė politinis diskursas – prasidėjo dalinė totalitarinio režimo liberalizacija, Vilniuje buvo toliau inertiškai statomi stalininio monumentaliojo neoklasicizmo pastatai: 1957 m. baigtas Ministrų tarybos pastatas (dab. Užsienio reikalų ministerija, J. Tumo-Vaižganto g. 2), 1963 m. – Respublikinės bibliotekos pastatas ir Profsąjungų kultūros rūmai

⁵⁹⁴ Pvz., Lenino aikštė Minske apėmė 6,75 ha, tuo tarpu Tarybų aikštė – 3,8 ha.

⁵⁹⁵ Archit. Rippa-Andžoletas, 1951, dab. Pamėnkalnio g. 7/8. Apie kino teatro atidarymą rašyta dienraštyje *Tiesa*, 1951 08 30.

⁵⁹⁶ Archit. Viktoras Anikinas ir Anatolijus Kolosovas. Suprojektuota 1951 m., atidaryta 1963 m., dab. Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Gedimino pr. 51. Apie projekto rengimą rašyta dienraštyje *Tiesa*, 1951 08 19.

⁵⁹⁷ Archit. Viktoras Anikinas, L. Anikina, apie 1960, dab. Vokiečių g. 1-13.

⁵⁹⁸ Archit. Vladimiras Afanasjevas, 1952–?, dab. Gedimino pr. 64.

⁵⁹⁹ Dab. Didžioji g. 20.

⁶⁰⁰ Vienintelis ansamblio požymius iš dalies atitinkantis urbanistinis kompleksas buvo pastatytas ties Žvėryno tiltu. Jį sudarė gyvenamieji namai dab. Gedimino pr. / A. Goštauto g. bei Gedimino pr. / Gynėjų g. ir dab. Nacionalinės bibliotekos pastatas. Šiame rajone planuotas masyvus „mokslo kvartalas“. Plačiau apie jį: Ū. Tornau, *Oficialieji ir kasdieniai sovietinio Vilniaus architektūrinės erdvės diskursai. Miesto centras pokaryje*, humanitarinių mokslų srities menotyros krypties daktaro disertacija, VDA (rengiama).

⁶⁰¹ Pvz.: Dėl centrinio skvero Stoties aikštėje sutvarkymo ir bronzinio monumento J. V. Stalinui pastatymo, Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto sprendimas Nr. 474, 1950 06 28. VAA, f. 761, ap. 9, b. 204.

(planuotojo Pergalės paminklo vietoje, V. Mykolaičio-Putino g. 5), apie 1960 m. atidengtas (sic!) Stalino paminklas iš netvartų medžiagų dabartiniame Bernardinų sode (il. 5.8). Nepaisant to, 1953 m. sietini su pirmojo sovietinės sostinės konstravimo etapo pabaiga – per 1947–1953 m. laikotarpį buvo atlikti esminiai Vilniaus viešosios erdvės pertvarkymo darbai: pastatyti svarbiausi sovietinio didžiojo pasakojimo herojus ir įvykius įamžinantys paminklai, parengtas ir patvirtintas generalinis miesto vystymo planas ir jo naujojo centro vizija.

Paminklai

Pergalės paminklo projektas

Vos pasibaigus II PK pergalė prieš nacių Vokietiją tapo pagrindiniu mitologizuotu SSRS didžiojo pasakojimo įvykiu, papildomai legitimuojančiu sovietinę santvarką ir valdžią. Karo didvyrių įamžinimo kampanija prasidėjo dar 1943 m. Tais metais Maskvoje buvo atidengtas paminklas „Pergalės triumfas“ (skulpt. Tomskis, archit. Dmitrijus Čečulinas, *Дмитрий Чечулин*), skirtas Maskvos gynėjų atminimui, obeliskais pažymėtos karių žūties ir palaidojimo vietos. Šeštame dešimtmetyje buvo imtasi stambesnių įamžinimo projektų, pradėtas kartoti šūkis „Nė vienas nepamirštas, niekas nepamiršta!“ (rus. *Никто не забыт, ничто не забыто*), gegužės 9-ąją pradėta iškilmingai švęsti Pergalės diena, karinių pergalių garbei pervadintos aikštės ir gatvės. Tiesa, ypač aktyviai pergalės mitas Didžiajame Tėvynės kare buvo vystomas ir įamžinamas aštuntame dešimtmetyje – brežnevinio sąstingio metais, kada imta ieškoti naujų santvarką pateisinančių istorinių pasakojimų. Su šiuo herojiniu mitu dėl okupacijos metu patirtų sunkumų lengvai galėjo tapatintis absoliuti dauguma SSRS gyventojų, tad Pergalės paminklai veikė kaip inkliuzyviniai tapatybės ženklai, padedantys konsoliduoti sovietinę liaudį. Pergalės paminklai pasižymėjo stambiu masteliu, monumentaliomis formomis, turėjo būti įgyvendinti iš brangių, ilgaamžių medžiagų, tad tikėtina, kad iki 1960-ųjų jų realizavimo galimybes stabdė ekonominės, o ne ideologinės priežastys.

Ankstyviausioji Vilniaus pokario politinio ženklinimo iniciatyva monumentaliosios dailės priemonėmis buvo Pergalės paminklo statyba ant Tauro kalno. Pirmasis paminklo konkursas įvyko antroje 1947 m. metų pusėje. Konkursą organizavo LSSR Ministrų tarybos Architektūros reikalų valdyba. 1947 m. gruodžio mėn. ji surengė 42 konkursui pateiktų projektų parodą⁶⁰². Konkurse dalyvavo menininkai ir architektai iš Vilniaus, Maskvos, Leningrado bei kitų SSRS miestų. Vertinimo komisija⁶⁰³ tarp pateiktų projektų nerado pirmosios ir antrosios vietos vertų

⁶⁰² Pergalės paminklo projektų paroda, *Tiesa*, 1947 12 21.

⁶⁰³ Komisijai vadovavo Vladas Niunka (1907–1983). Kiti komisijos nariai: K. Preikšas, J. Kumpis, P. Kareckas, V. Gugelis, V. Mackevičius, L. Zimanas, P. Sičkarčiukas, A. Smirnovas, V. Mikučianis, P. Aleksandravičius. *Tiesa*, 1947 12 28.

pasiūlymų. Trečiąją vietą užėmė Leningrado architektų-dailininkų kolektyvas⁶⁰⁴ (il. 5.9). Architektūros reikalų valdybai ta pati komisija pasiūlė skelbti Pergalės paminklo projekto konkursą iš naujo⁶⁰⁵.

1948 m. pabaigoje įvyko antrasis, uždaras Pergalės paminklo konkursas. Konkurse buvo sprendžiamos architektūrinio ansamblio problemos, tad jame dalyvavo tik architektai: trys vietinių architektų „brigados“, viena Leningrado ir viena Maskvos (5.10). Pirmoji vieta vėl nebuvo paskirta, o antroji atiteko neseniai į Vilnių atvykusių Veselovskio, Kazarinskio ir Kolosovo komandai. Jų pasiūlytas iš trijų pusių „architektūrinių masyvų“ apsuptas aukštas obeliskas su raudonarmiečio ir lietuvaitės figūriniu kompozicija viršuje ir ovalinė aikštė, jungianti paminklą su Jono Basanavičiaus gatve, sulaukė palankaus komisijos įvertinimo⁶⁰⁶ (il. 5.11). Projektas figūravo vėliau sukurtuose Vilniaus centro perspektyviniuose planuose.

Ant kalno pastatytas, didelio mastelio ir monumentalių formų paminklas turėjo dominuoti miesto panoramose. Buvo numatyta, kad pagrindinis reprezentacinis jo apžvalgos taškas atsivers iš Tarybų aikštės, į kurią kaskadomis ves laiptų sistema (il. 5.12). Triumfinis memorialas buvo suprojektuotas pagal socialistinio realizmo doktrinos nuostatas.

Stambaus architektūrinio ansamblio įgyvendinimas buvo atidėliojamas, greičiausiai dėl ekonominių priežasčių. 1949 m. rudenį Veselovskis dar tobulino Pergalės parko planą⁶⁰⁷, tačiau vėliau spauda apie jį nieko neberašė ir sumanymas buvo užmirštas.

1947–1953 m. būta daug suplanuotų ir neįgyvendintų, nors spaudoje iškilmingai pristatytų reprezentacinių projektų. Politinė situacija reikalavo demonstruoti naujųjų sovietinių respublikų lojalumą centrinei valdžiai ir jos puoselėjamai ideologijai. SSRS didįjį pasakojimą įtvirtinančios iniciatyvos tarnavo kaip ištikimybės ir vienybės ženklai. Pvz., 1947 m. buvo surengtas Vinco Mickevičiaus-Kapsuko, Karolio Poželos, Juliaus Janonio, Žemaitės, Liudo Giros, Salomėjos Nėries, Petro Cvirkos ir Onos Sukackienės biustų ir paminklų kūrybos konkursas, paliudijęs, kad pagaliau buvo baigtas sudarinėti vietinių revoliucinio judėjimo herojų sąrašas ir pradedamas įgyvendinti lietuviškasis monumentaliosios propagandos planas. „Pirmo tokio masto konkurso mūsų skulptūros istorijoje“⁶⁰⁸ dalyviais tapo beveik visi Vilniaus skulptoriai. Konkursas įvyko, tačiau jam pateikti projektai nebuvo įgyvendinti. Artėjant dešimtosioms Sovietų Lietuvos metinėms LSSR Ministrų taryba dar kartą nutarė pastatyti Vilniuje dalies tų pačių sovietinei Lietuvai nusipelnusių veikėjų biustus, greičiausiai sukurtus 1947 m. konkursui. Tačiau miesto

⁶⁰⁴ O. A. Ivanova, L. L. Šreter, M. P. Savkevič, J. P. Grimiečinskaja, L. N. Lindrot. *Tiesa*, 1947 12 28.

⁶⁰⁵ Komisija taip pat siūlė įsigyti premijuotąjį ir dar tris projektus: 1. B. N. Banikin, B. K. Gromiko, arch. M. S. Fišas (Leningradas); 2. V. Anikinas ir L. Anikina (Vilnius); 3. V. Veselovskis (Vilnius). *Tiesa*, 1947 12 28.

⁶⁰⁶ Paskatinamąsias premijas gavo K. Šešelgio ir S. Ščesnulevičiaus bei V. Anuškinio (Anikino), I. Medvedevo ir V. Mikučiano projektai. J. Kumpis, Pergalės paminklo konkurso rezultatai, *Tiesa*, 1949 01 20.

⁶⁰⁷ Architektų sąjunga, LLMA, f. 87 ap. 1, b. 437.

⁶⁰⁸ J. Banaitis, Vertingais meno atsiekimais sutikime 30-sias Didžiojo Spalio sukaktuves, *Tiesa*, 1947 07 19.

vykdomojo komiteto pirmininkas Kareckas pareiškė, kad lėšų paminklams neturi ir jų statyti neketina⁶⁰⁹ (il. 5.13).

Neįgyvendintų pažadų gausa liudija, kad propagandos sistema pokaryje strigo. Ideologinį darbą dirbusios institucijos numatydavo darbus, kurių vykdomosios institucijos nepajėgdavo įgyvendinti, planai neatitiko galimybių, o vizionieriai nerasdavo finansuotojų palaikymo.

Dešimtosios sovietinės Lietuvos metinės ir Stalino paminklas

1947–1953 m. jubiliejų kultūra turėjo tiesioginį poveikį urbanistikai ir simboliniam ženklinimui. Vilniaus tvarkymo darbai buvo siejami su įsimintiniais miesto istorijos įvykiais: išvadavimu liepos 13-ąją ir SSRS Ministrų tarybos nutarimu „Dėl priemonių Vilniaus miestui atstatyti“ balandžio 1-ąją. Dar aktyviau vykdyti viešųjų erdvių pertvarkymus motyvavo didžiosios SSRS valstybinės šventės – Pergalės diena gegužės 9-ąją ir Spalio revoliucijos metinės lapkričio 7-ąją. Tačiau pagrindiniu įvykiu buvo sovietų valdžios paskelbimo Lietuvoje metinės, minimos liepos 21-ąją.

Dešimtajį sovietų valdžios paskelbimo Lietuvoje jubiliejų 1950 m. buvo ruošiamasi pažymėti ypač iškilmingai. Artėjant jubiliejui buvo sunaikintas buv. Kauno karo muziejaus sodelis⁶¹⁰, Kaune pastatytos laikinos Stalino ir Lenino figūros⁶¹¹, iškilo vietinių komunistų ir komunizmo ideologų paminklai kituose Lietuvos miestuose. Prieš pat iškilmes buvo patvirtintas sovietų Lietuvos himnas⁶¹². Susirūpinta šventine Vilniaus išvaizda. Šventės svečiams buvo užbaigta dalis viešbučio „Vilnius“ (buv. „Šv. Jurgio“, dab. Gedimino pr. 20) atstatymo darbų, tvarkomas Komjaunimo sodas (dab. Bernardinų sodas ir Sereikiškių parkas)⁶¹³, nudažyti Didžiosios, Pilies, Gedimino, Komjaunimo gatvių fasadai. Gegužės–birželio mėnesį miesto viešojo erdvė buvo

⁶⁰⁹ LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2187. Paminklai kai kuriems šių herojų Vilniuje pastatyti gerokai vėliau: 1959 m. – Petrui Cvirkai (skulpt. Juozas Mikėnas, archit. Vladislovas Mikučianis); 1962 m. – Mickevičiui-Kapsukui (skulpt. Petras Vaivada, archit. E. Tamoševičius); 1970 m. – Žemaitei (skulpt. Petras Aleksandravičius, archit. Algimantas ir Vytautas Nasvyčiai); 1974 m. – Salomėjai Nėriai (skulpt. Vladas Vildžiūnas, archit. Gediminas Baravykas, Gytis Ramunis); 1977 m. – Liudui Girai (skulpt. Viktoras Palys, archit. St. Šeškevičius). Daugiau neįgyvendintų projektų pavyzdžių: 1950 m. Architektūros reikalų valdyba sumanė pastatyti „monumentalinius paminklus“ Lietuvos, Rusijos ir Latvijos sovietinėse respublikose 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos karių atminimui įamžinti, LSSR Finansų ministerija pareiškė tam neturinti lėšų ir nurodė kreiptis į Maskvą, kuri iniciatyvą ignoravo (LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2191); 1951 m. Vilniaus miesto vykdomasis komitetas nutarė Dailės muziejaus (dab. Rotušės) aikštėje pastatyti Maksimo Gorkio biustą (VAA, f. 761, ap. 9, b. 256), tačiau Gorkio biusto vietoje Muziejaus aikštėje 1956 m. buvo padėtas paminklinis akmuo su įrašu „Šioje vietoje bus pastatytas paminklas V. Mickevičiui-Kapsukui.“ V. Mickevičiui-Kapsukui atminti, *Tiesa*, 1956 04 28.

⁶¹⁰ LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2187, l. 17.

⁶¹¹ „Stalino ir Lenino prospektų sankryžoje iškilo drg. Stalino skulptūrinė stovyla. Drauge su pjedestalu ji siekia 4 m. Parodos ir Sporto g. sankryžoje, prie Pionierių rūmų, pradedama statyti Lenino skulptūrinė stovyla.“ *Tiesa*, 1950 05 28.

⁶¹² LSSR himnas nuo 1950 iki 1988 m. Muzika Balio Dvariono ir Jono Švedo, žodžiai Antano Venclovo.

⁶¹³ 1948 10 29, 30-ųjų VLKJS metinių proga Vilniaus miesto Vykdomasis komitetas nusprendė Jaunimo sodą pavadinti Komjaunimo sodu. VAA, f. 761, ap. 9, b. 117, l. 198).

toliau „valoma“ nuo katalikiškų simbolių: susprogdinti I PK metais pastatyti „Trys Kryžiai“, nugriautos katedros frontono skulptūros, sunaikintos Jeruzalės Kryžiaus kelio koplytėlės. Buvo ketinama jubiliejaus proga atidengti jau trejus metus kuriamą paminklą generolui Černiachovskiui⁶¹⁴, bet dėl įvairių vėlavimų iškilmes teko nukelti. Vietoje to, Stoties aikštėje iškilo Vilniaus urbanistiniuose planuose nenumatytas „visų tarybinės liaudies pergalių įkvėpėjo ir organizatoriaus, geriausio lietuvių tautos bičiulio didžiojo Stalino“⁶¹⁵ monumentas (skulpt. Tomsis).

Pokaryje Stalino kultas buvo plačiai paplitęs Sovietų Sąjungoje. Respublikiniai laikraščiai nuolat pranešdavo apie Stalino paminklų atidengimus didesniuose ir mažesniuose SSRS miestuose. Tuo tarpu Vilnius – respublikos sostinė – vis dar nebuvo paženklintas⁶¹⁶. Labai vėlai, tik 1950 m. birželio 28 d., likus mėnesiui iki iškilmių, Vilniaus miesto Vykdomasis komitetas priėmė nutarimą „Dėl centrinio skvero Stoties aikštėje sutvarkymo ir bronzinio monumento J. V. Stalinui pastatymo“⁶¹⁷. Geležinkelio stotis pasirinkta kaip svarbiausi miesto vartai. Vietos pasirinkimą lėmė ir tai, kad buvo baigti stoties rekonstrukcijos darbai – pastato eksterjeras ir interjeras buvo stilizuoti pagal stalininio neoklasicizmo reikalavimus⁶¹⁸, sutvarkyta priešais esanti aikštė. Tad paminklui buvo paruoštas tinkamas fonas (il. 5.14). Nutarimo pasirašymo metu skulptūra dar nebuvo išlieta, o pirmoji žinutė spaudoje pasirodė liepos 13 d. – likus savaitei iki sovietų valdžios jubiliejaus. Vėluojantis ir skubotas tokio svarbaus paminklo įgyvendinimas liudija, kad vykdomoji valdžia į ideologinį miesto ženklumą žvelgė šiek tiek „pro pirštus“, dirbo kitus, būtinesnius darbus, pvz., sprendė apgyvendinimo ir pramonės vystymo problemas.

Mikučianis prisimena, kad „ruošiantis pažymėti tarybų valdžios Lietuvoje dešimtmetį, susigriebta, jog reikėtų pastatyti Vilniuje [Stalino?] paminklą“⁶¹⁹. Originalios skulptūros sukūrimui trūko laiko, pinigų. Vietoje to pasirinkta kartotinė Stalino skulptūra. Kartotiniai paminklai SSRS buvo plačiai paplitę. Vien Tomskio darbų sąrašas byloja, kad tokios pačios jo skulptūros buvo statomos visoje SSRS teritorijoje. Apie kartotinių paminklų statymo praktiką liudija paminklų 16-ajai lietuviškai šaulių divizijai projektas – jame tiesiog nurodomi paminklų numeriai; taip pat Lietuvos skulptorių darbų tiražavimo atvejai – 1950 m. „Dailės“ kombinato

⁶¹⁴ Paminklas I. D. Černiachovskiui – iki Tarybų Lietuvos dešimtmečio. *Tiesa*, 1950 04 18.

⁶¹⁵ F. Bieliauskas, Atsikuria ir auga Vilnius, *Tiesa*, 1950 07 13.

⁶¹⁶ 1950-ųjų pradžios Vilniuje „trimatis“ Stalinas vis dar buvo tik muziejų ir viešųjų įstaigų interjeruose: P. Vaivados Stalino biustas puošė po rekonstrukcijos 1947 03 11 atidarytą Operos ir baleto teatrą; 1947 05 13 „Tiesa“ pranešė, kad „Vilniaus centrinio pašto salę greitai laiku papuoš dviejų su viršum metrų aukščio skulptūra – draugo Stalino stovyla“, neseniai atsivysta iš Kijevo taikomosios dailės kombinato dirbtuvių (skulpt. prof. Belostockis); 1949 12 13 ta pati „Tiesa“ rašė, kad Stalino gimimo 70-mečio garbei skulptorius P. Vaivada sukūrė „didžiojo vado skulptūrą, kuri papuoš LTSR Revoliucijos muziejaus salę“.

⁶¹⁷ Sprendimas Nr. 474, VAA, f. 761, ap. 9, b. 204.

⁶¹⁸ Stoties pastatas eksploatacijai atiduotas 1951 m. *Tiesa*, 1951 11 14.

⁶¹⁹ Autorius klaidingai nurodo, kad jubiliejaus proga buvo pastatytas Lenino, o ne Stalino paminklas. V. Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, parengė R. Dičiuvienė, Vilnius, 2001, p. 70.

meno taryba patvirtino skulptoriaus Antano Nesavo 3,5 m aukščio Stalino „stovylą“, kurią numatyta išlieti įvairiems Lietuvos miestams⁶²⁰. Reprezentacinių paminklų statymas, laikantis monumentaliosios propagandos plano principų, Sovietų Sąjungoje buvo redukuotas į trimatę propagandą, paprasčiausią teritorijos ženklimą, kur asmens vardas, paminklo aukštis ir svoris buvo svarbiau už originalumą. Ideologiniam diskursui tinkamą meninę paminklo formą užteko rasti vieną kartą. Pvz., Tomskiui pavyko įkūnyti partijos kuriamą Stalino kaip Sovietų Sąjungos tėvo ir globėjo įvaizdį, tuomet šis įvaizdis buvo tiražuojamas ir virto simboliu, o pastarasis, tarsi plakatas ar vėliava, tarnavo jau tik propagandos tikslams. Sovietų Sąjungoje, kaip ir kitur, paminklai buvo statomi paminklus lydėjusiems ideologizuotiems politiniams ritualams, kurie atliko ypač svarbų propagandinį vaidmenį.

Skubiai prireikus Stalino skulptūros, LSSR vyriausybė kreipėsi į tuomet triskart stalininės premijos laureatą Tomskį. 1945–1951 m. Tomskis sukūrė tris pagrindinius kartotinės Stalino statulos variantus. Itin išpopuliarėjusios, 1948 m. parodoje „30 metų sovietų karinėms pajėgoms“ eksponuotos bronzinės figūros padidinta kartotė ir atsirado Vilniuje (il. 5.15). Tokia pat Stalino skulptūra 1948–1953 m. laikotarpiu buvo pastatyta Taline (1950), Stalingrade, Jaltoje, Poliarno mieste, Karagandoje, Stavropolyje, Sestrorečke ir Maskvos Kursko metro stotyje. Skulptūra taip pat buvo eksponuojama Tretjakovo galerijoje, Rusų muziejuje ir Centriname Karinio jūrų laivyno muziejuje Leningrade.

3,5 metro aukščio bronzinė Stalino figūra buvo užkelta ant 5 metrų aukščio granitinio postamento. Paminklas atidengtas 1950 m. liepos 21 d.⁶²¹ Tai buvo pirmasis realizuotas sovietinis paminklas mieste, jei neįtrauksime dar 1945 m. ant generolo Černiachovskio kapo dab. Vinco Kudirkos aikštėje pastatytos granitinės stelos. Lengvai atpažįstamas, tituluoto socialistinio realizmo klasiko Maskvoje sukurtas ir į Vilnių importuotas simbolinis politinės galios ženklas, kurį buvo galima pamatyti daugelyje Sąjungos miestų, dar kartą „įrašė“ Vilnių į sovietinių respublikų sostinių būrį⁶²².

Ivano Černiachovskio įamžininimo ženklai

1945 m. vasario 18 d. Rytų Prūsijoje žuvo Ivanas Černiachovskis, sovietiniame didžiajame pasakojime laikomas Vilniaus išvaduotoju iš nacių okupacijos. Iš Ukrainos kilusį generolą, sekant Raudonosios aikštės nekropolio pavyzdžiu, buvo nuspręsta palaidoti LSSR sostinės centre.

⁶²⁰ *Tiesa*, 1950 11 05. Nesavo sukurta „stovyla“ 1951 m. buvo pastatyta Šakiuose. *Tiesa*, 1951 09 21.

⁶²¹ Vilniuje atidarytas J. V. Stalino monumentas, *Tiesa*, 1950 07 22.

⁶²² Stalino paminklas demontuotas 1961 m. Sprendimas Nr. 502, VAA, f. 761, ap. 9, b. 204. Dabar jis yra Grūto parke. Tai nebuvo vienintelis Stalino paminklas Vilniuje. 1952 m. buvo priimtas sprendimas Komjaunimo sode pastatyti Stalino skulptūrą (VAA, f. 761, ap. 9, b. 326). Fotografijos liudija, kad skulptūra sode stovėjo, tačiau neaišku, kada ji buvo pastatyta ir kada nuimta.

Laidojimo vieta pasirinkta Elizos Ožėskienės aikštė, kuri 1944 m. buvo paversta žuvusių sovietų armijos karių kapinėmis.

Ant generolo kapo 1945 m. buvo pastatytas laikinas medinis obeliskas, sukurtas pagal Vilniaus vyriausiojo architekto Mikučiano eskizą. Jam ir architektui Biszewskiui buvo patikėtas skvero perplanavimas. Tvarkant skverą eilinių karių palaikai buvo perkelti į Antakalnio karių kapines, o tų pačių metų gegužės 9-ąją – Pergalės dieną – medinio obelisko vietoje pastatyta taip pat laikina granitinė stela Černiachovskiui⁶²³ (il. 5.16, 5.17), skveras pavadintas jo vardu. Stelos vietoje netrukus turėjo atsirasti paminklas su generolo figūra.

Palyginti su Stalino ir Pergalės paminklais, kurie buvo visoje SSRS paplitę, universalūs viešosios erdvės politinio ženklavimo simboliai, Černiachovskio paminklas atspindėjo įvietintą, Lietuvoje sovietinę valdžią turėjusį legitimuoti naratyvą, kuriame buvo pabrėžiamas lemiamas SSRS ir Komunistų partijos vaidmuo sprendžiant Vilniaus politinės priklausomybės klausimą.

Meno reikalų valdybos prie SSRS Ministrų tarybos kuruotas Černiachovskio įamžinimo projektas prasidėjo 1946 m., paskelbus visasąjunginį konkursą generolo paminklui Vilniuje. Konkursą laimėjo Tomskis. 1947 m. pabaigoje skulptorius pateikė baigtą paminklo maketą ir tikėjosi jį pastatyti iki ketvirtųjų Lietuvos išvadavimo metų, t. y. 1948 m. liepos mėn.⁶²⁴ Tačiau, greičiausiai dėl lėšų ir darbo jėgos stokos, paminklo statyba ir aikštės sutvarkymo darbai vis strigo. Po dvejų metų tylos spauda pranešė, kad visus paminklo statymo darbus numatyta baigti iki dešimtojo sovietinės Lietuvos jubiliejaus 1950-ųjų liepos mėn. Vėliau data nukelta į 1950 m. lapkričio 7 d. (33-ąsias Spalio revoliucijos metines). Ir tik 1950 m. lapkričio 21 d. pranešta, kad paminklas Černiachovskiui baigtas. Atidengtas jis buvo niekuo neypatingą tų pačių metų gruodžio 10 d. – matyt nutarta nebelaukti kitos garbingos datos. Tokių svarbių projektų vilkinimas dar kartą įrodo, kad Vilnius neturėjo reikiamų resursų (ne tik lėšų, bet ir darbo jėgos, patirties) trokštamam miesto įvaizdžiui kurti.

Tomskio paminklą Černiachovskiui sovietinės dailės tyrinėtojai apibūdino kaip vieną geriausių šio menininko darbų ir vieną ryškiausių socialistinio realizmo doktrinos karvedžių skulptūrų apskritai⁶²⁵ (il. 5.18). Paminklas vaizdavo tipišką sovietinės armijos herojų-nugalėtoją. Paminklas Vilniuje tarnavo kaip sovietinės karinės galios, pergalės II PK prieš nacių Vokietiją ir iš lenkų atimto Vilniaus grąžinimo Lietuvai simbolis. Užrašas lietuvių kalba „Armijos generolui Černiachovskiui I. D. nuo lietuvių tautos“ ir išvaduotojus pasitinkantys dėkingi lietuviai, pavaizduoti bronziniuose postamento reljefuose (archit. Levas Golubovskis, *Лев Голубовский*),

⁶²³ Mikučianis nurodo, kad šiam obeliskui buvo panaudotos poliruoto granito plokštės, anksčiau numatytos Mickevičiaus paminklo statybai. V. Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, parengė R. Dičiuvienė, Vilnius, 2001, p. 75, 76.

⁶²⁴ Paminklas armijos generolui Černiachovskiui Vilniuje, *Tiesa*, 1947 12 21.

⁶²⁵ P.vz.: A. B. Парамонов, *Николай Васильевич Томский*, Москва, 1953; В. Минина, *Николай Васильевич Томский*, Москва, 1972.

ilustravo Vilniaus grąžinimo mitą ir simboliniais ženklais rašė naujausią Vilniaus istoriją (il. 5.19). Paminklo paveikumą dar sustiprino generolo palaidojimas, menamai susiejęs Vilnių, Maskvą ir Ukrainą (Černiachovskio gimtinę), kaip kad Piłsudskio širdis simboliškai susiejo Vilnių, Varšuvą ir Krokuvą. Paminklui suteiktas ideologinis ir simbolinis krūvis buvo pakankamas, kad jis taptų Pergalės paminklo substitutu⁶²⁶. Atidengus Černiachovskio paminklą Tauro kalno monumentas buvo pamirštas.

Šiek tiek vėliau Vilniaus centro ansamblį papildė Černiachovskio vardo tiltas. 1947 m. vietoje sugriauto Žaliojo buvo pastatytas laikinas medinis, o šio vietoje Leningrado inžinieriai suprojektavo metalinį tiltą per Nerį. Jo architektūrinis apipavidalinimas buvo patikėtas Vilniaus architektui Anikinui. Mikučianis prisimena, kad buvo paruošta daugybė eskizų, išbandyti heraldikos motyvai, vėliavos, obeliskai ir kita, tačiau tinkamo sprendimo nepavyko rasti⁶²⁷. Jį pasiūlė į talką pakviesti vietiniai skulptoriai. Sovietinės Lietuvos dešimtmečiui skirtoje dailės parodoje 1950-aisiais jie pristatė keturių skulptūrinių grupių, stosiančių ant naujojo tilto atramų, modelius: „Mokslo jaunimas“ (skulpt. Juozas Mikėnas ir Juozas Kėdainis), „Taikos sargyboje“ (skulpt. Bronius Pundzius), „Žemės ūkis“ (skulpt. Bernardas Bučas ir Petras Vaivada) bei „Pramonė ir statyba“ (pradžioje pavadinimu „LTSR sostinės atstatytojai“, skulpt. Bronius Vyšniauskas). 1951 m. speciali vietinė komisija pritarė Žaliojo tilto figūrinių kompozicijų sumanymui ir 1952 m. pabaigoje jos stojo į vietas. Skulptūrinės grupės buvo tipiškas stalininės architektūros skulptūrinio dekoru, sukurto vadovaujantis socialinio realizmo doktrinos nuostatomis, pavyzdys. Iliustratyvios propagandinės kompozicijos puošė ir SSRS paviljoną 1937 m. pasaulinėje parodoje Paryžiuje, minėtus Maskvai suprojektuotus Sovietų rūmus, ir LSSR paviljoną 1954 m. Visasąjunginėje žemės ūkio parodoje Maskvoje⁶²⁸.

Černiachovskio vardo tiltas buvo vienintelis stalininis Vilniaus centro objektas, patikėtas įprasminti vietiniams skulptoriams. Dekoratyvinėms, ne reprezentacinėms tipizuotų sovietinių studentų, kareivių, statybininkų ir valstiečių figūroms sukurti užteko Lietuvos skulptorių patirties. Unifikuotos stilistikos, deklaratyvios socialistinius idealus įkūnijančios skulptūros vaizdavo atletišką, jauną ir ryžtingą sovietinį pilietį – socialistinės respublikos ateities garantą – ir demonstravo sovietinės valstybės socialines atramas: švietimą (propagandą), žemės ūkį (valstietiją), pramonę (darbininkiją) ir kariuomenę. Stalininio totalitarizmo metais propaguotas socialistinio realizmo stilius eliminavo autorystės, individualaus braižo ir originalumo kriterijus, įgalino kolektyvinį menininkų darbą ir paverė dailininkus beasmeniais atlikėjais, kūrusiais

⁶²⁶ 1993 m. Černiachovskio skulptūra be pjedestalo perduota Voronežo miestui ir pastatyta Geležinkelio stoties aikštėje, pjedestalo reljefai ir užrašas šiuo metu yra Grūto parke, palaikai perkelti į Maskvos Novodevičės kapines.

⁶²⁷ V. Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, parengė R. Dičiuvienė, Vilnius, 2001, p. 162.

⁶²⁸ J. Kumpio-Kumpikevičiaus fondas, LLMA, f. 204, ap. 1, b. 9, 10.

komunistinę ideologiją propagavusius, sovietinių piliečių vienodai perskaitomus simbolinius galios ženklus⁶²⁹.

Lenino paminklas

1948–1952 m. „Tiesa“ uoliai ruošė skaitytojus Lenino paminklo atidengimui Vilniuje. Kone kas mėnesį pasirodydavo vieno sakinio pranešimai apie Lenino paminklus, atidengtus įvairiausiose Sovietų Sąjungos vietovėse: Kustanajuje, Kurske, Kislovodske, Charkove, Slonime, Tartu, Užgorode, Vitebske, Machačkaloje, Derbente ir t. t. Lenino įamžinimo kampanija buvo pati masiškiausia visoje SSRS istorijoje. Pirmasis paminklas atidengtas dar 1919 m., o iš viso nuo 1919 iki 1970 m. sovietinio bloko šalyse jų buvo pastatyta apie 3–4 tūkstančiai⁶³⁰.

1950-aisiais ir Vilniuje buvo atnaujinta paminklo revoliucijos įkvėpėjui ir proletariato vadui iniciatyva. Metų pabaigoje, laikantis protokolo, Vilniaus vykdomasis komitetas išsiuntė LSSR Ministrų tarybai oficialų prašymą leisti komitetui 1950–1951 m. pastatyti Vilniuje „paminklą Sovietinės valstybės įkūrėjui V. I. Leninui“⁶³¹. Buvo svarstomos dvi galimos paminklo pastatymo vietos – senasis miesto centras, t. y. Pilies aikštė, 1942 m. rekonstruota vadovauant Landsbergiui-Žemkalniui, arba Tarybų aikštė – naujasis sovietinis miesto centras⁶³². 1951 m. birželio mėn. LSSR Ministrų taryba, norėdama išvengti probleminės Pilies aikštės aplinkos su nereikalingomis istorinės atminties ženklų konotacijomis bei derindama iš anksto pasirinktą kartotinę Tomskio skulptūrą prie urbanistinio konteksto, nusprendė statyti paminklą naujajame miesto centre. Tomskis ir Mikučianis parengė Lenino paminklo Tarybų aikštėje projektą, kurį liepos mėnesį patvirtino SSRS Meno reikalų valdybos sušaukta ekspertų komisija⁶³³. Lenino paminklas taip pat buvo statomas už Lietuvos SSR lėšas⁶³⁴.

Vilniuje pastatytoji Lenino skulptūra buvo nežymiai modifikuota 1940 m. Tomskio sukurto paminklo Voroneže kopija (il. 5.20). Tokia pati skulptūra iki šiol stovi Irkutske. Kartotinės skulptūros pasirinkimą ir vėl sąlygojo monumentaliojo plano tradicija, laiko trūkumas, riboti finansiniai ištekliai bei nepasitikėjimas vietiniais skulptoriais.

⁶²⁹ Skulptūros nuimtos 2015 m. liepos 19–21 d. Vykstant Rusijos ir Ukrainos kariniam konfliktui. Skulptūrų likimas neaiškus.

⁶³⁰ А. Святославский, *История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013, p. 364–367.

⁶³¹ VAA, f. 761, ap. 9, b. 207.

⁶³² V. Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, parengė R. Dičiuvienė, Vilnius, 2001, p. 70.

⁶³³ LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2868, l. 101–102.

⁶³⁴ Pvz.: Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto sprendimai, Dėl kapitalinių įdėjimų padidinimo Lenino paminklo statybai, 1951 07 11, VAA, f. 761, ap. 9, b. 256; Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto sprendimai, Dėl Lenino paminklo statymo įtraukimo į 1951 m. viršlimitinį statybų planą, 1951 10 17, VAA, f. 761, ap. 9, b. 258; Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto sprendimai, Nutarimas Nr. 116. Dėl honoraro Tomskiui už paminklo Leninui ir Tarybų aikštės sutvarkymo projektą, 1952 02 13, VAA, f. 761, ap. 9, b. 325.

Užbaigęs Černiachovskio aikštės rekonstrukciją netrukus aikštės sutvarkymo projektą taip pat parengė Mikučianis. Vyriausybės rūmų idėja tuomet jau nebebuvo vystoma. 1952 m. pavasarį spauda džiaugėsi būsima gražiausia miesto aikšte: buvo įrenginėjamos plačios alėjos, sodinami nauji želdiniai, asfaltuojamos gatvės⁶³⁵. Liepą Mikučianis pristatė nuveiktus darbus: „[...] [R]ausvi, plytmičiais išpilti takeliai. Į centrą eina plati alėja, kurios viduryje įrengiamas gėlių kilimas. Iš įvairiaspalvių gėlių bus išausta kūjo ir pjautuvo emblema, o aplinkui – lietuviški ornamentai.“⁶³⁶

Tokiomis tiesmukomis priemonėmis bandyta atsiliepti į Stalino suformuluotą uždavinį kurti nacionalinę savo forma ir socialistinę savo turiniu sovietinių respublikų architektūrą ir dailę. Vadinamajam tautiniam komunizmui⁶³⁷ buvo priskiriamas svarbus vaidmuo suartinti valdžią ir liaudį, padaryti, kad liaudis sovietinę valdžią laikytų „sava“. Iš Rusijos į Lietuvą suvažiavusiems architektams šią užduotį atlikti buvo sudėtinga, tad dažnai jie imdavosi primityvaus nacionalinių ir sovietinių simbolių derinimo. Tokiu būdu Lenino aikštėje lietuviški ornamentai apsigijo kūjo ir pjautuvo emblema, Pergalės paminklo skulptūrinėje kompozicijoje apsikabino Raudonosios armijos karys ir lietuvaitė, o stalininio monumentaliojo klasicizmo statiniuose atsirado „tulpės ir dar dviejų–trių nacionalinių motyvų“ bei stilizuotų neva Vilniaus baroko elementų⁶³⁸.

Pasiruošimą Lenino paminklo atidengimui ir sovietų valdžios paskelbimo Lietuvoje dvyliktosioms metinėms vainikavo 1952 m. liepos 19 d. priimtas miesto Vykdomojo komiteto nutarimas pakeisti gatvių pavadinimus: nuo tada Tarybų aikštė imta vadinti Lenino aikšte, o Gedimino gatvė – Stalino prospektu. Paminklas buvo atidengtas 1952 m. liepos 20 d., sovietų valdžios paskelbimo Lietuvoje dvyliktųjų metų išvakarėse⁶³⁹. Kitą dieną Stalino prospektu žygiavo šventinis darbo žmonių paradas.

Simboliniai ženklai ir ritualai

Vos Raudonajai armijai įžengus į miestą, 1944 m. birželio 13 d. Aukštutinės pilies vakarų bokšte buvo iškelta raudona sovietinė vėliava su užrašu auksinėmis raidėmis „Lietuvos TSR“, kūjo ir pjautuvo simboliu⁶⁴⁰. Buvo pradėtos atminimo lentomis ženklinti su sovietiniais didvyriais

⁶³⁵ *Tiesa*, 1952 05 16, 1952 06 19.

⁶³⁶ *Tiesa*, 1952 07 13.

⁶³⁷ Plačiau apie tautinį komunizmą: V. Sirutavičius, Tautinis komunizmas ir jo raiška. Istoriografiniai problemos aspektai, *Istorija. Mokslo darbai*, 87 tomas, Lietuvos edukologijos universitetas, 2012, p. 48–58.

⁶³⁸ Pamiršta dabartis, *Tiesa*, 1951 02 07; Prieš formalizmą ir beidėjiškumą architektūroje, *Советская Литва*, 1951 02 08; Apie rimtus LTSR Architektų sąjungos darbo trūkumus, *Literatūra ir menas*, 1951 02 25.

⁶³⁹ *Tiesa*, 1952 07 22. Lenino paminklas demontuotas 1991 m. Dabar jis yra Grūto parke.

⁶⁴⁰ Įsakymas sukurti naujas sovietinių respublikų vėliavas buvo pasirašytas 1950 m. Jame nurodyta, kad 2/3 vėliavos ploto turi užimti raudona juosta, o likusią dalį leista susikurti pačioms respublikoms. Nauja LSSR vėliava buvo patvirtinta 1953 m. liepos 15 d. E. Rimša, *Heraldika. Iš praeities į dabartį*, Vilnius, 2004, p. 89–91.

susijusios miesto vietos – pvz., 1948 m. rugpjūčio 3 d. prie Vilniaus universiteto pastato buvo pritvirtinta Feliksui Dzeržinskiui skirta atminimo lenta⁶⁴¹.

Sovietinio herojinio istorinio pasakojimo didvyriai ir įvykiai buvo įamžinami tęsiant 1941 m. pradėtą gatvių pavadinimų keitimo kampaniją. 1951-ųjų pavasarį darbo ėmėsi Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto sudaryta speciali komisija. Ji per du mėnesius pakeitė 22 gatvių ir skersgatvių pavadinimus⁶⁴². Dar 1948 m. 30-ųjų Komjaunimo sąjungos metinių proga Pylimo gatvė tapo Komjaunimo gatve, o 1951 m., minint 15-ąsias Maksimo Gorkio mirties metines, Pilies ir Didžioji gatvės – Gorkio gatve. Pervadinimo neišvengė ir miesto rajonai (pvz., Jeruzalė 1949 m. tapo Verkiais⁶⁴³), kino teatrai (1950 m. žydų kino teatras „Mūza“ tapo „Pionieriumi“⁶⁴⁴) ir kitos įstaigos. Gatvių pavadinimų pakeitimai atskleidžia žydiškosios⁶⁴⁵, katalikiškosios⁶⁴⁶, LDK⁶⁴⁷ ir Lietuvos Respublikos⁶⁴⁸ atminties naikinimo pastangas.

Didelis ideologinis krūvis teko karių kapinėms. Sovietinės reprezentacinės Vilniaus karių kapinės buvo įrengtos senosiose Antakalnio kapinėse, šlaitų apsuptame slėnyje. Šiose kapinėse sovietų kariai laidoti 1944–1945 m. Vėliau į Antakalnį perkelti įvairiose Vilniaus vietose palaidotų karių palaikai. 1948 m. kairėje kapinių pusėje, netoli I PK vokiečių memorialo buvo pastatyta iki šiol išlikusi gelžbetoninė kareivio su vėliava ir šautuvu skulptūra⁶⁴⁹. Tik po to nutarta kapines paversti reprezentacinėmis ir 1949–1951 m. pagal architektų Kazarinskio ir Kolosovo projektą buvo įrengtas Raudonosios armijos karių memorialas (il. 5.21). Slėnio centre buvo pastatytas granito obeliskas, netoliese įrengti „broliški“ sovietų karių kapai. 1951 m. gegužės 9 d. (dešimtmečiu anksčiau nei Minske⁶⁵⁰ ir šešiolika metų anksčiau nei Maskvoje!⁶⁵¹) iš „Marso

⁶⁴¹ 1887–1890 m. Dzeržinskis mokėsi Pirmojoje Vilniaus gimnazijoje, kuri buvo įsikūrusi uždaryto Vilniaus universiteto patalpose. *Tiesa*, 1948 08 07.

⁶⁴² Zietelos – Garvežių, Kalėjimo – Lukiškių, Kalinių – Lentpjūvių, Krivių – Lenktoji, Gudų – Baltarusių, Radviliškio ir Žemaičių – Šiaulių, Švarco – Senasis skg., Šiaulių – Stadiono ir t. t. VAA, f. 761, ap. 9, b. 255.

⁶⁴³ Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto sprendimai, 1949 06 03, VAA, f. 761, ap. 9, b. 158, l. 92A.

⁶⁴⁴ Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto sprendimai, 1950 07 16, VAA, f. 761, ap. 9, b. 204.

⁶⁴⁵ Fino – Skersinė, Mato Strašūno – Žemaičių, Gaono ir Stiklių – Stiklių g., Žydų – Stiklių skg. VAA, f. 761, ap. 9, b. 255.

⁶⁴⁶ Kankinių – Minsko plentas, Išganytojo – Bokšto, Kryžiaus kalnas – Pušyno kelias. VAA, f. 761, ap. 9, b. 255.

⁶⁴⁷ Tyzenhauzų – Kovo 8-osios, Jano Sniadeckio – Rašytojų, Mykolo Paco – Stačioji, Radvilų – Pirties, Igno Danilevičiaus – Sniego. VAA, f. 761, ap. 9, b. 255.

⁶⁴⁸ Dariaus ir Girėno – Aerodromo, Juozo Bakanausko – Žolyno. VAA, f. 761, ap. 9, b. 255.

⁶⁴⁹ Dėl karių kapų Antakalnyje sutvarkymo, Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto sprendimai, 1948 08 26, VAA, f. 761, ap. 9, b. 117, l. 8.

⁶⁵⁰ Minske Amžinoji ugnis buvo uždegta 1961 m. Ji dega greta 1954 m. pastatyto obelisko, skirto žuvusių karių ir partizanų atminimui. Т. Бон, „Минский феномен“. *Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны*, Москва, 2013, p. 131.

⁶⁵¹ Maskvoje nežinomojo kareivio kapo memorialas buvo pastatytas 1966 m., o iš to paties „Marso lauko“ Leningrade atgabenta Amžinoji ugnis uždegta 1967 m. А. Святославский, *История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013, p. 373.

lauko“ Leningrade atgabenta ir uždegta Amžinoji ugnis⁶⁵². Tuo tarpu Vingio vokiečių karių kapinės 1948 m. buvo sulygintos su žeme⁶⁵³.

Valstybinės institucijos buvo įkurdinamos naujajame miesto centre, pvz., Lietuvos Komunistų partijos Vilniaus miesto komitetas (dab. Gedimino g. 36), Vilniaus miesto darbo žmonių deputatų tarybos vykdomasis komitetas (dab. Gedimino pr. 35), Valstybės saugumo komitetas (dab. Gedimino pr. 40) ir kt. Įkurdinant valstybines institucijas Tarybų aikštėje ir keičiant pastatų paskirtį, pvz., buvusioje Vilniaus vyskupijos kurijoje įsikūrė LSSR Aukščiausioji taryba (dab. Šventaragio g. 4), buvo sukurti nauji miestiečių judėjimo maršrutai. 1948 m. pradėtos uždarinėti Vilniaus bažnyčios: Evangelikų reformatų bažnyčia ir Šv. Jurgio bažnyčia, Šv. Mykolo bažnyčia ir Švč. Mergelės Marijos Dangun Ėmimo (Pranciškonų) bažnyčia. 1949 m. Vilniaus vykdomasis komitetas sporto klubams ir kitoms įstaigoms atidavė Šv. Kazimiero, Švč. Trejybės, Šv. Juozapo, Misionierių, Bernardinų, Šv. Kryžiaus ir kitas bažnyčias⁶⁵⁴. Tais pačiais metais buvo uždaryta Vilniaus katedra. Vilniečiams buvo organizuojami nauji renginiai – minėjimai, mitingai, demonstracijos.

Kaip I ir II PK metais⁶⁵⁵ bei tarpukariu⁶⁵⁶, kada mieste nacionalines melodijas reguliariai grodavo orkestrai, taip ir pokaryje miesto viešoji erdvė buvo kolonizuojama išnaudojant ne tik vizualines, bet ir akustines priemones: rengiantis paminėti dešimtąsias sovietų Lietuvos metines buvo nutarta radiofikuoti miesto parkus, sodus ir aikštes⁶⁵⁷. Vėliau ši įgarsinimo sistema naudota transliuojant ideologizuotus pranešimus ir sovietines melodijas valstybinių švenčių metu.

Tarp 1947 ir 1953 m. buvo atlikti pagrindiniai Vilniaus sovietinio ženklinimo darbai – paminklai įprasmino svarbiausias miesto centro aikštes, buvo suformuota sovietinių ritualų rutina, parengtas tolimesnio LSSR sostinės vystymo planas. Tad pokarinis stalininis miesto savinimosi

⁶⁵² 1976–1984 m. memorialas buvo dar kartą pertvarkytas (archit. Rimantas Dičius, Ignas Laurušas, Salvijana Vaičiaitė, inž. Arvydas Gražys). V. Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, Vilnius, 2004, p. 192–193.

⁶⁵³ V. Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, Vilnius, 2004, p. 175.

⁶⁵⁴ Augustijonų bažnyčia – LSSR statybos-montavimo tarnybai „Glavselektro“ (VAA, f. 761, ap. 9, b. 156, l. 159), Šv. Jono bažnyčia – leidyklos „Tiesa“ popieriaus sandėliui (VAA, f. 761, ap. 9, b. 157, l. 12), Šv. Kazimiero bažnyčia ir vizitierių vienuolynas – sporto bendrijos „Žalgiris“ klubui ir salei (VAA, f. 761, ap. 9, b. 158, l. 230), Šv. Trejybės bažnyčia – sporto bendrijos „Spartakas“ klubui ir salei (VAA, f. 761, ap. 9, b. 158, l. 231), Šv. Juozapo bažnyčia – miesto oro gynybos štabo sandėliui (VAA, f. 761, ap. 9, b. 158, l. 231A), Misionierių bažnyčia – miesto liaudies švietimo skyriaus sporto salei (VAA, f. 761, ap. 9, b. 158, l. 232), Bernardinų bažnyčia – Vilniaus valstybinio dailės instituto sandėliui (VAA, f. 761, ap. 9, b. 158, l. 233), Šv. Kryžiaus bažnyčia – Vilniaus kraštotyros muziejui (VAA, f. 761, ap. 9, b. 159, l. 156), Švč. Jėzaus Širdies Dievo Apvaizdos bažnyčia Gerosios Vilties g. – Valstybiniam dramos teatrui (VAA, f. 761, ap. 9, b. 159, l. 227).

⁶⁵⁵ „Šeštadienį, 4 po pietų aikštėje ties Gedimino ir Vilniaus gatvių susikirtimu koncertuos Vokietijos Wermachto ir Lietuvos policijos orkestrai.“ Platzkonzert am Sonnabend, *Wilnaer Zeitung*, 1941 10 25.

⁶⁵⁶ Buvo nuolat rengiami nacionalinės muzikos koncertai Bernardinų sode.

⁶⁵⁷ 1950 03 24 priimtas Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto sprendimas „Dėl miesto radiofikavimo“: „Iki 1950 pabaigos mieste turi būti 12 000 radijo taškų. Iki 1950 04 20 radiofikuoti miesto parkus, sodus ir aikštes.“ VAA, f. 761, ap. 9, b. 201.

etapas buvo baigtas. Vėlesni miesto pertvarkymai pildė ideologizuotais ženklais mažiau svarbias Vilniaus gatves ir aikštes.

IŠVADOS

1. 1895–1953 m. įgyvendintų ir neįgyvendintų politinių Vilniaus ženklinimo projektų turinį lėmė dominuojanti politinė valdžia ir jos puoselėjamas didysis istorinis pasakojimas, legitimavęs vyraujančią politinę tvarką ir ideologiją. Pvz., Rusijos imperijoje ŠVK aneksiją ir rusifikaciją turėjo pateisinti oficialusis istorinis pasakojimas, teigęs, kad šis kraštas yra istorinės bei etninės rusų žemės. Ja remiantis ŠVK buvo statomos cerkvės ir paminklai, skirti ATR bei Rusijos imperijos žemes saiščiusiems istoriniams įvykiams ir jų herojams. Sovietinis optimistinis didysis pasakojimas pabrėžė Sovietų Sąjungos kaip išvaduotojos vaidmenį ir Lietuvos kaip SSRS dalies statusą.

Tik nedidelė Vilniaus centro viešosios erdvės simbolinio įprasminimo planų dalis buvo įgyvendinta. Tai sąlygojo laiko trūkumas, nepakankamai stipri Vilnių inkorporavusių šalių ekonominė padėtis ir menka strateginė Vilniaus reikšmė miestą prisijungusių šalių politikoje ir ekonomikoje. Rusijos imperijos laikotarpiu buvo realizuoti visi viešai pristatyti miesto politinio ženklinimo projektai. Per kitus keturiasdešimt metų Vilniuje valdžios keitėsi net aštuonis kartus ir daugeliu atvejų pradėtas viešosios erdvės planavimas nespėjo įsibėgėti. Lietuvą arba Vilniaus kraštą aneksavusių šalių ekonominė padėtis buvo lemiamas viešosios erdvės pertvarkymų intensyvumo veiksnys. Du pasauliniai karai radikaliai sumažino dominavusių politinių režimų galias investuoti į viešosios erdvės pertvarkas. Vis dėlto kai tik ekonominė padėtis pasitaisydavo (pvz., paskutiniaisiais ketvirtojo dešimtmečio metais), prasidėdavo intensyvūs Vilniaus ženklinimo darbai.

2. Vilniaus viešosios erdvės politinio ženklinimo projektai buvo nukreipti į tris skirtingas tikslines auditorijas, kurių svarbiausioji buvo ne Vilniuje. Visi projektai pirmiausiai buvo adresuoti „tėvonijoje“ gyvenantiems Vilnių (Lietuvą) aneksavusios / okupavusios šalies piliečiams, kurių lojalumas buvo svarbus dominavusiai politinei valdžiai. Kurdama didžiojo pasakojimo įamžinimo ženklus, tiek vietinė, tiek centrinė politinė valdžia įrodinėjo savo šalies piliečiams, kad „elgiasi teisingai“. Vilniuje atidengti paminklai Muravjovui, Puškinui ir Jekaterinai demonstravo Rusijos imperijos gyventojams, kad Vilnius yra istorinis bei etninis rusų miestas. Antrojo Reicho sukurtas apleisto Vilniaus paveikslas pateisino kaizerinę Rytų kraštų okupaciją. Tarpukariu aktyviai viešinamas Vilniaus kaip Mickevičiaus ir Piłsudskio miesto paveikslas turėjo rodyti „didžiosios“ Lenkijos gyventojams, kad miestas yra neatskiriama Lenkijos dalis.

Antra svarbi auditorijos dalis buvo dominuojančiai politinei galiai atstovavę Vilniaus gyventojai. Jiems artimo didžiojo pasakojimo ženklai mieste kūrė pažįstamas reikšmes, kolonizavo Vilniaus atminties vietas ir formavo komforto zonas. Be to, aplink simbolinius politinius ženklus

organizuojami ideologizuoti ritualai konsolidavo didįjį pasakojimą puoselėjančią Vilniaus visuomenę. Konsoliduojantis politinio ženklavimo vaidmuo buvo juo svarbesnis, nes beveik visą tiriamąjį laikotarpį ši dominuojančiai galiai pritarusi visuomenė sudarė Vilniaus gyventojų mažumą. Tik tarpukariu (1919–1939) ir pokariu (1944–1953) politinės galios ir miesto gyventojų daugumos pasakojimai sutapo.

Trečioji, mažiausiai svarbi auditorijos dalis buvo su dominuojančia politine galia nesitapatinę senieji vilniečiai – lenkai (išskyrus tarpukarį), žydai, lietuviai (išskyrus 1939–1940) ir baltarusiai. Ideologiniai simboliai įteisino mažumos valdžią daugumai, bylojo apie dominuojančios politinės valdžios galią ir niekino istorines vilniečių atminties vietas.

3. Savindamiesi Vilniaus viešąsias erdves 1898–1953 m. dominavę politiniai režimai taikė dvi pagrindines strategijas. Kolonizavimo strategija, kurios svarbiausia išraiškos priemonė buvo ekskliuzyviniai dominuojančios politinės galios ženklai, turėjo padėti okupuoti miesto erdves ir paversti jas dominuojančios politinės galios teritorija, pvz., tuščią Katedros aikštės erdvę imperiniu laikotarpiu užėmė Jekaterinos II paminklas. Šie simboliniai ženklai kolonizavo miesto atminties vietas ir ankstesnio politinio režimo ideologijos raiškos erdves, paversdami jas dominuojančios politinės galios teritorija.

Puoselėjant ir aktualizuojant istorines miesto vietas bei tvarkant architektūros paveldo objektus buvo naudojama konsolidavimo strategija, kuri jungė miesto praeitį ir dabartį, pildė daugumos senųjų miesto gyventojų lūkesčius. Šią strategiją taikė Lenkijos Respublikos politinis režimas.

4. Nacionaline paradigma grįstuose didžiuosiuose pasakojimuose, kuriuos puoselėjo Rusijos imperija, Lenkijos ir Lietuvos Respublikos, Vilniuje įgyvendintuose ir neįgyvendintuose politiniuose ženkluose skleidėsi trys pagrindiniai istoriniai naratyvai: kultūros, arba tautos dvasios (Puškino, Moniuszkos paminklai ir Mickevičiaus paminklo konkursai), šlovingos praeities (Muravjovo, Jekaterinos II, Jogailos, Vytauto Didžiojo, 1831 ir 1863 m. sukilimų įamžinimo ženklai ir jų projektai) ir naujosios galios (Laisvės ir Piłsudskio paminklai).

Marksistinė paradigma grįstame sovietiniame pokariniame didžiajame pasakojime vyravo pergalės II PK (Pergalės paminklo konkursas), Vilniaus grąžinimo Lietuvai (Černiachovskio paminklas), socialistinės revoliucijos (Lenino paminklas) ir sovietinės valdžios (Stalino paminklas) naratyvai.

5. Naujieji politiniai režimai savo simbolinius ženklus buvo linkę įkurdinti istorinės atminties vietose: Katedros aikštėje, Žemutinės pilies teritorijoje, ant Gedimino kalno, Rotušės, Simono Daukanto, dab. Vinco Kudirkos ir Lukiškių aikštėse, kurios tapo simbolinio galios demonstravimo centrais. Kolonizuojant senąsias miesto erdves buvo ne tik pabrėžiama dominuojančios politinės galios jėga, bet ir nustelbiami ankstesni toje vietoje skleidęsi pasakojimai. Net ir tie politiniai simboliai ar simbolinės vietos, kurie atsirado už Vilniaus urbanistinio centro ribų, buvo kuriami anksčiau jau naudotose teritorijose: Stalino paminklas geležinkelio stoties aikštėje, vokiečių karių kapinės senųjų kapinių vietose, Piłsudskio širdies memorialas istorinėse Rasų kapinėse.

6. Iki II PK savo istorinį pasakojimą mieste puoselėjo lenkakalbė Vilniaus bendruomenė, iki I PK pabaigos įtraukusi ir lietuvius bei baltarusius. Rusijos imperijos ir kaizerinės okupacijos sukurtomis represinėmis sąlygomis bendruomenė atkakliai gynė savo nacionalinį pasakojimą, kuris apėmė LDK bei ATR istoriją, ir stengėsi įamžinti mieste jo herojus. Tokiu būdu Šv. Jono bažnyčioje buvo sukurtas šio pasakojimo didvyrių panteonas (1899–1908), o ant Plikojo kalno pastatyti „Trys Kryžiai“ (1916). Tarpukariu šis pasakojimas tapo didžiuoju ir buvo vystomas toliau. Lenkiškojo simbolinio ženklinimo procesus nutraukė II PK geopolitiniai valymai, sunaikinę senąją vilniečių bendruomenę.

7. Skirtingi politiniai režimai buvo agresyviai nusiteikę vienas kito atžvilgiu. Pasikeitus politinei valdžiai dauguma senųjų simbolių ženklų buvo naikinama. Ši agresija mažiau reiškėsi miesto urbanistikos ir architektūros audinyje, nes didelio masto pertvarkymai Vilniui buvo per brangūs. Išlikę simboliniai ženklai nesudarė vieningos visumos ir iš esmės nepakeitė bendro istorinio Vilniaus centro paveiklo bei panoramų. Kai kurie politinio ženklinimo projektai tapo neatskiriami Vilniaus centro dalimi, pvz., II PK metais pagal lenkiškuosius projektus rekonstruota Katedros aikštė. Kitos simbolinės vietos, pvz., Lukiškių aikštė, Rasų ir Antakalnio kapinės, talpina skirtingas istorijas ir yra konkuruojančių atminčių raiškos vieta.

Šiame kontekste ypatingas yra Lenkijos ir Lietuvos atvejis. Nors tarpukaryje ir II PK pradžioje šių nacionalinių valstybių didieji pasakojimai buvo atvirai priešiški, daugeliu atvejų jų istoriniai naratyvai persidengė, abiem pasakojimams buvo svarbūs tie patys akcentai – Vilnius kaip LDK valdovų miestas, katalikybės, kultūros ir mokslo lopšys. Dėl to abi valstybės puoselėjo tas pačias atminties vietas – Katedros ir Rotušės aikštes, Aukštutinę pilį, universitetą, Aušros vartus. Tarpukariu šiose erdvėse atlikti stambūs rekonstrukcijos, konservavimo ar atstatymo darbai padėjo išsaugoti Lietuvos gyventojams svarbius paveldo bei istorijos objektus ir integruoti juos į lietuviškąjį Vilniaus paveikslą.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyvų ir bibliotekų rankraštynų fondai

Naujųjų dokumentų archyvas (*Archiwum Akt Nowych*) Varšuvoje

F. 108, Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie

Nacionalinė biblioteka (*Biblioteka Narodowa*) Varšuvoje

Akc 10234/3, Zahorski W., *Dziennik*, t. 3

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

F. 154, Vilniaus vaivadijos valdybos Komunikacijų ir statybos skyrius (*Wydział Komunikacyjno-budowlany Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego*)

F. 1335, A. Mickevičiaus paminklo statybos Vilniuje vyriausiasis komitetas (*Główny Komitet Budowy Pomnika A. Mickiewicza w Wilnie*)

F. R-754, Lietuvos TSR Ministrų Taryba

Lietuvos literatūros ir meno archyvas

F. 81, Vytautas Landsbergis-Žemkalnis

F. 87, Lietuvos TSR architektų sąjunga

F. 204, Jonas Kumpis (Kumpikevičius)

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

F. 382, Vilniaus gubernijos valdybos statybos skyrius (*Строительное отделение Виленского губернского правления*)

F. 938, Vilniaus miesto valdyba (*Виленская городская управа*)

Vilniaus apskrities archyvas

F. 761, Vilniaus miesto liaudies deputatų tarybos vykdomasis komitetas

F. 1011 Vilniaus miesto valdybos Urbanistikos ir architektūros skyrius

Publikuoti šaltiniai

Bieliauskas P., *Vilniaus dienoraštis 1915–1919*, Trakai, 2009.

Brensztejn M., *Spisy ludności m. Wilna za okupacji niemieckiej od d. 1 listopada 1915 r.*, Warszawa, 1919.

Buļhak J., *Dvidešimt šešeri metai su Ruščicu*, Vilnius, 2014.

Dovydenas L., *Rinktiniai raštai*, t. 1, Vilnius, 2002, p. 53.

Holler A., *Wilna: 12 farbige Bilder*, Wilna, 1917.

Hulewicz-Feillowa A., *Rodem z Kościanek*, Kraków, 1988.

Ilustrowana książka pamiątkowa I Targów Północnych, Wilno, 1928.

Korwin-Milewski H., *Siedemdziesiąt lat wspomnień 1855–1925*, Poznań, 1930.

Landsbergis-Žemkalnis V., *Iš atminties ekrano*, Vilnius, 2009.

List otwarty obywatela z Litwy do profesora Zdziechowskiego w sprawie obecności szlachty litewskiej pod pomnikiem Imperatorowej Katarzyny, Kraków, 1905.

Lopalewski T., *Czasy dobre i złe*, Warszawa, 1966.

Lorentz S., *Album wileńskie*, Warszawa, 1986.

LTSR Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys, 1940–1948.

Ludendorf E., *Meine Kriegserinnerungen, 1914–1918*, Berlin, 1919.

Matulaitis J., *Užrašai*, parengė P. Subačius, Vilnius, 1998.

Mikučianis V., *Norėjau dirbti Lietuvoje*, parengė R. Dičiuvienė, Vilnius, 2001.

Piłsudska A., *Wspomnienia*, Warszawa, 2004, p. 349.

Ruszczyc F., *Dziennik. Ku Wilnu 1894–1919*, t. 1, Warszawa, 1994.

Ruszczyc F., *Dziennik. W Wilnie 1919–1932*, t. 2, Warszawa, 1996.

Struck H., Eulenberg H., *Skizzen aus Litauen, Weissrussland und Kurland*, Berlin, 1916.

Weber P., *Die Baudenkmäler in Litauen, Kunstschutz im Kriege. Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung und Erforschung*, sud. P. Clemen, Leipzig, 1919.

Z powodu uroczystości wileńskiej. Głos jednego z wielu, Lwów, 1905.

Виноградов А., *Императрица Екатерина II и Западный край. Значение царствования Императрицы для края и памятник Ей въ Вильне*, Вильна, 1904.

Иллюстрированный каталог Музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне, сост. В. Г. Никольский, Санкт Петербург, 1904.

Dekretas apie Respublikos paminklus, *Dailės istorijos šaltiniai. Nuo seniausių laikų iki mūsų dienų: antologija*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2012, p. 727–228. Rus.: *Постановление от 10 июля 1935 г. N 1435 „О генеральном плане реконструкции города Москвы“*, base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=6818, žiūrėta 2015 05 22.

Vadovai po Vilnių

Führer durch Wilna mit Illustrationen, Wilna, 1916.

Gizbert-Studnicki W., *Wilno: przewodnik ilustrowany po mieście i okolicach z planem miasta i dodatkami*, Wilno, 1910.

Ich weiss Bescheid: Kleiner Soldatenführer durch Wilna, Wilna, 1916.

Kłos J., *Wilno: przewodnik krajoznawczy*, Wilno, 1923, 1929, 1937.

Monty P., *Wanderstunden in Wilna*, Wilna, 1918.

Narbutas J. V., *Vadovas po Vilnių*, Kaunas, 1939.

Studnicki W., *Wilno: przewodnik*, Wilno, 1921.

Weber P., *Wilno, eine vergessene Kunststätte*, Wilna, 1917.

Zahorsky W., *Przewodnik po Wilnie*, Wilno, 1910.

Виноградов А., *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, Вильна, 1910.

Добрянский Ф., *Старая и новая Вильна*, Вильна, 1904.

Literatūra

Aleksandravičius E., Kulakauskas A., *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996.

Anderson B., *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius, 1999.

Andriulytė A., Aušros Vartų Dievo Motinos paveiklo vainikavimo iškilmės 1927 m.: tradicinės apeigos ir moderni meninė raiška, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2013, t. 37, p. 187–204.

Andriulytė A., Karališkųjų palaikų atradimas Vilniaus Arkikatedroje 1931 m.: atvaizdų kolekcija, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2012, t. 65–66, p. 327–360.

Andriulytė A., Šv. Kazimiero relikvijų pagerbimas Vilniuje 1922 metais, *Šventasis Kazimieras istorijos vyksme*, sud. P. Subačius, Vilnius, 2006, p. 66–74.

Art and Power: Europe Under the Dictators 1930–45, sud. E. J. Hobsbawm, D. Elliott, D. Ades, T. Benton, I. B. Whyte, London, 1995.

Aukštutinė pilis Vilniuje, sud. E. Povilaitytė, R. Vitkauskienė, Vilnius, 2013.

Bairašauskaitė T., Medišauskienė Z., Miknys R., *Lietuvos istorija*, t. 8, d. 1, *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011.

Baronas D., *Trys Vilniaus kankiniai. Gyvenimas ir istorija*, Vilnius, 2000.

Baužienė M., *Pasižvalgymas po senojo Vilniaus mūrus*, Vilnius, 2012.

Bertelè M., Farewell Lenin – Good-bye Nikolai: Two Attitudes Towards Soviet Heritage in Former East Berlin, *Meno istorija ir kritika*, 2007, Nr. 3, p. 192–199.

Bogart M. H., *Public Sculpture and the Civic Ideal in New York City, 1890–1930*, Smithsonian Institution Press, 1997.

Bohdan Lachert Jozef Szanajca. Architektura, parodos katalogas, red. Zofia Gunaris, Wroclaw, 1981.

Brubaker R., Cooper F., Beyond 'Identity', *Theory and Society*, 2000, Nr. 29, p. 1–47.

Bubnys A., *Okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 448–453.

Burke P., History as Social Memory, *Memory. History, Culture and the Mind*, sud. Th. Butler, London, 1989.

Čaplinskas A. R., *Vilnius. Legendos ir tikrovė*, www.vilniustransport.lt/lt/pages/istorija, žiūrėta 2010 04 22.

Čepaitienė R., „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje: Minsko ir Vilniaus atvejai, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2011, p. 171–223.

Čepaitienė R., Kolektyvinė atmintis miestovaizdyje (Vilniaus atvejis), *Besiformuojantis ir formuojamas kraštovaizdis*, Kaunas, 2007, p. 86–101.

Čepaitienė R., Kultūrinės atminties sovietizacija: Vilniaus ir Minsko atvejai, *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2013, p. 267–314.

Čepaitienė R., Kultūros paveldas ir lietuviškasis tapatumas, *Kultūros paveldas ir visuomenė XXI a., nacionaliniai ir tarptautiniai aspektai*, Vilnius, 2006, p. 111–118.

Čepaitienė R., Miestas kaip ideologinis tekstas: teoriniai ir interpretaciniai aspektai, *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2013, p. 57–85.

Čepaitienė R., Nuo monumento prie smūtkelio. Atmintis ir kasdienybė paminkluose, *Lietuvos etnologija*, 2005, Nr. 5, p. 171–188.

Chmielewska A., *W służbie państwa, społeczeństwa i narodu. „Państwotwórczy” artyści plastycy w II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2006.

Choay F., *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge University Press, 2001.

Clark T. J., *The Absolute Bourgeois: Artists and Politics in France, 1848–1851*, London, 1973.

Crowley D., *National Style and Nation-State: Design in Poland from the Vernacular Revival to the International Style*, Manchester University Press, 1992.

Das Deutsche Reich und der Zweiter Weltkrieg, Band 5 „Organisation und Mobilisierung des Deutschen Machtbereichs“, Zweiter Halbband „Kriegsvewaltung, Wirtschaft und Personelle Ressourcen 1942–1944/45“, sud. B. R. Kroener, R. D. Müller, H. Umbreit, Stuttgart, 1999.

Der Krieg gegen der Sowjetunion. 1941–1945, eine Dokumentation zum 50. Jahrestag des Überfalls auf die Sowjetunion, sud. R. Ruerup, Berlin, 1991.

Drėma V., Lorentz S., *Laiškai = Listy*, sud. R. Janonienė, Vilnius, 1998.

Drėma V., *Vilniaus Šv. Onos bažnyčia. Vilniaus Katedros rekonstrukcija 1782–1801 metais*, Vilnius, 1991.

Dybczyńska-Bulyszko A., *Architektura Warszawy II Rzeczypospolitej. Warszawska szkoła architektury na tle przemian kulturowych okresu międzywojennego*, Warszawa, 2010.

Dybczynska-Bulyszko A., *Kształt dla chaosu. Twórczość Romualda Gutta a problemy polskiego modernizmu*, Warszawa, 2008.

Gaidis R., Lietuvos aukštuomenės lojalumo manifestacija Jekaterinos II paminklo atidengimo Vilniuje proga, *Lietuvos istorijos studijos*, T. 12, 2003, p. 9–22.

Gasparavičienė S., Katedros aikštė Vilniuje. Istorinė ir urbanistinė raida, www.archeonas.lt/lt/straipsniai/43-istorija/52-katedros-aikt-vilniuje?showall=1, 2009, žiūrėta 2012 04 11.

Gellner E., *Culture, Identity and Politics*, Cambridge, 1987.

Gillis J. R., Memory and Identity: the History of a Relationship, *Commemorations: the Politics of National identity*, sud. J. R. Gillis, New Jersey, 1996, p. 3–24.

Girininkienė V., *Vilniaus kapinės*, Vilnius, 2004.

Gocentas V., Radjusz T., *Senosios ir naujosios Vilniaus gatvės 1840–2012*, Vilnius, 2009.

Hargrove J., Shaping the National Image: The Cult of Statues to Great Men in the Third Republic, *Nationalism in the Visual Arts*, sud. R. Etlin, Washington, 1991, p. 49–63.

Hein H., *Der Piłsudski-Kult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926–1939*, Marburg, 2002.

Hobsbawm E., Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914, *The Invention of Tradition*, sud. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, 1983, p. 263–307.

Ilgiewicz H., Aspekt polityczny budowy pomników w Wilnie na przełomie XIX i XX wieku, *Na obrzeżach polityki*, cz. 6, Poznań, 2008, p. 99–108.

Ilgiewicz H., Sakralinių objektų statyba ir restauravimas Vilniuje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, *Mokslo ir technikos raida / Evolution of Science and Technology*, VGTU leidykla, 2009, 1(1), p. 93–97.

J. Muloko architektūra, sud. P. Celiešius, Los Angeles, 1983, p. 24.

Jankauskas V., Boleslovas Balzukevičius – Vilniaus dailininkas, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 29, Vilnius kaip dailės mokymo ir sklaidos centras, sud. V. Jankauskas, Vilnius, 2003, p. 95–108.

Jankevičiūtė G., Bažnytinė dailė nacių okupuotoje Lietuvoje, *Kunigas*, sud. P. Subačius, Vilnius, 2011, p. 193–232.

Jankevičiūtė G., *Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*, Kaunas, 2003.

Jankevičiūtė G., Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai, *Menotyra*, t. 16, 2009, Nr. 3–4, p. 130–149.

- Jankevičiūtė G., *Po raudonąja žvaigžde. Lietuvos dailė 1940–1941*, Vilnius, 2011.
- Jankevičiūtė G., Roberto Antinio ankstyvųjų paminklų savitumas, *Menotyra*, 1988, Nr. 16, p. 77–83.
- Jankevičiūtė G., Stilių takoskyra ir dailė viešumoje, *Tradicija ir ateitis*, kat. sud. E. Lubytė, I. Kuizinienė, Vilnius, 2000, p. 10–12.
- Jankevičiūtė G., Takoskyra: menas ir paminklai, *Dailė*, Nr. 2, 2003, p. 60–63.
- Jankevičiūtė G., Visuomenės vedlys ar amato meistras? Apie Lietuvos XX a. dailininko profesinę savimone, *Naujasis židinys-Aidai*, 1999, Nr. 7–8, p. 393–397.
- Jarocki R., *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa, 1981.
- Jerzy Soltan. Rozmowy o architekturze*, sud. A. Bulanda, Warszawa, 1996.
- Jogėla V., Meilus E., Pugačiauskas V., *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 2008.
- Jurkštas V., Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos senamiesčių pastatų architektūros tyrimai, *Architektūra ir miestų statyba*, t. 5, 1977, p. 71–90.
- Kalamajska-Saeed M., *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa, 1990.
- Kančienė J., Minkevičius J., *Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis*, Vilnius, 1993.
- Kappeler A., *The Russian Empire. A Multiethnic History*, Pearson Education, 2001.
- Karpowa J., Triumfalne budowle rosyjskie w „Kraju Zachodnim“, *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789–1950*, sud. D. Konstantynow, R. Pasieczny, P. Paszkiewicz, Warszawa, 1998, p. 177–185.
- Kitkauskas N., *Vilniaus katedra*, Vilnius, 1976.
- Klimas P., *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990.
- Konstantynów D., Pomnik Józefa Piłsudskiego w Wilnie, *Biuletyn Historii Sztuki*, T. 65, 1993, Nr. 2–3, p. 103–120.
- Kulikauskas P., Zabiela G., *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*, Vilnius, 1999.
- Kviklys B., *Lietuvių kova su naciais: 1941–1944*, Vilnius, 1946.
- Laqueur T. W., Memory and Naming in the Great War, *Commemorations: the Politics of National Identity*, sud. J. G. Gillis, New Jersey, 1994, p. 150–167.

Laučkaitė L., Apie paminklus Lietuvos provincijoje XIX a. viduryje–XX a. pradžioje. Ar statė lietuviai paminklus carams?, *Dailės istorijos studijos*, sud. L. Balaišytė, A. Kaladžinskaitė, 2008, t. 3, p. 92–109.

Laučkaitė L., *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius, 2002.

Laučkaitė L., Vilniaus miesto ikonos gimimas, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, sud. R. Janonienė, Vilnius, 2009, t. 54, p. 155–174.

Laučkaitė L., Vilniaus sostapilis kaip miesto ikona XX amžiaus pradžioje, *Naujasis židinys-Aidai*, 2009, Nr. 7, p. 225–231.

Lempertienė L., Iliustruota „Lietuvos Jeruzalės“ mitų knyga: apie Zalmano Šneuro ir Hermano Štruco knygą Vilna (Berlin, 1923), *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 153–162.

Leśniakowska M., *Architektura w Warszawie 1918–1939*, Warszawa, 2002.

Lévi-Strauss C., *Laukinis mąstymas*, Vilnius, 1997.

Levitt M. C., *Russian Literary Politics and the Pushkin Celebration of 1880*, Cornell University Press, 1989.

Liekis Š., *1939: The Year that Changed Everything in Lithuania's History*, Amsterdam-New York, 2010.

Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a.–XX a. pradžioje. Faksimilinis valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinys, sud. R. Vėbra, Vilnius, 2001.

Lieven D., *Nicholas II. Twilight of the Empire*, New York, 1996.

Liulevicius V. G., *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2000.

Łossowski P., *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku*, Warszawa, 1991.

Luba I., *Duch romantizmu i modernizacja. Sztuka oficjalna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2012.

Lubytė E., Įprasminti tautos santykį su istorija, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 7–8, p. 48–53.

Lukšionytė-Tolvaišienė N., *Antanas Vivulskis (1877–1919): tradicijų ir modernumo dermė*, Vilnius, 2002.

Lukšionytė-Tolvaišienė N., *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje*, Vilnius, 2000.

Lukšionytė-Tolvaišienė N., Vilniaus architektai (1850–1914), *Europos dailė. Lietuviškieji variantai*, sud. A. Aleksandravičiūtė, Vilnius, 1994, p. 227–269.

Lyotard J.-F., *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*, Vilnius, 2010.

Mačiulis D., 1939-ieji: lietuviai „atranda“ Vilnių, arba kolektyvinės atminties kūrimas atgautoje sostinėje, *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 163–180.

Mačiulis D., Kolektyvinė atmintis ir miesto įvaizdis: Šiaulių atvejis, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 9, 2009, p. 218–234.

Mačiulis D., Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje, *Acta litteraria comparativa*, t. 4, 2009, p. 80–97.

Małachowicz E., Architektura dwudziestolecia miedzywojennego w Wilnie, *Architektura i urbanistyka w Polsce w latach 1918–1978, Studia i materialy do teorii i historii architektury i urbanistyki*, 17:1989, p. 121–141.

Malinowski J., Kultura Artystyczna Wilna 1893–1945, *Wilenskie srodowisko artystyczne 1919–1945*, Olsztyn, 1989, p. 15–41.

Mastianica O., Lietuvos visuomenės profesionalėjimo kryptys (pagal 1897 m. Rusijos imperijos visuotinį gyventojų surašymą), *Lituanistica*, 2014, t. 60, Nr. 4(98), p. 225–237.

Mažeikienė I., Trys Adomo Mickevičiaus paminklų projektai tarpukario Lietuvoje, *Vilniaus dailės akademijos darbai*, Vilnius, 2003, Nr. 29, p. 109–120.

Michalski S., *Public Monuments. Art in Political Bondage 1870–1997*, London, 1998.

Mikailienė Ž., Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiško, *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2013, p. 199–215.

Mulevičiūtė J., *Modernizmo link: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*, Kaunas, 2001.

Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas, sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko, Vilnius, 2009.

Niesiołowska-Rothertowa Z., Fragmenty wileńskiego pomnika Mickiewicza, *Przegląd kulturalny*, 1957, Nr. 1.

Nikžentaitis A., Atminties ir istorijos politika Lietuvoje, *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2013, p. 517–538.

Nochlin L., *The Politics of Vision: Essays on Nineteenth-century Art and Society*, New York, 1971.

Nora P., Reasons for the Current Upsurge in Memory, 2002 04 19, www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-en.html, žiūrėta 2010 11 12.

Novickas A., Skulptūriniai monumentai Vilniaus miesto aikštėse XIX a. ir XX a. sandūroje, *Urbanistika ir architektūra*, 2000, T. 14, Nr. 1, p. 11–23.

Okupacijos realijos. Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų Lietuvos plakatai, sud. G. Jankevičiūtė, L. Laučkaitė, Vilnius, 2014.

Omilanowska M., Searching for a national style in Polish architecture at the end of the 19th and beginning of the 20th century, *Art and the National Dream. The search for vernacular expression in turn-of-the-century design*, sud. Nicola Gordon Bowe, Dublin, 1995, p. 99–116.

Paperny V., *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two*, New York, 2002.

Paszkiewicz P., *Pod Berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa, 1991.

Paszkiewicz P., Russian Monuments in the Western Borderlands of the Romanov Empire and their Political Contents, *Art and Politics*, sud. F. Ames-Lewis, P. Paszkiewicz, Warsaw, 1999, p. 61–70.

Paszkiewicz P., W cieniu tronu i ołtarza. Polityka imperialna Rosji i jej aspekty rusifikacyjne (fazy i przejawy), *Kultura i politika. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium Rosyjskiego (1772–1915)*, sud. D. Konstantynów, P. Paszkiewicz, Warszawa, 1994, p. 7–27.

Pawlowski K., Zasady ochrony odbudowy i rekonstrukcji historycznych zespołów urbanistycznych, *Miasta historyczne*, pod. red. W. Kalinowskiego, t. 1, Warszawa, 1986, p. 51–63.

Petrulis V., Nacionalinio savitumo strategijos sovietmečio Lietuvos architektūroje, *Urbanistika ir architektūra*, Vilnius, 2005, t. 29, Nr. 1, p. 3–12.

Petrulis V., Politika architektūroje: reiškinių prielaidos sovietmečio Lietuvoje, *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2007, p. 102–118.

Petrulis V., *Sovietmečio visuomeninių pastatų architektūra Lietuvoje: stilistinė raida ir sociokultūriniai kontekstai*, humanitarinių mokslų srities menotyros krypties daktaro disertacija [rankraštis], VDU, 2005.

Poklewski J., *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Torun, 1994.

Prašmantaitė A., Dėl 1863 m. sukilėlių palaidojimų Gedimino kalne. Tarp istorinio fakto ir literatūrinės fikcijos, *Naujas židinys-Aidai*, 2014, Nr. 7, p. 30–40.

Rampley M., Contested Histories: Heritage and / as the Construction of the Past: An Introduction, *Heritage, ideology, and identity in Central and Eastern Europe: contested pasts, contested presents*, sud. M. Rampley, Woodbridge, 2012, p. 1–20.

Reusse F., *Das Denkmal an der Grenze seiner Sprachfaehigkeit*, Stuttgart, 1995.

Ricoeur P., *Memory, History, Forgetting*, Chicago, 2004.

Rimša E., *Heraldika. Iš praeities į dabartį*, Vilnius, 2004.

Šabasevičius H., Parateatrinių renginių apipavidalinimas Vilniuje XVIII a. pabaigoje–XIX a., *Menotyra*, 1994, Nr. 2, p. 44–51.

Šabasevičius H., *XIX a. lietuvos teatro dailė ir jos funkcionavimas to meto Lietuvos kultūroje*, humanitarinių mokslų srities menotyros krypties daktaro disertacija [rankraštis], Kultūros ir meno institutas ir VDA, 1993.

Safronovas V., „Lietuviškosios“ praeities aktualizavimas kaip tapatumo orientacijos raiška pokario Klaipėdoje, *Lietuvos istorijos metraštis*, t. 2, 2007, p. 59–84.

Safronovas V., Borusianistinio didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Rytų Prūsijos provincijoje XIX–XX amžių sandūroje: atvejo analizė provincijos kontekste, *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais*, Klaipėda, 2011, p. 31–68.

Safronovas V., Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje XX amžiuje, *Acta historica universitatis Klaipedensis*, sud. V. Safronovas, Klaipėda, 2012.

Safronovas V., Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra? Kultūrinės atminties teorijos taikymo modernių laikų tyrimams problemos, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2011, p. 39–64.

Šalna R., *Adomas Mickevičius Vilniuje / Adam Mickiewicz w Wilnie*, Vilnius, 2003.

Saunders N. J., *Material Culture and Conflict. The Great War, 1914–2003, Matters of Conflict: material culture, memory and the First World War*, sud. N. J. Saunders, New York, 2004, p. 5–25.

Saxl F., *Lectures*, London, 1957.

Schulte T. J., *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia*, Oxford, 1989.

Senn A. E., *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009.

Šešelgis K., Vilniaus miesto Lukiškių aikštės formavimo projektai, *Urbanistika ir architektūra*, 1997, Nr. 2(24), p. 32–52.

Skirmantienė M., Varnauskas J., *Nukentėję paminklai*, Vilnius, 1994.

Sliesoriūnas F., *Gedimino aikštė Vilniuje*, Vilnius, 1980.

Smith A. D., *National Identity*, University of Nevada Press, 1991.

Staliūnas D., Mokslo draugijos ir istorinių paminklų apsauga XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Lietuvoje, *Dr. Jonas Basanavičius 1851–1927*, Vilnius, 2003, p. 136–142.

Staliūnas D., *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*, Vilnius, 2009.

Staliūnas D., *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius, 2008.

Staliūnas D., Terminas „rusinimas“ prasmės istorija (XIX a. 7-asis dešimtmetis), *Lituanistica*, 2006, t. 67, Nr. 3, p. 24–37.

Staliūnas D., Vilniaus vyskupo E. von Roppo veiklos pėdsakais (1903–1907), *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 7: *Atgimimas ir Katalikų bažnyčia*, Vilnius, 1994, p. 142–219.

Stravinskienė V., Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959 metais, *Lituanistica*, 2006, t. 66, Nr. 2, p. 20–33.

Stravinskienė V., *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius, 2011.

Szczerski A., *Modernizacje. Sztuka i architektura w nowych państwach Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1939*, Łódź, 2010.

Szczerski A., *The City is Born, The City is Born. Modernism in Gdynia Between the Wars*, Gdynia, 2014.

Szpoper D., *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk, 1999.

Tamošiūnienė I., *Šv. Jurgio prospektas: nuo vizijos iki tikrovės*, Vilnius, 2012.

Tarkhanov A., Kavtaradze S., *Architecture of the Stalin Era*, New York, 1992.

Tornau Ū., Socialistinio miesto vizijos taikymas Lietuvoje: pokarinis Vilnius, *Europos erdvė: naujausios žinios apie genius loci*, sud. E. Lubytė, R. Mikšionienė, Vilnius, 2004, p. 13–16.

Trybuś J., *Warszawa niezaistniała. Niezrealizowane projekty urbanistyczne i architektonyczne Warszawy dwudziestolecia międzywojennego*, Warszawa, 2012.

Vilniaus fotografija. 1858–1915, sud. M. Matulytė, Vilnius, 2001.

Vilniaus vaizdų atvirukai 1897–1915, sud. D. Keršytė, Vilnius, 2005.

Vilnius, 1900–2005: naujosios architektūros gidas, sud. J. Tutlytė, Vilnius, 2005.

War and Remembrance in the Twentieth Century, sud. J. Winter, E. Sivan, Cambridge University Press, 1999.

Weber E., *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870–1914*, Stanford, 1976.

Weeks T. R., Monuments and Memory: Immortalizing Count M. N. Muraviev in Vilna, 1889, *Nationalities Papers*, 27.4, Oxford, 1999, p. 551–564.

Weeks Th. R., *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, Northern Illinois University Press, 2008.

White H., *Metaistorija. Istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*, Vilnius, 2003.

Winter J., Setting the Framework, *War and Remembrance in the Twentieth Century*, sud. J. Winter, E. Sivan, Cambridge University Press, 1999, p. 6–29.

Winter J., *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, 1995.

Žepkaitė R., *Vilniaus istorijos atkarpa: 1939 m. spalio 27 d.–1940 m. birželio 15 d.*, Vilnius, 1990.

Žmogus ir aplinka XX a. Lietuvos dailėje, sud. nenurodytas, Vilnius, 1992.

Бон Т., *„Минский феномен“. Городское планирование и урбанизация в Советском Союзе после Второй мировой войны*, Москва, 2013.

Минина В., *Николай Васильевич Томский*, Москва, 1972.

Михайлова Н., Шоколад русских поэтов – Пушкин, *Легенды и мифы о Пушкине*, Санкт Петербург, 1995, р. 293–294.

Памятники архитектуры Москвы, Т. 10, *Архитектура Москвы 1933–1941 гг.*, сост. Н. Броновицкая, Москва, 2015.

Парамонов А. В., *Николай Васильевич Томский*, Москва, 1953.

Святославский А., *История России в зеркале памяти: механизмы формирования исторических образов*, Москва, 2013.

Хмельницкий Д., *Зодчий Сталин*, Москва, 2007.

SUTRUMPINIMAI

AAN - Archiwum Akt Nowych, Varšuva

ABMW – Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia, Wrocław

ATR – Abiejų Tautų Respublika

FSA – Fotomenininkų sąjungos archyvas, Vilnius

I PK – Pirmasis pasaulinis karas

II PK – Antrasis pasaulinis karas

IS PAN – Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Varšuva

LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė

LDM – Lietuvos dailės muziejus, Vilnius

LKP CK – Lietuvos komunistų partijos Centro komitetas

LNK – Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilnius

LSSR – Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika

MAB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius

NAC – Narodowe Archiwum Cyfrowe, Varšuva

SSRS – Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga

ŠVK – Šiaurės Vakarų kraštas

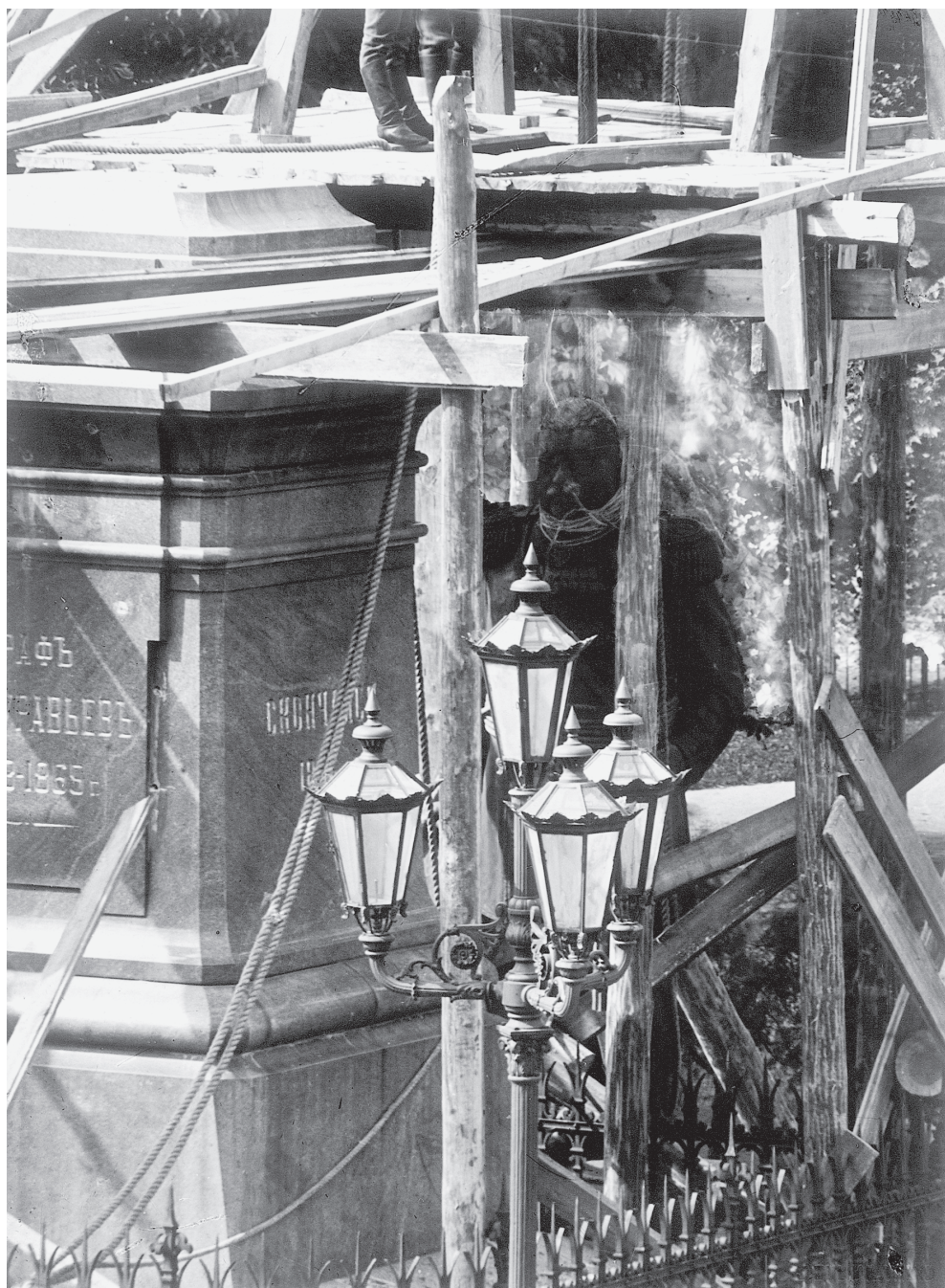
USB – Uniwersytet Stefana Batorego

VDA – Vilniaus dailės akademija

VUB – Vilniaus universiteto biblioteka, Vilnius

VVGŽM – Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, Vilnius

PRIEDAI

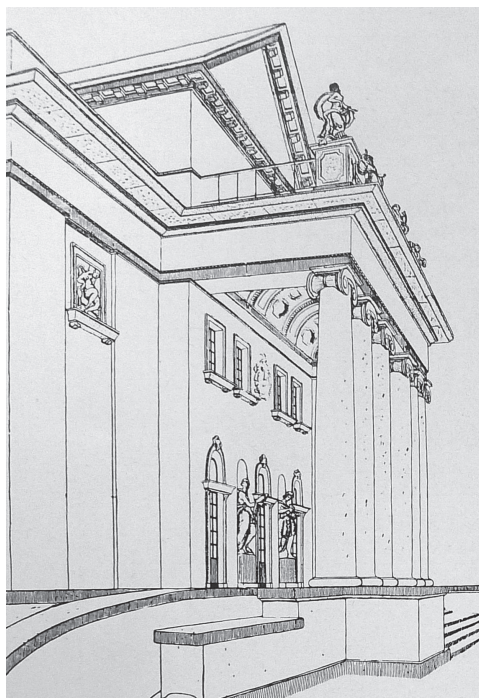
1.1 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklo nukėlimas,
fotografas J. Buthak, 1915

1.2 Šv. Jurgio (dab. Gedimino) prospektas, atvirukas, 1913

1.3 Nikolajaus (Žvėryno) tilto atidarymas, 1907

1.4 Miesto teatro Vilniuje konkursinis projektas,
architektas Cz. Przybylski, 1912

1.5 Šv. Mikalojaus soboras (dab. Šv. Kazimiero bažnyčia),
fotografas S. F. Fleury, 1900–1910

1.6 Botanikos sodo vartai, atvirukas, 1911

1.7 Teatro skveras (dab. Rotušės aikštė), fotografas J. Czechowicz, 1870–1880

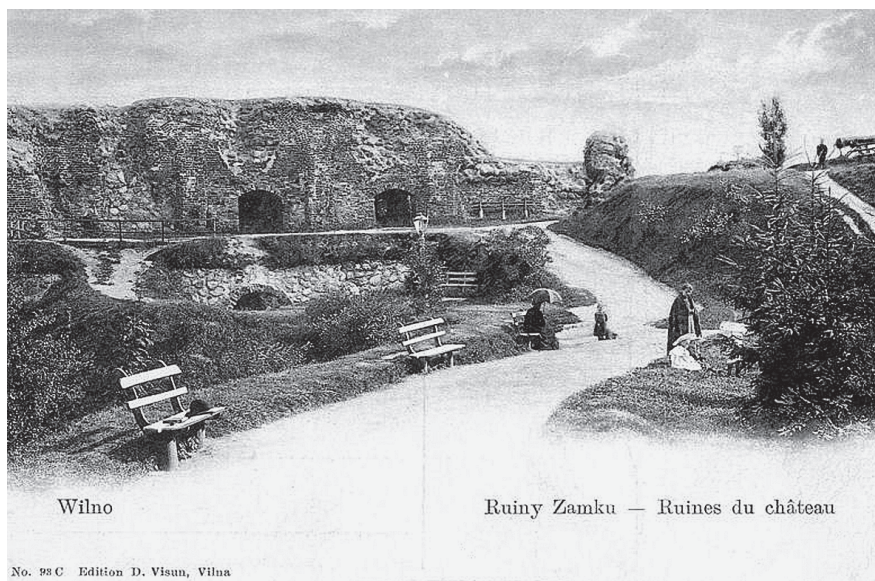
1.8. Teatro skveras (dab. Rotušės aikštė), fotografas S. F. Fleury, 1903–1908

1.9 Aukštutinės pilies bokštas, fotografas S. F. Fleury, apie 1896

1.10 Vartai į Pilies kalną, atvirukas, 1908

1.11 Aukštutinės pilies griuvėsiai, 1904–1905

1.12 Šv. Michailo ir Konstantino cerkvė, atvirukas, 1913

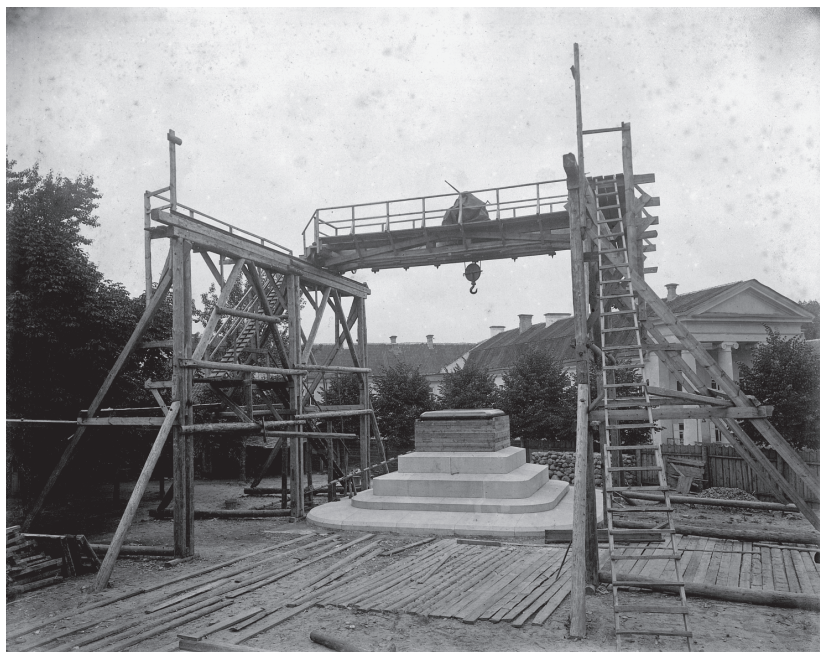
1.13 Šv. Aleksandro Neviškio koplyčia Šv. Jurgio skvere (dab. Vinco Kudirkos aikštė),
fotografas A. Cinowiec, 1890–1904

1.14 Generalgubernatoriaus rūmai, prieš 1897

1.15 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklo plokščių gabenimas Vilniaus gatvėmis, fotografas I. Serebrin, 1898

1.16 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklo statymas, fotografas A. Cinowiec, 1898

1.17 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklas,
fotografas A. Cinowiec, 1900–1910

1.18 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklo atidengimo iškilmės,
A. Cinowiec, 1898

Памяти графа Михаила Николаевича М у р а в ъ е в а.

Когда въ дни смуты и печали
Здѣсь отъ пазыбъ и клеветы
Устои правды задрожали,
Спаси нашъ край быть призванъ
ты.

* *

И скоро мощной силой слова,
Покончивъ съ смутною порой,
Ты поднялъ знамя правды снова,
Какъ русскій доблестный герой.

* *

Какъ сынъ Руси, тобою гордой,
Ты смѣло выполнилъ свой долгъ,
И предъ твоею волей твердой
Крамольный гимнъ навѣкъ замолкъ.

* *

Твоею волей непреклонной,
Любовью къ родинѣ горя,
Повелъ ты край стезей законной
Подъ мощнымъ скипетромъ Царя.

* *

Михаилъ Николаевичъ МУРАВЬЕВЪ.
Вильна, 8-го ноября 1898 года.

И не забудетъ никогда мы,
Что ты, поправши произволъ,
Украшилъ благолѣпно храмы,
Число умножилъ русскихъ шкѣль,

* *

Что, край избавивъ отъ волнений,
Ты русскимъ здѣсь очистилъ путь,
И мирнымъ жителямъ еселений
Возможность дать легко вздохнуть;

* *

Что, жертвовать собой готовый,
Своихъ не пощадивши силъ,
Ты вызвать край нашъ къ жизни
новой,
И водною съ Русью слить.

* *

За миръ, тобою здѣсь водворенный,
За стойкость русскую въ борьбѣ,
За край, отъ смутъ освободенный,
Воздвигнуть памятникъ тебѣ.

В. Бѣзсъ.

Вильна.
8 ноября 1898 г.

1.19 Laikraščio „Vilenskij vestnik“ pirmasis lapas generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo
paminklo atidengimo dieną, 1898 11 08

1.20 Paminklas poetui Aleksandriui Puškinui, fotografas S. F. Fleury, 1900

1.21 Puškino skveras, atvirukas, apie 1903–1912

1.22 Paskutinė Kaziuko mugė Katedros aikštėje, atvirukas, 1903–1904

1.23 Žemės ūkio paroda Katedros aikštėje, fotografas S. F. Fleury, 1891–1897

1.24 Imperatorės Jekaterinos II paminklo statymas, fotografas A. Cinowiec, apie 1900–1903

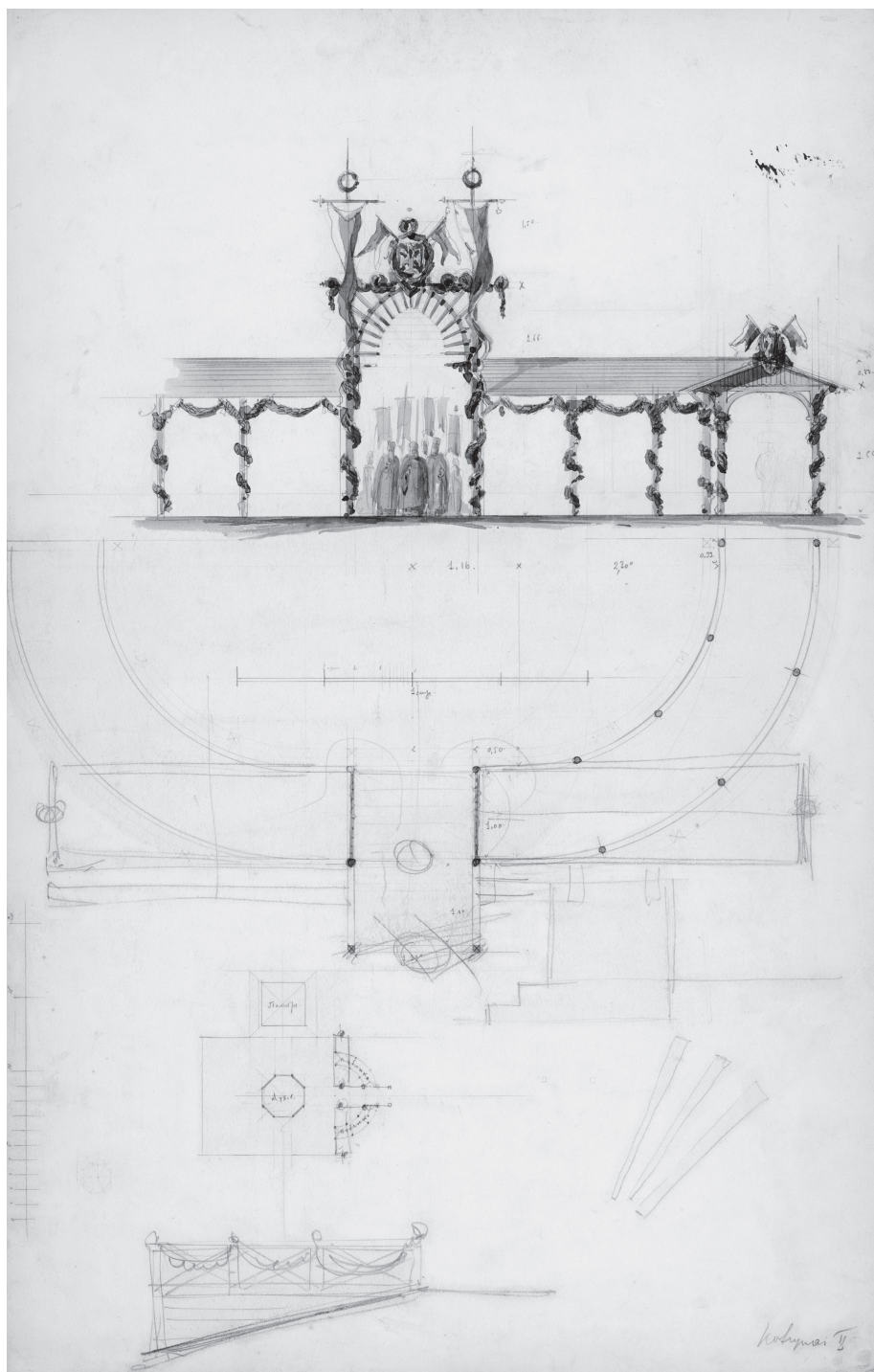
1.25 Grupė žmonių prie Jekaterinos II paminklo, 1904

1.26 Jekaterinos II paminklas ir jį supantis skveras Katedros aikštėje, atvirukas, 1909–1910

1.27 Katedros aikštė, atvirukas, 1911

1.28 Eskizinis imperatorės Jekaterinos II paminklo atidengimo iškilmių dekoracijų projektas, 1903

1.29 Jekaterinos II paminklo atidengimo iškilmės,
fotografai L. Butkowski, M. Butkowski, 1904

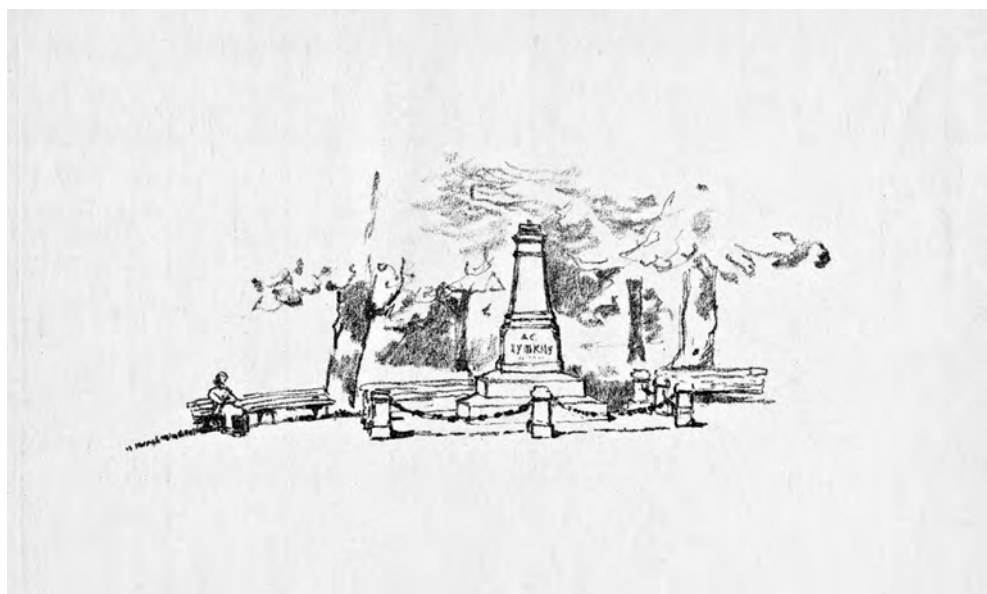
1.30 Leidinio „Imperatorė Jekaterina ir Vakarų kraštas. Imperatorės viešpatavimo reikšmė kraštui ir jos paminklas Vilniuje. Istorinė apžvalga“ viršelis, sud. A. Vinogradov, 1904

1.31 Leidinio „Imperatorė Jekaterina ir Vakarų kraštas.
Imperatorės viešpatavimo reikšmė kraštui ir jos paminklas
Vilniuje. Istorinė apžvalga“ priešlapis,
sud. A. Vinogradov, 1904

2.1 Michailo Muravjovo paminklo postamentas,
fotografas L. Siemaszko, apie 1915–1927

2.2 Hermannas Struckas, Herberto Eulenbergo miniatiūros „Dingę paminklai Vilniuje.
Vidurnakčio scena“ iliustracija, H. Struck, H. Eulenberg, *Skizzen aus Litauen, Weissrussland
und Kurland*, Berlin, 1916

2.3 Nuimti Vilniaus bažnyčių ir cerkvių varpai, atvirukas, 1915

2.4 Vokietijos kariškiai žvalgosi po Vilnių nuo Aukštutinės pilies bokšto, 1915

2.5 Vokietijos kariškių ekskursija po Vilnių, 1915–1917

2.6 Zakreto (dab. Vingio) vokiečių karių kapinės, 1914–1918

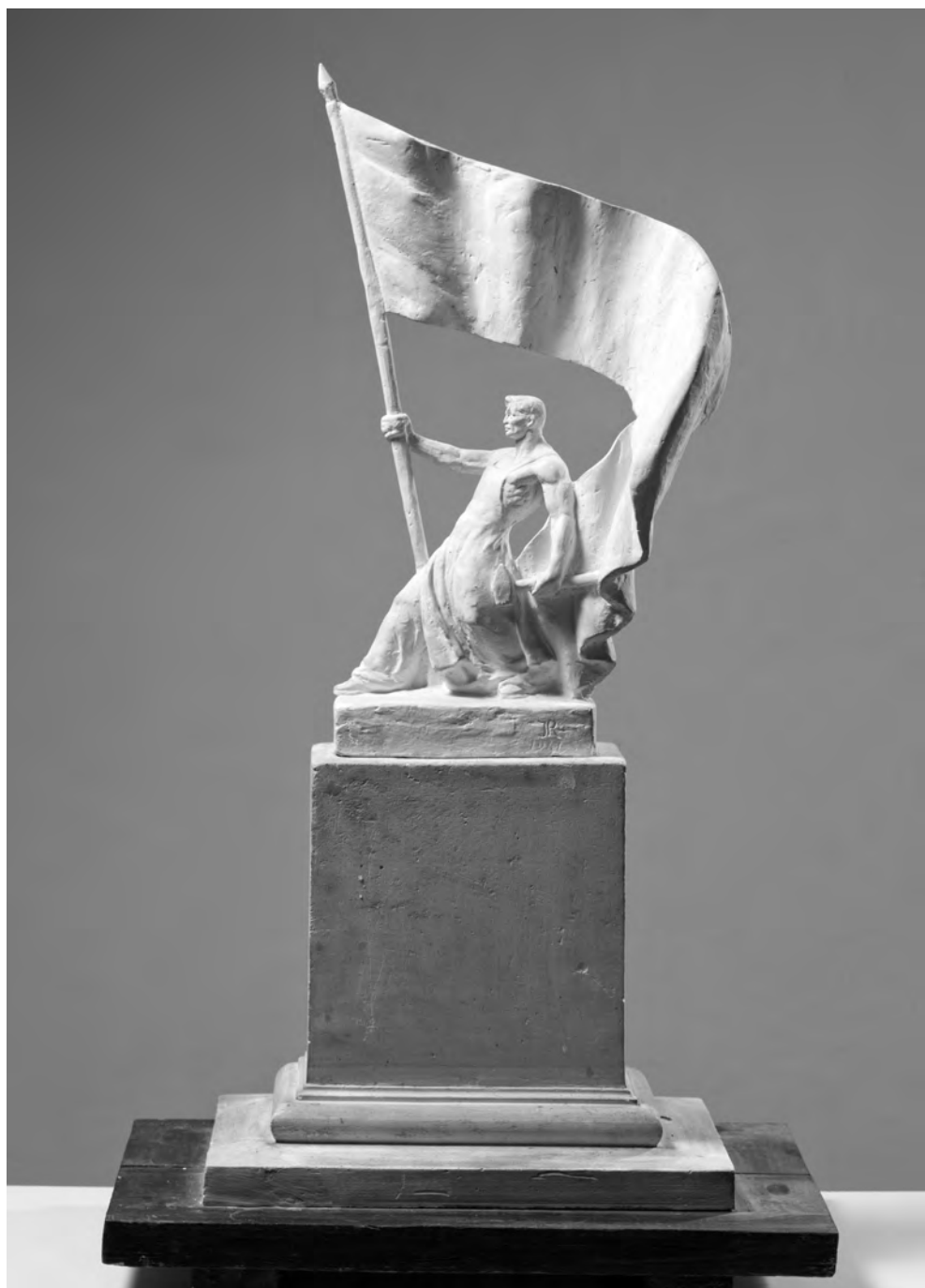
2.7 Zakreto (dab. Vingio) vokiečių karių kapinės, 1914–1917

2.8 Miegantis liūtas Zakreto (dab. Vingio) vokiečių karių kapinėse, skulptorius G. Grasegger, 1917

2.11 Kryžius, ženklina Lukiškių aikštėje nužudytų 1831 ir 1863 m. sukilimų dalyvių tariamo palaidojimo vietą ant Aukštutinės pilies kalno, architektas Antanas Vivulskis, fotografai B. Zdanowska, E. Zdanowski, 1938–1939

2.12 Darbininkas su vėliava (paminklo revoliucionieriams, kritusiems kovoje už Tarybų valdžią Vilniuje, modelis), skulptorius Rapolas Jakimavičius, 1919

2.13 Šv. Aleksandro Neviškio koplyčios griovimas (dab. Vinco Kudirkos aikštė),
fotografas J. Buļhak, 1919

3.1 Vilniaus universiteto didysis kiemas prieš rekonstrukciją,
fotografas J. Bułhak, iki 1923

3.2 Vilniaus universiteto didysis kiemas prieš rekonstrukciją,
fotografas J. Bułhak, iki 1923

3.3 Vilniaus universiteto didysis kiemas po rekonstrukcijos,
fotografas J. Buthak, po 1923

3.4 Aušros vartai iš rytų pusės, po 1923

3.5 Heraldinis Lenkijos erelio reljefas rytiniame Aušros vartų fasade, skulptorius B. Batzukiewicz, 1923

3.6 Rotušės pastatas prieš rekonstrukciją, iki 1937

3.7 Šiaurės mugė Bernardinų sode (dešinėje – pagrindinis mugės paviljonas), architektas J. Łuczowski, fotografas L. Siemaszko, 1930 arba 1933

3.8 Šiaurės mugės vartai Bernardinų sode, 1930–1933

3.9 Aukštutinės pilies vakarų bokšto medinio antstato griovimas, fotografas J. Buļhak, 1930

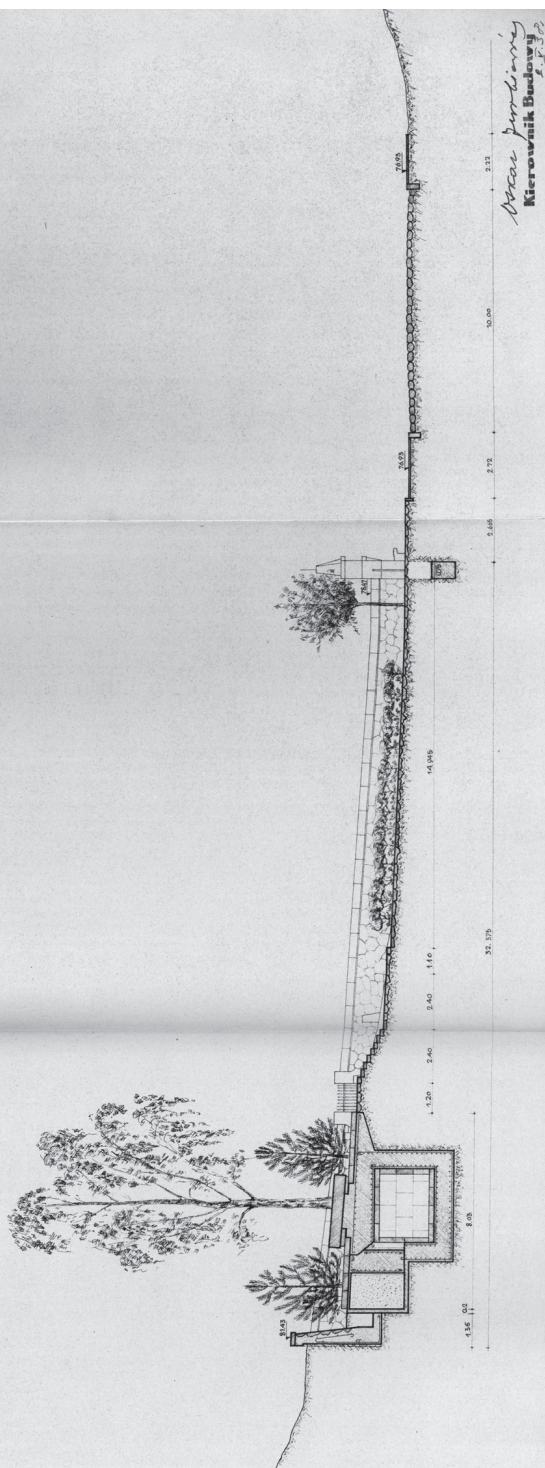

3.10 Maršalo Józefo Piłsudskio širdies memorialas Rasų kapinėse,
architektas W. Jastrzębowski, fotografas L. Siemaszko, atvirukas, 1936–1939

Rys. Nr. 6

**Przekrój poprzeczny pionowy
przez a-b**

skala 1:100

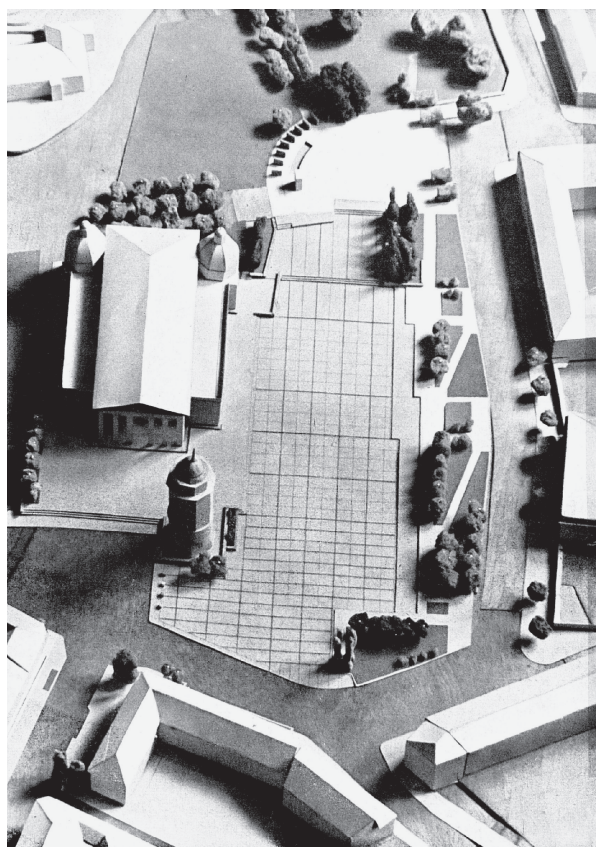

3.11 Maršalo Józefo Piłsudskio širdies mauzoliejiaus Rasų kapinėse projektas, architektas W. Jastrzębowski, 1936

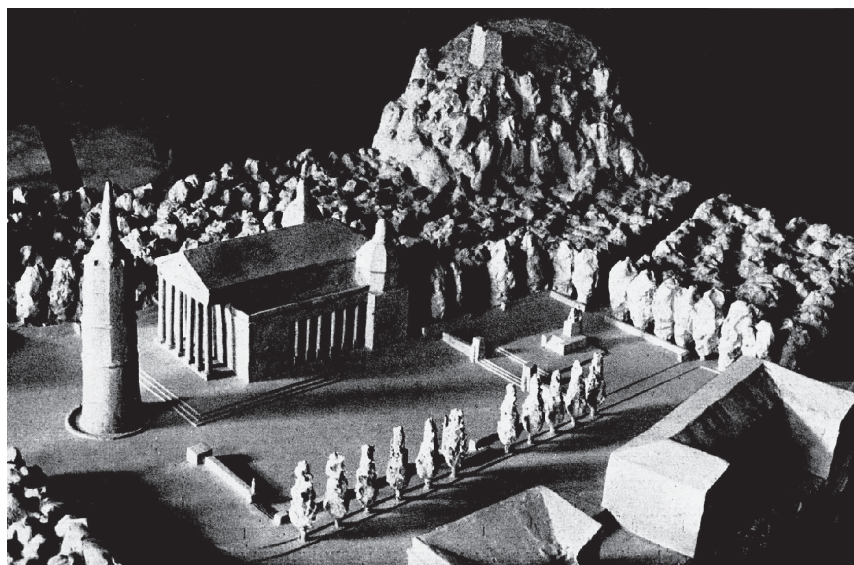
212

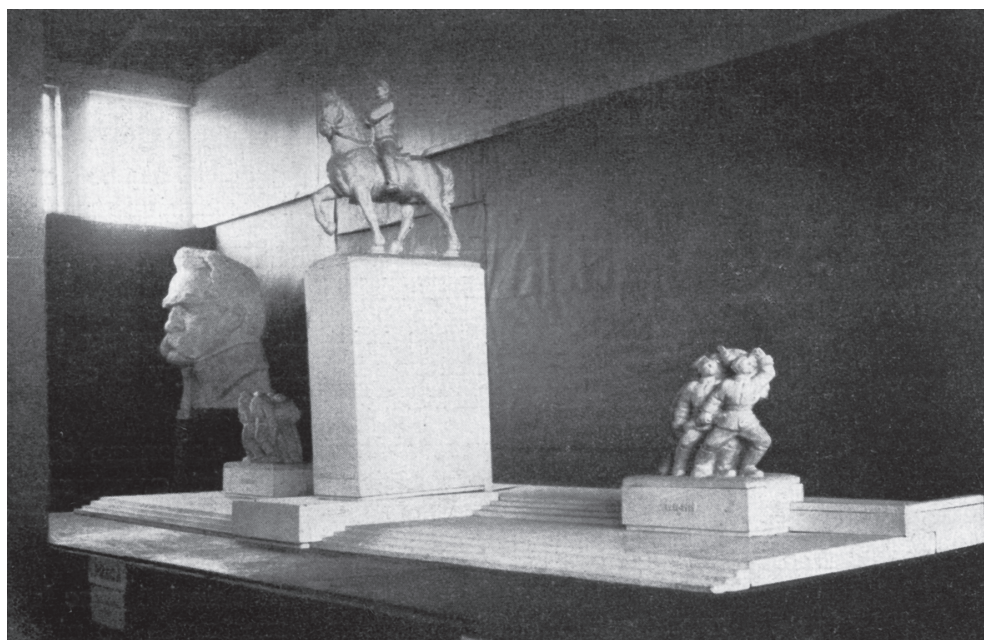
3.15 Katedros aikštės vaizdas iš lėktuvo, 1919–1938

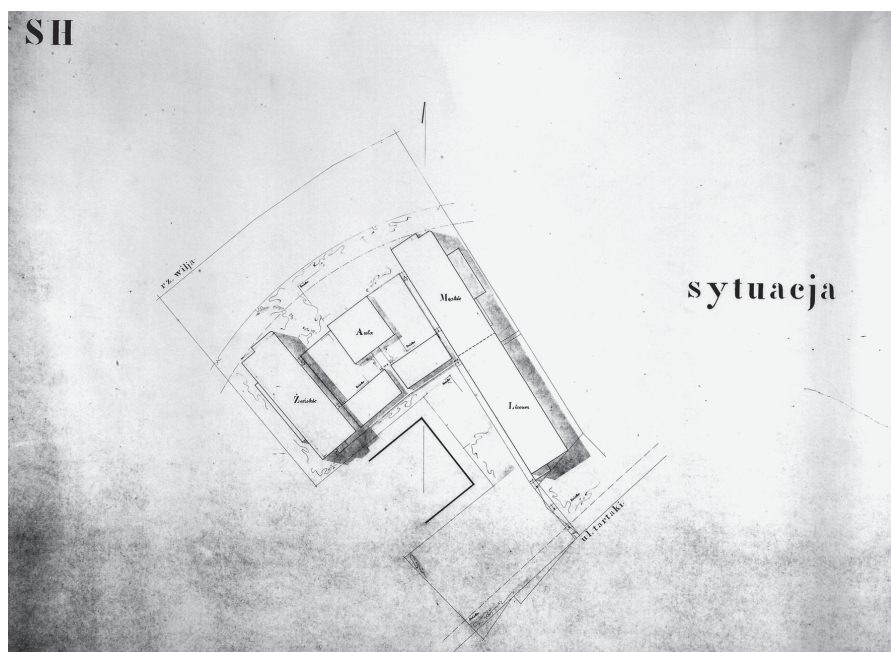
3.16 Katedros aikštės rekonstrukcijos maketas, architektai R. Gutt, S. Bukowski, L. T. Dąbrowski, 1938

3.17 Katedros aikštės rekonstrukcijos maketas, dailininkas L. Sleńdziński, 1937

3.18 Konkursinis maršalo Józefo Piłsudskio paminklo Vilniuje projektas, skulptoriai J. Reichert, F. Toth, K. Tołoczko, 1938–1939

3.19 Konkursinis trijų prekybos mokyklų Vilniuje projektas (dab. Geležinio vilko g.), architektai J. Szanajca, W. Winkler, 1939

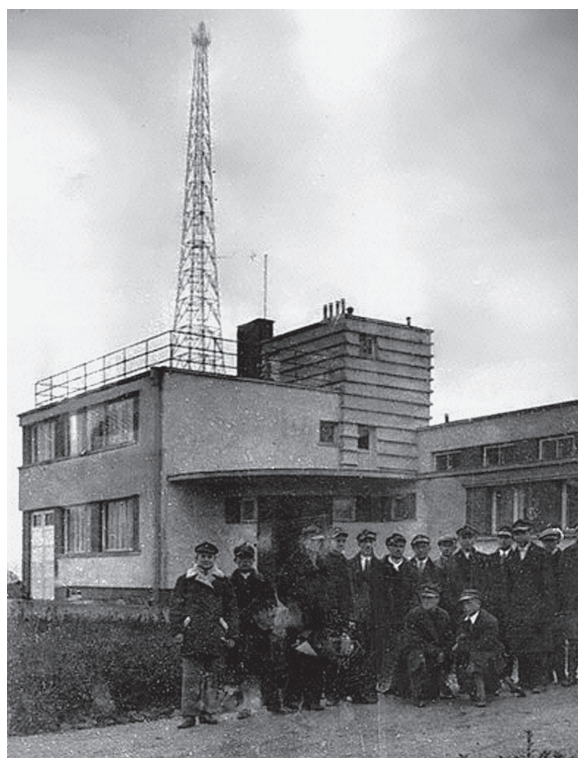
3.20 Visuotinio taupomojo banko pastatas (dab. Gedimino pr. 12),
architektai Z. Puget, J. Zorawski, 1937

3.21 Valstybinio banko pastatas (dab. Gedimino pr. 14),
architektai S. Gałęzowski, J. Pankowski, 1938

3.22 Valstybinio banko pastatas
(dab. Gedimino pr. 14), pagrindinis
jėjimas ir horeljefas „Fortūna“,
architektai S. Gałęzowski, J. Pankowski,
skulptorius T. Godziszewski, 1938

3.23 Lenkijos radijo siunčiamoji
stotis (dab. Liepkalnio g. 69),
architektas A. Dygat, 1931

3.24 Socialinio draudimo įstaigos
būstinė (dab. Gedimino pr. 27),
architektai S. Murczynski, J. Soltan, 1939

3.25 Paminklinė lenta su karališkuoju Stepono Batoro herbu ir užrašu „1578–1803–1919 Uniwersytet Stefana Batorego“, dailininkas F. Ruszczyk, skulptorius P. Hermanowicz, fotografas H. Poddębski, apie 1928

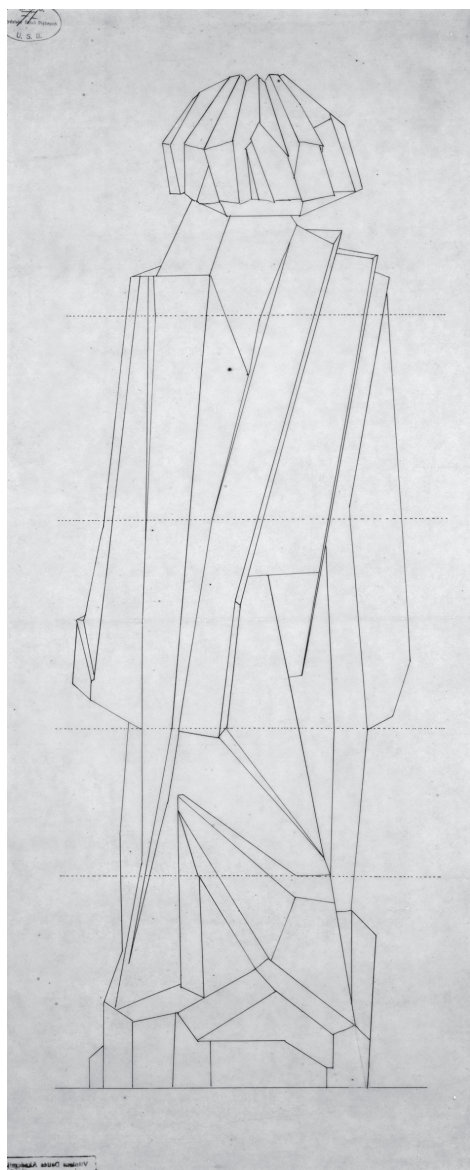
3.26 Paminklinės plokštės 1863 m. sukilimo aukų žūties vietai atminti postamentas Lukiškių aikštėje, 1921

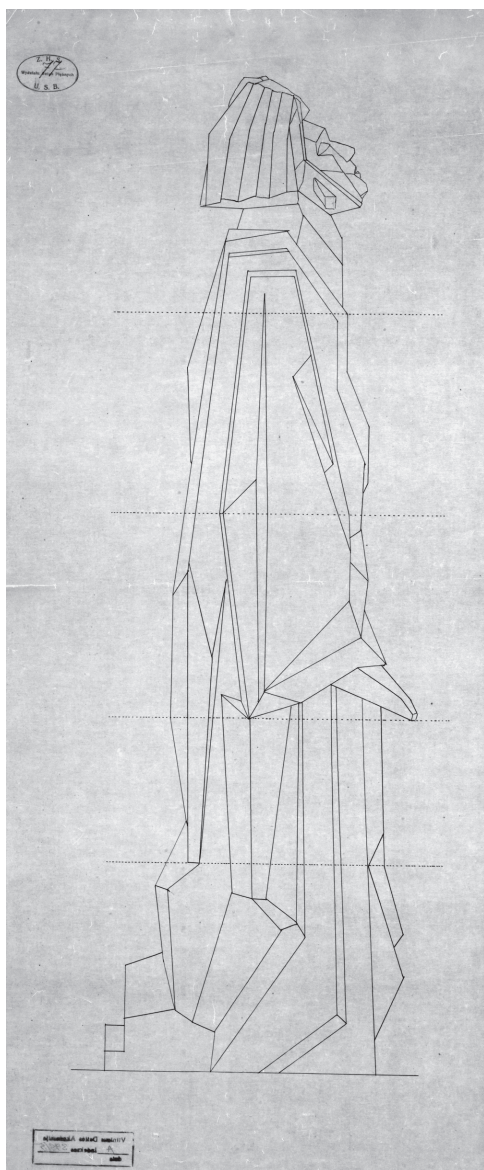
3.27 Laikinis obeliskas laisvės kariams Lukiškių aikštėje, fotografas W. Žyliński, XX a. 3 deš.

3.28 Stanisławo Moniuszkos paminklas, skulptorius B. Bałzukiewicz,
fotografas L. Wysocky, 1925

3.29 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo
Vilniuje brėžiniai, skulptorius Z. Pronaszko,
1922

3.30 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo
Vilniuje brėžiniai, skulptorius Z. Pronaszko,
1922

3.31 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje atidengimo ceremonija, fotografas J. Buthak, 1924

3.32 Potvynis Vilniuje, 1931

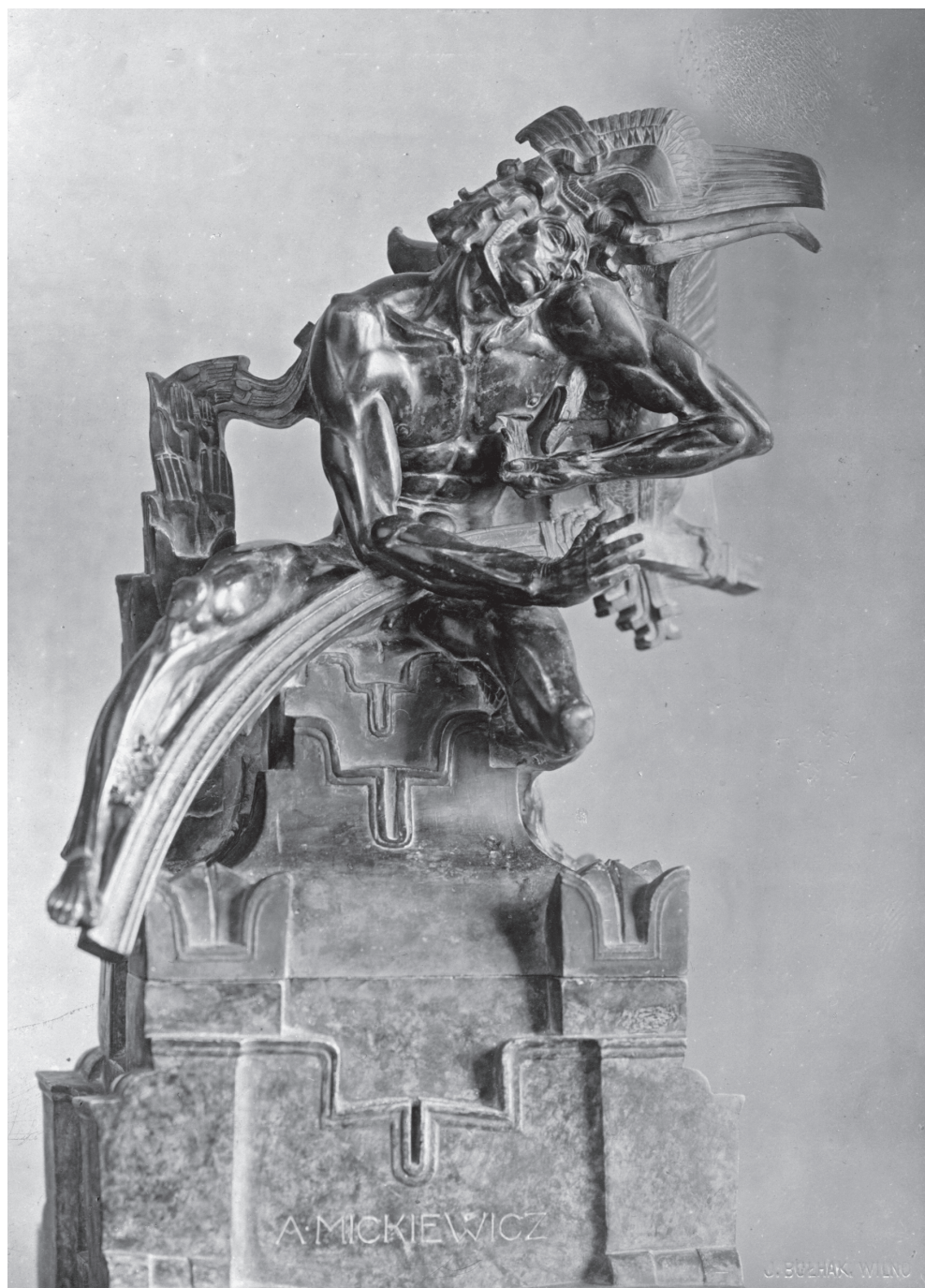
3.33 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinių projektų paroda, fotografas J. Buřhak, 1925–1926

3.34 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius M. Lubelski, fotografas J. Buřhak, 1925–1926

3.35 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius R. Jakimavičius, fotografas J. Bužhak, 1925–1926

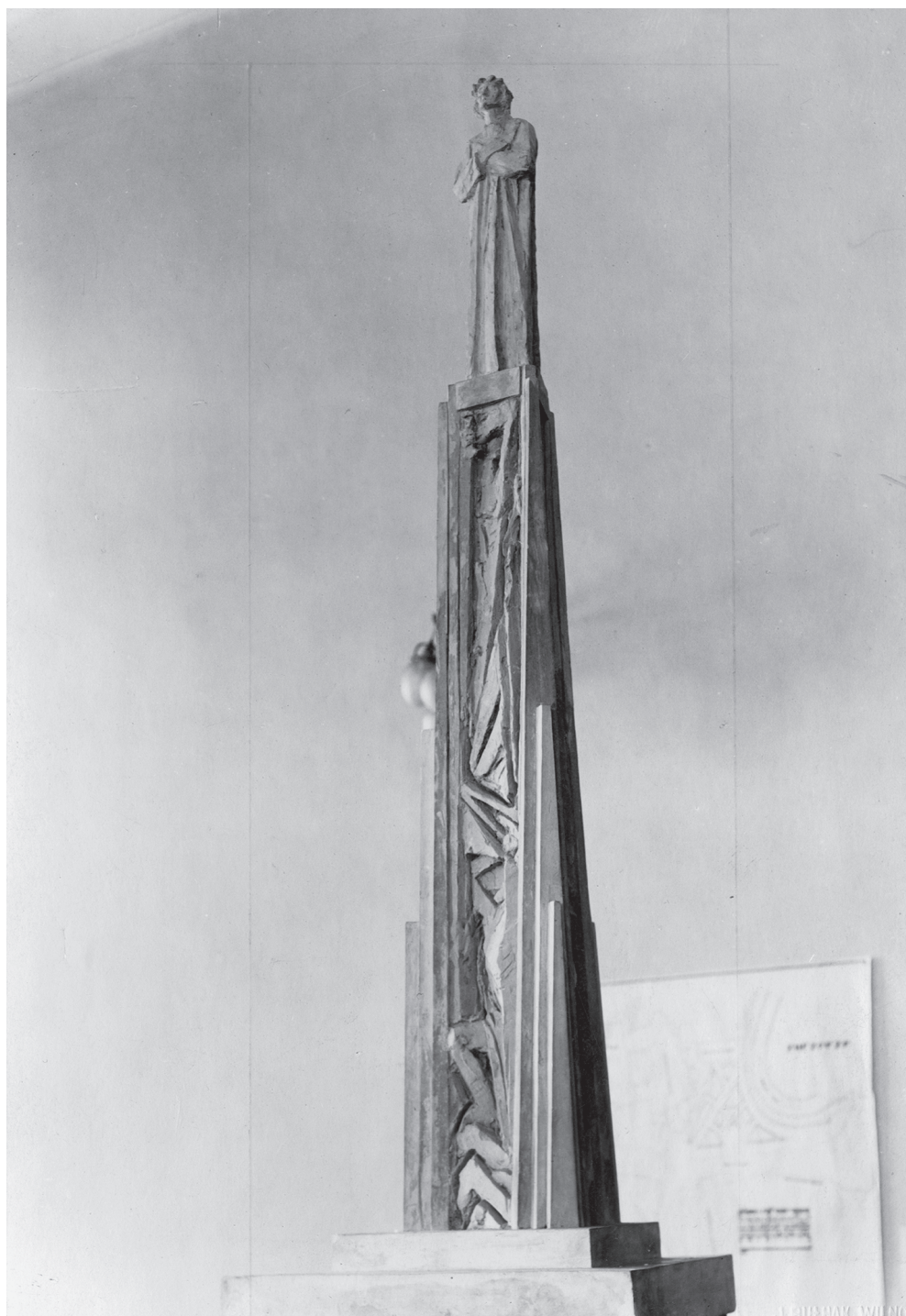
3.36 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius S. Szukalski, fotografas J. Bužhak, 1925–1926

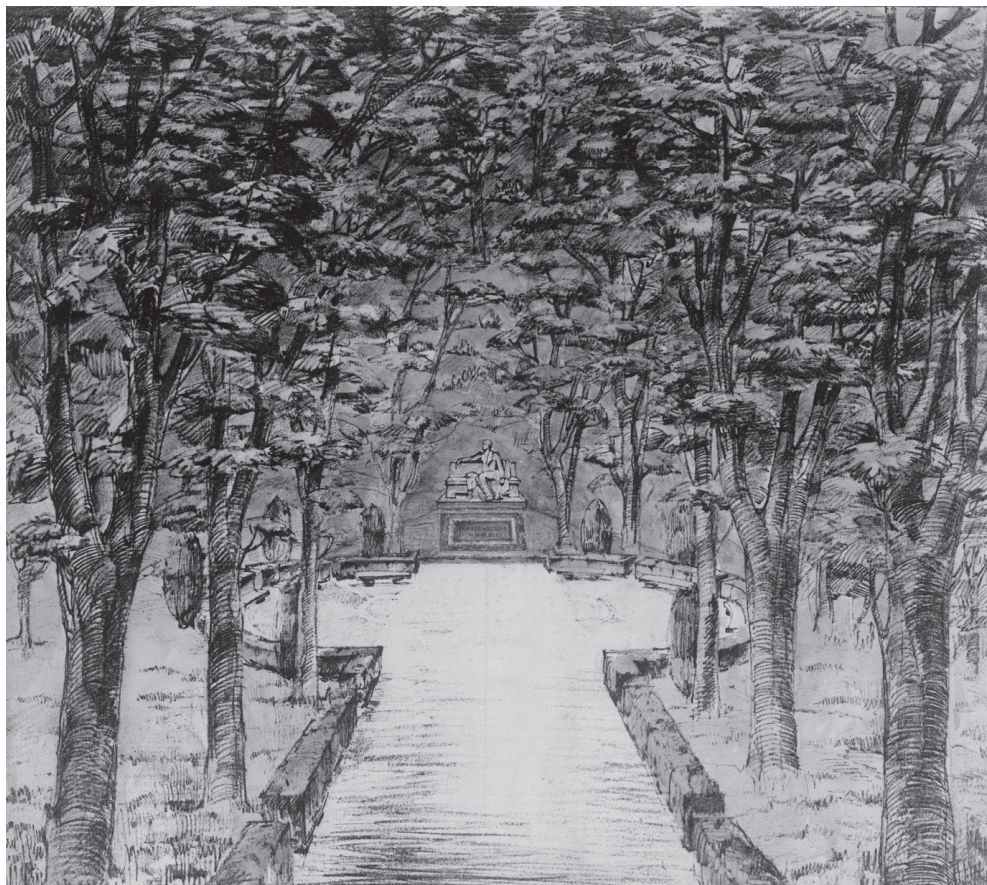
3.37 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas (detalė), skulptorius S. Szukalski, fotografas J. Buthak, 1925–1926

3.38 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas,
skulptorius X. Dunikowski, 1931–1932

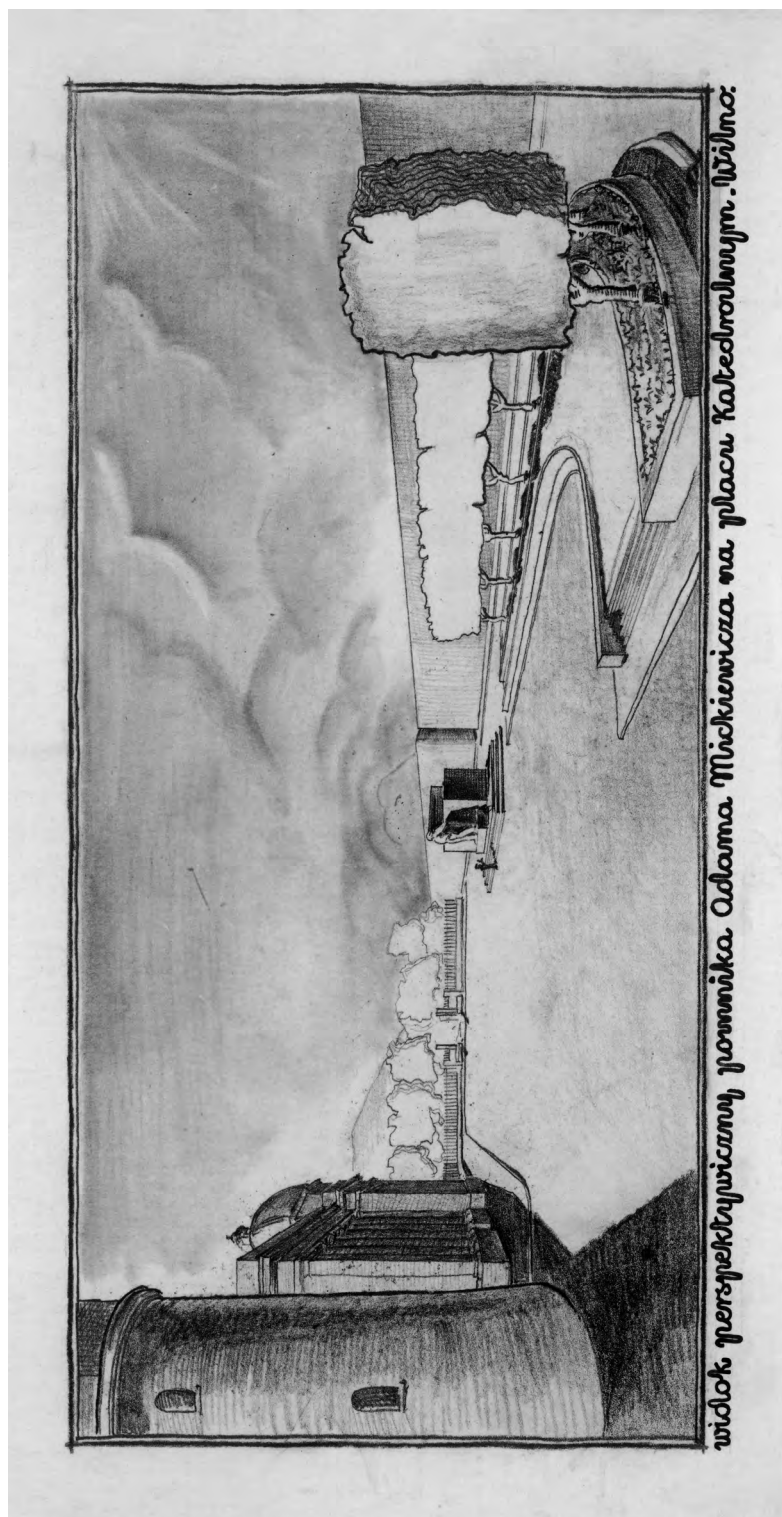
3.39 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius X. Dunikowski, fotografas J. Buřhak, 1931–1932

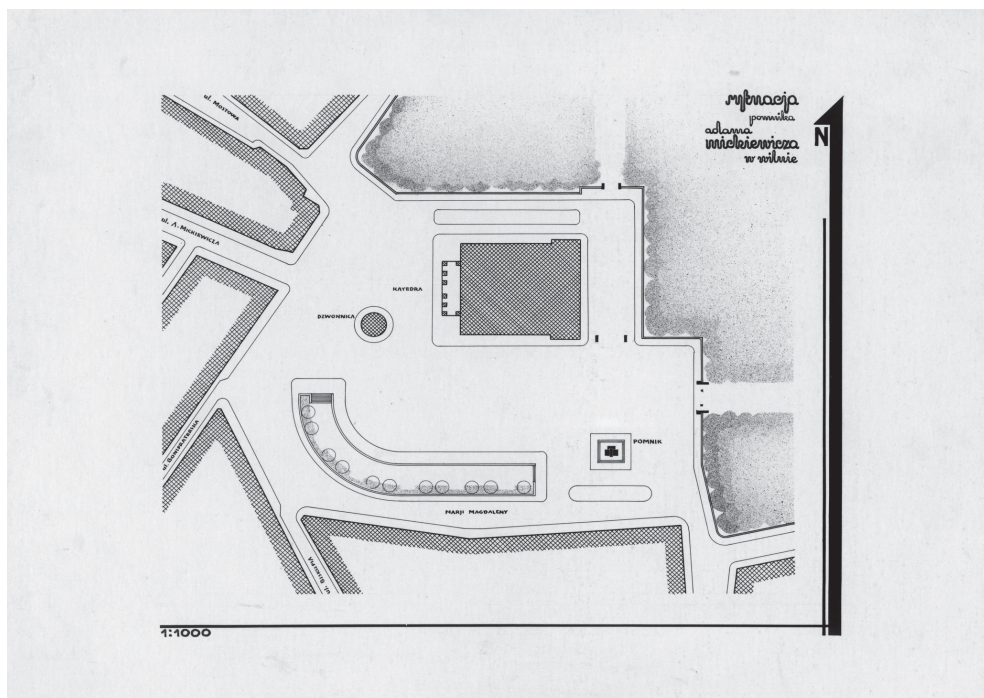
3.40 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius A. Madeyski, 1931–1932

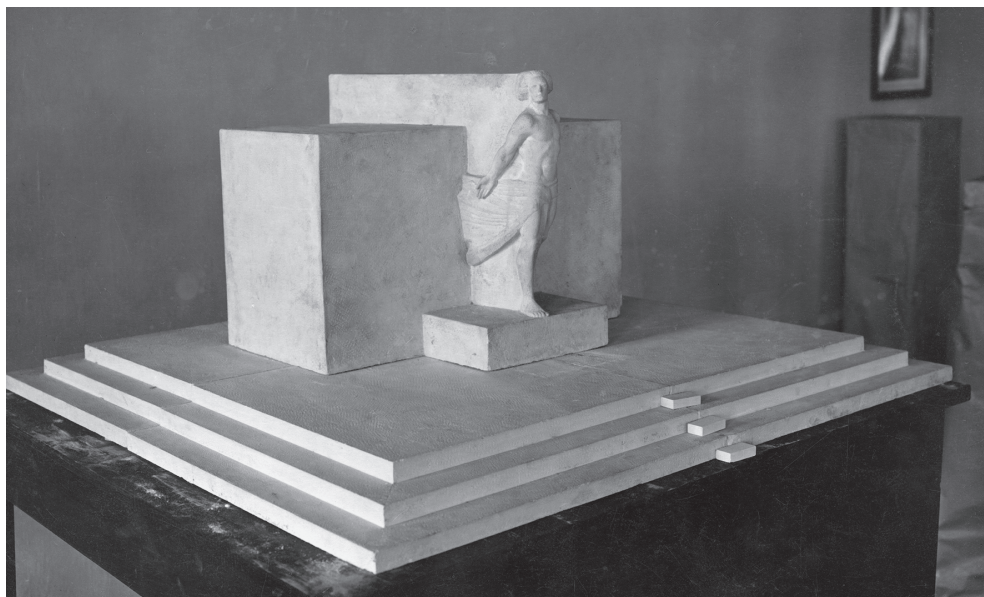
3.41 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas (planas),
skulptorius A. Madeyski, 1931–1932

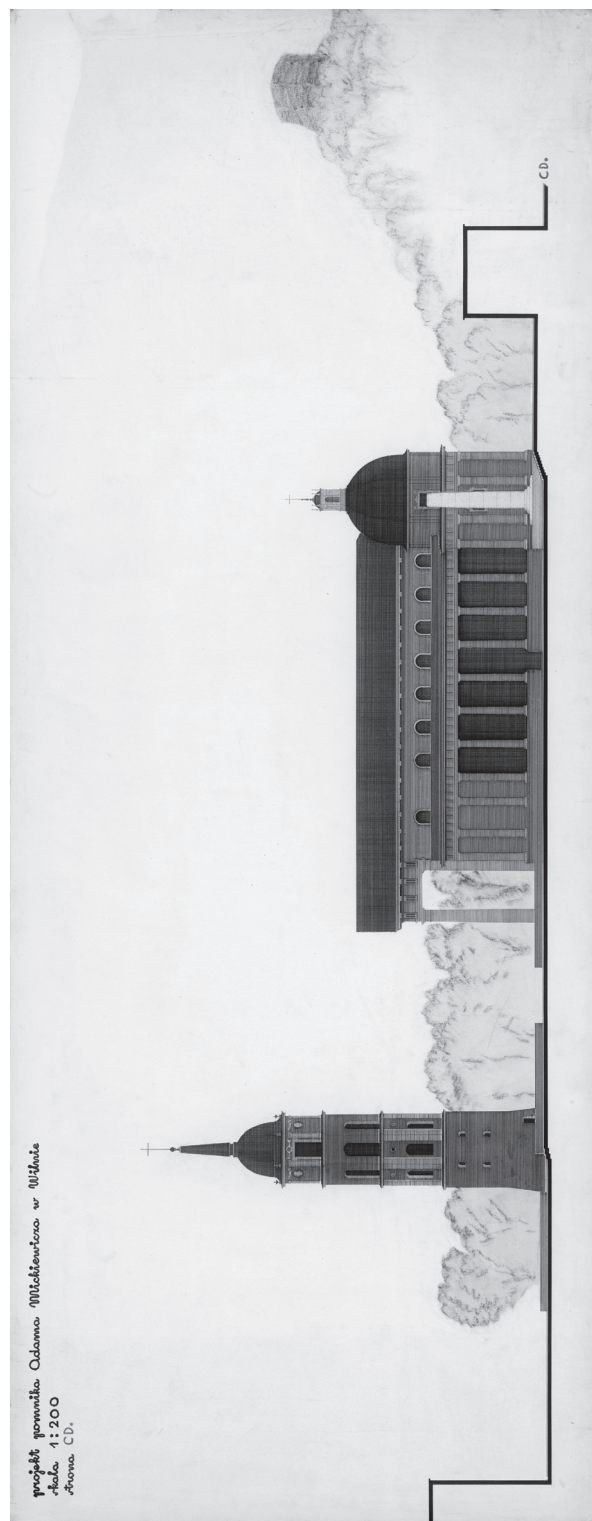
3.42 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius Cz. Przybylski, 1931–1932

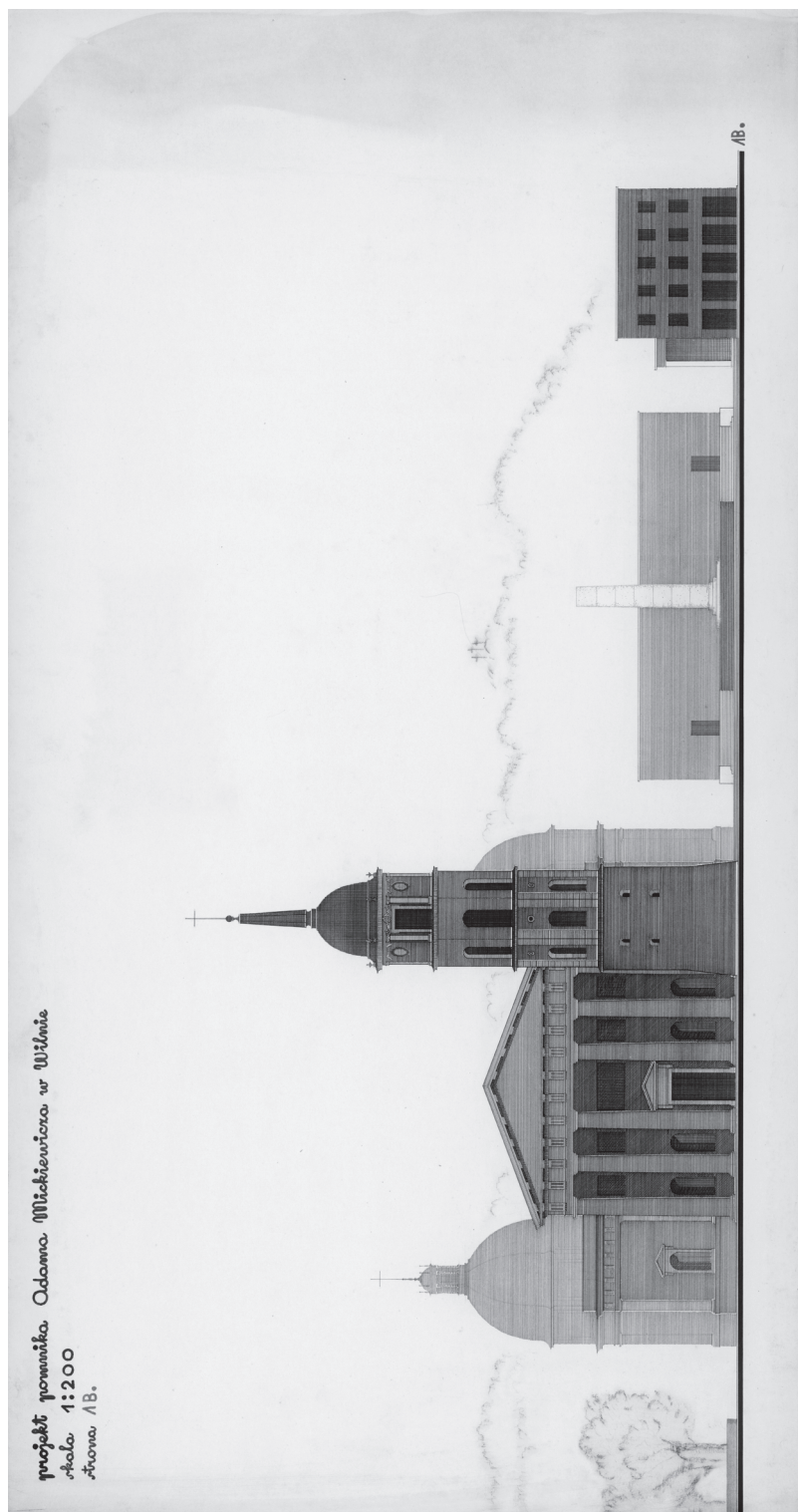
3.43 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas (planas), skulptorius Cz. Przybylski, 1931–1932

3.44 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius Cz. Przybylski, fotografas J. Bułhak, 1931–1932

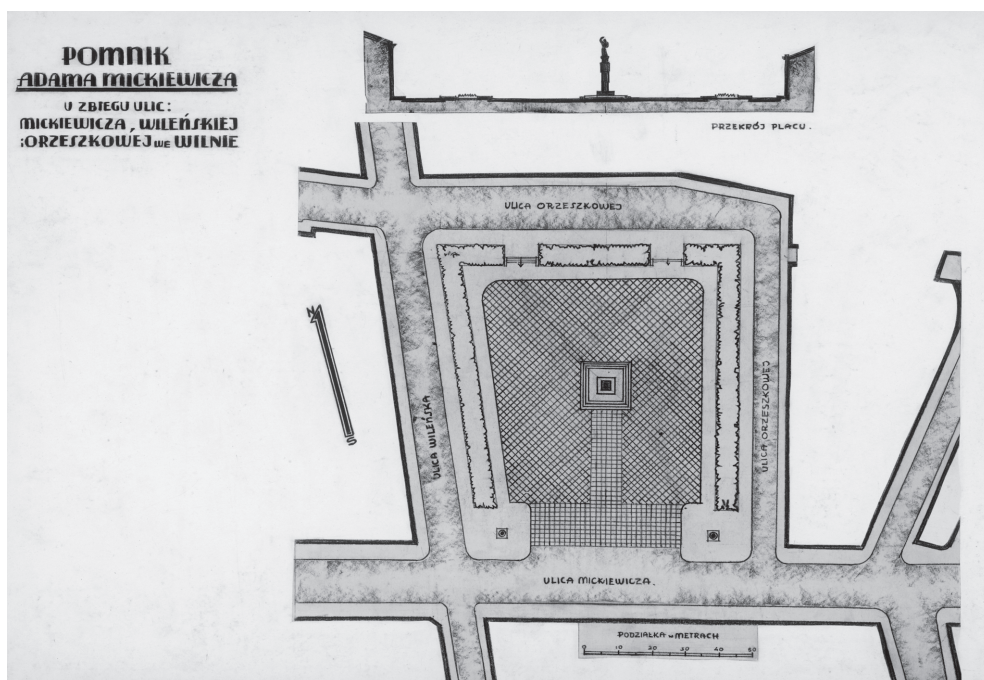
3.45 Poeto Adomo Miceviciaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas,
 architektas T. Tolwiński, 1931–1932

3.46 Poeto Adomo Micevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas,
 architektas T. Tolviński, 1931–1932

3.47 Konkursinis poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje projektas, skulptorius H. Kuna, 1931–1932

3.48 Konkursinis poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje projektas (planas), skulptorius H. Kuna, 1931–1932

3.49 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo maketas
Adomo Mickevičiaus gatvėje (dab. Gedimino pr.), skulptorius H. Kuna,
1937-1939

3.50 Lenkijos kariuomenės Pirmosios pėstininkų divizijos 25-osios metinės Vilniuje, Lukiškių aikštėje, fotografas W. Pikiel, 1939

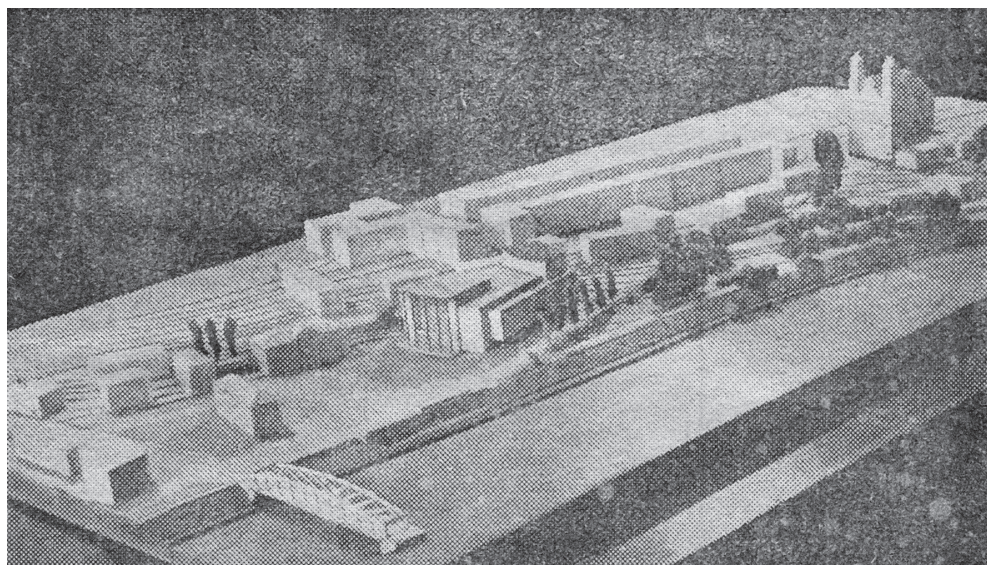
3.51 Simbolinis katafalkas, mirus maršalui Józefui Piłsudskiui, fotografas W. Zakrzewski, 1935

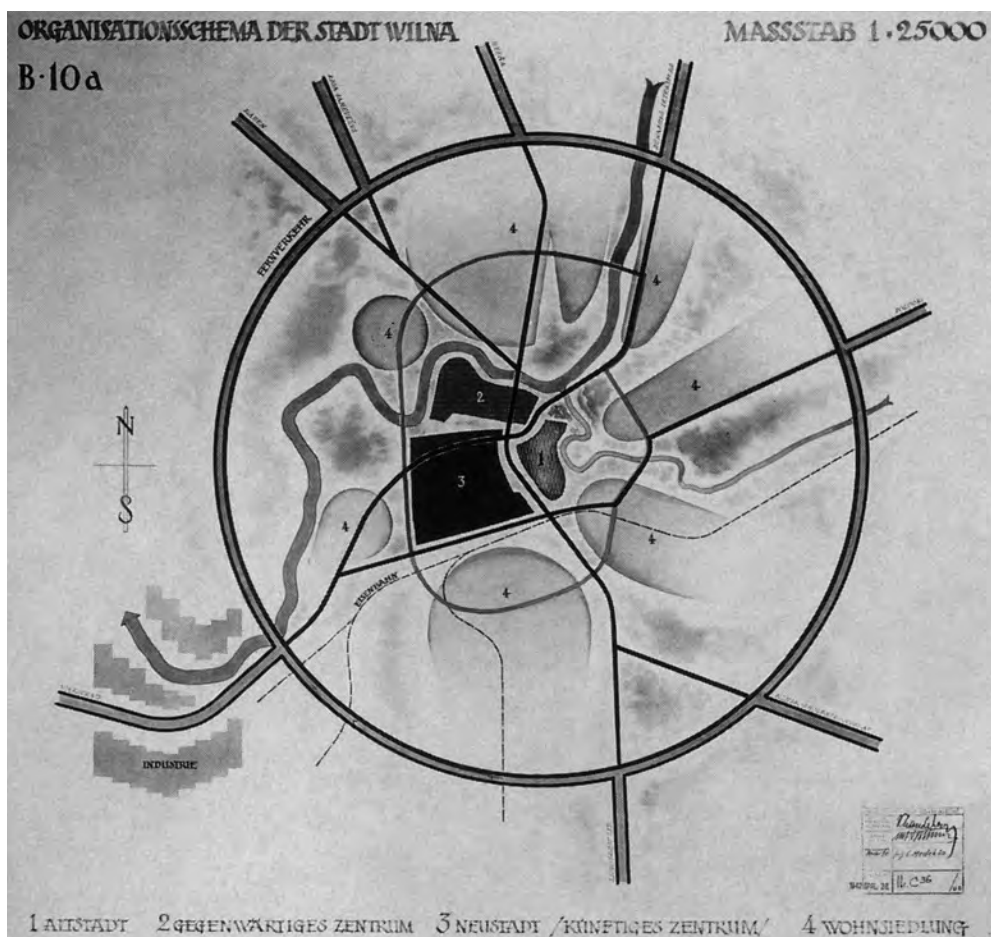
3.52 Žemės paėmimo ceremonija prie senos guobos (Tadeuszo Kościuszko g. 30 namo kieme), 1929

4.1 Vilniaus miesto statybos valdybos architektai V. Landsbergis-Žemkalnis, J. Dumnicki, Z. Czech, K. Biszewski, 1941

4.2 Vilniaus operos ir baleto teatro (centre) ir jo apylinkių maketas, architektas V. Landsbergis-Žemkalnis, 1941

4.3 Vilniaus zonavimo brėžinys, Vilniaus generalinio plano dalis
 (1. Senamiestis; 2. Dabartinis miesto centras; 3. Būsimasis miesto centras;
 4. Gyvenamieji kvartalai), architektai V. Landsbergis-Žemkalnis, J. Kobzakowski,
 J. Dumnicki, Z. Czech, K. Biszewski, W. Espenhan, 1943 m. gruodžio mėn.

4.4 Rotušės aikštė po rekonstrukcijos, fotografas J. Bułhak, 1944

4.5 Napoleono (dab. Simono Daukanto) aikštė po rekonstrukcijos ir Nacionalsocialistų partijos būstinė, fotografas J. Buthak, 1944

4.6 Vilniaus apygardos komisaro vila Akmenų g., 1944

4.7 Katedros aikštė iš pilies bokšto, fotografas S. Kolupaila, 1942 04 20

4.8 „Išvadavimo dienos“ šventė rekonstruotoje Katedros aikštėje, 1942

4.9 SS ir Policijos vado būstinė, dab. Gedimino pr. 12, 1944 m. liepos mėn.

4.10 Svarbūs svečiai iš Berlyno žvalgosi nuo Aukštutinės pilies vakarų bokšto (antras iš kairės – Vilniaus apygardos komisaras Hansas Christianas Hingstas, trečias iš kairės – Reicho okupuotųjų rytų kraštų ministerijos valstybės sekretorius Gustavas Meyeris), 1943 m. balandžio mėn.

4.11 Lietuvos Respublikos Ministras pirmininkas Antanas Merkys atidengia memorialinę lentą, pritvirtintą prie namo Pilies g., kuriame 1918 m. vasario 16-ąją buvo paskelbtas Lietuvos Nepriklausomybės aktas, 1940 02 16

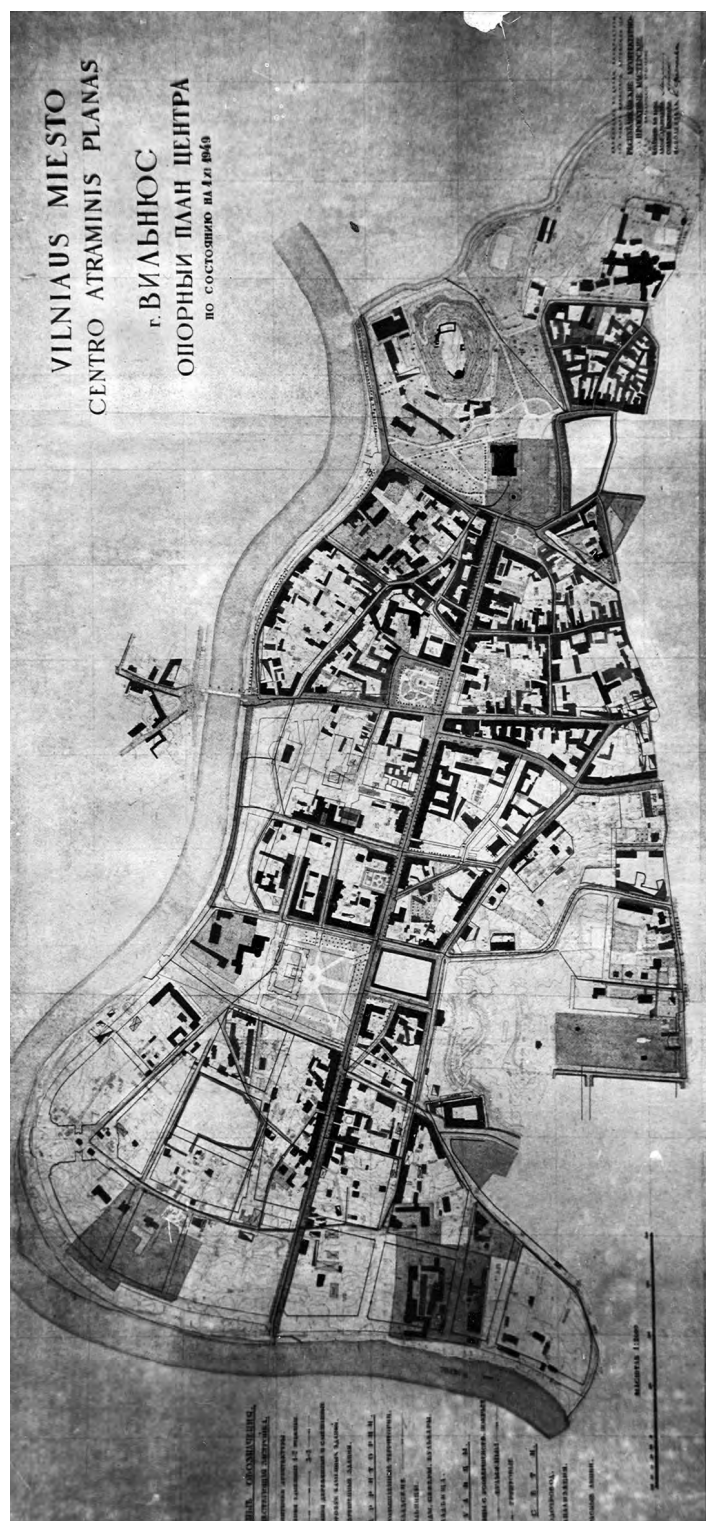
4.12 Ledo skulptūra „Marso vežimas“, skulptorius kapralas J. Edelbauer, atvirukas, 1942

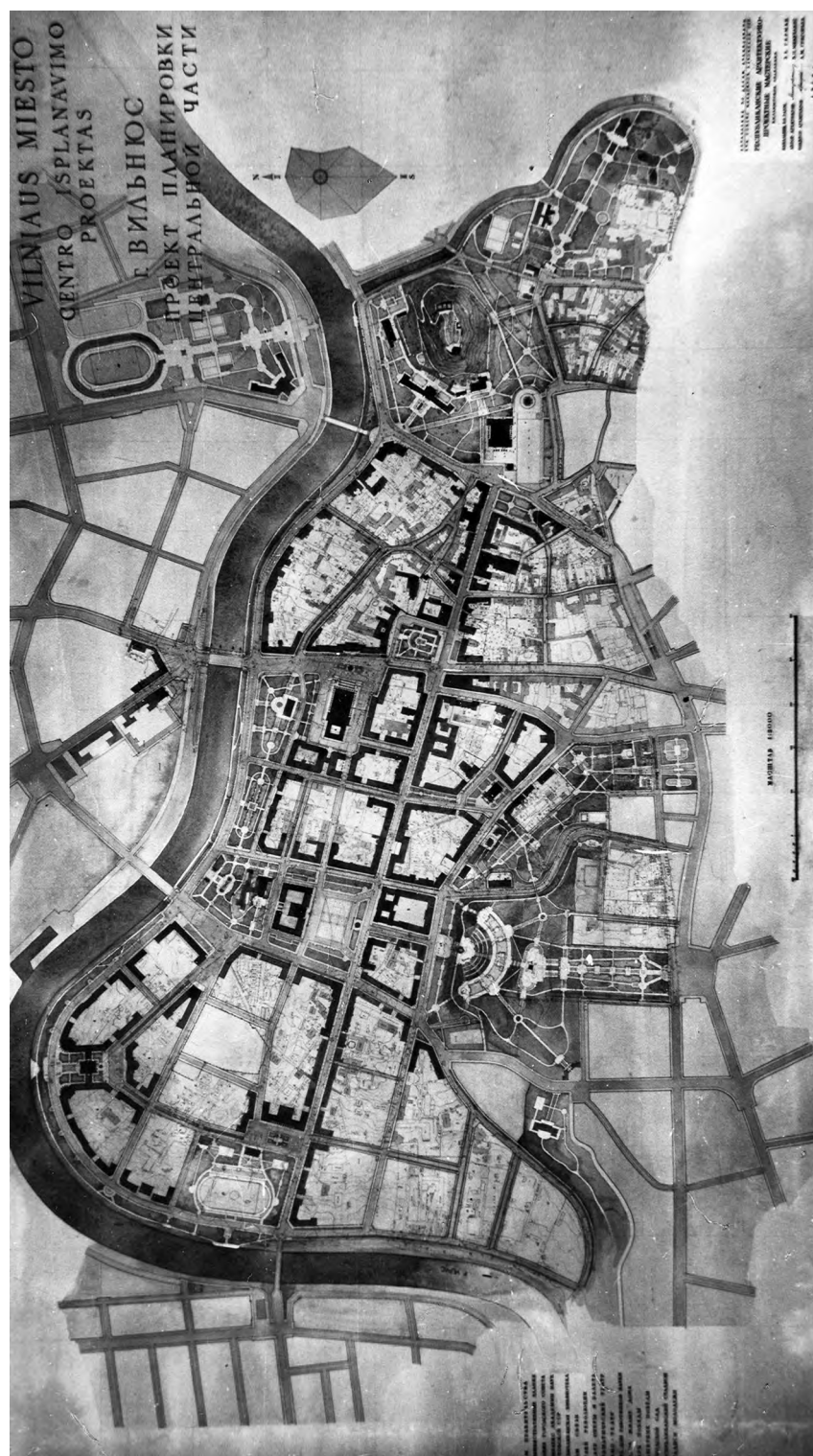
4.13 Šv. Kazimiero bažnyčios kupolo šalmas, pagal archit. J. Muloko projektą, 2006

5.1 Vilniaus miesto centro projektas,
architektai K. Biszewski, V. Mikučianis, 1945

5.2 Vilniaus miesto centrinės dalies detalaus plano aiškinamasis raštas, Vilniaus miesto centro atraminis planas (1949 m. situacija), 1949

5.3 Vilniaus miesto centrinės dalies detalaus plano aiškinamasis raštas, Vilniaus miesto centro suplanavimo projektas, 1949

5.4 Vilniaus miesto centrinės dalies detalaus plano aiškinamasis raštas, centrinės miesto dalies vizualizacija, 1949

5.5 Lenino paminklo Tarybų (dab. Lukiškių) aikštėje statyba, 1952

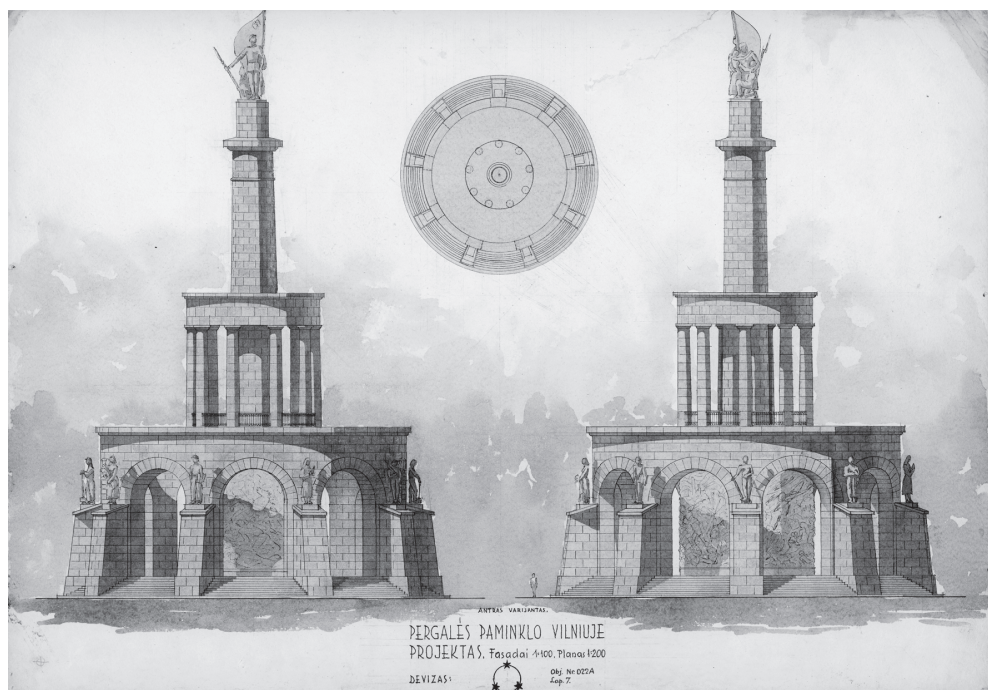
5.6 Vyriausybės rūmų Tarybų (dab. Lukiškių) aikštėje projektas, architektas V. Afanasjev, 1952

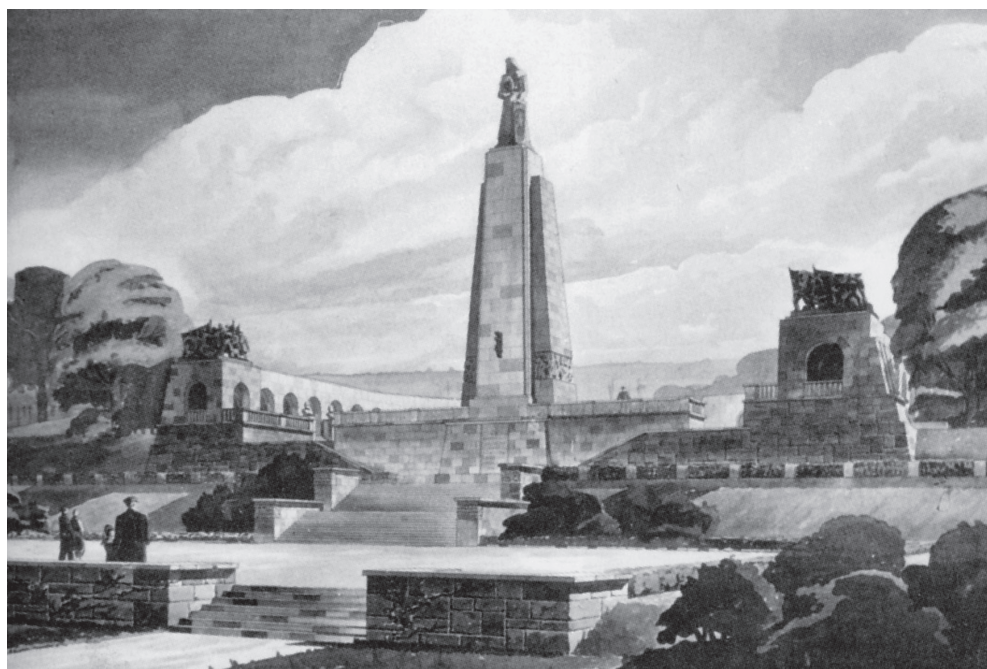
5.7 Vilniaus miesto generalinis planas, Vingio kultūros ir poilsio parko suplanavimo projektas, 1948

5.8 Jaunimo (dab. Bernardinų) sodas žvelgiant iš kino teatro „Vasara“, alėjos centre – Stalino paminklas, fotografas L. Morozov, 1957

5.9 Konkursinis Pergalės paminklo projektas, architektai O. Ivanova, L. Šreter, M. Savkevič, J. Grimiečinskaja, L. Lindrot (?), 1946–1947

5.10 Konkurisinis Pergalės paminklo projektas, architektai V. Anikin, I. Medvedev, V. Mikučianis, 1948

5.11 Konkurisinis Pergalės paminklo projektas, architektai V. Veselovskij, L. Kazarinskij, A. Kolosov, 1948

5.12 Centrinio Vilniaus ansamblio detalizavimo projektas, panoraminis naujosios ašies vaizdas, architektas V. Mikučianis, 1947

5.13 Dailės muziejaus pastatas ir Rotušės aikštės fragmentas. Priekyje – granitinis akmuo, žymintis, kad šioje vietoje bus pastatytas paminklas V. Mickevičiui-Kapsukui, 1959

5.14 Stoties aikštė, Vilnius, 1960

5.15 Vilniaus geležinkelio
stoties aikštė Stalino
laidotuvių dieną,
fotografas I. Fišer, 1953

5.16 Paminklas Tarybų Sąjungos didvyriui, Raudonosios armijos generolui Ivanui Černiachovskiui, fotografas A. Šestakov, 1947

5.17 Tarybų Sąjungos didvyrio, Raudonosios armijos generolo Ivano Černiachovskio mirties metinių minėjimas prie jo kapo, fotografas E. Šiško, apie 1947–1948

5.18 Tarybų Sąjungos didvyrio, Raudonosios armijos generolo Ivano Černiachovskio paminklas, skulptorius N. Tomskij, 1977

5.19 Ivano Černiachovskio paminklo postamento reljefas, skulptorius L. Golubovskij, 1950

5.20 Lenino aikštė, skulptorius N. Tomskij, architektas V. Mikučianis, fotografas Z. Kazėnas, atvirukas, 1974

5.21 Antakalnio sovietų karių memorialas, architektai L. Kazarinskij, A. Kolosov, 1951

2) Iliustracijų sąrašas

- 1.1 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklo nukėlimas, fotografas J. Buřhak, 1915, LDM, Fi-113
- 1.2 Šv. Jurgio (dab. Gedimino) prospektas, atvirukas, 1913, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/222
- 1.3 Nikolajaus (Žvėryno) tilto atidarymas, 1907, VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4508, l. 29a
- 1.4 Miesto teatro Vilniuje konkursinis projektas, architektas Cz. Przybylski, 1912, *Architektura i Budownictwo*, 1936, T. 12, Nr. 8–9–10, p. 274
- 1.5 Šv. Mikalojaus soboras (dab. Šv. Kazimiero bažnyčia), fotografas S. F. Fleury, 1900–1910, LNM, ATV 9312
- 1.6 Botanikos sodo vartai, atvirukas, 1911, VAA, f. 1019, ap. 11, b. 6801, l. 46
- 1.7 Teatro skveras (dab. Rotušės aikštė), fotografas J. Czechowicz, 1870–1880, VUB, F 82-878
- 1.8 Teatro skveras (dab. Rotušės aikštė), fotografas S. F. Fleury, 1903–1908, ATV 3219
- 1.9 Aukštutinės pilies bokštas, fotografas S. F. Fleury, apie 1896, LNM, INeg 683
- 1.10 Vartai į Pilies kalną, atvirukas, 1908, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/1036
- 1.11 Aukštutinės pilies griuvėsiai, 1904–1905, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/995
- 1.12 Šv. Michailo ir Konstantino cerkvė, atvirukas, 1913, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/971
- 1.13 Šv. Aleksandro Neviškio koplyčia Šv. Jurgio skvere (dab. Vinco Kudirkos aikštė), fotografas A. Cinowiec, 1890–1904, LDM, Fi-71
- 1.14 Generalgubernatoriaus rūmai, prieš 1897, IS PAN, R0000043175
- 1.15 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklo plokščių gabenimas Vilniaus gatvėmis, fotografas I. Serebrin, 1898, LDM, Fi-53
- 1.16 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklo statymas, fotografas A. Cinowiec, 1898, LDM, Fi-54
- 1.17 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklas, fotografas A. Cinowiec, 1900–1910, LNM, Ft 4163

- 1.18 Generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklo atidengimo iškilmės, A. Cinowiec, 1898, LDM, Fi-58
- 1.19 Laikraščio „Vilenskij vestnik“ pirmasis lapas generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo paminklo atidengimo dieną, *Виленский вестник*, 1898 11 08
- 1.20 Paminklas poetui Aleksandrui Puškinui, fotografas S. F. Fleury, 1900, LNM, INeg 625
- 1.21 Puškino skveras, atvirukas, apie 1903–1912, LLMA, f. 273, ap. 1, b. 40
- 1.22 Paskutinė Kaziuko mugė Katedros aikštėje, atvirukas, 1903–1904, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/258
- 1.23 Žemės ūkio paroda Katedros aikštėje, fotografas S. F. Fleury, 1891–1897, LNM, ATV 9338
- 1.24 Imperatorės Jekaterinos II paminklo statymas, fotografas A. Cinowiec, apie 1900–1903, LDM, Fi-70
- 1.25 Grupė žmonių prie Jekaterinos II paminklo, 1904, LDM, Fi-1705
- 1.26 Jekaterinos II paminklas ir jį supantis skveras Katedros aikštėje, atvirukas, 1909–1910, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/1035
- 1.27 Katedros aikštė, atvirukas, 1911, MAB retų spaudinių fondas, ATV-103/259
- 1.28 Eskizinis imperatorės Jekaterinos II paminklo atidengimo iškilmių dekoracijų projektas, 1903, LNM, AFP-2356-4
- 1.29 Jekaterinos II paminklo atidengimo iškilmės, fotografai L. Butkowski, M. Butkowski, 1904, MAB, Fg 1-1093-4
- 1.30 Leidinio „Imperatorė Jekaterina ir Vakarų kraštas. Imperatorės viešpatavimo reikšmė kraštui ir jos paminklas Vilniuje. Istorinė apžvalga“ (*Императрица Екатерина и Западный край. Значение царствования Императрицы для края и памятник ей в г. Вильне. Исторический очерк*), viršelis, sud. A. Vinogradov, 1904, MAB, 2-721693
- 1.31 Leidinio „Imperatorė Jekaterina ir Vakarų kraštas. Imperatorės viešpatavimo reikšmė kraštui ir jos paminklas Vilniuje. Istorinė apžvalga“ (*Императрица Екатерина и Западный край. Значение царствования Императрицы для края и памятник ей в г. Вильне. Исторический очерк*), priešlapis, sud. A. Vinogradov, 1904, MAB, 2-721693
- 2.1 Michailo Muravjovo paminklo postamentas, fotografas L. Siemaszko, apie 1915–1927, NAC, 1-U-7773

- 2.2 Hermannas Struckas, Herberto Eulenberg miniatiūros „Dingę paminklai Vilniuje. Vidurnakčio scena“ iliustracija, H. Struck, H. Eulenberg, *Skizzen aus Litauen, Weissrussland und Kurland*, Berlin, 1916
- 2.3 Nuimti Vilniaus bažnyčių ir cerkvių varpai, atvirukas, 1915, mylimasvilnius.wordpress.com/category/pirmas-pasaulinis-karas (žiūrėta 2015 08 25)
- 2.4 Vokietijos kariškiai žvalgosi po Vilnių nuo Aukštutinės pilies bokšto, 1915, www.wilnoteka.lt/pl/artykul/wrzesniowi-quotgosciequot (žiūrėta 2015 08 25)
- 2.5 Vokietijos kariškių ekskursija po Vilnių, 1915–1917, mylimasvilnius.wordpress.com/category/pirmas-pasaulinis-karas (žiūrėta 2015 08 25)
- 2.6 Zakreto (dab. Vingio) vokiečių karių kapinės, 1914–1918, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/1250
- 2.7 Zakreto (dab. Vingio) vokiečių karių kapinės, 1914–1917, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/1248
- 2.8 Miegantis liūtas Zakreto (dab. Vingio) vokiečių karių kapinėse, skulptorius G. Grassegger, 1917, alkas.lt/2011/07/25/apie-kapines-ir-akmenini-sarga (žiūrėta 2015 10 09)
- 2.9 Paminklas vokiečių ir rusų kariams Antakalnio karių kapinėse, architektas Dammeier, skulptorius R. E. Kuöhl, 1918, lt.wikipedia.org/wiki/Antakalnio_kapin%C4%97s (žiūrėta 2015 10 09)
- 2.10 Trijų Kryžių kalnas nuo Katedros aikštės, fotografai B. Zdanowska, E. Zdanowski, XX a. 4 deš., LDM, FiN-348
- 2.11 Kryžius, ženklinantis Lukiškių aikštėje nužudytų 1831 ir 1863 m. sukilimų dalyvių tariamo palaidojimo vietą ant Aukštutinės pilies kalno, architektas Antanas Vivulskis, fotografai B. Zdanowska, E. Zdanowski, 1938–1939, LDM, FiN-402
- 2.12 Darbininkas su vėliava (paminklo revoliucionieriams, kritusiems kovoje už Tarybų valdžią Vilniuje, modelis), skulptorius Rapolas Jakimavičius, 1919, LDM, S-910
- 2.13 Šv. Aleksandro Neviškio koplyčios griovimas (dab. Vinco Kudirkos aikštė), fotografas J. Buřhak, 1919, LDM, Fi-111
- 3.1 Vilniaus universiteto didysis kiemas prieš rekonstrukciją, fotografas J. Buřhak, iki 1923, IS PAN, R0000035130

- 3.2 Vilniaus universiteto didysis kiemas prieš rekonstrukciją, fotografas J. Bułhak, iki 1923, IS PAN, R0000035126
- 3.3 Vilniaus universiteto didysis kiemas po rekonstrukcijos, fotografas J. Bułhak, po 1923, IS PAN, R0000035122
- 3.4 Aušros vartai iš rytų pusės, po 1923, IS PAN, R0000043494
- 3.5 Heraldinis Lenkijos erelio reljefas rytiniame Aušros vartų fasade, skulptorius B. Bałzukiewicz, 1923, M. Kalamajska-Saeed, *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa, 1990, il. 23
- 3.6 Rotušės pastatas prieš rekonstrukciją, iki 1937, IS PAN, R0000035156
- 3.7 Šiaurės mugė Bernardinų sode (dešinėje – pagrindinis mugės paviljonas), architektas J. Łuczowski, fotografas L. Siemaszko, 1930 arba 1933, NAC, 1-G-5558
- 3.8 Šiaurės mugės vartai Bernardinų sode, 1930–1933, NAC, 1-G-5555
- 3.9 Aukštutinės pilies vakarų bokšto medinio antstato griovimas, fotografas J. Bułhak, 1930, IS PAN, R0000035070
- 3.10 Maršalo Józefo Piłsudskio širdies memorialas Rasų kapinėse, architektas W. Jastrzębowski, fotografas L. Siemaszko, atvirukas, 1936–1939, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/1255
- 3.11 Maršalo Józefo Piłsudskio širdies mauzolėjaus Rasų kapinėse projektas, architektas W. Jastrzębowski, 1936, AAN, f. Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci J. Piłsudskiego, ap. 108, l. 6
- 3.12 Maršalo Józefo Piłsudskio širdies mauzolėjaus Rasų kapinėse projektas, architektas W. Jastrzębowski, 1936, AAN, f. Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci J. Piłsudskiego, ap. 108, l. 12
- 3.13 Maršalo Józefo Piłsudskio širdies mauzolėjaus Rasų kapinėse projektas, architektas W. Jastrzębowski, 1936, AAN, f. Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci J. Piłsudskiego, ap. 108, l. 14
- 3.14 Konkursinis Katedros aikštės ir jos apylinkių sutvarkymo projektas (fragmentas), architektai K. Biszewski, Z. Wyszacki, 1936, LNM, AFP-2368
- 3.15 Katedros aikštė iš lėktuvo, 1919–1938, NAC, 1-U-7550
- 3.16 Katedros aikštės rekonstrukcijos maketas, architektai R. Gutt, S. Bukowski, L. T. Dąbrowski, 1938, *Architektura i Budownictwo*, 1938, Nr. 11–12, p. 371

- 3.17 Katedros aikštės rekonstrukcijos maketas, dailininkas L. Sleńdziński, 1937, *Architektura i Budownictwo*, 1938, Nr. 11–12, p. 373
- 3.18 Konkursinis maršalo Józefo Piłsudskio paminklo Vilniuje projektas, skulptoriai J. Reichert, F. Toth, K. Tołłoczko, 1938–1939, *Architektura i Budownictwo*, 1939 04 05
- 3.19 Konkursinis trijų prekybos mokyklų Vilniuje projektas (dab. Geležinio vilko g.), architektai J. Szanajca, W. Winkleri, 1939, *Bohdan Lachert, Józef Szanajca. Architektura*, kat. sud. Z. Gunaris, Wrocław, 1981, [b. p.]
- 3.20 Visuotinio taupomojo banko pastatas (dab. Gedimino pr. 12), architektai Z. Puget, J. Zorawski, 1937, *Architektura i Budownictwo*, 1938, Nr. 11–12, p. 396
- 3.21 Valstybinio banko pastatas (dab. Gedimino pr. 14), architektai S. Gałęzowski, J. Pankowski, 1938, *Architektura i Budownictwo*, 1938, Nr. 11–12, p. 393
- 3.22 Valstybinio banko pastatas (dab. Gedimino pr. 14), pagrindinis įėjimas ir horeljefas „Fortūna“, architektai S. Gałęzowski, J. Pankowski, skulptorius T. Godziszewski, 1938, *Architektura i Budownictwo*, 1938, Nr. 11–12, p. 394
- 3.23 Lenkijos radijo siunčiamoji stotis (dab. Liepkalnio g. 69), architektas A. Dygat, 1931, www.historiaradia.neostrada.pl/Stacja%20w%20Wilnie.html, www.zilionis.lt/history/index1.php (žiūrėta 2015 10 06)
- 3.24 Socialinio draudimo įstaigos būstinė (dab. Gedimino pr. 27), architektai S. Murczynski, J. Soltan, 1939, *Architektura i Budownictwo*, 1938, Nr. 11–12, p. 399
- 3.25 Paminklinė lenta su karališkuoju Stepono Batoro herbu ir užrašu „1578–1803–1919 Uniwersytet Stefana Batorego“, dailininkas F. Ruszczyc, skulptorius P. Hermanowicz, fotografas H. Poddębski, apie 1928, IS PAN, 0000148594
- 3.26 Paminklinės plokštės 1863 m. sukilimo aukų žūties vietai atminti postamentas Lukiškių aikštėje, 1921, IS PAN, R0000043268
- 3.27 Laikinasis obeliskas laisvės kariams Lukiškių aikštėje, fotografas W. Żyliński, XX a. 3 deš., NAC, 1-U-7774
- 3.28 Stanisławo Moniuszkos paminklas, skulptorius B. Bałzukiewicz, fotografas L. Wysocky, 1925, MAB retų spaudinių fondas, Atv-103/1259
- 3.29 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje brėžiniai, skulptorius Z. Pronaszko, 1922, VDA muziejus, A379-3

- 3.30 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje brėžiniai, skulptorius Z. Pronaszko, 1922, VDA muziejus, A379-5
- 3.31 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje atidengimo ceremonija, fotografas J. Bułhak, 1924, NAC, 1-U-7770
- 3.32 Potvynis Vilniuje, 1931, NAC, 1-G-4605-22
- 3.33 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinių projektų paroda, fotografas J. Bułhak, 1925–1926, LLMA, f. 43, a. 4, b. 102, l. 51
- 3.34 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius M. Lubelski, fotografas J. Bułhak, 1925–1926, LLMA, f. 43, a. 4, b. 102, l. 62
- 3.35 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius R. Jakimavičius, fotografas J. Bułhak, 1925–1926, LLMA, f. 43, a. 4, b. 102, l. 57
- 3.36 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius S. Szukalski, fotografas J. Bułhak, 1925–1926, LLMA, f. 43, a. 4, b. 102, l. 79
- 3.37 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas (detalė), skulptorius S. Szukalski, fotografas J. Bułhak, 1925–1926, LLMA, f. 43, a. 4, b. 102, l. 81
- 3.38 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius X. Dunikowski, 1931–1932, LNM, AFP-2369
- 3.39 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius X. Dunikowski, fotografas J. Bułhak, 1931–1932, NAC, 1-K-6334-4
- 3.40 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius A. Madeyski, 1931–1932, LNM, AFP-2366-3
- 3.41 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas (planas), skulptorius A. Madeyski, 1931–1932, LNM, AFP-2366-1
- 3.42 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius Cz. Przybylski, 1931–1932, LNM, AFP-2365-3
- 3.43 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas (planas), skulptorius Cz. Przybylski, 1931–1932, LNM, AFP-2365-2
- 3.44 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, skulptorius Cz. Przybylski, fotografas J. Bułhak, 1931–1932, LNM, NAC, 1-K-6334-1

- 3.45 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, architektas T. Tołwiński, 1931–1932, LNM, AFP-2365-5
- 3.46 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje konkursinis projektas, architektas T. Tołwiński, 1931–1932, LNM, AFP-2365-4
- 3.47 Konkursinis poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje projektas, skulptorius H. Kuna, 1931–1932, LNM, AFP-2364-2
- 3.48 Konkursinis poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje projektas (planas), skulptorius H. Kuna, 1931–1932, LNM, AFP-2364-1
- 3.49 Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo maketas Adomo Mickevičiaus gatvėje (dab. Gedimino pr.), skulptorius H. Kuna, www.madeinvilnius.com/lt/vilniaus-miesto-studija/vilniaus-idomybesi (žiūrėta 2015 10 06)
- 3.50 Lenkijos kariuomenės Pirmosios pėstininkų divizijos 25-osios metinės Vilniuje, Lukiškių aikštėje, fotografas W. Pikiel, 1939, NAC, 1-W-1150-13
- 3.51 Simbolinis katafalkas, mirus maršalui Józefui Piłsudskiui, fotografas W. Zakrzewski, 1935, NAC, 1-A-244-2
- 3.52 Žemės paėmimo ceremonija prie senos guobos (Tadeusza Kościuszkos g. 30 namo kieme), 1929, J. Surwiło, *Pamiętam Antokol: przechadzki po Wilnie*, Vilnius, 2005, p. 22
- 4.1 Vilniaus miesto statybos valdybos architektai V. Landsbergis-Žemkalnis, J. Dumnicki, Z. Czech, K. Biszewski, 1941, LLAA, f. 81, ap. 1, b. 1450
- 4.2 Vilniaus operos ir baleto teatro (centre) ir jo apylinkių maketas, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis, 1941, LLAA, f. 81, ap. 1, b. 3, l. 30
- 4.3 Vilniaus zonavimo brėžinys, Vilniaus generalinio plano dalis (1. Senamiestis; 2. Dabartinis miesto centras; 3. Būsimasis miesto centras; 4. Gyvenamieji kvartalai), architektai V. Landsbergis-Žemkalnis, J. Kobzakowski, J. Dumnicki, Z. Czech, K. Biszewski, W. Espenhan, 1943 m. gruodžio mėn., LLAA, f. 81, ap. 1, b. 1450, p. 69
- 4.4 Rotušės aikštė po rekonstrukcijos, fotografas J. Bułhak, 1944, LLAA, f. 81, ap. 1, b. 1450, p. 84
- 4.5 Napoleono (dab. Simono Daukanto) aikštė po rekonstrukcijos ir Nacionalsocialistų partijos būstinė, fotografas J. Bułhak, 1944, LLAA, f. 81, ap. 1, b. 1450, p. 81
- 4.6 Vilniaus apygardos komisaro vila Akmenų g., 1944, LLAA, f. 81, ap. 1, b. 1450, p. 83

- 4.7 Katedros aikštė iš pilies bokšto, fotografas S. Kolupaila, 1942 04 20, Valentino Gyljo kolekcija, Kaunas
- 4.8 Išvadavimo dienos šventė rekonstruotoje Katedros aikštėje, 1942, *Wilnaer Zeitung*, 1942 06 24
- 4.9 SS ir Policijos vado būstinė, dab. Gedimino pr. 12, 1944 m. liepos mėn., VVGŽM, 3323
- 4.10 Svarbūs svečiai iš Berlyno žvalgosi nuo Aukštutinės pilies vakarų bokšto (antras iš kairės – Vilniaus apygardos komisaras Hansas Christianas Hingstas, trečias iš kairės – Reicho okupuotųjų rytų kraštų ministerijos valstybės sekretorius Gustavas Meyeris), 1943 m. balandžio mėn., *Wilnaer Zeitung*, 1943 04 24
- 4.11 Lietuvos Respublikos Ministras pirmininkas Antanas Merkys atidengia memorialinę lentą, pritvirtintą prie namo Pilies g., kuriame 1918 m. vasario 16-ąją buvo paskelbtas Lietuvos Nepriklausomybės aktas, 1940 02 16, mylimasvilnius.lt/2015/02/16/laisves-svente-laisvame-vilniuje (žiūrėta 2015 10 06)
- 4.12 Ledo skulptūra „Marso vežimas“, skulptorius kapralas J. Edelbauer, atvirukas, 1942, LLMA, f. 273, a. 1, b. 44
- 4.13 Šv. Kazimiero bažnyčios kupolo šalmas, pagal archit. J. Muloko projektą, 2006, lt.wikipedia.org (žiūrėta 2015 10 06)
- 5.1 Vilniaus miesto centro projektas, architektai K. Biszewski, V. Mikučianis, 1945, VAA, ATD-285
- 5.2 Vilniaus miesto centrinės dalies detalaus plano aiškinamasis raštas, Vilniaus miesto centro atraminis planas (1949 m. situacija), 1949, VAA, f. 1011, ap. 5, b. 63
- 5.3 Vilniaus miesto centrinės dalies detalaus plano aiškinamasis raštas, Vilniaus miesto centro suplanavimo projektas, VAA, f. 1011, ap. 5, b. 63
- 5.4 Vilniaus miesto centrinės dalies detalaus plano aiškinamasis raštas, Centrinės miesto dalies vizualizacija, VAA, f. 1011, ap. 5, b. 63
- 5.5 Lenino paminklo Tarybų (dab. Lukiškių) aikštėje statyba, 1952, LCVA, A87-P621 a, b
- 5.6 Vyriausybės rūmų Tarybų (dab. Lukiškių) aikštėje projektas, architektas V. Afanasjev, 1952, *Literatūra ir menas*, 1952 06 29
- 5.7 Vilniaus miesto generalinis planas, Vingio kultūros ir poilsio parko suplanavimo projektas, 1948, VAA, f. 1011, ap. 5, b. 48

- 5.8 Jaunimo (dab. Bernardinų) sodas žvelgiant iš kino teatro „Vasara“, alėjos centre – Stalino paminklas, fotografas L. Morozov, 1957, LCVA, 1-00900
- 5.9 Konkursinis Pergalės paminklo projektas, architektai O. Ivanova, L. Šreter, M. Savkevič, J. Grimiečinskaja, L. Lindrot (?), 1946–1947, LNM, ATD-510-2
- 5.10 Konkursinis Pergalės paminklo projektas, architektai V. Anikin, I. Medvedev, V. Mikučianis, 1948, A. Mačiulis, *Permainingi metai: architekto užrašai*, Vilnius, 2008, p. 345
- 5.11 Konkursinis Pergalės paminklo projektas, architektai V. Veselovskij, L. Kazarinskij, A. Kolosov, 1948, *Švyturys*, 1949, Nr. 2, p. 16
- 5.12 Centrinio Vilniaus ansamblio detalizavimo projektas, panoraminis naujosios ašies vaizdas, architektas V. Mikučianis, 1947, Z. J. Daunora, S. Kirvaitienė, A. Vyšniūnas, *Vilniaus miesto vizualinio identiteto apsauga ir plėtros principai*, Vilnius, 2004, p. 87
- 5.13 Dailės muziejaus pastatas ir Rotušės aikštės fragmentas. Priekyje – granitinis akmuo, žymintis, kad šioje vietoje bus pastatytas paminklas V. Mickevičiui-Kapsukui, 1959, LCVA, 0-096541
- 5.14 Stoties aikštė, J. Maceika, P. Gudynas, *Vadovas po Vilnių*, Vilnius, 1960, p. 38–39
- 5.15 Vilniaus geležinkelio stoties aikštė Stalino laidotuvių dieną, fotografas I. Fišer, 1953, fotografo šeimos archyvas
- 5.16 Paminklas Tarybų Sąjungos didvyriui, Raudonosios armijos generolui Ivanui Černiachovskiui, 1947, skulptorius N. Tomskij, fotografas A. Šestakov, LCVA, 0-000368
- 5.17 Tarybų Sąjungos didvyrio, Raudonosios armijos generolo Ivano Černiachovskio mirties metinių minėjimas prie jo kapo, fotografas E. Šiško, apie 1947–1948, LCVA, 0-057683
- 5.18 Tarybų Sąjungos didvyrio, Raudonosios armijos generolo Ivano Černiachovskio paminklas, 1977, vilnius21.lt/isenivaizdai.php?g=4446314&t=1 (žiūrėta 2015 10 06)
- 5.19 Ivano Černiachovskio paminklo postamento reljefas, skulptorius L. Golubovskij, 1950, *Vilnius* (albumas), Vilnius, 1960, p. 45
- 5.20 Lenino aikštė, skulptorius N. Tomskij, architektas V. Mikučianis, fotografas Z. Kazėnas, atvirukas, 1974, FSA
- 5.21 Antakalnio sovietų karių memorialas, architektai L. Kazarinskij, A. Kolosov, 1951, old.kurier.lt/?r=13&a=2136 (žiūrėta 2015 06 10)

3) Disertacijoje naudojamų toponimų sąrašas

Dabartinis pavadinimas	1895–1915 m. oficialiojoje kalboje naudotas pavadinimas	1919–1939 m. naudotas pavadinimas	1939–1940 m. naudotas pavadinimas	1940–1941 ir 1944–1957 m. naudotas pavadinimas
Akmenų gatvė	–	Kamienna	Akmenų gatvė	Akmenų gatvė
Algirdo gatvė	Aleksandro gatvė / <i>Александровская улица</i>	Marszałka Piłsudskiego	Algirdo gatvė	Algirdo gatvė
Antakalnio gatvė	Antakalnio gatvė / <i>Антокольская улица</i>	Antokolska	Antakalnio gatvė	Antakalnio gatvė
Antakalnio kapinės	Antakalnio kapinės / <i>Антокольское кладбище</i>	Cmentarz Wojskowy	Antakalnio kapinės	Karių kapinės
Antakalnis (rajonas)	Antakalnis / <i>Антоколь</i>	Antokol	Antakalnis	Antakalnis
Antano Vivulskio gatvė	Tambovo gatvė / <i>Тамбовская улица</i>	Antoniego Wiwulskiego	Antano Vivulskio gatvė	Antano Vivulskio gatvė
Arsenalo gatvė	Antakalnio gatvė / <i>Антокольская улица</i>	Tadeusza Kościuszki	Tado Kosciuškos gatvė	Karolio Požėlos gatvė
Aukų gatvė	–	Ofiarna	Aukų gatvė	Kovotojų gatvė
Aušros Vartų gatvė	Aušros Vartų gatvė / <i>Островоротная улица</i>	Ostrobramska	Aušros Vartų gatvė	Maksimo Gorkio gatvė
Barboros Radvilaitės gatvė	Botanikos gatvė / <i>Ботаническая улица</i>	Królewska	Radvilaitės gatvė	Pionierių gatvė
Bernardinų sodas	Bernardinų sodas / <i>Бернардинский сад</i>	Ogród Bernardyński	Bernardinų sodas	Jaunimo sodas
Didžioji gatvė	Didžioji gatvė / <i>Большая улица</i>	Wielka	Didžioji gatvė	Maksimo Gorkio gatvė
Gedimino pilies kalnas	Pilies kalnas / <i>Замковая гора</i>	Góra Zamkowa	Gedimino pilies kalnas	Gedimino kalnas

Gedimino prospektas	Šv. Jurgio prospektas / <i>Георгиевский проспект</i>	Adama Miczkiewicza	Gedimino gatvė	Stalino prospektas
Geležinio Vilko gatvė	Tverės gatvė / <i>Тверская улица</i> (apytiksliai)	Tartaki (apytiksliai)	Lentpjūvių gatvė (apytiksliai)	Lentpjūvių gatvė (apytiksliai)
Jeruzalė (rajonas)	Kalvarija / <i>Кальвария</i>	Kalwarja	Kalvarijos ir Jeruzalė	Verkiai
Jogailos gatvė	Žandarmerijos skersgatvis / <i>Жандармский переулок</i>	Ulica Jagiellońska	Jogailos gatvė	Vinco Mickevičiaus-Kapsuko gatvė
Jokūbo Jasinskio gatvė	Jaroslavlio gatvė / <i>Ярославская улица</i>	Jakoba Jašínskiego	Jokūbo Jasinskio gatvė	Petro Cvirkos gatvė
Jono Basanavičiaus gatvė	Didžiosios Pohuliankos gatvė / <i>Большая Погулянская улица</i>	Wielka Pohulanka	Dr. Jono Basanavičiaus gatvė	Stalino gatvė, vėliau Jono Basanavičiaus gatvė
Juozo Tumo-Vaižganto gatvė	–	Montwiłowska	Juozo Tumo-Vaižganto gatvė	Lenino aikštė
Jurgio Savickio gatvė	–	Zaulek Montwiłowski	Juozapo Montvilos gatvė	Kražių skersgatvis
Kalvarijų gatvė	Kalvarijų gatvė / <i>Кальварская улица</i>	Kalwaryjska	Kalvarijų gatvė	Felikso Dzeržinskio gatvė
Karaliaus Mindaugo skveras	Veršynas / <i>Телятник</i>	Park Zamkowy arba Cielętnik	–	–
Katedros aikštė	Katedros aikštė / <i>Кафедральная площадь</i>	Plac Katedralny	Katedros aikštė	Gedimino aikštė
Klaipėdos gatvė	Gubernatoriaus gatvė / <i>Губернаторская улица</i>	Żeligowskiego	Klaipėdos gatvė	Klaipėdos gatvė
Liepkalnio gatvė	Aušros Vartų gatvė / <i>Островоротная улица</i>	Lipówka	Liepkalnio gatvė	Liepkalnio gatvė
Lukiškių aikštė	Lukiškių aikštė / <i>Лукишская площадь</i>	Plac Łukiszki, vėliau Plac Marszałka Piłsudskiego	Lukiškių aikštė	Tarybų, vėliau Lenino aikštė
M. K. Čiurlionio gatvė	Zakreto gatvė / <i>Закретная улица</i>	Zakretowa	M. K. Čiurlionio gatvė	M. K. Čiurlionio gatvė

Maironio gatvė	Aleksandro prospektas / <i>Александровский проспект</i>	Sw. Anny	Šv. Onos gatvė	Tiesos gatvė
Markučiai (rajonas)	Markučiai / <i>Маркуци</i>	Markucie	Markučiai	Markučiai
Mindaugo gatvė	Kaukazo gatvė / <i>Кавказская улица</i>	Juliusza Słowackiego	Mindaugo gatvė	Mindaugo gatvė
Mykolo Kazimiero Paco gatvė	Užnugario gatvė/ <i>Обозная улица</i>	Św. Piotra i Pawła	Šv. Petro ir Povilo gatvė	Traktorininkų gatvė
Muitinės gatvė	–	Wróblej	Žvirblių gatvė	Žvirblių gatvė
Naujamiestis (rajonas): 1) aplink Lukiškių aikštę 2) aplink Jono Basanavičiaus gatvę 3) aplink Naugarduko ir Algirdo gatves	1) Lukiškės / <i>Лукишки</i> 2) Pohulianka / <i>Погулянка</i> 3) Naujamiestis / <i>Новый город</i>	1) Łukiszki 2) Śródmieście 3) Trockie	1) Lukiškės 2) Kalniškės 3) Naujamiestis	Naujamiestis
Naujininkai (rajonas)	Naujasis pasaulis / <i>Новый мир</i>	Nowy Świat	1) Kaminai (dab. Brolių, Darbininkų, Kapsų g.) 2) Naujininkai (dab. Dzūkų, Panevėžio, Pelesos g.)	Naujininkai
Neris (upė)	Vilija / <i>Вилия</i>	Wilja	Neris	Neris
Pakalnės gatvė	Kareivių gatvė / <i>Солдатская улица</i> (apytiksliai)	Podgórna	Pakalnės gatvė	Pakalnės gatvė
Pamėnkalnio gatvė	Uosto gatvė / <i>Портовая улица</i>	Jakoba Jaśniewskiego	Uosto gatvė	Petro Cvirkos gatvė
Pilies gatvė	Didžioji gatvė / <i>Большая улица</i>	Zamkowa	Pilies gatvė	Maksimo Gorkio gatvė
Pylimo gatvė	Pylimo gatvė / <i>Завальная улица</i>	Zawalna	Pylimo gatvė	Komjaunimo gatvė
Rasų kapinės	Rasų kapinės /	Cmentarz Rossa	Rasų kapinės	Rasų kapinės

	<i>Кладбище Росси</i>			
Rotušės aikštė	Teatro skveras / <i>Театральный сквер</i>	Plac Ratuszowy	Rotušės aikštė	–
Rūdninkų gatvė	Rūdninkų gatvė / <i>Рудницкая улица</i>	Rudnicka	Rūdninkų gatvė	Rūdninkų gatvė
Savanorių prospektas	Provianto gatvė / <i>Провиантская улица</i>	Legionowa	Savanorių alėja	Tarybinės armijos alėja
Sereikiškių parkas	Botanikos sodas / <i>Ботанический сад</i>	Park im. Gen. L. Żeligowskiego	Maironio sodas	Jaunimo sodas
Sereikiškių parkas ties Gedimino pilies kalno papėde	Pilies skveras, vėliau Puškino skveras / <i>Замковый сквер</i> vėliau <i>Пушкинский сквер</i>	Park Zamkowy arba Cielętnik	Pilies sodas	Puškino sodas
Simono Daukanto aikštė	Rūmų aikštė, vėliau Muravjovo aikštė / <i>Дворцовая площадь</i> vėliau <i>Муравьевская</i> <i>площадь</i>	Plac Napoleona	Napoleono aikštė	Michailo Kutuzovo aikštė
Sodų gatvė	Sodų gatvė / <i>Садовая</i> <i>улица</i>	Sadowa	Sodų gatvė	Sodų gatvė
Stoties gatvė	Gostinnaja gatvė / <i>Гостинная улица</i>	Gościnna	Stoties gatvė	Stoties gatvė
Šiaulių gatvė	Žemaitijos gatvė / <i>Жмудская улица</i>	Dziśeńska	Žemaičių gatvė	Šiaulių gatvė
Šnipiškės (rajonas)	Šnipiškės / <i>Снипишки</i>	Śnipiszki	Šnipiškės	Šnipiškės
Šopeno gatvė	Šopeno skersgatvis / <i>Шопеновский переулок</i>	Szopena	Šopeno gatvė	Šopeno gatvė
Šv. Jono gatvė	Aprėiškimo gatvė / <i>Благовещенская улица</i>	Ulica Świętojańska	Šv. Jono gatvė	Balio Sruogos gatvė

Šv. Konstantino ir Michailo (Romanovų) cerkvės (Jono Basanavičiaus g. 27) vieta	Zakreto aikštė / <i>Закретная площадь</i>	–	–	–
Švarco gatvė	Švarco skersgatvis / <i>Шварцовый переулок</i>	Szwarcowy zaułek	Švarco gatvė	Senasis skersgatvis
Šventaragio gatvė	–	Św. Marii Magdaleny	Šv. Magdalenos gatvė	Juliaus Janonio gatvė
Švitrigailos gatvė	Orienburgo gatvė / <i>Оренбургская улица</i>	Śmigłego-Rydza	Švitrigailos gatvė	Vytauto Montvilos gatvė
Tado Kosciuškos gatvė	Antakalnio gatvė / <i>Антокольская улица</i>	Tadeusza Kościuszki	Tado Kosciuškos gatvė	Tado Kosciuškos gatvė
Taraso Ševčenkos gatvė	Suzdalės gatvė / <i>Суздальская улица</i>	Szeptyckiego	Mortos Mindaugienės gatvė	Taraso Ševčenkos gatvė
Taurakalnis (rajonas)	Liuteronų kapinės / <i>Лютеранское кладбище</i>	Góra Bouffałowa	Taurakalnis	Taurakalnis
Tilto gatvė	Tilto gatvė / <i>Мостовая улица</i>	Mostowa	Tilto gatvė	Tilto gatvė
Trakų gatvė	Trakų gatvė / <i>Трокская улица</i>	Trocka	Trakų gatvė	Trakų gatvė
Užupis (rajonas)	Užupis / <i>Заречье</i>	Zarzecze	Užupis	Užupis
Vasario 16-osios gatvė	Kazanės gatvė / <i>Казанская улица</i>	3-ego Maja	Vasario 16-osios gatvė	Liepos 21-osios gatvė
Vilnia (upė)	Vileika / <i>Вилейка</i>	Wilenska	Vilnelė	Vilnelė
Vilniaus gatvė	Vilijos gatvė / <i>Вилейская улица</i>	Wilenska	Vilniaus gatvė	Liudo Giros gatvė
Vinco Kudirkos aikštė	Šv. Jurgio skveras / <i>Георгиевский сквер</i>	Plac Orzeszkowej	Ožėškienės aikštė	Ivano Černiachovskio aikštė
Vingio parkas	Zakretas (miškas) / <i>Закрет</i>	Zakret	Užvingis	Vingis
Vytenio gatvė	Archangelsko gatvė / <i>Архангельская улица</i>	Piłsudskiego	Vytenio gatvė	Vytenio gatvė

Vokiečių gatvė	Vokiečių gatvė / <i>Немецкая улица</i>	Niemiecka	Vokiečių gatvė	Muziejaus gatvė
Žaliasis tiltas	Žaliasis tiltas / <i>Зелёный мост</i>	Most Zielony	Žaliasis tiltas	Felikso Dzeržinskio tiltas
Žvėrynas (rajonas)	Žvėrynas arba Aleksandrija / <i>Зверинец</i> arba <i>Александрия</i>	Zwierzyniec	Žvėrynas	Žvėrynas
Žvėryno tiltas	Nikolajaus tiltas / <i>Николаевский мост</i>	Most Zwierzyniecki	Žvėryno tiltas	Žvėryno tiltas

POLITINĖS GALIOS SIMBOLIAI VILNIAUS VIEŠOJOJE ERDVĖJE 1895–1953 metais

Santrauka

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę ir atsiradus galimybei revizuoti šalies istoriją, formuoti naują jos įvaizdį, institucijos ir piliečiai natūraliai ėmė orientuotis į tai, kas buvo prarasta / atimta – į nepriklausomą tarpukario Lietuvos Respubliką, sukurtą pagal tautinės valstybės modelį. Iki tol marginalizuojama ir slepiama istorinė atmintis buvo reabilituota ir ėmė radikaliai ir greitai keisti sovietinį istorinį pasakojimą. Siekiant kolektyvinę bendruomenės atmintį bei idealus išreikšti visiems tos bendruomenės nariams perskaitomais vaizdais ir įtvirtinti tautinį istorinį naratyvą, kilo poreikis pašalinti sovietinio didžiojo pasakojimo ženklus, pagerbti ir įvaizdinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK), XX a. pradžios Nepriklausomybės kovų ir pokario partizaninio judėjimo įvykius bei herojus.

Pirmieji bandymai naujai įamžinti atkurtos valstybės istorinį pasakojimą kėlė gyvą visuomenės susidomėjimą ir rimtas diskusijas. Tačiau netrukus įamžinimo projektai ėmė strigti, atsivėrė neperžengiamas plyšys tarp profesionalų kuriamų vizijų ir užsakovų lūkesčių.

Kuriant šiuolaikinius simbolinius ženklus kylančios problemos paskatino gilintis į jų užsakovų bei vykdytojų intencijas, aiškintis, kas sudaro įamžinimo objektų tikslinę auditoriją, kokiais motyvais ir kriterijais remiantis formuojamos simbolinės atminties vietos, kokiais būdais idėjos yra įvaizdinamos viešojoje erdvėje. Disertacijoje atsakymų į šiuos klausimus ieškoma atsigręžiant į praeitį – aiškinantis, kodėl XIX a. pradžioje Vakarų pasaulyje ir XIX a. pabaigoje Vilniuje kilo poreikis statyti paminklus, kaip tai siejasi su modernios visuomenės valdymo mechanizmų raida, analizuojant modernaus Vilniaus viešosios erdvės transformacijas 1895–1953 m. ir tiriant jų priežastis. Intensyvi politinių valdžių kaita – 1895–1953 m. pasikeitė devyni politiniai režimai – sąlygojo dažnus miesto istorijos perrašymus ir viešosios erdvės simbolinius perprasminimus. Naujos reikšmės buvo perteikiamos vykdant urbanistinius miesto pertvarkymus, perkeltant centrą, statant paminklus, memorialus ir ideologiškai reikšmingus pastatus. Jas įtvirtinti buvo bandoma rengiant politinius ritualus, keičiant miesto gatvių pavadinimus ir dekoruojant jas politine simbolika.

TEORINĖS TYRIMO PRIELAIDOS IR SVARBIAUSIOS SĄVOKOS

Disertacijos teoriniai instrumentai yra perimti iš Ernesto Gellnerio, Benedicto Andersono, Paulo Ricoeuro nacionalizmo ir atminties studijų. Pasak jų, simbolinio viešosios erdvės ženklinimo praktikos sietinos su modernių nacionalinių valstybių raida. Nacionalizmas, kaip politinis principas, remiasi prielaida, kad bendra kultūra yra pagrindinė socialinė (simbolinė) jungtis tarp

vienos nacionalinės valstybės piliečių. Tad nacionalinė valstybė imasi savikūros – tautinės kultūros ir istorijos formuotojos arba įsivaizduojamos nacionalinės bendruomenės konsolidatorės vaidmens. Jos sukurtas istorinis pasakojimas legitimuoja esamą valdžią ir ideologiją, o naujos tradicijos, įamžinimo ženklai, politiniai ritualai ir švietimas formuoja unifikuotą daugiatautės valstybės piliečių tapatybę. Vakarų nacionalinių valstybių politinės raidos tyrėjų suformuluota atminties politikos tyrimo metodika tinka visoms modernių laikų imperijoms, taip pat Rusijos imperijai ir Sovietų sąjungai.

Tyrimė *istorija* suprantama kaip dinamiškas, dominuojančios galios poreikius atliepiantis ir jos konstruojamas bei rekonstruojamas pasakojimas (Haydenas White'as). Kiekvienas politinis režimas siekia sukurti savo *didįjį pasakojimą*, kuris demonstruotų visuomenei jos egzistavimą legitimuojantį didį sumanymą (Jeanas-François Lyotard'as). Greta *didžiojo* tyrimė vartojamas *mažojo pasakojimo* terminas, kuris suprantamas kaip galios atžvilgiu nedominuojančiai nacionalinei grupei svarbus istorinis naratyvas. Istorija tyrimė suvokiama kaip pagrindinė atminties politikos įgyvendinimo priemonė, padedanti prisiminti arba užmiršti tam tikrus praeities įvykius. Tuo tarpu *atminties politika* suprantama kaip instrumentas, kuris padeda galia disponuojantiems politikams formuoti didžiojo pasakojimo turinį ir kolektyvinę gyventojų atmintį bei tapatybę, arba manipuluoti jų atmintimi.

Galios terminas disertacijoje naudojamas kaip hierarchiškai aukštesnė (politinė) valdžia ir kontrolė, kaip primetamos tiesos diskursas arba brutalus dominavimas.

Valstybės institucijų inicijuojamas, jų finansuojamas ir / arba su jų žinia vykdomas miesto erdvių įprasminimas tyrimė vadinamas miesto viešosios erdvės *politiniu ženklinimu* (Claude'as Lévi-Straussas), o vietos, kuriose vykdomos arba planuojamos vykdyti politinio ženklinimo praktikos, – *simbolinėmis vietomis*. *Ženklas* (angl. *marker*) disertacijoje suprantamas kaip viešosios erdvės priklausomybę demonstruojantis indikatorius. *Viešosios erdvės priklausomybė*, arba *viešosios erdvės kolonizavimas*, tai miesto vietos pasisavinimas per ideologizuotą ženklinimą.

Viešosios erdvės priklausomybę demonstruojantys ženklai apibūdinami kaip *inkliuzyviniai* arba *ekskliuzyviniai*. Inkliuzyviniai ženklai yra atpažįstami ir nesukelia „kitiems individams“ tapatinimosi problemų, tuo tarpu ekskliuzyviniai ženklai apriboja „kitų“ tapatinimosi galimybes, yra jiems nesuprantami, neprieinami arba atmestini.

Atminties vietų (pranc. *les lieux de mémoire*, Pierre'as Nora) sąvoka disertacijoje naudojama su išlygomis. Atminties vieta įprastai vadinama vieta, su kuria tapatinasi dauguma valstybės gyventojų. Tiriamojo laikotarpio Vilniuje kolektyvinė miestiečių atmintis ir vyraujantis didysis pasakojimas dažniausiai nesutapdavo. Didįjį pasakojimą formuodavo politinės valdžios atstovai,

kurie paisydavo šiam miestui istoriškai svetimų, Vilnių inkorporavusių valstybių ideologijos ir politinių interesų.

TYRIMO OBJEKTAS

Tyrimo objektas yra Vilniaus viešosios erdvės modernaus politinio ženklavimo istorija 1895–1953 m. Laikotarpis apima tris ilgesnius periodus, kurių metu dominavę politiniai režimai paliko giliai į miesto audinį įsispaudusių ženklų – tai vėlyvoji Rusijos imperija (1895–1915), tarpukario Lenkijos Respublika (1919–1939) ir pokario Sovietų Sąjunga (1944–1953), – bei šešis trumpus tranzitinius periodus, kurių metu planuotų stambesnių pertvarkymų nebuvo spėta įgyvendinti – tai kaizerinė Vokietija (1915–1919), Lietuvos Sovietų Respublika ir Litbelas (1920), Lietuvos Respublika (1920 ir 1939–1940), Sovietų Sąjunga Antrojo pasaulinio karo metais (toliau – II PK) (1940–1941) ir nacistinė Vokietija (1941–1944).

Tyrimas apima įgyvendintus ir neįgyvendintus viešosios erdvės ženklavimo projektus, legitimavusius politinę valdžią atskirais aptariamojo laikotarpio etapais. Disertacijoje siekiama išryškinti politinės galios simbolių kaitos dinamiką, tad joje taip pat aptariami skirtingų ideologijų susidūrimai, sąlygoję priešiškus didžiųjų pasakojimų ženklų naikinimą. Atskirais atvejais pristatomi mažųjų istorinių pasakojimų ženklavimo projektai, papildantys ideologijų susidūrimo naratyvą.

Disertacijoje analizuojamos šios politinio ženklavimo praktikos:

- **Materialiniai ženklai:** urbanistiniai miesto pertvarkymai (pvz., naujo miesto centro formavimas) ir jų projektai, paminklų, memorialų ir ideologiškai reikšmingų pastatų statyba ir projektai;
- **Simboliniai ženklai:** materialinių ženklų projektų konkursai, nacionalinių ir / ar valstybinių simbolių (vėliavos, herbo) demonstravimas, toponimų ir pastatų funkcijų keitimas, proginiai tekstai ir tekstai apie Vilnių, padedantys teisingai perskaityti politinius ženklus;
- **Ritualai:** masiniai renginiai (eisenos, mitingai, paminklų atidengimo ceremonijos) bei jų apipavidalinimas (politinių lyderių atvaizdai ir politinė simbolika).

TOPOGRAFINĖS TYRIMO RIBOS

Tyrimas sutelktas į dabartinio Vilniaus miesto centro ribose esančią teritoriją. Daugiausiai dėmesio disertacijoje skiriama šioms vietoms: Katedros aikštei ir jos apylinkėms, Aukštutinei piliai ir kalnui, Simono Daukanto aikštei, Rotušės aikštei, Aušros vartams, Gedimino prospektui,

Vinco Kudirkos aikštei ir Lukiškių aikštei. Miesto centro ribos tyrime peržengiamos tais atvejais, kai reikšminga politinio ženklavimo praktika būdavo perkeliama į priemiestį.

CHRONOLOGINĖS TYRIMO RIBOS

Tyrimo objektas yra modernus politinio viešosios erdvės ženklavimo fenomenas ir jo raiška Vilniuje, tad tiriamojo laikotarpio pradžia siejama su pirmųjų modernių simbolinių ženklų atsiradimu šiame mieste. Nors Šiaurės Vakarų krašto (toliau – ŠVK) XIX a. istorijos periodizacijoje įprasta esminį imperijos politikos lūžį sieti su posukiliminiu laikotarpiu (nuo 1863 m.), Vilniaus viešosios erdvės istorijoje politinis ženklavimas moderniomis formomis ėmė reikštis ir plisti tik XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje. Būtent tuomet Vilniuje buvo pradėti kurti modernūs, sekuliarūs-skulptūriniai įamžinimo ženklai – figūriniai paminklai (1895 m. pradėtas statyti generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo (*Мухомилъ Муравьевъ*, 1796–1866) paminklas).

Tiriamojo laikotarpio pabaiga sutampa su istoriografijoje įprasta 1953 m. riba, kuri skiria stalinizmo ir destalinizacijos eras. Stalino mirtis tik sąlyginai laikytina lūžio tašku Sovietų Sąjungos istorijoje. Postalininiame Vilniuje galima stebėti persipinant ir inertiškus, retrogradinius reiškinius, ir radikaliai naujos stiliškos bei turinio projektų realizacijas. Renkantis tiriamojo laikotarpio baigiamąją ribą orientuotasi į 1953 m. kaip į žyminčius politinių orientyrų pokyčius ir dalinės totalitarinio režimo liberalizacijos pradžią, lėmusią naujų simbolinio ženklavimo praktikų atsiradimą.

TYRIMO TIKSLAS IR UŽDAVINIAI

Tyrimo tikslas yra išanalizuoti modernias, politinę ideologiją pagrįstas simbolinio ženklavimo praktikas, kurios buvo taikomos 1895–1953 m. Vilniaus miesto centro viešojoje erdvėje, ir atskleisti jų priežastis, pobūdį bei kaitą.

Tyrimo uždaviniai:

1. Rekonstruoti centrinių Vilniaus viešųjų erdvių 1895–1953 m. kaitos istoriją.
2. Nustatyti politines, ekonomines ir kultūrines simbolinių ženklų atsiradimo ir naikinimo priežastis bei aplinkybes.
3. Aptarti užsakovų (politinio elito) ir vykdytojų (kultūrinio elito, t. y. skulptorių ir architektų) vaidmenis simbolinių ženklų atsiradimo ir naikinimo procese.

4. Įvertinti skirtingų politinių režimų taikytų miesto viešosios erdvės ženklavimo strategijų efektyvumą, t. y. išanalizuoti, kokį poveikį šis ženklavimas padarė fiziniam miesto paveldui ir jo įvairdžiui.
5. Palyginti skirtingų politinių režimų taikytas miesto viešosios erdvės ženklavimo strategijas ir nustatyti pastovius ir kintančius šių strategijų elementus (vietas, istorinius naratyvus, formas).

GINAMIEJI TEIGINIAI

1. Įgyvendintų ir neįgyvendintų politinių Vilniaus simbolinio ženklavimo projektų turinį ir pobūdį lėmė dominuojančios politinės valdžios diktuojamas didysis pasakojimas ir Vilniaus reikšmė jame. Įgyvendintų projektų mastą sąlygojo konkretaus laikotarpio Vilniaus ir miestą inkorporavusių šalių politinė bei ekonominė padėtis.
2. Vilniaus viešosios erdvės simbolinio ženklavimo projektai buvo ne miesto gyventojų daugumos, o politinės galios požiūriu dominuojančios mažumos savastis. Jų paskirtis buvo simboliškai demonstruoti politinės galios hegemoniją pasisavintame mieste.
3. Pagrindinės 1895–1953 m. Vilniaus viešosios erdvės ženklavimo strategijos buvo: 1) kolonizavimas, t. y. ekskliuzyvinių dominuojančios politinės galios ženklų įkurdinimas istorinėse miesto atminties vietose; 2) konsolidavimas, t. y. inkliuzyvinis istorinių miesto atminties vietų ir objektų puoselėjimas ir aktualizavimas. Vilniuje buvo įgyvendinamos tipiškos kiekvieno politinio režimo visuotinai taikytos strategijos.
4. Vilniaus viešojoje erdvėje simboliškai buvo įprasminėti dviejų tipų naratyvai. Didieji nacionaliniai pasakojimai rėmėsi kultūros, šlovingos praeities ir naujosios galios (pažangos ir progreso) diskursais. Sovietinis pasakojimas buvo vystomas pergalės II PK, Vilniaus grąžinimo Lietuvai, socialistinės revoliucijos ir sovietinės valdžios diskursų pagrindu.
5. Minimaliai keitėsi politinio ženklavimo vietų dislokacija – naujam ideologiniam diskursui dažniausiai buvo pritaikomos anksčiau simbolinį krūvį įgijusios ir miestiečiams žinomos vietos. Tokiu būdu buvo stiprinamas dominuojantis didysis pasakojimas ir nukonkuruojamas anksčiau toje vietoje įvairdintas pasakojimas.
6. Tik Vilniaus lenkų bendruomenė sugebėjo išlaikyti savo mažojo nacionalinio pasakojimo įamžinimo praktikų tęstinumą. Jis buvo plėtojamas net varžančiomis aplinkybėmis, paraleliai oficialiajam imperijos, Vilnių okupavusių vokiečių ar sovietų pasakojimui. Tarpukariu šis pasakojimas sutapo su politinės valdžios didžiuoju pasakojimu. Jo įamžinimo darbai buvo nutraukti po II PK.
7. 1895–1953 m. Vilniuje įgyvendinti politiniai viešosios erdvės ženklavimo projektai nepajėgė radikalai pakeisti miestovaizdžio, didžioji politinio ženklavimo objektų dalis

buvo netrukus sunaikinta. Kai kurie simboliniai ženklai prigijo ir buvo arba integruoti į miesto urbanistinį audinį, arba tebefunkcionuoja kaip konkuruojančių atminčių vietos.

TYRIMO AKTUALUMAS IR NAUJUMAS

Šis tyrimas – tai pirma sistemiška XIX a. pab.–XX a. vid. Vilniaus viešosios erdvės politinio ženklinimo istorijos analizė, išsamiai pristatanti intensyvios politinės kaitos materialinius ir simbolinius miesto erdvės savinimosi projektus. Darbas aktualus ir naujas keliais aspektais:

- Skirtingų politinių režimų taikytų miesto viešosios erdvės ženklinimo strategijų palyginimas yra nauja prieiga, leidžianti atskleisti strategijų veikimo mechanizmus, išryškinti jų lokalinius ypatumus ir analogijas su kitose šalyse ir kituose tos pačios šalies miestuose vykusiais procesais;
- Įvairių simbolinio ženklinimo faktorių – ideologinių, ekonominių, demografinių ir kultūrinių aplinkybių, užsakovų ir vykdytojų santykių – kompleksinis tyrimas išplečia matymo lauką ir leidžia apjungti žinias iš įvairių istorijos sričių;
- Disertacija yra reikšmingas indėlis į atminties politikos tyrimus, kurie iki šiol nesirėmė urbanistikos ir skulptūros paveldu.
- Tyrimo rezultatai atskleidžia nepakankamą pereinamųjų Vilniaus istorijos laikotarpių ištirtumą, siūlo naujas įžvalgas ir skatina revizuoti iki šiol atliktus tyrimus.
- Tyrimo eigoje sukaupta ir į naratyvą integruota gausi ir didele dalimi nauja faktografinė ir ikonografinė medžiaga žadina istorinę vaizduotę ir gali inspiruoti nuodugnesnius Vilniaus miesto istorijos tyrimus.

METODAI

Teorinis tyrimo pagrindas yra nacionalizmo ir atminties konceptai. Aiškinantis politinio ženklinimo fenomeno atsiradimo priežastis ir praktikavimo mechanizmus remtasi klasikinėmis Ernesto Gellnerio ir Benedicto Andersono suformuluotomis nacionalizmo kilmės ir veikimo logikos įžvalgomis. Simbolinio viešosios erdvės užvaldymo mechanizmai analizuojami taikant Paulo Ricoeuro, Johno R. Gilliso, Jay Winterio atminties bei Anthony D. Smitho, Rogerso Brubakerio ir Frederico Cooperio tapatybės tyrimo metodus.

Okupacinių režimų praktikuotą simbolinį miesto erdvių užvaldymą leido interpretuoti pokolonijinių studijų tyrimo metodas, tiesa, taikomas su išlygomis. Vilniuje taikyta kolonijinė politika daugeliu atvejų skyrėsi nuo taikytosios Vakarų valstybių kolonijose. Nepaisant to, tyrimui buvo aktualus galios ir dominavimo bei vietinės ir atvežtinės kultūros santykio klausimas, centro ir periferijos skirties analizė.

Konkrečių artefaktų metodologiniu tyrimo pagrindu pasirinkta socialinė dailėtyra. Vilniaus viešosios erdvės politinio ženklinimo atvejai aptariami pasitelkiant politinį, socialinį, kultūrinį bei ekonominį jų atsiradimo kontekstą, analizuojamas užsakovo ir vykdytojo santykis, bandoma apibūdinti paminklo funkcionavimą visuomenėje. Socialinės dailėtyros nuostatos derinamos su tradicine faktografinė praeities įvykių analize ir ikonografinė analize.

Lyginamosios analizės metodas nuosekliai taikomas gretinant skirtingų politinių režimų toje pačioje erdvėje – Vilniaus mieste – naudotas viešosios erdvės ženklinimo strategijas. Kitų miestų pavyzdžiai aptariami tik atskirais atvejais.

LITERATŪROS IR TYRIMO IŠTEKLIŲ APŽVALGA

Visą darbe naudojamą literatūrą galima suskirstyti į keletą pagrindinių grupių. Čia paminėtos tik svarbiausios publikacijos.

Didelę dalį su politinės ideologijos raiška viešojoje erdvėje susijusios mokslinės literatūros sudaro totalitarinių valstybių meno ir architektūros tyrimai, pvz., Bertholdo Hinzo „Art in the Third Reich“ (1975), Boriso Groyso „Gesamtkunstwerk Stalin“ (1988) ir daugelis vėliau publikuotų tyrimų, kurie pasiūlė Vokietijos ir Sovietų Sąjungos režimų Vilniuje taikytų viešosios erdvės savinimosi strategijų metodologines tyrimo gaires.

Antroji naudotos literatūros grupė – užsienio tyrėjų Vakarų paminklų ir memorialų studijos. Tarp šių leidinių išskirtina Horsto Woldemaro Jansono „19th Century Sculpture“ (1985), kurioje pirmą kartą buvo apibūdinti modernių paminklų bruožai, tiriamos jų atsiradimo priežastys. Sergiuszo Michalskio monografija „Public Monuments. Art in Political Bondage 1870–1997“ (1998) buvo svarbi kaip visą paminklų raidos istoriją aprėpianti studija. Atskirą šaką sudaro XX a. karų, ypač Pirmojo pasaulinio karo (toliau – I PK), memorialų ir kapinių tyrimai, pvz., straipsnių rinkinys „War and Remembrance in the Twentieth Century“ (sud. J. Winter, E. Sivan, 1999). Juose atskleidžiami išplėtotų atminties kampanijų užsakovų motyvai, akcentuojama tikslinė jų auditorija ir besikeičiantys naratyvai.

Trečioji literatūros grupė – nacionalinių Rytų ir Vidurio Europos valstybių tapatumo ir jo raiškos per dailę bei architektūrą tyrimai. Ypač aktualios rekonstruojant ir kontekstualizuojant Vilniuje taikytas simbolinio ženklinimo strategijas buvo Aleksejaus Sviatoslavskio monografija „История России в зеркале памяти. Механизмы формирования исторических образов“ (2013), Agnieszkos Chmielewskos monografija „W służbie państwa, społeczeństwa i narodu. „Państwowotwórczy“ artyści plastycy w II Rzeczypospolitej“ (2006), Iwonos Lubos monografija „Duch romantyzmu i modernizacja. Sztuka oficjalna Drugiej Rzeczypospolitej“ (2012) ir Thomaso M. Bohno studija apie sovietinio Minsko statybas ketvirtajame ir penktajame

dešimtmetyje „Minsk – Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945“ (2008).

Ketvirtoji disertacijoje naudotos literatūros grupė yra Lietuvos monumentaliosios dailės, architektūros ir viešojoje erdvėje išreikštos atminties politikos tyrimai. Giedrės Jankevičiūtės straipsniai ir jos monografija „Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940“ (2003) bei Lietuvos istorikų atliktos Vilniaus, Šiaulių, Klaipėdos viešųjų erdvių užvaldymo atvejų studijos pasiūlė socialinės dailėtyros ir atminties studijų metodų taikymo gaires. Be to, Dangiario Mačiulio Vilniaus viešųjų erdvių „lietuvinimo“ kampanijos 1939–1940 m. tyrimai suteikė faktografinės informacijos (pvz., 1939-ieji: lietuviai „atranda“ Vilnių, arba kolektyvinės atminties erdvės kūrimas atgautoje sostinėje, straipsnių rinkinyje *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, 2010). Tiriant Vilniaus sovietinimo politiką svarbiu atspirties tašku buvo Rasos Čepaitienės straipsniai (pvz., „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje: Minsko ir Vilniaus atvejai, straipsnių rinkinyje *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo*, sud. A. Nikžentaitis, 2011), kuriuose gilinamasi į šio fenomeno teorines prielaidas ir tyrimo galimybes.

Smulkesnis Vilniaus viešosios erdvės politinio ženklinimo tyrimų laukas apima atskirus objektus arba jų grupes: tyrinėjami paminklai (pvz., Henrykos Ilgiewicz (Lietuva), Jelenos Karpovos (*Елена Карпова*, Rusija), Piotro Paszkiewicziaus (Lenkija), Józefo Poklewskio (Lenkija) tekstai), architektūra ir urbanistika (pvz., Nijolės Lukšionytės-Tolvaišienės monografija „Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje“, 2000; Vytauto Jogėlos, Elmanto Meilaus ir Virgilijaus Pugačiausko studija „Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a.–XX a. pradžia)“, 2008) ir mažesnės apimties simboliniai ženklai (gatvėvardžiai ir heraldika). Naudotasi Vilniaus paminklų kūrėjams ir architektams skirtomis publikacijomis (pvz., Nijolės Lukšionytės-Tolvaišienės „Antanas Vivulskis (1877–1919): tradicijų ir modernumo dermė“, 2002; Jolitos Kančienės ir Jono Minkevičiaus „Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis“, 1993). Tik dalis tokių tyrimų siejasi su politiniais ar socialiniais dailės veikimo aspektais, tačiau visi jie buvo naudingi šiai disertacijai istoriografiniu ar ikonografiniu požiūriu.

Rengiant disertaciją taip pat naudotasi publikuotais ir nepublikuotais amžininkų rašytais tekstais, istoriniais dokumentais ir vaizdais, kurie saugomi įvairaus pavaldumo archyvuose (Lietuvos valstybės istorijos archyve, Lietuvos centriniame valstybės archyve, Vilniaus apskrities archyve, Lietuvos literatūros ir meno archyve, Naujųjų dokumentų archyve ir Valstybiniame skaitmeniniame archyve Varšuvoje), muziejuose (Lietuvos nacionaliniame muziejuje, Lietuvos dailės muziejuje) ir bibliotekose (Vilniaus universiteto bibliotekoje, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje). Naudingų publikacijų ištekliumi tapo prisiminimai (pvz., Ferdynando Ruszczyco, Jano Bułhako, Vytauto Landsbergio-Žemkalnio, Vladislavo Mikučiano) bei vadovai po miestą (pvz., Aleksandro Vinogradovo (1908), Wacławo Gizbert-Studnickio (1910), Paulo Fechterio (1917), Juliuszo Kłoso (1923, 1929 ir 1937)).

Labai svarbus šaltinis – Vilniaus periodika rusų, lietuvių, lenkų ir vokiečių kalbomis (pvz., „Виленский вестник“ (Rusijos imperija), „Wilnaer Zeitung“ (I ir II PK), „Architektura i Budownictwo“ (tarpukaris), „Vilniaus balsas“ (II PK), „Tiesa“ (pokaris)).

STRUKTŪRA

Disertaciją sudaro įvadas, penkios dėstymo dalys, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas, iliustracijos, iliustracijų sąrašas ir toponimų sąrašas. Dėstymo dalių tvarka ir turinys remiasi politinės galios simbolių Vilniaus viešojoje erdvėje kaitos analize pagal politinių režimų chronologiją. Kiekvienoje dalyje referuojami tyrimui aktualūs istorinio konteksto ypatumai, pristatomi tie patys simbolinio ženklavimo aspektai: užsakovai ir vykdytojai, urbanistika ir architektūra, paminklai ir simboliniai ženklai bei ritualai.

Pirmojoje dalyje aptariamos 1895–1915 m. pasireiškusios naujos Rusijos imperijos viešosios erdvės politinio ženklavimo praktikos. Pabrėžiamas simbolinio erdvės užvaldymo ir modernizacijos ryšys. Nagrinėjamos Rusijos imperijos valdžią reprezentavusių generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo (1898), poeto Aleksandro Puškino (1900) ir imperatorės Jekaterinos II (1904) paminklų sumanymo ir realizavimo aplinkybės, paminklų atidengimus lydėję ritualai ir paminklų funkcionavimo bei vartojimo būdai. Atsižvelgiant į pastaruosius, aptariami greta didžiojo rusų / stačiatikių pasakojimo įgyvendinti senųjų vilniečių mažojo pasakojimo ženklai.

Architektūrinius ir urbanistinius 1895–1915 m. Vilniaus viešųjų erdvių pertvarkymus reguliavo miesto dūma, kurios daugumą sudarė vietiniai nekilnojamojo turto savininkai (lenkų ir žydų bendruomenių atstovai), o lemiamus sprendimus priiminėjo ŠVK generalgubernatorius – imperijos vietininkas. Miesto finansinės galios buvo ribotos – jam priklausė nedidelė Vilniaus žemės ir nekilnojamojo turto dalis. Skirtingi miesto administratorių interesai ir menka ekonominė galia neleido politizuotam Vilniaus urbanistiniam pertvarkymui išsiplėtoti. Ideologizuotų reprezentacinių objektų ir pastatų paskutiniuoju imperijos dvidešimtmečiu Vilniaus centre buvo pastatyta nedaug: Teismų rūmai (1897), Lukiškių kalėjimas (1904) ir rusiškojo neobizantinio stiliaus Dievo Motinos ikonos „Ženklas iš dangaus“ (Žvėryno) cerkvė (1909). Naują miestovaizdį kūrė kosmopolitiški ir apolitiški, privačių užsakovų ties Šv. Jurgio (dab. Gedimino) prospekto ašimi statomi istorizmo stiliaus pastatai.

Visi politinio Vilniaus ženklavimo projektai turėjo įtvirtinti centrinės politinės valdžios diktuojamą didįjį pasakojimą, kuriame ŠVK buvo laikomas etninėmis rusų žemėmis, o LDK iki Vytauto laikų buvo traktuojama kaip rusiška / stačiatikiška valstybė. „Rusiškųjų pradų atkūrimo“ politika buvo įgyvendinama statant rusams / stačiatikiams skirtas cerkves ir paminklus, įamžinančius herojinį nacionalinį pasakojimą bei kultūrą.

Imperiniai paminklai atliko ir kitas, anksčiau neaktualias funkcijas. Paminklų statymą ir atidengimą lydėję išplėtoti ritualai buvo propagandinio pobūdžio, išnaudojo žiniasklaidos teikiamas galimybes, tapo ŠVK valdytojų galios manifestacija.

Antrojoje dalyje atskleidžiami miesto viešosios erdvės naudojimo ypatumai I PK metais. Kaizerinės okupacijos laikotarpiu (1915–1918) Vilnius atsidūrė nepalankioje situacijoje: viena vertus, jis pateko į naują, vakarietišką kontekstą, kuriame atsiskleidė miesto trūkumai – menkai išvystyta infrastruktūra ir senovinis gyvenimo būdas; kita vertus, Vokietijos imperijos invazija į Rytus propagandiniais tikslais buvo pristatoma kaip civilizacinė misija, ir Oberostas, taip pat ir Vilnius, turėjo pateisinti šios misijos prasmę. Tokiomis aplinkybėmis buvo sukurtas naujas, propagandinę retoriką atitinkantis Vilniaus kaip rusiško, atsilikusio miesto su egzotiškais detalėmis paveikslas. Šis galingos Reicho propagandos mašinos kuriamas įvaizdis turėjo formuoti Vokietijos karių, administracijos ir tėvynėje likusių vokiečių požiūrį į Oberostą ir jo gyventojus.

Okupacijos metais vyravęs ir tekstuose apie Vilnių atsiskleidęs „inventorinantis“ / turistinis žvilgsnis fiksavo esamą situaciją, tačiau neketino jos keisti. Centrinė Vilniaus viešoji erdvė išliko nepakitusi, tik Aukštutinės pilies vakarų bokšte 1915 m. iškeltai vėliavai suteikta kritinė simbolinė reikšmė nesumažėjo iki šiol. Mieste buvo suformuotos dvi karo sąlygomis neišvengiamos memorialinės vietos – Zakreto (dab. Vingio) ir Antakalnio karių kapinės.

Vilniaus lenkų / katalikų bendruomenė kaizerinės okupacijos metu pratęsė dar imperinėje Rusijoje pradėtą įgyvendinti Vilniaus kaip istorinio Žečpospolitos miesto simbolinio įprasminimo kampaniją ir realizavo svarbų miesto tapatybės ženklavimo projektą – pastatė „Tris Kryžius“ (1916).

Lietuvos Sovietinės Respublikos ir Litbelo (1919) administracinio centro viešosios erdvės įprasminimas rėmėsi Lenino memorialiosios propagandos planu. Vizualinei propagandai ir agitacijai buvo skiriama daug dėmesio, tačiau ilgalaikių projektų įgyvendinti nebuvo spėta.

Trumpo Lietuvos Respublikos laikotarpio (1920) miesto viešosios erdvės savinimosi iniciatyvos demonstravo pasiryžimą šalies sostinę kurti Vilniuje. Ketinta nedelsiant imtis konkrečių jos kūrimo darbų – vyriausybės įstaigų perkėlimo, miesto infrastruktūros gerinimo, universiteto, teatro bei operos steigimo.

Trečioji dalis apima du tarpukario dešimtmečius. Iškiriamos dvi miesto savinimosi kryptys: pirmąjį tarpukario dešimtmetį vyravusi derusifikacija, kai buvo orientuojamasi į istorinę Vilniaus praeitį, ir antrojo tarpukario dešimtmečio pabaigoje įsibėgėjęs modernaus miesto konstravimas, kai aktualesnė tapo bendra Lenkijos Respublikos modernizacija ir pažangos diskursas. Pabrėžiamas istorinį ryšį su miestu turinčio politinio režimo požiūris į atminties vietas, paveldo

aktualizavimo projektai, aptariamas Józefo Piłsudskio vaidmuo įrašant Vilnių į Lenkijos nacionalinį pasakojimą, nagrinėjami lenkų urbanistų suprojektuoti Vilniaus pertvarkymo planai.

Lenkiškosios miesto tapatybės (at)kūrimo projektai buvo skirti „didžiosios“ Lenkijos visuomenei, valdžiai ir tarptautinėms delegacijoms, kurios lankydavosi mieste spręsdamos Lietuvos ir Lenkijos konfliktą dėl Vilniaus. Buvo siekiama įrodyti, kad Vilnius yra lenkiškas miestas ir ne atsitiktinai buvo įtrauktas į Antrosios Žečpospolitos sudėtį.

Per Antrosios Žečpospolitos dvidešimtmetį siekta sukurti Vilniaus kaip istoriškai svarbaus Lenkijos Respublikos miesto įvaizdį. Tam jėgas sutelkė „senoji“ Vilniaus lenkų bendruomenė, iš Lenkijos į Vilnių atsikraustę architektai ir dailininkai bei Vilniaus integracija rūpinęsis maršalas Piłsudskis. Poeto Adomo Mickevičiaus paminklo konkursas, karališkųjų palaikų katedros rūsiuose atradimas ir paminklosaugos projektai aktualizavo ir stiprino Vilniaus vaidmenį didžiajame istoriniame Lenkijos pasakojime. Lemiamu faktoriumi simboliškai įrašant Vilnių į svarbiausiųjų Antrosios Žečpospolitos atminties vietų sąrašą buvo Piłsudskio širdies palaidojimas Rasų kapinėse (1936).

Vilniaus centro viešosiose erdvėse buvo puoselėjami keli visų nacionalinių valstybių atminties politikai būdingi naratyvai: 1) kultūra, arba tautos dvasia: poeto Adomo Mickevičiaus paminklo konkursai (1921–1939), paminklas Stanisławui Moniuszkai (1922), Vilniaus universiteto atkūrimas (1919); 2) senoji Žečpospolitos istorija: paminklosaugos projektai (pvz., Katedros konstrukcijų tvirtinimas ir karališkųjų palaikų katedros rūsiuose atradimas (1931)), 1863 m. sukilimo ir jo didvyrių atminties įamžinimo ženklai; 3) naujoji Lenkijos istorija ir pažangos idėja: Laisvės paminklo iniciatyva (1919), Piłsudskio paminklo konkursas (1939), Piłsudskio širdies memorialas Rasų kapinėse (1936), svarbiausių Vilniaus aikščių rekonstrukcijos projektai (1936–1937), generalinio Vilniaus plano rengimas (1939).

Ketvirtoji disertacijos dalis skirta II PK metų Vilniaus viešųjų erdvių istorijai. Joje aptariama sostinės statuso problema, atkreipiamas dėmesys į karo metu realizuotų Vilniaus viešųjų erdvių pertvarkymo projektų apolitiškumą. Pabrėžiama svarbišs skirtingų politinių režimų jungiamosios grandies – Vilniaus miesto urbanistikos biuro, jo darbuotojų ir vyriausiojo architekto Vytauto Landsbergio-Žemkalnio – veikla, sąlygojusi miesto viešųjų erdvių ženklavimo projektų tęstinumą. Aptariamas nacistinės okupacijos metais vietinių gyventojų bei Katalikų Bažnyčios realizuotas karūnos formos Šv. Kazimiero bažnyčios žibinto šalmo atkūrimas.

Dėl laiko trūkumo 1939–1940 m. Lietuvos Respublikos vadovybė negalėjo rimtai imtis miesto „lietuvinimo“ darbų. Be to, lenkai nepaliko Vilniuje stambesnių politinių ženklų, o tai, kas buvo atlikta, neprieštaravo Lietuvos nacionaliniam pasakojimui (pvz., Aukštutinės pilies vakarų bokšto trečiojo tarpsnio atstatymas). Taigi, naujesiems šeiminkams nereikėjo imtis didelių miesto viešosios erdvės depolonizacijos darbų.

Sovietinė aneksija (1940–1941) pasižymėjo aktyvia viešosios erdvės kolonizavimo politika. Nors dėl laiko stokos dauguma projektų nebuvo įgyvendinta, šiuo laikotarpiu buvo tęsiami generalinio Vilniaus plano rengimo ir Katedros aikštės rekonstrukcijos darbai. Pradėta kurti sostinės infrastruktūra: atidarytos kai kurios švietimo, kultūros ir valdžios įstaigos, suprojektuotas operos ir baleto teatras, statomi laikinieji paminklai.

Per trejus nacių okupacijos metus (1941–1944) buvo užbaigta Katedros aikštės rekonstrukcija, pertvarkytos Napoleono (dab. Simono Daukanto) ir Rotušės aikštės, pabaigtas rengti modernistinis generalinis miesto planas.

Karo sąlygomis Vilniuje buvo atlikta neįprastai daug viešosios erdvės tvarkymo darbų. Viena vertus, tai sąlygojo laikmetis, kuris pasižymėjo agresyvia nacionalistine, sovietine ir nacistine propaganda. Kita vertus, tai priklausė ir nuo tarpukaryje susiformavusios ir mieste pasilikusios lenkų architektų-urbanistų komandos, kuri sugebėjo tęsti prieš karą pradėtus projektus.

II PK metų aikščių rekonstrukcijos nebuvo siejamos su vienu ar kitu politiniu režimu – centrinės aikštės liko be simbolinių politinės valdžios ženklų, o generalinis miesto planas nenumatė ideologiškai reikšmingų simbolių naujajame miesto centre. Funkcionalistiniai lenkiškojo Miesto urbanistikos biuro parengti projektai sekė kosmopolitiškomis Europos miestų planavimo madomis ir numatė neutralias modernistines erdves, tinkančias visiems politiniams režimams.

Karo metų Vilniaus pertvarkymai orientavosi į skirtingas auditorijas. Lietuvos Respublika ketino sukurti „lietuvišką miestą lietuviams“. Sovietinė administracija siekė sukurti sovietinę sostinę. Ostlando valdytojai miestą tvarkė tenkindami nacių administracijos ir Vermachto karių poreikius, ateityje miestą regėdami kaip vokiečių apgyvendintą teritoriją be senųjų miesto gyventojų.

Penktoji dalis apima aktyvų stalininės sostinės konstravimo laikotarpį – sovietinį pokarį nuo 1944 iki 1953 m. Šioje dalyje tęsiamas sostinės statuso klausimas, aptariami laikotarpio metu įgyvendinti ir neįgyvendinti Vilniaus perkūrimo planai, aiškinamasi, kodėl tik nedaugelis sumanymų buvo realizuoti. Atskleidžiamos „santūraus“ sovietizacijos masto priežastys.

Sovietinės respublikos sostinės viziją projektavo ir įgyvendino Rusijoje gimę, Leningrade (dab. Sankt Peterburge) studijavę ir įvairiuose SSRS miestuose anksčiau dirbę architektai. Visus tris Vilniuje pastatytus paminklus – Stalino (1950), generolo Ivano Černiachovskio (1950) ir Lenino (1952) – sukūrė aukščiausių sovietinės valdžios apdovanojimų laureatas skulptorius Nikolajus Tomskis.

Stambių Vilniaus pertvarkymų projektuose, ypač naujai parengtame Vilniaus generaliniame plane (1948, revizuotas 1953 m.) ryškūs tipiškos sovietinės sostinės bruožai: plačios gatvės, erdvios aikštės ir monumentalūs neoklasikinės stilistikos architektūriniai ansambliai, pvz.,

Tarybų (dab. Lukiškių) aikštė su Sovietų rūmais, kuriuose įkomponuoti simboliniai ideologiniai akcentai – Pergalės ir Černiachovskio paminklai.

1944–1953 m. Vilniuje dirbę architektai ir skulptoriai stengėsi miestą paversti tipine sovietine sostine. Jų projektuose ir vizijose nėra užuominų apie miesto paveldo saugojimą ar intencijas kurti lietuvišką miestą. Svarbi aplinkybė generuojant stalininės epochos Vilniaus viziją buvo ne tik tai, kad kūrėjai niekaip nebuvo susiję su Vilniumi, bet ir tai, kad mieste nebeliko vietinių gyventojų, o jiems išvykus ar juos sunaikinus nutrūko miesto istorijos ir kultūros tęstinumas.

Realių Vilniaus pertvarkymų apimtis buvo keliolika kartų mažesnė už suplanuotąją. Vizijos ir tikrovės neatitikimą lėmė periferinė Vilniaus padėtis ekonominiame ir politiniame SSRS žemėlapyje, tad jo įvaizdžio keitimo darbams buvo skiriamas menkas centrinės valdžios dėmesys ir finansavimas. Be to, miestas buvo mažiau sugriautas nei Minskas ar Kijevas, tad prieš naikinant senąjį jo centrą reikėjo įvertinti galimybes išnaudoti greičiau ir pigiau atstatomus apgriautus pastatus. Neįgyvendintų projektų pokaryje buvo daug dar ir dėl to, kad planai neatitiko galimybių, o vizionieriai nerasdavo finansuotojų palaikymo.

IŠVADOS

1. 1895–1953 m. įgyvendintų ir neįgyvendintų politinių Vilniaus ženklinimo projektų turinį lėmė dominuojanti politinė valdžia ir jos puoselėjamas didysis istorinis pasakojimas, legitimavęs vyraujančią politinę tvarką ir ideologiją. Pvz., Rusijos imperijoje ŠVK aneksiją ir rusifikaciją turėjo pateisinti oficialusis istorinis pasakojimas, teigęs, kad šis kraštas yra istorinės bei etninės rusų žemės. Ja remiantis ŠVK buvo statomos cerkvės ir paminklai, skirti Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) bei Rusijos imperijos žemes saiščiusiems istoriniams įvykiams ir jų herojams. Sovietinis optimistinis didysis pasakojimas pabrėžė Sovietų Sąjungos kaip išvaduotojos vaidmenį ir Lietuvos kaip SSRS dalies statusą.

Tik nedidelė Vilniaus centro viešosios erdvės simbolinio įprasminimo planų dalis buvo įgyvendinta. Tai sąlygojo laiko trūkumas, nepakankamai stipri Vilnių inkorporavusių šalių ekonominė padėtis ir menka strateginė Vilniaus reikšmė miestą prisijungusių šalių politikoje ir ekonomikoje. Rusijos imperijos laikotarpiu buvo realizuoti visi viešai pristatyti miesto politinio ženklinimo projektai. Per kitus keturiasdešimt metų Vilniuje valdžios keitėsi net aštuonis kartus ir daugeliu atvejų pradėtas viešosios erdvės planavimas nespėjo įsibėgėti. Lietuvą arba Vilniaus kraštą aneksavusių šalių ekonominė padėtis buvo lemiamas viešosios erdvės pertvarkymų intensyvumo veiksnys. Du pasauliniai karai radikaliai sumažino dominavusių politinių režimų galias investuoti į viešosios erdvės pertvarkas. Vis dėlto kai tik ekonominė padėtis pasitaisydavo (pvz., paskutiniaisiais ketvirtojo dešimtmečio metais), prasidėdavo intensyvūs Vilniaus ženklinimo darbai.

2. Vilniaus viešosios erdvės politinio ženklavimo projektai buvo nukreipti į tris skirtingas tikslines auditorijas, kurių svarbiausioji buvo ne Vilniuje. Visi projektai pirmiausiai buvo adresuoti „tėvonijoje“ gyvenantiems Vilnių (Lietuvą) aneksavusios / okupavusios šalies piliečiams, kurių lojalumas buvo svarbus dominavusiai politinei valdžiai. Kurdama didžiojo pasakojimo įamžinimo ženklus, tiek vietinė, tiek centrinė politinė valdžia įrodinėjo savo šalies piliečiams, kad „elgiasi teisingai“. Vilniuje atidengti paminklai Muravjovui, Puškinui ir Jekaterinai demonstravo Rusijos imperijos gyventojams, kad Vilnius yra istorinis bei etninis rusų miestas. Antrojo Reicho sukurtas apleisto Vilniaus paveikslas pateisino kaizerinę Rytų kraštų okupaciją. Tarpukariu aktyviai viešinamas Vilniaus kaip Mickevičiaus ir Piłsudskio miesto paveikslas turėjo rodyti „didžiosios“ Lenkijos gyventojams, kad miestas yra neatskiriama Lenkijos dalis.

Antra svarbi auditorijos dalis buvo dominuojančiai politinei galiai atstovavę Vilniaus gyventojai. Jiems artimo didžiojo pasakojimo ženklai mieste kūrė pažįstamas reikšmes, kolonizavo Vilniaus atminties vietas ir formavo komforto zonas. Be to, aplink simbolinius politinius ženklus organizuojami ideologizuoti ritualai konsolidavo didįjį pasakojimą puoselėjančią Vilniaus visuomenę. Konsoliduojantis politinio ženklavimo vaidmuo buvo juo svarbesnis, nes beveik visą tiriamąjį laikotarpį ši dominuojančiai galiai pritarusi visuomenė sudarė Vilniaus gyventojų mažumą. Tik tarpukariu (1919–1939) ir pokariu (1944–1953) politinės galios ir miesto gyventojų daugumos pasakojimai sutapo.

Trečioji, mažiausiai svarbi auditorijos dalis buvo su dominuojančia politine galia nesitapatinę senieji vilniečiai – lenkai (išskyrus tarpukarį), žydai, lietuviai (išskyrus 1939–1940) ir baltarusiai. Ideologiniai simboliai įteisino mažumos valdžią daugumai, bylojo apie dominuojančios politinės valdžios galią ir niekino istorines vilniečių atminties vietas.

3. Savindamiesi Vilniaus viešąsias erdves 1898–1953 m. dominavę politiniai režimai taikė dvi pagrindines strategijas. Kolonizavimo strategija, kurios svarbiausia išraiškos priemonė buvo ekskliuzyviniai dominuojančios politinės galios ženklai, turėjo padėti okupuoti miesto erdves ir paversti jas dominuojančios politinės galios teritorija, pvz., tuščią Katedros aikštės erdvę imperiniu laikotarpiu užėmė Jekaterinos II paminklas. Šie simboliniai ženklai kolonizavo miesto atminties vietas ir ankstesnio politinio režimo ideologijos raiškos erdves, paversdami jas dominuojančios politinės galios teritorija.

Puoselėję ir aktualizuojant istorines miesto vietas bei tvarkant architektūros paveldo objektus buvo naudojama konsolidavimo strategija, kuri jungė miesto praeitį ir dabartį, pildė daugumos senųjų miesto gyventojų lūkesčius. Šią strategiją taikė Lenkijos Respublikos politinis režimas.

4. Nacionaline paradigma grįstuose didžiuosiuose pasakojimuose, kuriuos puoselėjo Rusijos imperija, Lenkijos ir Lietuvos Respublikos, Vilniuje įgyvendintuose ir neįgyvendintuose politiniuose ženkluose skleidėsi trys pagrindiniai istoriniai naratyvai: kultūros, arba tautos dvasios (Puškino, Moniuszkos paminklai ir Mickevičiaus paminklo konkursai), šlovingos praeities (Muravjovo, Jekaterinos II, Jogailos, Vytauto Didžiojo, 1831 ir 1863 m. sukilimų įamžinimo ženklai ir jų projektai) ir naujosios galios (Laisvės ir Piłsudskio paminklai).

Marksistinė paradigma grįstame sovietiniame pokariname didžiajame pasakojime vyravo pergalės II PK (Pergalės paminklo konkursas), Vilniaus grąžinimo Lietuvai (Černiachovskio paminklas), socialistinės revoliucijos (Lenino paminklas) ir sovietinės valdžios (Stalino paminklas) naratyvai.

5. Naujieji politiniai režimai savo simbolinius ženklus buvo linkę įkurdinti istorinės atminties vietose: Katedros aikštėje, Žemutinės pilies teritorijoje, ant Gedimino kalno, Rotušės, Simono Daukanto, dab. Vinco Kudirkos ir Lukiškių aikštėse, kurios tapo simbolinio galios demonstravimo centrais. Kolonizuojant senąsias miesto erdves buvo ne tik pabrėžiama dominuojančios politinės galios jėga, bet ir nustelbiami ankstesni toje vietoje skleidęsi pasakojimai. Net ir tie politiniai simboliai ar simbolinės vietos, kurie atsirado už Vilniaus urbanistinio centro ribų, buvo kuriami anksčiau jau naudotose teritorijose: Stalino paminklas geležinkelio stoties aikštėje, vokiečių karių kapinės senųjų kapinių vietose, Piłsudskio širdies memorialas istorinėse Rasų kapinėse.

6. Iki II PK savo istorinį pasakojimą mieste puoselėjo lenkakalbė Vilniaus bendruomenė, iki I PK pabaigos įtraukusi ir lietuvius bei baltarusius. Rusijos imperijos ir kaizerinės okupacijos sukurtomis represinėmis sąlygomis bendruomenė atkakliai gynė savo nacionalinį pasakojimą, kuris apėmė LDK bei ATR istoriją, ir stengėsi įamžinti mieste jo herojus. Tokiu būdu Šv. Jono bažnyčioje buvo sukurtas šio pasakojimo didvyrių „panteonas“ (1899–1908), o ant Plikojo kalno pastatyti „Trys Kryžiai“ (1916). Tarpukariu šis pasakojimas tapo didžiuoju ir buvo vystomas toliau. Lenkiškojo simbolinio ženklinimo procesus nutraukė II PK geopolitiniai valymai, sunaikinę senąją vilniečių bendruomenę.

7. Skirtingi politiniai režimai buvo agresyviai nusiteikę vienas kito atžvilgiu. Pasikeitus politinei valdžiai dauguma senųjų simbolių ženklų buvo naikinama. Ši agresija mažiau reiškėsi miesto urbanistikos ir architektūros audinyje, nes didelio masto pertvarkymai Vilniui buvo per brangūs. Išlikę simboliniai ženklai nesudarė vieningos visumos ir iš esmės nepakeitė bendro istorinio

Vilniaus centro paveikslo bei panoramų. Kai kurie politinio ženklavimo projektai tapo neatskiriama Vilniaus centro dalimi, pvz., II PK metais pagal lenkiškuosius projektus rekonstruota Katedros aikštė. Kitos simbolinės vietos, pvz., Lukiškių aikštė, Rasų ir Antakalnio kapinės, talpina skirtingas istorijas ir yra konkuruojančių atminčių raiškos vieta.

Šiame kontekste ypatingas yra Lenkijos ir Lietuvos atvejis. Nors tarpukaryje ir II PK pradžioje šių nacionalinių valstybių didieji pasakojimai buvo atvirai priešiški, daugeliu atvejų jų istoriniai naratyvai persidengė, abiem pasakojimams buvo svarbūs tie patys akcentai – Vilnius kaip LDK valdovų miestas, katalikybės, kultūros ir mokslo lopšys. Dėl to abi valstybės puoselėjo tas pačias atminties vietas – Katedros ir Rotušės aikštes, Aukštutinę pilį, universitetą, Aušros vartus. Tarpukariu šiose erdvėse atlikti stambūs rekonstrukcijos, konservavimo ar atstatymo darbai padėjo išsaugoti Lietuvos gyventojams svarbius paveldo bei istorijos objektus ir integruoti juos į lietuviškąjį Vilniaus paveikslą.

TRUMPAI APIE DOKTORANTĘ

RASA ANTANAVIČIŪTĖ

Gimė 1972 m. Vilniuje. Menotyrininkė ir kultūros vadybininkė.

1997 m. baigė dailėtyros bakalauro studijas Vilniaus dailės akademijoje.

2000 m. baigė dailėtyros magistro studijas Vilniaus dailės akademijoje.

Nuo 2011 m. dirba Vilniaus dailės akademijos Nidos meno kolonijoje.

El. paštas: rasa.antanaviciute@vda.lt

Publikacijos disertacijos tema mokslo leidiniuose:

Stalininis „penkmetis“: Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947–1952 m., *Menotyra*, 2009, t. 16, *Valdžios ženklai*, sud. L. Balaišytė, Nr. 3–4, p. 150–169.

Urban Development of Vilnius during World War II, *Art History Studies*, t. 5, *Art and Artistic Life during the Two World Wars*, sud. G. Jankevičiūtė, L. Laučkaitė, Vilnius, 2012, p. 319–350.

Viešosios Vilniaus erdvės tarpukariu: Antrosios Žečpospolitos didmiesčio konstravimas, *Sostinė kaip tapatumo simbolis: Vilnius ir Kaunas tarpukario kultūroje*, sud. A. Lapinskienė, V. Šeina, Vilnius, 2014, p. 49–90.

The Memory and Representation of World War I in Lithuania, *The Art of Identity and Memory: towards a Cultural History of the Two World Wars in Lithuania*, sud. G. Jankevičiūtė, R. Andriušytė-Žukienė, Academic Studies Press, 2016.

Sudaryti leidiniai:

Vilniaus paminklai: kaitos istorija / Vilnius Monuments: a Story of Change, sud. R. Antanavičiūtė, E. Mikalajūnė, Vilnius, 2012.

Pranešimai mokslinėse konferencijose:

„A Walk in Vilnius“, Kultūros tyrimų instituto tarptautinė konferencija *Art During Two World Wars* (2011 05 12–13, Nacionalinė dailės galerija).

„Vilniaus centras 1920–1939: „Suteikti didvyrių pagarbai matomą ženklą“, Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto mokslinio projekto *Sostinė kaip tapatumo simbolis: Vilnius ir Kaunas lietuvių kultūroje (1918–1940)* tarpdisciplininis mokslinis seminaras (2013 03 21, Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas).

„Viešosios Vilniaus erdvės pokariu: sovietinės sostinės konstravimas“, Lietuvos istorijos instituto, Lietuvos nacionalinio istorikų komiteto, Šiaulių universiteto Trečiasis Lietuvos istorikų suvažiavimas *Nuo politinės istorijos prie istorijos politikos* (2013 09 26–29, Šiaulių universitetas).

„Nationalism, Shaping of the City and the War“, Vytauto Didžiojo universiteto ir projekto *Lietuva karuose: kultūra, tapatybės, egzilis* tarptautinis seminaras *War and Culture in the Occupied Europe: theoretical and methodological research models* (2013 12 14, Vilniaus dailės akademijos Nidos meno kolonija).

„The Memory and Representation of World War I in Lithuanian Culture“, Baltijos-Skandinavijos studijų konferencija (projekto *Lietuva karuose: kultūra, tapatybės, egzilis* dalis) (2014 03 13–15, Jeilio universitetas, Konektikutas, JAV).

Kuruotos parodos disertacijos tema:

Pasivaikščiojimas po Vilnių: paminklai, kurių nėra, kartu su Egle Mikalajūne ir Živile Etevičiūte, 2011 05–09, Nacionalinė dailės galerija.

Kiti pranešimai disertacijos tema:

„Tarpukario Vilniaus pertvarkymai ir jų autoriai“, pranešimas istorikų seminare (2011 06 06, Lietuvos istorijos institutas).

„Vilniaus centro viešųjų erdvių įprasminimas XX a. I pusėje“, pranešimas A. J. Greimo semiotikos ir literatūros teorijos centro semiotikų seminare (2013 05 02, Vilniaus universitetas).

„Public Places of Official Memory: the first half of the 20th century, Vilnius“, pranešimas Europos humanitarinio universiteto Vokietijos studijų centro seminarų cikle *Colloquium Vilnense 2013* (2013 11 20, Vilniaus universitetas).

SYMBOLS OF POLITICAL POWER IN VILNIUS' PUBLIC SPACES IN 1895–1953

Summary

After regaining independence, a possibility to revisit the history of Lithuania and to form its new image arose, and the institutions and the citizens naturally came to orient themselves to what was lost or taken away, i.e., to the independent interwar Republic of Lithuania based upon the model of a nation-state. The up-to-then marginalised and concealed historical memory was rehabilitated and started to radically and rapidly change the soviet historical narrative. In order to satisfy the need to manifest the collective memory and ideals of the community through images accessible to all the members of that community, and in order to establish the national historical narrative it was necessary to remove the markers of the grand soviet narrative, and to honour the events and heroes of the Grand Duchy of Lithuania (henceforth GDL), of the Wars of Independence (in the beginning of the 20th century) and of the post-war movement of guerrilla resistance.

The first attempts at new visual immortalization of the historical narrative of the restored state raised lively public interest and serious discussions. However, it was not long before the projects of immortalization came to stagnate and a fissure opened up between the visions created by the professionals and the expectations of the commissioners.

The problems caused by the contemporary creation of symbolic markers gave a reason to investigate the intentions of their commissioners and executors, to find out what is their target audience, what motives and criteria are grounding the formation of the sites of symbolic memory, and in what ways the ideas get visual embodiment in public spaces. In the doctoral thesis these questions are addressed by analysing the past, i.e., by examining why at the beginning of the 19th century in the West and at the end of the 19th century in Vilnius a need to erect monuments arose, and how it is related to the development of the mechanisms of a governmental control over modern society. In relation to these questions the transformations of the public space of the modern Vilnius in 1895–1953 are being analysed and the reasons of these transformations are being identified. Vilnius' past is marked by constant change (between 1895 and 1953 it has witnessed nine different political regimes), which caused frequent revisions of the city's / country's history as well as altering of symbolic meanings of its public space. New meanings were conveyed by imposing new urban planning, by creating a new city centre, and by construction of monuments, memorials and buildings of ideological significance. The new meanings were established through political rituals, changes of the street names and their decoration with political symbols.

PREMISES AND THE MAIN CONCEPTS OF THE RESEARCH

Theoretic instruments of the doctoral thesis are adopted from the studies of nationalism and memory by Ernest Gellner, Benedict Anderson and Paul Ricœur. According to them, the practices of symbolic marking of public spaces are directly related to the development of the modern nation-states. Nationalism as a political principle rests on an assumption that shared culture is the main social (symbolic) link between citizens of one nation-state. The nation-state takes up a role of self-creation, i.e., the role of forming national culture and history or consolidating the imaginary national community. The created historical narrative is to legitimate the dominant political power and ideology of the time, and the new traditions, memorials, political rituals and education form the unified identity of a multinational state citizens. The research method of the politics of memory created by the Western political science scholars applies to all modern empires, including the Russian Empire and the Soviet Union.

In this research *history* is understood as a dynamic narrative, which is constructed and reconstructed by the predominant power it serves (Hayden White). Every political regime aims at creating its *grand narrative* which demonstrates to the society the grand idea, which justifies its existence (Jean-François Lyotard). Along with the term of the *grand narrative*, a term of a *little narrative* is used, and the latter is conceived as a historical narrative which is significant to a non-dominant (in terms of power) national group. In the thesis history is treated as the main instrument to implement the politics of memory, the instrument, which helps to remember or to forget certain events of the past. Whereas the *politics of memory* is understood as a means of power which forms the contents of the grand narrative as well as shapes the collective memory and identity of the state residents. In other words, it is conceived as an instrument of memory manipulation.

The term *power* herein is associated with hierarchically higher (political) government and control, and with the discourse of imposed truth or brutal domination.

The conferring of meaning to the urban public spaces, initiated, financed by state institutions and/or executed with their knowledge, is herein referred to by the term *political marking* of the public spaces (Claude Lévi-Strauss), meanwhile the sites where the practices of political marking take place or are planned to take place are called *symbolic sites*. A *marker* in the thesis is conceived as an indicator of dependency of a public space. *Dependency of a public space* or *colonisation of a public space*, in its own turn, is understood as appropriation of an urban site through ideological marking.

Markers which demonstrate dependency of a public space can be described as *inclusive* or *exclusive*. Inclusive markers are recognizable and do not cause problems of identification to

“other individuals”, whereas exclusive markers restrict the possibility of “others” to identify themselves with the markers, remain to them incomprehensible, inaccessible or rejectable.

The term *sites of memory* (Fr. *les lieux de mémoire*, Pierre Nora) is used here with reservations. Usually this term refers to a site with which the majority of the population identifies. Under the period in question the collective memory of Vilnius’ residents mostly did not coincide with the grand narrative. The grand narrative was formed by those with the political power who minded the ideology and political interests of the historically alien, dominant states which held Vilnius.

OBJECT OF THE RESEARCH

The object of the research is the history of the modern political marking of the public spaces of Vilnius in 1895-1953. This stretch of time consists of three longer periods during which the political regimes managed to leave deep marks in the fabric of the city (the late Russian Empire (1895–1915), the interwar Republic of Poland (1919–1939) and the post-war Soviet Union (1944–1953)) and of six short transit periods during which there was not enough time for any major reorganizations to take place (Germany during World War I (henceforth WWI) (1915–1919), the Lithuanian Soviet Socialist Republic and Litbel (1920), the Republic of Lithuania (1920 and 1939-1940), the Soviet Union during World War II (henceforth WWII) (1940–1941) and the Nazi Germany (1941–1944)).

The research covers both the realised and unrealised projects of public space marking which legitimated political government during the different stages of the period in question. The thesis aims at highlighting the dynamics of the change of power symbols, therefore, it also discusses clashes of different ideologies which resulted in destruction of the markers. In some cases the projects of marking the little historical narratives are presented in order to complement the narrative of ideological clash.

The following practices of political marking are analysed:

- **Material markers**: reorganizations of city planning (e.g., formation of a new city centre) and their projects, construction of monuments, memorials and buildings of ideological significance and their design;
- **Symbolic markers**: competitions for projects of material markers, demonstration of national and / or state symbols (flag, coat of arms), change of toponyms and functions of buildings, occasional texts and texts about Vilnius, enabling to conceive political markers correctly;
- **Rituals**: mass events (demonstrations, rallies, monument inauguration ceremonies) and their visual complements (images of political leaders and political symbols).

TOPOGRAPHIC LIMITS OF THE RESEARCH

Research focuses on the territory within the limits of the current centre of Vilnius. In the thesis most attention is paid to the following sites: the Cathedral Square and its surroundings, the Upper Castle and the Hill, Simonas Daukantas Square, Town Hall Square, the Gate of Dawn, Gediminas Avenue, Vincas Kudirka Square and Lukiškės Square. The research goes beyond the city centre only in cases which concern a significant practice of political marking being relocated to the suburbs.

CHRONOLOGICAL LIMITS OF THE RESEARCH

The object of the research is the phenomenon of modern public space marking and its functioning in Vilnius, thus, the research takes as its point of departure the emergence of the first examples of modern symbolic marking in this city. Even though in the history of the Northwestern Territory (henceforth NWT) it is common to associate the fundamental turning point with the post-uprising period (1863), in the history of Vilnius' public spaces the political marking in its modern forms manifested itself and started spreading only in the last decade of the 19th century. It was then that the first modern and secular signs of sculptural immortalization, e. g. the figurative monuments, were created in Vilnius (in 1895 a monument to the Governor General Mikhail Muravyov (1796–1866) was started to be built).

The analysis ends at the year 1953 which, in historiography, is commonly acknowledged to delimit the eras of Stalinism and de-Stalinization. Only with reservations is Stalin's death to be considered as a turning point in the history of the Soviet Union. In the post-Stalinist Vilnius one could witness both the inert, retrograde phenomena and the realizations of projects of radically new style and contents. However, when choosing the end point for the research, the year 1953 served as a landmark marking changes in political orientation and the beginning of a partial liberalization of the totalitarian regime, which, in its turn, resulted in the emergence of new practices of symbolic marking.

AIM AND TASKS OF THE RESEARCH

The doctoral thesis aims to analyse modern practices of symbolic marking which were based on political ideology and which were applied during the period of 1895–1953 in the public spaces of central Vilnius, and at disclosure of their causes, character and change.

Tasks of the research:

1. Reconstruct the history of changes in the public spaces of Vilnius in 1895–1953.
2. Determine the political, economic and cultural causes and circumstances of the emergence and destruction of the symbolic markers.
3. Discuss the roles of commissioners (the political elite) and executors (the cultural elite, i.e., sculptors and architects) in the process of emergence and destruction of the symbolic markers.
4. Evaluate the efficiency of the marking strategies of the urban public spaces applied by the different political regimes, i.e., to analyse what effect this marking had on the physical picture of the city and on its image.
5. Compare the marking strategies of the urban public spaces applied by different political regimes and to determine which elements of these strategies (places, historical narratives, forms) were constant and which varying.

CLAIMS OF THE DOCTORAL THESIS

1. It was the grand narrative, dictated by the central political government, and the significance of Vilnius in its narrative that determined the contents and the character of the realised and unrealised political projects of Vilnius' symbolic marking. The extent of the realised projects depended on the political and economic situation of those particular periods in Vilnius and in the countries that incorporated it.
2. The projects of symbolic marking of Vilnius' public spaces were not shared by the majority of the city residents, but by the minority that dominated in terms of political power. The purpose of those projects was to symbolically demonstrate the hegemony of political power in an appropriated city.
3. The main strategies of Vilnius' public space marking in 1895-1953 were the following:
1) colonisation, i.e., settling the exclusive markers of the dominant political power in the historical sites of urban memory; 2) consolidation, i.e., inclusive maintaining and reviving of heritage sites and objects of the city. Strategies which were applied in Vilnius were typical strategies applied universally in the territory of each particular political regime.
4. Two types of narratives were symbolically manifested in the public spaces of Vilnius. The grand national narratives were grounded in discourses of culture, glorious past and new power (advancement and progress). The soviet narrative was developed based on the

discourses of the victory in WWII, the returning of Vilnius to Lithuania, the socialist revolution and the soviet government.

5. The location of the sites of political marking changed minimally: the formerly symbolically charged sites, well-known to the city dwellers, were usually adapted to serve the new ideological discourse. That way the predominant grand narrative was being strengthened and the former narrative of that same site outrivalled.
6. Only the Polish community of Vilnius managed to preserve the continuity of practices of immortalising their own little national narrative. It was being developed even under restrictive circumstances and in parallel to the official narrative of the Empire: that of the Germans, who had occupied Vilnius, and the one of the soviets. During the interwar period this narrative coincided with the grand narrative of the political government. Works for its immortalisation were discontinued after WWII.
7. The political projects of public space marking that were realised in Vilnius in 1895–1953 did not succeed in changing the picture of the city radically; the majority of the objects of political marking was soon destroyed. Some symbolic markers took root and either became integrated into the urban texture or continued to function as sites of rivalling memories.

RELEVANCE AND NOVELTY OF THE RESEARCH

This research is the first systematic historical analysis of the political marking of Vilnius' public spaces in the end of the 19th – the middle of the 20th centuries, which comprehensively presents the material and symbolic projects of urban space appropriation in times of intense political change. This thesis is relevant and novel in several respects:

- Comparison of the marking strategies of the urban public spaces applied by the different political regimes is a new approach enabling to disclose the mechanisms of the strategy functioning, to highlight their local peculiarities and analogies with the processes that took place in other countries and other cities of the same country.
- A combined research of the different factors of symbolic marking (ideological, economic, demographic and cultural circumstances, relations of commissioners and executors) broadens perspective and gives a chance to synthesize knowledge from the different areas of history.
- The thesis contributes significantly to the studies of the politics of remembrance which up to now were not based on the sculptural and city planning heritage.

- The results of the research reveal that the transitional periods of Vilnius' history (the German occupation, Litbel, the interwar period) have not been investigated sufficiently, thus they offer novel insights and give incentive to revisit the previously conducted research.
- The copious and to a great extent new factographic and iconographic materials that were accumulated in the process of this research and integrated into the narrative stimulate the historical imagination and has a potential to inspire more thorough investigations into the urban history of Vilnius.

METHODOLOGY

The theoretic bases of the research are the concepts of nationalism and memory. When investigating the causes and mechanisms of emergence and practicing of the phenomenon of political marking, the classical insights of Ernest Gellner and Benedict Anderson regarding the origins and the logic of functioning of nationalism served as basis. The mechanisms of symbolic appropriation of public spaces are analysed by applying methods developed by Paul Ricœur, John R. Gillis, Jay Winter (for memory studies) and by Anthony D. Smith, Rogers Brubaker and Frederic Cooper (for identity studies).

A method used in postcolonial studies, while applied with reservations, enabled interpretation of the symbolic appropriation of urban spaces that was practised by the occupational regimes. The colonial politics that was put into practice in Vilnius differed in many respects from that in the colonies of the Western countries. In spite of that, the problem of power and domination and the problem of the relation between the local and the imported culture, along with the analysis of the difference between centre and periphery, were relevant to this research.

Social art history was chosen as the methodological basis for examination of specific artefacts. Cases of political marking of Vilnius' public spaces are discussed referring to the political, social, cultural and economic context of their emergence, a relation of a commissioner and an executor is analysed, monument's functions in a society are described. The social history of art is combined with the traditional factographic analysis of past events and with iconographic analysis.

The method of comparative analysis is consistently applied when comparing the strategies of urban public space marking that were applied by different political regimes in the same space, i.e., Vilnius. Cases of other cities are discussed only on special occasions.

REVIEW OF LITERATURE AND RESOURCES OF THE RESEARCH

All the literature that was used in the thesis may be divided into several main groups. Only the most significant publications are mentioned in the review.

A big part of academic literature regarding manifestations of political ideology in public spaces consists of the research of art and architecture of totalitarian states, e.g., *Art in the Third Reich* (1975) by Berthold Hinz, *Gesamtkunstwerk Stalin* (1988) by Boris Groys, and many other later publications that offered methodological standards for the examination of strategies of space appropriation applied by the German and Soviet Union regimes.

The second group of literature consists of the studies of Western monuments and memorials conducted by foreign researchers. One should single out *19th Century Sculpture* (1985) by Horst Woldemar Janson, in which characteristics of the modern monuments were described for the first time and the causes of their emergence investigated. The monograph *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870-1997* (1998) by Sergiusz Michalski was important as a study which includes the entire history of monument development. A separate branch of literature consist of research of memorials to and cemeteries of the 20th century wars, especially WWI; e.g., a collection of articles *War and Remembrance in the Twentieth Century* (eds. J. Winter, E. Sivan, 1999). In these the motives of those who commission large-scale remembrance campaigns are revealed, their target audience and changing narratives highlighted.

The third group of literature is made up by research of identity of the nation-states of Eastern and Central Europe and its manifestations in arts and architecture. Of special relevance for reconstruction and contextualisation of the strategies of symbolic marking applied in Vilnius were a monograph *История России в зеркале памяти. Механизмы формирования исторических образов* (2013) by Aleksei Sviatoslavsky, a monograph *W służbie państwa, społeczeństwa i narodu. „Państwowotwórczy” artyści plastycy w II Rzeczypospolitej* (2006) by Agnieszka Chmielewska, *Duch romantyzmu i modernizacja. Sztuka oficjalna Drugiej Rzeczypospolitej* (2012) by Iwona Luba and a study by Thomas M. Bohn on the building of the soviet Minsk in the forties and the fifties *Minsk - Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945* (2008).

The fourth group of literature used in the thesis is research of Lithuanian art, architecture and politics of remembrance manifested in the public spaces. Articles by Giedrė Jankevičiūtė and her monograph *Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940* (2003) as well as case studies of public space appropriation in Vilnius, Šiauliai and Klaipėda conducted by Lithuanian historians offered standards for application of methods of social art history and memory studies. Besides, research on the “Lithuanization” campaign of Vilnius’ public spaces of 1939–1940 by Dangiras Mačiulis provided useful factographic information (e.g., “1939-iejai:

lietuviai „atranda“ Vilnių, arba kolektyvinės atminties erdvės kūrimas atgautoje sostinėje” in collection of papers *Atrasti Vilnių: skiriama Vladiui Drėmai*, 2010). An important point of reference when researching the politics of sovietisation of Vilnius was articles by Rasa Čepaitienė (e.g., „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje: Minsko ir Vilniaus atvejai“ in a collection of papers *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo*, ed. A. Nikžentaitis, 2011) which explore in depth the premisses of this phenomenon and the possibilities of its research.

The field of finer-grained research of political marking of Vilnius' public spaces covers studies of separate objects or their groups: monuments (e.g., texts by Henryka Ilgiewicz (Lithuania), Jelena Karpova (Russia), Piotr Paszkiewicz (Poland), Józef Poklewski (Poland)), architecture and city planning (e.g., a monograph „Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje“, 2000, by Nijolė Lukšionytė Tolvaišienė; a study „Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)“, 2008, by Vytautas Jogėla, Elmantas Meilus and Virgilijus Pugačiauskas) and symbolic markers of smaller scale (names of streets and heraldry) are examined. It was made use of publications for creators of monuments and architects (e.g., „Antanas Vivulskis (1877–1919): tradicijų ir modernumo dermė“, 2002, by Nijolė Lukšionytė Tolvaišienė; „Architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis“, 1993, by Jolita Kančienė and Jonas Minkevičius). Only part of such research is relevant in a political respect or in respect of social function of arts, however, all of it was useful to this thesis in a historiographical or iconographical respect.

This thesis benefited from both published and unpublished texts by contemporaries, historical documents and images stored in archives within jurisdiction of different institutions (Lithuanian State Historical Archives, Lithuanian Central State Archives, Vilnius County Archives, Lithuanian Archives of Literature and Art, Archives of Modern Records and The National Digital Archives in Warsaw), in museums (National Museum of Lithuania and Lithuanian Art Museum) and in libraries (Vilnius University Library and The Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences). Useful published resources were memoirs (e.g., those by Ferdynand Ruszczyc, Jan Bułhak, Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, Vladislovas Mikučianis) and city guidebooks (e.g., those by Aleksandr Vinogradov (1908), Waław Gizbert-Studnicki (1910), Paul Fechter (1917), Juliusz Kłos (1923, 1929 and 1937)).

A source of great importance were periodicals in Russian, Lithuanian, Polish and German (e.g., „Виленский вестник“ (Russian Empire), „Wilnaer Zeitung“ (WWI and WWII), „Architektura i Budownictwo“ (the interwar period), „Vilniaus balsas“ (WWII), „Tiesa“ (the post-war period).

STRUCTURE OF THE THESIS

The thesis consists of an introduction, a five-part exposition, conclusions, list of research resources and literature, illustrations, a list of illustrations and a list of used toponyms. The order of the exposition parts and the contents are based on the analysis of changes of political power symbols in the public spaces of Vilnius, which, in turn, was dictated by the chronology of the political regimes. Every part refers to the characteristics of historical context and discusses the same aspects of symbolic marking: commissioners and executors, city planning and architecture, monuments, symbolic markers and rituals.

The first part of the thesis discusses the new practices of political public space marking by the Russian Empire in 1895–1915. A relation between symbolic space appropriation and modernisation is emphasized. Investigation is conducted into the circumstances of conception and realisation of monuments to Governor General Mikhail Muravyov (1898) who represented the government of the Russian Empire, to Aleksandr Pushkin (1900) and to the empress Catherine the Great (1904), into the rituals that accompanied the inauguration of the monuments and into the ways the monuments functioned and were used. With regard to the latter, along the grand Russian / Orthodox narrative, manifestations of markers of the little narrative by the old residents of Vilnius are discussed.

Reorganisations of Vilnius' public spaces of architectural and urban character were regulated in 1895–1915 by a city дума, the majority of which were the local real estate owners (representatives of the Polish and the Jewish communities), and the decisive verdicts were issued by the Governor General of the NWT who was the local deputy of the Empire. Financial potency of the city was limited as it owned but a small part of land of Vilnius. Differing interests of city administrators and limited economic power prevented the development of the politically loaded urban reorganisation of Vilnius. Not many representational state buildings of ideological significance were constructed in central Vilnius during the last twenty years of the imperial reign: Court Chambers (1897), Lukiškės Prison (1904) and the Church of Our Lady of the Sign built in Russian neo-byzantine style (1909). New appearance to the city was given by the cosmopolitan and apolitical historicist style buildings commissioned by private persons and erected along the axis of St. George Avenue (current Gediminas Avenue).

All the projects of political marking of Vilnius were meant to establish the grand narrative dictated by the central political government, in which NWT was considered to be ethnic Russian lands and the GDL before the times of Vytautas – a Russian / Orthodox state. The policy of “restoring Russian elements” manifested itself through the building of churches and monuments for Russians/ orthodox, which immortalised the heroic national narrative and culture.

Imperial monuments also had some other, formerly insignificant functions. The large-scale rituals that accompanied the building and inauguration of monuments were of propagandist character, used the potential of the media and became a manifestation of the power of the NWT governors.

In the second part the peculiarities of the urban public space usage in the years of WWI are revealed. During the period of occupation by Germany under Kaiser (1915–1918) Vilnius got into an unfavourable situation: on the one hand, it was placed into a new, Western context which exposed the backwardness of the city's infrastructure and its way of life; on the other hand, the German Empire's invasion of the East, for purposes of propaganda, was presented as a civilizing mission, and Ober Ost, including Vilnius, had to justify the sense of this mission. Under such circumstances a new picture of Vilnius that conformed to the rhetoric of the propaganda was created: a backward Russian city with charming details. This image, created by the powerful propaganda machine of the Reich, was supposed to form an attitude of the German soldiers, administration and the Germans in the fatherland towards the Ober Ost and its inhabitants.

In the years of occupation, the touristy / inventory-making gaze was prevalent and manifested itself in texts about Vilnius. It was just registering the *status quo* without intention to change it. The central public spaces of Vilnius remained the same, only the critical symbolic meaning of a flag hoisted at the western tower of the Upper Castle in 1915 did not diminish until today. In the city two memorial places, inevitable in the times of war, were formed: military cemeteries of Zakretas (current Vingis) and Antakalnis.

The Polish / Catholic community of Vilnius in times of the German occupation continued with their campaign of conferring Vilnius the symbolic meaning of a historical city of Poland, which they had already started in the Russian Empire, and realized an important project of city's identity marking: Three Crosses were built (1916).

The conferring of meaning to the public spaces of administrative centre of Lithuanian Soviet Socialist Republic and Litbel (1919) was based on Lenin's plan of monumental propaganda. A lot of attention was being paid to the visual propaganda and agitation, but lack of time did not allow for realisations of greater extent.

Initiatives to appropriate the urban public spaces during the short period of the Republic of Lithuania (1920) demonstrated determination to establish Vilnius as the capital city of the country. It was intended to take up specific actions for this establishment right away, i.e., to transfer the governmental institutions, to improve the urban infrastructure, to establish a university, a theatre and an opera house.

The third part covers the two decades of the interwar period. Two courses of city appropriation are discerned: de-Russification of the first decade of the interwar, characterized by orientation towards the historical past of Vilnius, and the construction of a modern city that has gathered momentum at the end of the second interwar decade when the modernisation of the Republic of Poland and the discourse of progress became more relevant. An attitude of a political regime which has historical ties to the city towards the sites of memory is highlighted. The projects of reviving historical heritage and the role of Józef Piłsudski in the incorporation of Vilnius into the national narrative of Poland are discussed. The plans for Vilnius urban reorganization, designed by Polish architects, are examined.

The projects of (re)creation of identity of Vilnius as a Polish city were meant for the society of Poland “Major”, its government and the international delegations which were visiting the city with the purpose of solving the Lithuanian-Polish conflict over Vilnius. They were supposed to prove that Vilnius was a historically important Polish city and, as such, it was no accident that it ended up within the Second Polish Republic.

During the decade of the Second Polish Republic, efforts were made to create an image of Vilnius as a city of the Republic of Poland. It was done by combined efforts of the “old” Polish community of Vilnius, architects that moved from Poland to Vilnius during the interwar period and Marshal Piłsudski who put a lot of effort into Vilnius’ integration. A competition for a monument to Adam Mickiewicz, discovery of the royal remains in the catacombs of the Cathedral and monument conservation projects revived the relevance of and strengthened the role of Vilnius in the grand historic narrative of Poland. The main factor in symbolic incorporation of Vilnius into the list of the most important historical sites of memory of the Second Polish Republic was the burial of Piłsudski’s heart in the Rasos cemetery (1936).

In the public spaces of central Vilnius several narratives were maintained which were characteristic of the politics of remembrance of all the nation-states’: 1) culture or the national spirit: competitions for a monument to Adam Mickiewicz (1921–1939), the monument to Stanisław Moniuszko (1922), the opening of the Vilnius University (1919); 2) the ancient history of Poland: projects of monument conservation (e.g., reinforcement of constructions of the Cathedral (1931), signs of immortalisation of the 1863-1864 Uprising and its heroes; 3) the contemporary history of Poland and the idea of advancement: initiative for monument “Freedom” (1919), competition for a monument to Piłsudski (1939), memorial to the heart of the Marshal in the Rasos cemetery (1936), reconstruction projects of the main squares of Vilnius (1936-1937), draft of the general urban plan of Vilnius (1939).

The fourth part of the thesis is dedicated to the history of Vilnius’ public spaces in the years of WWII. It discusses the problem of status of the capital city and draws attention to the apolitical character of the projects for reorganisation of Vilnius’ public spaces which were completed

during the war. The activities performed by the Office of City Planning of Vilnius, its employees and its chief architect Vytautas Landsbergis-Žemkalnis (an important link between the different political regimes), are highlighted, as those activities ensured the continuity of marking projects of the city's public spaces. The reconstruction of a crown-shaped lantern of the dome of the St. Casimir Church that was realized by the "old" Vilnius inhabitants and the Catholic Church in the years of the Nazi occupation is discussed.

Lack of time prevented the advancement of the "Lithuanization" campaign initiated by the Republic of Lithuania in 1939-1940. Besides, the Poles did not leave in Vilnius any political markers of greater scale, and that which was done did not contradict the national narrative of Lithuania (e.g., the reconstruction of the third tier of the Upper Castle's western tower). Thus, the new masters did not get to work hard in order to de-Polonize the Vilnius' public spaces.

The soviet annexation (1940-1941) was marked by active policy of public space colonisation. Even if most of the projects were never realised because of the lack of time, the works of reconstruction of the Cathedral Square and those of preparing the general urban plan of Vilnius continued under this period. Creation of the capital's infrastructure was initiated: certain institutions of education, culture and government were established, the Opera and Ballet Theatre was designed, and temporary monuments were being built.

During the three years of the Nazi occupation (1941–1944) the reconstruction of the Cathedral Square was completed, the Napoleon Square and the Town Hall Square underwent reorganisation, a general city plan of modernist fashion was finalised.

Under conditions of war Vilnius saw unexpectedly many works of public space organisation. On the one hand, it was determined by the period, characterised by aggressive nationalist, soviet and Nazi propaganda. On the other hand, it depended on the team of the Polish architects-urbanists which was formed in the interwar period and which managed to carry on the pre-war projects.

Reconstructions of the squares during WWII were not identified with any particular regime as the central squares were stripped of symbolic markers of political government, and the general city plan did not contain any symbols of ideological significance in the new city centre. Functionalist projects, designed by the Polish Office of Urban Planning, followed the cosmopolitan trends of European city planning and envisaged neutral modernist spaces which fitted any political regime.

Reorganisations of Vilnius in the years of the war targeted different audiences. The Republic of Lithuania intended to create a "Lithuanian city for Lithuanians". The soviet administration aimed at creating a soviet capital city. Governors of Ostland organised the city according to the

needs of the Nazi administration and Wehrmacht soldiers, envisaging the future of the city as a territory solely inhabited by Germans and without any old city residents.

The fifth part covers the active period of the Stalinist capital construction, i.e., the soviet post-war period of 1944-1953. In this part the tackling of a question of the capital status continues, the realised and unrealised plans of Vilnius' re-creation during the period are discussed, it is examined why only a small amount of the plans was realised. The causes of the "moderate" scale of sovietisation are revealed.

The vision of a capital of a soviet republic was designed and realised by the architects of Russian origin who had studied in Leningrad (current St. Petersburg) and had previous work experience from the various cities of the USSR. All three monuments erected in Vilnius (to Stalin (1950), to the General Ivan Chernyakhovsky (1950) and to Lenin (1952)) were created by a sculptor Nikolai Tomsky, laureate of the highest awards from the soviet government.

The large-scale projects of Vilnius' reorganisation, especially the new general urban plan of Vilnius (1948, revised in 1953), have distinct features of the typical soviet capital: broad streets, spacious squares and monumental architectural complexes of neo-classicist style, e.g., the Soviet (current Lukiškės) Square with the Soviet Palace and with matching ideological accents, i.e., the "Victory" monument and a monument to Chernyakhovsky.

Architects and sculptors who worked in Vilnius in 1944-1953 made an attempt at turning the city into a typical soviet capital. In their projects and visions there are no hints at conservation of the urban heritage or intentions to create a Lithuanian city. An important factor in vision generation of Vilnius in the Stalinist epoch was not only that its creators had no ties to Vilnius, but also that there were no local inhabitants left in the city, and with their departure / annihilation the continuity of city's history and culture was broken off.

The actual extent of Vilnius' reorganisation was several times smaller than planned. The discrepancy between the vision and reality depended on the peripheral status of Vilnius in an economic and political map of the USSR, so the central government paid little attention and assigned meagre financing for changing its image. Besides, the city was demolished less than Minsk or Kiev, thus, before destroying its old centre, the possibilities to use the damaged buildings that can be reconstructed quicker and cheaper had to be evaluated. In the post-war period, the big number of unrealised projects was also due to the discrepancy between plans and possibilities, and the fact that the visionaries would not find support among the potential donors.

CONCLUSIONS

1. In 1895–1953 the contents of the realised and unrealised projects of Vilnius' political marking were determined by the predominant political government and the grand historic narrative that the government maintained and that legitimated the prevalent political order and ideology. E. g. , in the Russian Empire the annexation of the NWT and Russification was to be justified by a doctrine of this territory as historically and ethnically Russian lands. Based on it, orthodox churches and monuments were being built in the NWT to commemorate the historical events and their heroes binding the lands of the Russian Empire with the Polish-Lithuanian Commonwealth (henceforth PLC). The optimistic grand soviet narrative emphasized the role of the Soviet Union as that of a liberator, and the status of Lithuania being part of the USSR.

Only a small part of the plans for conferring the symbolic meaning to the public spaces of central Vilnius was realized. It was due to the lack of time, the poor economic situation of the countries that were incorporating Vilnius and a meagre strategic significance of Vilnius in the politics and economics of the occupying countries. During the period of the Russian Empire all of the projects of political marking of the city that were presented in public got realised. In the next forty years governments in Vilnius changed eight times. In most cases the public space planning was only started and did not manage to gather momentum. The economic situation of the countries that annexed Lithuania or Vilnius region was the decisive factor for intensity of public space reorganisation. The two World Wars radically diminished the potential of the dominant political regimes to invest into the public space reorganisation, but improvement in economic situation (e.g., the late forties) would result in intense marking activities.

2. Projects of political marking of Vilnius' public spaces targeted three different audiences, the most important of which was not located in Vilnius. All of the projects addressed, first of all, the citizens of the annexing / occupying country, living in their home, whose loyalty mattered to the political government. Through creation of the marks of immortalisation of the grand narrative both the local and the central political government tried to prove to the citizens of its country that it is "doing the right thing". Monuments to Muravyov, Pushkin and Catherine the Great in Vilnius were to demonstrate to the inhabitants of the Russian Empire that Vilnius is, historically and ethnically, a Russian city. The Second Reich created a picture of neglected Vilnius that was to justify the occupation of the Eastern territories. In the interwar period a picture of Vilnius as the city of Miczkiewicz and Piłsudski was supposed to demonstrate to the inhabitants of Poland "Major" that the city is an inseparable part of Poland.

The second important part of the audience was the residents of Vilnius who represented the dominant political power. Markers of the grand narrative that they shared created familiar meanings, colonised Vilnius' sites of memory and formed zones of comfort. The rituals, organised around the symbolic political markers, consolidated the society of Vilnius which maintained the same grand narrative. The role of consolidation played by the political marking was especially important as during almost the whole of the investigated period the society that sympathized with the dominant power only constituted a minority of Vilnius' residents. Only in the interwar (1919–1939) and the post-war (1944–1953) periods did the grand narratives of the political power and the majority of the city residents coincide.

The third and the least important part of the audience was the old residents of Vilnius who did not identify themselves with the dominant political power: Poles (except for the interwar period), Jews, Lithuanians (except for the 1939-1940) and Belarusians. Ideological symbols legitimated domination of the minority over the majority, demonstrated contempt to the historical sites of memory of the Vilnius' residents and were degrading with respect to their dignity.

3. In order to appropriate the public spaces of Vilnius in 1898–1953 the then dominant regimes applied two main strategies. The strategy of colonisation, which used exclusive markers of the dominant political power as the main means of expression, had to help occupy the urban spaces and turn them into the territory of the dominant political power, e.g., the empty Cathedral Square was occupied by a monument to Catherine the Great. These symbolic markers colonised urban sites of memory and spaces of ideological manifestation of the previous political regime thus transforming them into territory of the dominant political power.

When maintaining historic urban sites and reviving their relevance and when taking care of the objects of architectural heritage, the strategy of consolidation was applied: it linked the past of the city with its present and fulfilled the expectations of the majority of the old city residents. This strategy was used by the political regime of the Republic of Poland.

4. In the grand narratives based on the national paradigm, which were maintained by the Russian Empire, the Republics of Poland and Lithuania, three main historical narratives were being developed through the political markers in Vilnius: that of culture or the national spirit (monuments to Pushkin, Moniuszko and competitions for a monument to Mickiewicz), that of the glorious past (monuments to Muravyov, Catherine the Great, and projects of monuments to Jogaila, Vytautas the Great, the 1830–1831 Uprising and the 1863-1864 Uprising) and that of the new power (projects of a monument "Freedom" and a monument to Piłsudski).

In the post-war grand soviet narrative based on the Marxist paradigm the dominant narratives were those of the victory in WWII (competition for the “Victory” monument), the returning of Vilnius to Lithuania (monument to Chernyakhovsky), the socialist revolution (monument to Lenin) and the soviet government (monument to Stalin).

5. The new political regimes tended to settle their symbolic markers in sites of historical memory: the Cathedral Square, territory of the Lower Castle, Gediminas Hill, Town Hall, Simonas Daukantas, (current) Vincas Kudirka and Lukiškės Squares, which became centres of symbolic power demonstration. Colonisation of the old urban spaces not only emphasized the power of the dominant political government, but also smothered the former narratives that manifested themselves in those sites. Even the political symbols of symbolic sites that appeared outside the limits of the centre of Vilnius emerged in the formerly used territories: monument to Stalin in the square of the railway station, German cemetery in place of the old cemetery, memorial to the heart of Piłsudski in the historical Rasos cemetery.

6. Till WWII it was the Polish speaking community of Vilnius that maintained its historical narrative in the city, and till the end of WWI this community also included Lithuanians and Belarusians. Under the repressive circumstances that the occupations of the Russian Empire and Germany brought about, this community persistently defended its national narrative which comprised history of the GDL and of the PLC, and strived to immortalise its heroes in the city. That way the pantheon of heroes of this narrative came to be created in the Church of St. John (1899–1908), and the “Three Crosses” were erected on the Plikasis Hill (1916). In the interwar period this narrative became the grand one and was being developed. The processes of the Polish symbolic marking were broken off by the geopolitical cleansing of WWII when the old community of Vilnius’ residents ceased existing.

7. Different political regimes were aggressively hostile to each other. A new political government would destroy most of the previous symbolic markers. This aggression was less expressed in the texture of the city planning and architecture as large-scale reorganisation was too expensive for Vilnius. The remaining symbolic markers did not fit into a coherent whole and essentially did not change the general picture of the historical centre of Vilnius or its panoramas. Some projects of political marking became an inseparable part of central Vilnius, e.g., the Cathedral Square reconstructed in accordance with the Polish projects during the years of WWII. Other symbolic sites, e.g., Lukiškės Square, Rasos and Antakalnis cemeteries, encompass different histories and are places of manifestation of contested memories.

In this context the case of Poland and Lithuania is special. Eventhough during the interwar period and in the beginning of WWII the grand narratives of the two nation-states were straightforwardly hostile, in many cases their narratives coincided as the same accents were important to both of them, such as, Vilnius as a city of sovereigns of the GDL, a cradle of Catholicism, culture and science. Because of that, both states maintained the same sites of memory: the Cathedral Square and the Town Hall Square, the Upper Castle, the University, the Gates of Dawn. During the interwar period these sites were subjected to works of reconstruction, conservation or large-scale reconstruction, which helped to preserve these important objects of heritage and history to the inhabitants of Lithuania and to integrate them into the Lithuanian image of Vilnius.

RASA ANTANAVIČIŪTĖ

Born in 1972 in Vilnius. Art historian and cultural manager.

Graduated from Vilnius Academy of Arts with a BA degree in art history in 1997.

Graduated from the same school with an MA degree in art history in 2000.

Since 2011 works at Nida Art Colony of Vilnius Academy of Arts.

E-mail: rasa.antanaviciute@vda.lt

Peer-reviewed publications on the subject of the doctoral thesis:

Stalininis „penkmetis“: Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947-1952 m. (Stalin's Quinquennial: Rearrangement of Vilnius Public Places in 1947-1952), *Menotyra*, v. 16, No. 3-4: Valdžios ženklai (Signs of Power), ed. L. Balaišytė, Vilnius, 2009, p. 150-169.

Urban Development of Vilnius during World War II, *Dailės istorijos studijos / Art History Studies*, v. 5: Art During Two World Wars, ed. G. Jankevičiūtė, L. Laučkaitė, Vilnius, 2012, p. 319–350.

Viešosios Vilniaus erdvės tarpukariu: Antrosios Žečpospolitos didmiesčio konstravimas (Vilnius Public Spaces during the Interwar Period: Building of a City of the Second Rzeczpospolita), *Sostinė kaip tapatumo simbolis: Vilnius ir Kaunas tarpukario kultūroje (The Capital as a Symbol of Identity: Vilnius and Kaunas in the Interwar Culture)*, ed. A. Lapinskienė, V. Šeina, Vilnius, 2014, p. 49-90.

The Memory and Representation of World War I in Lithuania, *The Art of Identity and Memory: Towards a Cultural History of the Two World Wars in Lithuania*, ed. G. Jankevičiūtė, R. Andriušytė-Žukienė, Academic Studies Press, 2016 (in process).

Edited publications:

Vilniaus paminklai: kaitos istorija / Vilnius Monuments: a Story of Change, ed. R. Antanavičiūtė, E. Mikalajūnė, Vilnius, 2012.

Presentations at scientific conferences:

“A Walk in Vilnius”. International Conference *Art During Two World Wars*, organised by the Lithuanian Culture Research Institute, May 12-13, 2011, National Gallery of Art, Vilnius

„Vilniaus centras 1920–1939: ‘suteikti didvyrių pagarbai matomą ženklą’“ (Central Vilnius in 1920-1939: “to honour the heroes in visual signs”), interdisciplinary scientific seminar of the research project *Sostinė kaip tapatumo simbolis: Vilnius ir Kaunas tarpukario kultūroje* (The

Capital as a Symbol of Identity: Vilnius and Kaunas in the Interwar Culture), organised by the Lithuanian Literature and Folklore Research Institute, March 21, 2013, Lithuanian Literature and Folklore Research Institute, Vilnius

„Viešosios Vilniaus erdvės pokariu: sovietinės sostinės konstravimas“ (Vilnius Public Spaces After the Second World War: Building of the Soviet Capital), the third congress of the Lithuanian historians *Nuo politinės istorijos prie istorijos politikos* (From the History of Politics Towards Politics of History), organised by the Lithuanian Institute of History, the Lithuanian National Committee of Historians and Šiauliai University, September 26-29, 2013, Šiauliai University, Šiauliai

“Nationalism, Shaping of the City and the War”, international seminar of the project *Lietuva karuose: kultūra, tapatybės, egzilis* (Lithuanian in the Wars: Culture, Identity, Exile), organised by Vytautas Magnus University, December 14, 2013, Nida Art Colony of the Vilnius Academy of Arts, Neringa

“The Memory and Representation of World War I in Lithuanian Culture”, Yale Conference on Baltic and Scandinavian Studies, organized by Association for the Advancement of Baltic Studies and Society for the Advancement of Scandinavian Studies, March 13-15, 2014, Yale University, CT, US

Curated exhibitions on the subject of the doctoral thesis:

Pasivaikščiojimas po Vilnių: paminklai, kurių nėra / Monuments Which Are Not. A Walk Around Vilnius, together with E. Mikalajūnė and Ž. Etevičiūtė, May-September 2011, National Gallery of Art, Vilnius

Other presentations on the subject of the doctoral thesis:

„Tarpukario Vilniaus pertvarkymai ir jų autoriai“ (Vilnius Interwar Changes and their Designers), seminar organised by the Lithuanian Institute of History, June 6, 2011, Lithuanian Institute of History, Vilnius

„Vilniaus centro viešųjų erdvių įprasminimas XX a. I pusėje“ (Allocating Symbolical Meaning to Vilnius Public Spaces in the First Half of the 20th century), seminar organised by A. J. Greimas Centre of Semiotics and Literary Theory of Vilnius University, May 2, 2013, Vilnius University, Vilnius

“Public Places of Official Memory: the first half of the 20th century, Vilnius”, seminar of the seminar series *Colloquium Vilnense 2013*, organised by German Study Centre of the European Humanities University, November 20, 2013, Vilnius University, Vilnius

Rasa Antanavičiūtė

Politinės galios simboliai Vilniaus viešojoje erdvėje 1895–1953 metais

Symbols of Political Power in Vilnius Public Spaces in 1895-1953

Daktaro disertacija / Doctoral Thesis

Tiražas 50 egz. / 50 copies

Vilniaus dailės akademijos leidykla / Vilnius Academy of Arts Press

Dominikonų g. 15, LT-01131 Vilnius

Tel. +370 5 2791015

leidykla@vda.lt

www.leidykla.vda.lt

ISBN 978-609-447-190-2